

SLEZSKÝ SBORNÍK

ACTA SILESIACA

ROČNÍK CXIII / 2015
ČÍSLO 2

ŘÍDÍ MILAN MYŠKA

SLEZSKÉ ZEMSKÉ MUZEUM

SLEZSKÝ SBORNÍK

ACTA SILESIACA

REDAKCE

Vedoucí redaktor: Milan Myška

Výkonný redaktor: Petr Kozák

REDAKČNÍ RADA

Mečislav Borák, Martin Čapský, Jiří Friedl, Zdeněk Jirásek, Jiří Knapík, Irena Korbelářová,

† Jana Machačová Adrian Portmann (von Arburg), Tomáš Staněk, Marek Starý, Aleš Zářický, Rudolf Žáček

Vydává Slezské zemské muzeum.

Časopis je evidován v rámci databáze European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH Plus).

ADRESA REDAKCE

Slezské zemské muzeum, Redakce Slezského sborníku

Nádražní okruh 31, 746 01, Opava, Česká republika

e-mail: slsb@szm.cz

web: <http://www.szm.cz/rubrika/71/veda-a-vyzkum/periodika/slezsky-sbornik.html>

Toto číslo vyšlo 1. 12. 2015

Vychází 2x ročně

Evidenční číslo MK: E 1240

ISSN 0037-6833

All foreign orders are executed exclusively by agencies:

KUBON-SAGNER, BUCH EXPORT-IMPORT GmbH, D-80328 München, BRD

E-mail: postmaster@kubon-sagner.de

MYRIS TRADE LTD., P.O. BOX 2, 142 01 PRAGUE, CZECH REPUBLIC

Tel.: 00420 234 035 200 * Fax: 420 234 035 207 * E-mail: myris@myris.cz

Foreign orders executed by other subscription agencies contradict the publisher's agreements with the above mentioned sole agencies and they will be regarded as illegal.

Tisk: Tiskárna Kleinwächter, ČSA 2233, 738 01, Frýdek-Místek (<http://www.tiskarnaklein.cz>)

Za jazykovou správnost publikovaných textů odpovídají autoři.

© Slezské zemské muzeum, Opava 2015

OBSAH / CONTENTS

STUDIE / ARTICLES

- David RADEK: *Zeměpanské strategie Matyáše Korvína v prostředí slezských knížat*** 207–229
Territorial strategies of Matthias Corvinus in the milieu of the Silesian Princes
- Marek STARÝ: *Rod Pruskovských z Pruskova a jeho příslušnost k české a moravské šlechtě v době předbělohorské*** 231–270
The Pruskovsky family of Pruskov and their affiliation with the Bohemian and Moravian nobility in pre-White-Mountain period
- Michal CHVOJKA: *Die zweite josephinische Reformwende von 1789/90 und die Organisation der „Polizey“ zwischen Wien, Brünn und Troppau*** 271–286
The Second Josephine Reform Reversal of 1789/90 and the “Policey” Organization between Vienna, Brno and Opava
Druhý obrat jozefínskej reformy z rokov 1789/90 a organizácia polície medzi Viedňou, Brnom a Opavou
- Petr KADLEC: *Sčítací orgány a národnostní problematika v prvorepublikových sčítáních lidu. Československé sčítací orgány v právních předpisech a nařízeních*** 287–314
Census authorities and national issues in the First Republic censuses. Czechoslovak census authorities in legal regulations and decrees
- Aleš KREML – Zdeněk JIRÁSEK: *Osídlení okresu Bruntál v letech 1945–1949*** 315–338
The process of settlement in the Bruntál region in 1945–1949
- Michal KURZ: *Klopotné znovuzrození Bílého města. Nová identita poválečné Opavy a její odraz v materiální struktuře historického centra*** 339–359
Painful rebirth of White town. A new identity of the post-war Opava and its reflection in the material structure of the historic centre
- Olga ŠRAJEROVÁ: *K problematice sliezskej identity (z prvých výsledkov sociologického výskumu)*** 361–388
Towards Silesian identity (first results of sociological research)

MATERIÁLY / MATERIALS

- Kamil RODAN: *Neslavně slavné narozeniny páně Hauerovy. Článek věnovaný k 80. narozeninám prof. PhDr. Lumíra Dokoupila, CSc.*** 389–393

- Recenze a zprávy o literatuře / Reviews and Brief Notices** 394–415

David Pindur – Jan Al Saheb a kol., Malenovice. Minulost a současnost obce pod Lysou Horou (*Martin Sosna*) 394; František Kolář – Dalibor Prix – Michal Zezula a kol., Krnov. Historie. Archeologie (*Igor Zmeták*) 395; Marek Mika, Górný Śląsk w dobie wojen husyckich. Przemysłdzi opawscy i raciborscy a rewolucja husycka (*David Radek*) 395; Irena Korbelářová – Alexandr Michl-Bernard, Přijímání k měšťanskému právu v Krnově (1522–1742). Kata-

log nově přijatých měšťanů – příspěvek k výzkumu sociálních strategií a mobility (*Jan Štěpán*) **397**; Irena Korbelářová, Zamilované strašidlo a Milovaná šípková růže. Svatby na slezských knížecích dvorech v době raného baroka (*Jiří Kubeš*) **398**; Ilona Matejko-Peterka a kol., Země a její pán. Struktury vlády a její projevy na území Rakouského Slezska do konce první světové války (*Tomáš Sterneck*) **400**; Janusz Spyra, Historiografia a tożsamość regionalna w czasach nowożytnych na przykładzie Śląska Cieszyńskiego w okresie od XVI do początku XX wieku (*Dan Gawrecki*) **401**; Marek Vařeka – Aleš Zářický a kol., Das Fürstenhaus Liechtenstein in der Geschichte der Länder der Böhmisches Krone (*Michal Chvojka*) **404**; Jiří Šil a kol., Země a její muzeum. Slezské zemské muzeum a muzejní tradice českého Slezska (*Pavel Douša*) **408**; Martin Pelc, Maria Stona und ihr Salon in Strzebowitz. Kultur am Rande der Monarchie, der Republik und des Kanons (*Pavel Kladiwa*) **409**; Benjamin Conrad, Umkämpfte Grenzen, umkämpfte Bevölkerung. Die Entstehung der Staatsgrenzen der Zweiten Polnischen Republik 1918–1923 (*Jiří Friedl*) **411**; Zdeněk Kravar, Das Reichsarchiv Troppau. Die NS-Etappe in der Geschichte des Archivwesens in tschechisch Schlesien (*Petr Popelka*) **412**; Zdeněk Jirásek, „Ocelová koncepcce“ hospodářství českých zemí 1947–1953 (*Jana Burešová*) **413**; Jiří Knapík a kol., Děti, mládež a socialismus v Československu v 50. a 60. letech (*Branislav Dorko*) **415**

Novinky polské historiografie

416–417

Marcin Grulkowski – Beata Możejko – Sobiesław Szybkowski (edd.), Katalog dokumentów i listów królów polskich z Archiwum Państwowego w Gdańsku (do 1492 roku) (*Bożena Czwojdrak*) **416**; Karol Nabiałek – Wojciech Świeboda – Maciej Zdanek (edd.), Katalog zbioru dokumentów pergaminowych Biblioteki Jagiellońskiej, Tom. I, Katalog dokumentów; Tom II, Ilustracje i indeks (*Bożena Czwojdrak*) **416**; Antoni Gašiorowski, Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386–1434 (*Piotr Węcowski*) **417**

Kronika / Chronicle

418–429

Jiří Urbanec (25. 5. 1932 Lískovec u Frýdku-Místku – 15. 11. 2014 Opava) (*Libor Martinek*) **418**; Spomienka na Janu Macháčovou (*Olga Šrajzerová*) **421**; Archivář a historik PhDr. Karel Jiřík (1930–2015) (*Milan Myška*) **422**; Za Janem Steinerem (*Zdeněk Jirásek*) **424**; Odešel spisovatel Oldřich Šuleř (1924–2015) (*Libor Martinek*) **425**; Opavsko mezi Moravou a Slezskem – identita regionu a její proměny (*Jiří Šil*) **425**; 80 let Slezského ústavu v Opolí (*Jiří Šil*) **426**; Konference Židé a Morava (*Kamil Rodan*) **427**; Stopami Poláků v českém / rakouském Slezsku (*Ondřej Kolář*) **427**; Konference „Čas – místa – lidé“ (*Zdeněk Kravar*) **428**

Bibliografická příloha / Bibliography

430–431

Autoři / Authors

432

ZEMĚPANSKÉ STRATEGIE MATYÁŠE KORVÍNA V PROSTŘEDÍ SLEZSKÝCH KNÍŽAT*

David Radek

David Radek: Territorial strategies of Matthias Corvinus in the milieu of the Silesian Princes

The main aim of the paper Territorial strategies of Matthias Corvinus in the milieu of the Silesian Princes is the analysis of the Hungarian king Matthias Corvinus' plans with the territory of the minor Czech lands. Matthias Corvinus, who in 1469 won the favour of the minor Bohemian lands, partially followed up to the previous steps of the Bohemian kings, primarily those towards Silesia. In the other half of his reign, in particular, we can identify apparent efforts to establish a dynasty domain in Silesia, especially in the Upper Silesia.

Key Words: Mathias Corvinus, Silesia, middle age, Lusatia, Georg from Poděbrad, power strategy

Úvod a nástin problematiky

Problematika vlády Matyáše Korvína v českých zemích i samotná jeho osoba představují dosud poněkud kontroverzní téma v české historiografii. Známy Palackého výrok, který jej označil za „největšího škůdce země české“, jako by byl stále východiskem pro řadu prací věnující se postavě uherského krále.¹ V následujících řádcích se pokusím stručně nastínit jednotlivé pohledy na působení Matyáše Korvína především ve Slezsku a Lužici.

V českém dějepiscectví dlouhou dobu přetrvávalo negativní hodnocení Matyáše. Ten byl vnímán jako někdo, kdo zničil sen o „české národní monarchii“ a zradil husitského krále Jiřího z Poděbrad. Tuto interpretaci zpouzarizoval František Palacký a jeho nástupci ji hojně rozvíjeli.² Ke změně pohledu na jeho panování dochází až v druhé polovině dvacátého století. V polovině šedesátých let představil František Šmahel studii věnovanou uherskému králi, kde nabídl odlišnou interpretaci Matyášova působení v českých zemích.³ Další z prací, která se zasadila o revizi nahlížení na vládu Matyáše, především na Moravě, byla studie Josefa Války Matyáš Korvín a Česká koruna.⁴ Nelze také opomenout práce Josefa Macka, především posmrtně vydanou tetralogii Jagellonský věk v českých zemích.⁵ Na tyto práce později navázal Petr Čor-

* Studie vznikla v rámci řešení projektu OP VK 2.3 „Historizace střední Evropy“ č. CZ.1.07/2.3.00/20.0031 a SGS/10/2014 „Moc v pozdním středověku“.

¹ František PALACKÝ, *Dějiny národa českého v Čechách a na Moravě V*, Praha 1968, s. 182.

² V demonizaci Matyáše Korvína pokračovali například Arnošt DENIS, *Konec samostatnosti české*, Praha 1932. Případně Rudolf URBÁNEK, *Věk Poděbradský III–IV*, Praha 1930–1962.

³ František ŠMAHEL, *Matyáš Korvín*, *Dějiny a současnost* 7, 1965, č. 5, s. 14–19, resp. i TÝŽ, *Husitské Čechy. Struktury, procesy, ideje*, Praha 2001, s. 395–413.

⁴ Josef VÁLKA, *Matyáš Korvín a Česká koruna*, *Časopis Matice moravské* (dále ČMM) 110, 1991, s. 313–323. Autor upozorňuje na fakt, že nelze aplikovat „české“ hodnocení Korvína na moravské prostředí.

⁵ Josef MACEK, *Jagellonský věk v českých zemích I–IV*, Praha 1992–1999. Srovnej také autorovo porovnání Matyáše Korvína a Jiřího z Poděbrad TÝŽ, *Král Jiří a král Matyáš. Od přátelství k nepřítelství (1458–1469)*, ČMM 110, 1991, s. 297–311.

nej v syntéze Velké dějiny zemí Koruny české VI.⁶ Zcela nový pohled na postavu uherského krále představil Antonín Kalous. Jeho práce, vycházející z výtečné znalosti maďarské literatury, nastiňuje odlišný obraz Matyáše Korvína. V kontextu této studie jsou cenné především Kalousovy rozborů daňového zatížení vedlejších zemí a jejich porovnání s Uhrami.⁷

Spektrum pohledů hodnotící Matyášovu vládu ve Slezsku a Lužici je poměrně široké a zahrnuje jak práce, ve kterých přetrvává negativní interpretace Korvínova panování, tak práce, které se snaží přehodnotit dosavadní přístup badatelů. Matyáš Korvín býval často vnímán jako uchvatitel, který svými daňovými nároky vykořisťoval Slezsko a systematicky likvidoval slezská knížata kvůli vytvoření vlastní rodové domény. Zároveň byl kladen důraz na Matyášův přínos při dotváření funkčních mechanismů správy a utvoření zemských institucí. Toto je tradiční vnímání Korvínovy vlády ve Slezsku, které se odrazilo v řadě prací zabývajících se danou problematikou.⁸ Poněkud odlišný přístup panoval u polských badatelů, kteří kladli důraz na správní proměnu Slezska za vlády Matyáše Korvína. Mám na mysli především dnes již tradiční práci *Historia ustroju Śląska*, kterou napsal Kazimierz Orzechowski.⁹ Ten také publikoval celou řadu dílčích studií věnujících se správě Slezska. Především teze o existenci jednoho sněmu pro celé Slezsko se stala základem pro celou řadu dalších prací z pera jeho následníků. Z této teorie vycházel například Piotr Jurek při zamyšlení nad působností slezských landfrýdů v korvínovské době.¹⁰ Značný důraz byl věnován také hejtmanskému úřadu, případně postavení hejtmana.¹¹

⁶ Petr ČORNEJ – Milena BARTLOVÁ, *Velké dějiny zemí Koruny české VI (1437–1526)*, Praha – Litomyšl 2007 (dále VDZKČ VI).

⁷ Ve vztahu ke Slezsku je často používán argument o „enormní“ daňové zátěži. Domnívám se, že tyto teze Antonín Kalous svými rozborů přesvědčivě vyvrátil. Viz Antonín KALOUS, *Matyáš Korvín (1443–1490). Uherský a český král*, České Budějovice 2009. Autor také důkladně rozebral Matyášův obraz v historiografii (s. 11–25). Srovnej také TÝŽ, *Matthias Corvinus (Hunyadi) in Czech historiography*, In: Matthias and his legacy. Cultural and Political Encounters between East and West, edd. Attila Bárány, Attila Györkös, Debrecen 2009, s. 31–41.

⁸ Ze starších prací jmenujme například Hieronim SZCZEGÓŁA, *Konec panowania Piastowskiego nad środkową Odrą*, Poznań 1968. Autor vidí přímou spojitost mezi úpadkem tradičních slezských dynastií a vládou Matyáše Korvína. Na tuto koncepci navázal například R. Fukala, viz Radek FUKALA, *Slezsko. Neznámá země Koruny české. Knižecí a stavovské Slezsko do roku 1740*, České Budějovice 2007; TÝŽ, *Potomci krále Jiřího z Poděbrad a jejich zápas o hlohovské dědictví*, Kladský sborník 7, 2006, s. 53–83; TÝŽ, *Matthias Corvinus' Reign in Silesia and its Consequences*, In: Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity. Prof. PhDr. Nině Pavelčíkové, CSc., k narozeninám č. 16, 2009, s. 35–45. Srovnej také Martin ŠANDERA, *Jindřich starší z Minsterberka a jeho válka o hlohovské dědictví*, In: Glogovia Maior. Wielki Głogów między blaskiem dziejów i cieniem ruin, edd. Bogusław Czechowicz, Małgorzata Konopnicka, Głogów – Zielona Góra 2010, s. 117.

⁹ Kazimierz ORZECHOWSKI, *Historia ustroju śląska 1202–1740*, Wrocław 2005. V posledních letech se objevily práce, které se snaží korigovat jeho závěry, srov. Martin ČAPSKÝ, *Slezsko v pozdním středověku*, In: Zdeněk Jirásek a kol., *Slezsko v dějinách českého státu I*, Praha 2012, s. 560, poznámka č. 478.

¹⁰ Piotr JUREK, *Śląskie pokoje krajowe*, Wrocław 1991.

¹¹ Systematický rozbor představila Ewa WÓLKIEWICZ, *Capitanus Slesie. Królewscy namiestnicy księstwa wrocławskiego i śląska w XIV i XV wieku*, In: Monarchia w średniowieczu – władza nad ludźmi, władza nad terytorium, edd. Jerzy Pysiak, Anna Pieniądz-Skrzypczak, Marcin Rafał Pauk, Warszawa 2002, s. 169–225. Srov. též Lenka BOBKOVÁ – Martin ČAPSKÝ – Irena KORBELÁROVÁ a kol., *Hejtmanská správa ve vedlejších zemích Koruny české*, Opava 2009.

V posledních letech můžeme i v české historiografii nalézt práce, které revidují pohled na panování Matyáše Korvína. Především jsou to práce, které organicky navažují na polské výzkumy věnované správě Slezska.¹² V souvislosti s novými badatelskými trendy, jako jsou například panovnické vjezdy do měst, se objevily práce, které tuto problematiku reflektují.¹³

Naposledy se ke slezskému panování Matyáše Korvína vyjádřil Martin Čapský v příslušných kapitolách syntézy Slezsko v dějinách českého státu.¹⁴ Jeho teze o administrativním sjednocení části Slezska a Lužice a utváření rodové domény v Horním Slezsku posloužily jako výchozí bod pro mé vlastní bádání nad touto problematikou.

Pokud se zamyslíme na základě výše uvedeného nad Korvínovou vládou ve Slezsku, jedna z prvních otázek, kterou bychom si měli položit: jaké byly jeho záměry se slezskými knížectvími? Jak jsem již naznačil, všeobecně se soudí, že Korvín zamýšlel ve Slezsku vytvořit rodovou doménu, a kvůli tomu tvrdě útočil na slezská knížata. Jak do tohoto obrazu zapadá správní proměna Slezska za Matyášova panování? Badatelé dosud zkoumali tyto dvě oblasti odděleně. Osobně se domnívám, že pokud chceme získat komplexní pohled na Matyášovo působení ve Slezsku, je nezbytné věnovat pozornost oběma fenoménům zároveň. Správní proměna Slezska, kterou Korvín inicioval, úzce souvisela s jeho vlastními záměry, které v oblasti měl. V této studii bych také rád korigoval představu, že uherský král přistupoval ke Slezsku s již utvořenou představou a jasnými cíli. Naopak se domnívám, že jeho záměry se dynamicky vyvíjely v souvislosti s proměnami mocenského pole slezských knížectví.

První léta Matyáše Korvína

První období vlády Matyáše Korvína ve Slezsku a Lužici se neslo ve znamení boje nejdříve proti Jiřímu z Poděbrad a následně proti česko – polské alianci. Během těchto střetů se bitevním polem často stávalo právě území Slezska. Matyáš se snažil především vojensky zajistit oblast, a proto neměl příliš prostoru pro zásahy do vnitřní správy nebo organizace území. Ani jeho pozice coby zeměpána nebyla tak silná jako v období po roce 1474, respektive 1478. Především do roku 1474 se jeho aktivita v důsledku válečných operací omezila pouze na dílčí kroky. Během své holdovací cesty do Vratislavi na jaře 1469 podnikl několik kroků k upevnění své pozice ve vedlejších zemích.¹⁵ Došlo také na odměnění stoupenců uherského krále. Svého dosavad-

¹² Například Mlada HOLÁ, *Integrační tendence ve správě Slezska za Matyáše Korvína*, In: Lenka Bobková a kol., *Česká Koruna na rozcestí*, Praha 2010, případně již zmíněná monografie *Hejtmanská správa ve vedlejších zemích* a další.

¹³ Mlada HOLÁ, „*Fuit honorifice susceptus*“. *Holdovací cesty českých panovníků do Vratislavi v pozdním středověku*, In: *Rezidence a správní sídla v zemích české Koruny ve 14.–17. století*. Korunní země v dějinách českého státu III, edd. Lenka Bobková, Jana Konvičná, Praha 2008, s. 273–301. Případně Vojtěch ČERNÝ, *Zklamané naděje. Pobyt Matyáše Korvína ve Vratislavi roku 1469*, In: *Evropa a Čechy na konci středověku*. Sborník příspěvků věnovaných Františku Šmahelovi, edd. Eva Doležalová, Robert Novotný, Pavel Soukup, Praha 2004, s. 186–193. Podrobný rozbor literatury k tématu viz A. KALOUS, *Matyáš Korvín*, s. 11–25.

¹⁴ M. ČAPSKÝ, *Slezsko v pozdním středověku*, s. 261–430.

¹⁵ K holdovací cestě Matyáše Korvína a ke složení holdu ze strany slezských knížat a měst podrobně V. ČERNÝ, *Zklamané naděje*, s. 186–193. Srovnej také M. HOLÁ, „*Fuit honorifice susceptus*“. Případně

ního straníka Zdeňka ze Šternberka obdaroval hejtmanským úřadem vratislavského knížectví. Ačkoliv hejtmanský úřad patřil městu Vratislavi, protesty proti tomuto kroku nebyly ze strany městské rady příliš výrazné.¹⁶ Následně Korvín vložil do rukou Zdeňkova syna Jaroslava hornolužické i dolnolužické fojství.¹⁷ Toto centralizační opatření předjímá další zásahy do vnitřní správy Slezska a Lužice. Oderská metropole také nepřišla zkrátka. Dle Vojtěcha Černého se Korvín doslechl o sporech mezi městskou obcí a městskou radou, načež demonstrativně prohlásil městskou radu přímým zástupcem krále.¹⁸ Dalším aktem, který se městské radě Vratislavi nepochybně zamlouval, bylo povolení razit vlastní mince. Matyáš Korvín toto privilegium vydal 2. června 1470.¹⁹ Privilegium bylo sice vydáno až rok po holdovací cestě do Vratislavi, ale je velmi pravděpodobné, že debata na toto téma proběhla právě během Matyášova pobytu.²⁰

V důsledku válečných neúspěchů korvínovské strany ve Slezsku se uherský král pokusil vyřešit nepříznivou situaci ustanovením hejtmána, jehož hlavním úkolem by byla obrana svěřeného území a koordinace kroků ve válce proti Jiřímu z Poděbrad.²¹ Takto pojatá funkce by nebyla nic nového, paralelu můžeme vidět v obdobně ustanoveném Konrádu Olešnickém v roce 1422. Tento vratislavský biskup byl ustanoven Zikmundem Lucemburským hejtmánem ve vratislavském knížectví a zároveň hejtmánem nad všemi slezskými knížaty. Jak poukázala Mlada Holá, rozhodně nemůžeme v tomto případě pomýšlet na jiné kompetence než ty, které se týkaly vojenského zajištění oblasti v časech husitské hrozby.²² Za královského hejtmána ve Slezsku vybral Matyáš Korvín svého vojevůdce Františka z Háje (Franz von Hag). Ten byl věrným straníkem uherského krále, jeho jménem vedl boje v Čechách i na Moravě. Situace, kdy se nejvyšším královským úředníkem stává vojenský hejtmán, je analogická

také Jana WOJTUCKA, *Český král ve Vratislavi. Proměny vzájemného vztahu panovníka a jeho města od 14. do začátku 16. století*, In: Slezsko, země Koruny české. Historie a kultura 1300–1740, edd. Helena Dáňová, Jan Klípa, Lenka Stolárová, Praha 2008, s. 145–158. Znění holdovací přísahy a seznam knížat viz Colmar GRÜNHAGEN – Hermann MARKGRAF (ed.), *Lehens- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter* (dále LBUS), II. Theil, Leipzig 1883, s. 655.

¹⁶ Hejtmanství v této době bylo pouze záležitostí vnitřní správy knížectví, srovnej Martin ČAPSKÝ, *Hejtmanský úřad v politických aspiracích pozdně středověké Vratislavi*, In: L. Bobková – M. Čapský – I. Korbelářová a kol., *Hejtmanská správa ve vedlejších zemích*, s. 77–103.

¹⁷ Podrobně Luděk BŘEZINA, *Dolní Lužice, úřad zemského fojta a stavy na podzim středověku (1458–1490)*, In: L. Bobková a kol., *Česká Koruna na rozcestí*, s. 93.

¹⁸ V. ČERNÝ, *Zklamané naděje*, s. 193.

¹⁹ Ferdinand FRIEDENSBURG (ed.), *Schlesiens Münzgeschichte im Mittelalter. Theil I. Urkundenbuch und Münztafeln*, Codex diplomaticus Silesiae XII, Breslau 1887, č. 6, s. 7–9.

²⁰ Mezi další kroky patří např. zavedení cla, tzv. ungelt. Viz Archiwum państwowe we Wrocławiu (dále APW), Dokumenty miasta Wrocławia (dále AMW), sign. 4601, č. mikrofilmu T-54267. Osvobození od cla byli pouze ti, kteří měli osvobození z dob Karla IV.

²¹ Tihu bojů ve Slezsku nesla především Vratislav. Na ni se také obraceli všichni ostatní s prosbou o pomoc, např. město Frankenštejn, viz Heinrich WENDT – Berthold KRONTHAL (edd.), *Politische Correspondenz Breslaus 1469–1479*, Scriptorum rerum Silesiacarum XIII, Breslau 1893 (dále SRS XIII), č. 9, s. 7. Problémy byly také ve svídnicko-javorském knížectví, viz Tamtéž, č. 14, s. 11. O pomoc prosil opakovaně také Mikuláš Opolský. O tom, že Vratislav nebyla schopna poskytnout odpovídající vojenskou pomoc, svědčí jeho stížnost vratislavskému biskupovi Rudolfu z Rüdesheimu, viz Tamtéž, č. 43, s. 29.

²² M. HOLÁ, *Integrační tendence ve správě Slezska*, s. 115.

k situaci na Moravě nebo v Čechách.²³ Zde ovšem Korvín narazil. Slezska knížata jej neuznala a tento pokus vyzněl do ztracena.²⁴

Smrt Jiřího z Poděbrad paradoxně ztížila Matyášovu pozici, do války proti němu se otevřeně zapojil také polský král. Válka o český trůn přerostla v mocenské soupeření mezi Jagellonci a uherským králem. Ve slezských knížectvích vládl chaos, který mistry přerostl do ozbrojených střetnutí mezi knížaty.²⁵ Korvínovi se také nepodařilo opanovat celé slezské území. Minsterberská knížata vytrvale pokračovala v boji, stejně tak Opavsko bylo stále centrem protikorvínovské strany. Je evidentní, že za těchto okolností neměl Matyáš Korvín prostor pro změny, případně reformy, kterými se vyznačovalo následující období jeho panování. Zásah do slezsko-lužických poměrů mu umožnilo až vítězství nad česko-polskými vojsky v roce 1474 a následná jednání o míru.²⁶

Správní proměna Slezska a Lužice

Neúspěch jagellonských vojsk na podzim roku 1474 otevřel králi prostor pro změny ve slezském prostoru. Matyáš Korvín pobyl ve Slezsku několik měsíců a pronikl do slezské problematiky, což se odrazilo v několika zásazích do fungování slezského prostoru. Své centralizační záměry přitom opíral o vyzkoušené nástroje a ve své snaze obnovit autoritu královského majestátu navázal na předchozí kroky českých králů. Jak naznačila Lenka Bobková, trend integrace slezských knížectví započal již za vlády Lucemburků a přerušen byl až během bezvládní po husitských válkách.²⁷ To, co Radek Fukala nazývá „uherskými podmínkami panování“,²⁸ bylo pouze navázání na centralizační snahy Lucemburků a dotvoření funkčních mechanismů správy.

²³ A. KALOUS, *Matyáš Korvín*, s. 189.

²⁴ Ovšem ještě v roce 1471 František z Háje používal titulaturu „*Franz von Hag, Hauptmann in Schlesien und der Fürstentümer Schweidnitz und Jauer*“. Viz SRS XIII, č. 65, s. 39.

²⁵ Typickým příkladem je konflikt bývalého straníka Jiřího z Poděbrad Jana II. Zaháňského se svým bratrem Baltazarem. Jan II. Zaháňský po smrti Jiřího z Poděbrad přešel na stranu Matyáše Korvína. Ten mu poskytl prostředky, aby mohl sestavit vojsko pro boj s Jagellonci. Jan II. ovšem vojsko využil k překvapivému útoku na svého bratra Baltazara, který byl také straníkem Matyáše Korvína. Baltazar následně zahynul v Janově zajetí. Celá událost vyvolala ve Slezsku velkou vlnu odporu vůči Janu II. Srovnej například list vatislavské rady Janu II. ve kterém jej prosí, aby se s bratrem usmířil: SRS XIII, č. 123, s. 89. Podrobně k celému sporu a k osobě Jana II. Zaháňského nejnověji Barbara TECHMAŃSKA, *Niespokojny książę Jan II Żagański*, Kraków 2001. Jeho osobou se také zabýval Petr KOZÁK, *Zrod stavovského Hlohovska. Mocenská uskupení ve slezském pozdním středověku*, Opava 2008. Tam také důkladný rozbor starší literatury k tématu. Obecně k situaci ve Slezsku Wojciech MROZOWICZ, *Dolny Śląsk w latach 1327–1526*, In: Wojciech Wrzesiński a kol., *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, Wrocław 2006, s. 121.

²⁶ Jednání o příměří a následném míru probíhala bez valného efektu již od roku 1473, blíže VDZKČ VI, s. 418–422. Z rozsáhlé literatury k válce mezi Jagellonci a Korvínem vybírám například Krzysztof BACZKOWSKI, *Walka Jagiellonów s Maciejem Korwinem o koronę czeską w latach 1471–1479*, Kraków 1980. Případně TÝŽ, *Dzieje Polski późnośredniowiecznej 1370–1506*, KRAKÓW 1999. Nebo Marian BISKUP – Karol GÓRSKI, *Kazimierz Jagiellończyk. Zbiór studiów o Polsce drugiej połowy XV wieku*, Warszawa 1987. Naposledy A. KALOUS, *Matyáš Korvín*, s. 149–153.

²⁷ Lenka BOBKOVÁ, *Integrace Slezska do české Koruny podle představ Karla IV. Úvod k diskuzi o identifikaci Slezska jako regionu a jeho postavení v české Koruně*, *Śląski Kwartalnik Historyczny* Sobótka 3, 2011, s. 3–7. Na toto upozornil také W. MROZOWICZ, *Dolny Śląsk w latach 1327–1526*, s. 131.

²⁸ R. FUKALA, *Slezsko, neznámá země Koruny české*, s. 136.

Jak jsem doložil již výše, situace ve Slezsku nebyla idylická. Kromě faktu, že se stalo bojištěm ve válce mezi Matyášem a česko-polskou aliancí, se mnohá slezská knížata chopila nastalé situace k vlastnímu obohacení. Proti této anarchii vystoupil Korvín již během listopadu 1474, kdy ve Slezsku ještě operovalo nepřátelské vojsko. Podobně jako Zikmund Lucemburský v roce 1435 využil známý nástroj – landfrýd. Ten byl vyhlášen už v prosinci 1474.²⁹ Vztahuje se na celé území Slezska, včetně Svidnicka-Javorska a na území obojí Lužice. K jeho dodržování se zavázali: vratislavský biskup Rudolf, Mikuláš Opolský, Přemek Těšínský, Jindřich Hlohovský, Fridrich Lehnický, Konrád Bílý a představitelé a stavy bezprostředních knížectví a měst.³⁰

S vyhlášením landfrýdu je úzce propojeno svolání společného sněmu Slezska a obojí Lužice do Vratislavi v polovině prosince 1474. Již v srpnu zaslal Matyáš vratislavskému biskupu list, ve kterém jej pověřuje obesláním slezských a lužických stavů, které se měly dostavit na sněm do Vratislavi.³¹ Tento sněm je považován za první stavovský sněm (v pramenech nejčastěji označován jako Fürstentag), protože se jednak sešel z iniciativy krále a hlavně se již jednalo o sněm stavovský, kde každý stav hájil své zájmy. Sněm byl rozdělen do tří kurií, ve kterých zasedali představitelé lenních knížectví, bezprostředních knížectví a měst bezprostředních knížectví. Jednotlivé kurie si ovšem nebyly rovné. Každý kníže měl vlastní hlas, zatímco bezprostřední knížectví a města měly jeden společný. Jak uvádí Martin Čapský, obecně se pro tuto formu sněmu vžilo označení „knížata a stavy“.³²

Jedním z prvních podnětů, o kterém musel sněm rozhodnout, bylo ustavení vrchního hejtmána (Oberhauptmann). Ten měl být vykonavatelem královy vůle poté, co on sám opustí Slezsko.³³ Sněm úspěšně rozhodl o ustanovení takovéto funkce, problémy ovšem nastaly v otázce personálního obsazení úřadu. Kazimierz Orzechowski uvádí, že Matyáš si představoval volbu hejtmána tak, že on sám by navrhl nominaci, o které by následně rozhodl sněm. V ideálním případě by vybral někoho ze slezských knížat a toho by pak sněm potvrdil.³⁴ Jak uvidíme dále, tento postup se ukázal jako velmi komplikovaný.

Korvín měl pravděpodobně vyhlédnuté dva pretendenty na tuto pozici – Fridricha Lehnického a Albrechta Saského. Albrechta Saského uvádí na jednom místě Petr Eschenloer, ačkoliv na jiných místech tvrdí, že hejtmánem měl být od počátku Štěpán Zápolský, uherský magnát a spíšský hrabě, který se nakonec stal hejtmánem.³⁵ Fridricha Lehnického se Matyáš pokoušel prosadit již předcházejícího roku, ale narazil na odpor ostatních slezských knížat. Petr Čornej toto interpretuje jako důkaz trvajících

²⁹ Text landfrýdu SRS XIII, č. 208, s. 175 - 178.

³⁰ Tamtéž, s. 175.

³¹ Tamtéž, č. 185, s. 147.

³² M. ČAPSKÝ, *Slezsko v pozdním středověku*, s. 398. Podrobně k organizaci slezského sněmu K. ORZECZOWSKI, *Historia ustroju śląska*, s. 86. Případně Norbert CONRADS, *Książęta i stany. Historia Śląska (1469–1740)*, Wrocław 2006, s. 30–35.

³³ M. HOLÁ, *Integrační tendence ve správě Slezska za Matyáše Korvína*, s. 120.

³⁴ K. ORZECZOWSKI, *Historia ustroju śląska*, s. 90.

³⁵ Gunhild ROTH (ed.), *Peter Eschenloer, Geschichte der Stadt Breslau*, New York – München – Berlin 2003 (dále Eschenloer), s. 945. Saská kandidatura pravděpodobně souvisela s vyjednáváním saského knížete s Korvínem ohledně dědičských nároků na Olešnicko.

napětí mezi králem a slezskými knížaty.³⁶ Není zdaleka jisté, že Korvín opravdu zamýšlel prosazovat Fridricha nadále. Mlada Holá zde poukázala na fakt, že tato teze vychází z chybné interpretace Matyášova listu z března 1475, kdy Fridricha netradičně označila vrchního hejtmána, ale pouze pro Horní Lužici. Dokládá také, že šlo jenom o potvrzení Fridricha, coby hornolužického fojta. Tento úřad ostatně zastával již od roku 1471.³⁷

Korvín tedy prosadil vytvoření funkce vrchního zemského hejtmána poměrně bez obtíží. Vítězstvím nad česko – polskými vojsky byla posílena jeho pozice pro vyjednávání se stavy. Mlada Holá se domnívá, že až po utvoření funkce uvažoval, koho na toto místo dosadí.³⁸ Volba nakonec padla na Štěpána Zápolského.³⁹ Ustanovením vrchního hejtmána a s ním souvisejících správních orgánů byly položeny základy nové správní struktury ve Slezsku. Na takovéto úrovni dosud neexistovala a jednotící úlohu sehrávala pouze správní síť vratislavské diecéze.⁴⁰ Celoslezský sněm doplňovaly také menší zemské sněmy, jeden pro Dolní Slezsko a druhý pro Horní Slezsko. Do kompetence vrchního hejtmána spadala také správa obojí Lužice. Nestalo se tak přes úřad fojta, vrchní hejtmán měl být jakýmsi nadřízeným obou lužických fojtů, stejně jako zemských hejtmánů v Horním i Dolním Slezsku.⁴¹ Luděk Březina uvádí, že kompetence vrchního hejtmána v Dolní Lužici byly dosti chabé a známe pouze jeden příklad, kdy aktivně zasáhl do fungování Dolní Lužice.⁴² Štěpán Zápolský nebyl celkově nijak aktivní ve správě jemu svěřeného území, tudíž jeho neaktivita v Dolní Lužici nemusela být způsobena tím, že by neměl kompetence zasahovat do fungování Dolní Lužice. Hlavním pramenem, vymezující alespoň částečně kompetence vrchního hejtmána ve vedlejších zemích, je text landfrýdu z roku 1474.⁴³ Již zmíněný Ludvík Březina nastínil zajímavou úvahu, ve které zpochybnil převládající tvrzení, že pravomoci vrchního hejtmána by se vztahovaly i na Lužici a soudí, že měly platit především pro Slezsko. Tato teze by znamenala, že Korvín nezamýšlel centralizovat správu obojí Lužice a Slezska takovým způsobem, jak je obvykle uváděno.⁴⁴ Korvín ale prokazatelně smě-

³⁶ VDZKČ VI, s. 436.

³⁷ M. HOLÁ, *Integrační tendence ve správě Slezska za Matyáše Korvína*, s. 119–121. Tam také okolnosti vysvětlující předchozí snahu Korvína o prosazení Fridricha Lehnického. Zprávu o jmenování Fridricha Lehnického hornolužickým fojtem zapsal Eschenloer, s. 822.

³⁸ Tamtéž.

³⁹ Po Štěpánovi Zápolském byl krátce vrchním slezským hejtmánem Jan Filipec a následně zůstala tato funkce dlouhodobě neobsazena. V samotném závěru Matyášova panování byl hejtmánem ustanoven Fridrich Lehnický, ale vzápětí zemřel. Ke slezskému hejtmánství E. WÓLKIEWICZ, *Capitanus Slesie*, s. 169–225.

⁴⁰ Martin ČAPSKÝ, *Zrození země. Komunikující společenství pozdně středověkého Slezska*, Praha 2013, s. 71–83.

⁴¹ Štěpán Zápolský se následně stal fojtem v Horní Lužici, poté co byl Fridrich Lehnický v roce 1475 odvolán. V Dolní Lužici byl fojtem Jaroslav ze Šternberka až do roku 1478, podrobně M. HOLÁ, *Integrační tendence ve správě Slezska za Matyáše Korvína*, s. 121. Obecně k dějinám Lužice Norbert KERSKEN, *Górne Lužyce od založenia Związku Sześciu Miast dowlączenia do Elektoratu Saksonii (1346–1635)*, In: Joachim Bahlcke a kol., *Dzieje Górnych Łużyc. Władza, społeczeństwo i kultura od średniowiecza do końca XX wieku*, Warszawa 2007, s. 114–160.

⁴² Šlo o spor Jiřího z Polence a Jaroslava ze Šternberka, kdy se Štěpán Zápolský postavil proti dolnolužickému fojtovi. Viz L. BŘEZINA, *Dolní Lužice, úřad zemského fojta a stavy*, s. 100.

⁴³ SRS XIII, č. 218, s. 175.

⁴⁴ L. BŘEZINA, *Dolní Lužice, úřad zemského fojta a stavy*, s. 101.

řoval k užší integraci všech tří regionů, jak ukázaly jeho pozdější kroky. Problém, který nastínil Luděk Březina, není problémem kompetencí, ale obtížného prosazování Matyášových záměrů.

Vrchní slezský hejtman je také klíčovaná osoba z hlediska landfrýdu. V jeho první části je uveden Štěpán Zápolský, jakožto vrchní hejtman. Zemský mír je cílen především proti zemským škůdcům a anarchii v zemi. Knížata mají pro příště řešit jakékoliv konflikty soudní cestou. Nedošlo ovšem k vytvoření centrálního soudu, ale všechny rozepře měl řešit vrchní hejtman coby zástupce krále.⁴⁵

Text landfrýdu řeší také hospodářskou problematiku, především ve vztahu k Uhrám. Bod devět se zabývá ochranou kupců cestujících ze Slezska do Uher a naopak. Zodpovědnost za tuto ochranu převzali Mikuláš Opolský, Přemek Těšínský a Jan Ratibořský. Další body landfrýdu se zabývají ochranou území, svolávání vojska, Korvín si také vyhradil právo povolovat stavbu nových hradů.

Historikové se také dlouhou dobu zabývali otázkou, z jaké pozice vyhlásil Korvín landfrýd. Šlo čistě o normativní akt krále, který jej nařídil z pozice panovníka? Nebo se na jeho vyhlášení a přípravě podílela také slezská knížata a šlo o jakýsi kompromis mezi nimi? Piotr Jurek došel rozbořem úvodní formule samotného landfrýdu k názoru, že se jednalo především o královský akt.⁴⁶ V textu je uvedeno, že královský majestát ustanovuje po poradě s knížaty a stavy níže psané artikuly. Jak se domnívá Piotr Jurek, na vratislavském sněmu proběhla debata o ustanovení landfrýdu, ale zároveň je pravděpodobné, že rozhodující bylo Korvínovo slovo. Vyplývá to i ze stylistické stránky jednotlivých artikul, kde je zdůrazněna role krále při jejich formování.⁴⁷ Většina z nich začíná formulací „*königliche maiestat...*“, nahrazované v dalších bodech jako „*item*“. Interakci mezi králem a stavy můžeme vidět v době trvání landfrýdu. Ten byl ustanoven na pět let, což pro Korvína znamenalo, že po uplynutí této doby bude muset prosadit jeho prodloužení. Z hlediska krále byla teda časová omezenost platnosti landfrýdu ústupkem stavům. Matyáš ale dále bez problému prosadil především berní opatření. Bylo to poprvé, co byla vybírána celoslezská daň,⁴⁸ která měla být použita především na boj proti Jagelloncům.⁴⁹ Další nařízení se týkalo Vratislavi, kde Matyáš vyhlásil nový řád, podle kterého měly probíhat volby do obecní rady.⁵⁰ V nezvykle latinsky psané listině Korvín prosadil především každoroční volby městské rady. Tento krok se setkal s velkým odporem ze strany města.⁵¹

⁴⁵ Stejně tomu bylo také v landfrýdu, který vyhlásil Zikmund Lucemburský, viz M. ČAPSKÝ, *Slezsko v pozdním středověku*, s. 398.

⁴⁶ P. JUREK, *Śląskie pokoje krajowe*, s. 52–55.

⁴⁷ FRANZ WACHTER (ed.), *Geschichtschreiber Schlesiens des XV. Jahrhunderts*, *Scriptores rerum Silesiacarum XII*, Breslau 1883 (dále SRS XII), č. 208, s. 175.

⁴⁸ Takto ji uvádí K. ORZECOWSKI, *Historia ustroju śląska*, s. 94.

⁴⁹ Stavovské shromáždění se tomuto chtělo vyhnout svoláním zemské hotovosti, to ale uherský král odmítl. Sám se opíral o profesionální žoldnéřské vojsko a pro zemskou hotovost pravděpodobně neměl využití. Potřeboval peníze, aby mohl platit žold, viz A. KALOUS, *Matyáš Korvín*, s. 198–199.

⁵⁰ Listina je datována 19. 2. 1475, viz APW, AMW, sign. 4923–4924, č. mikrofilmu T-54595 – T-54596.

⁵¹ Mateusz GOLIŃSKI, *Wrocław od połowy XIII do początków XVI wieku*, Wrocław 2001, s. 200. Díky tomuto opatření byl vytvořen mechanismus střídání moci, který se dosavadním elitám pochopitelně nezamlouval. Značně se také zvýšily možnosti, jak mohl král ovlivnit složení rady, především díky ustanovení funkce seniora rady (*consul primus et principalis*).

Roku 1478 byl po dlouhém vyjednávání podepsán mír mezi Vladislavem Jagellonským a Matyášem Korvínem. Text mírové smlouvy podepsané v Olomouci potvrzuje existující dvojlvládí a dává oběma králům právo nazývat se českým králem. Dále jsou přesně určeny podmínky, za kterých může dojít ke sjednocení obou částí a stanoveny sankce za porušení.⁵² V červenci 1479 se k mírové smlouvě přihlásily všechny stavy vedlejších zemí.⁵³

V tomtéž roce, jako byl uzavřen mír, vypršela také lhůta landfrýdu z roku 1474 a bylo nutné jej obnovit. O tom, že situace ve Slezsku stále nebyla ideální, svědčí stížnost kupců z Norimberku, kteří si stěžovali radě Vratislavi a králi Matyáši, že byli okradeni. Loupež se měla stát v okolí Budyšina v Lužici. Norimberští kupci zároveň prosí o ochranu během jejich cesty do Slezska.⁵⁴ Prameny nám bohužel nedovolují rekonstruovat, jak byla tato konkrétní situace řešena po tomto oznámení, ale je jisté, že Korvín nemohl nechat situaci bez povšimnutí. Nebyl to první příklad, kdy máme doloženo, že landfrýd neplnil svou funkci. Hned po Matyášově odjezdu z Vratislavi v 1475 propukly nepokoje ve Svidnicku-Javorsku. Ty byly zaměřeny především proti Štěpánu Zápolskému, který se měl stát zde hejtmánem. Eschenloer zaznamenal ve své kronice, že celé léto docházelo k přepadům a silnice nebyly bezpečné, což poškodilo obchod.⁵⁵ Pacifikací Svidnicka-Javorska byl pověřen Jan ze Žerotína.⁵⁶ Knížata neposkytla hejtmánovi pomoc, k čemuž je zavazoval landfrýd.

V srpnu 1479, tedy během olomouckých jednání, Matyáš pověřil vratislavského biskupa Rudolfa svoláním sněmu do oderské metropole. Pro nás je zajímavé, že ze sněmu bylo vypuštěno Horní Slezsko. Sněm se měl týkat pouze stavů z „*Nyder-Slesien und beider Lusicz*“.⁵⁷ Smyslem sněmu mělo být jednání o zabezpečení míru ve výše zmíněných zemích. Můžeme se tedy domnívat, že svolání sněmu bylo přímou reakcí na situaci v zemi. V textu nestojí, kdy přesně se měl sněm konat, toto rozhodnutí přenechal Matyáš evidentně biskupovi Rudolfovi. Sněm se nakonec konal v říjnu 1479

⁵² Moravě povolil Matyáš Korvín uzavřít mír již v roce 1477, viz František PALACKÝ (ed.), *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské V*, Praha 1862 (dále AČ V), č. 8, s. 371–373. K situaci na Moravě Josef VÁLKA, *Dějiny Moravy I. Středověká Morava*, Brno 1991, s. 160–162. Podrobný popis mírových jednání a mírové smlouvy viz A. KALOUS, *Matyáš Korvín*, s. 179–185. Případně srovnej VDZKČ VI, s. 436. Seznam účastníků mírového sjezdu v Olomouci, viz SRS XII, č. 323, s. 271–272. Text mírové smlouvy viz AČ V, č. 13, s. 377–387.

⁵³ Heinrich WENDT – Berthold KRONTHAL (edd.), *Politische Correspondenz Breslau 1479–1490*, Scriptorum rerum Silesiacarum XIV, Breslau 1894 (dále SRS XIV), č. 325 – 326, st. 9 – 11. Hornoslezská knížata se následně v srpnu přihlásila k olomouckým podmínkám zvláštní listinou, viz AČ V, č. 14, s. 387–389. Problémy nastaly v Horní Lužici, tamější stavy odmítly znovu skládat hold s odvoláním na fakt, že jej složily již roku 1469. Situaci musel řešit nově ustanovený fojt obojí Lužice Jiří ze Steinu. Podrobně k celému sporu a Jiřího působení v Lužici Rudolf KNESCHKE, *Georg von Stein*, Leipzig 1913, s. 71–113. Případně Martin BARUS, „*Wirt euer stadt zu willenund dinst zu sein*“. *Životní osudy, diplomatická činnost a literární díla zhořeleckého městského písaře Johanna Frauenburga (1430–1495)*, Nepublikovaná magisterská práce, FF UPOL, s. 94–95.

⁵⁴ APW, AMW, sign. 5200, č. mikrofilmu T-54877.

⁵⁵ „...*disen ganczen sommer die strossen obiral vnd tehlich berowbt würden, die Bresler grossen schaden empfinden*“ Eschenloer, s. 983. Události v Lužici roku 1475 zmiňuje i list Štěpána Zápolského Lucasi Eisenreichovi, viz SRS XIII, č. 239, s. 191.

⁵⁶ Je uváděn v listině Štěpána Zápolského, SRS XIII, č. 265, s. 210. Podrobně Petr KOZÁK, *Vzestup rodu Žerotínů. Život a odkaz Jana staršího ze Žerotína a z Fulneka*, ČMM 124, 2005, s. 59–62.

⁵⁷ SRS XIV, č. 328, s. 12. List je datován 28. 8. 1479 v Brně.

a Korvín se jej sám neúčastnil. Jeho autoritu zde představovali varadínský biskup Jan a také Matyášův diplomat Jiří ze Steinu, který měl hrát ve správě vedlejších zemí klíčovou roli. Varadínským biskupem je zde myšlen známý Korvínův diplomat Jan Filippec.⁵⁸ Jednání se zabývalo především vyhlášením nového landfrýdu, který by zabezpečil situaci v zemi. Ten vycházel především ze zemského míru z roku 1474. Jak upozornil Piotr Jurek, základním rozdělem je zde fakt, že zatímco první landfrýd byl vydán z moci krále, zde už hrála mnohem větší roli stavovská obec.⁵⁹ Zároveň je třeba odmítnout tezi Piotra Jurka, že by byl takto ustanovený landfrýd platný i pro oblast Horního Slezska.⁶⁰ Hornoslezská knížata se sněmu nezúčastnila, ani na něj nebyla pozvána. Korvín ve své výzvě biskupu Rudolfovi důrazně užíval označení „*Nyder-Slesien und beider Lusicz*“ a podobně důsledně užívání tohoto označení najdeme také v textu landfrýdu. V seznamu knížat, které signovalo text zemského míru, nalezneme následující dolnoslezská knížata: „*herre Rudolf bischofe zu Breslaw, der irlauchte hochgebornen fursten und herrn herrn Albrechts herczuge zu Saschsen zum Sagen, etc., Conrads des weissen herrn zu Olssen Wolaw etc, Johannsen zu Grossenglogaw Freyenstat etc, Heinrichs des eldern zu Monsterberg und grafen zu Glacz etc, Johanns und Niclas gebroder zu Opperl und Obirglogaw, alle herczugen in Slesien...*“.⁶¹ Je tedy evidentní, že zástupci Horního Slezska zde chybí. Přičemž formulace *alle herczugen in Slesien* se může vztahovat pouze k výše jmenovaným knížatům nebo může jít o literární topoi. Na základě této formule nelze usuzovat celoslezskou platnost landfrýdu. Takto pojatý výklad více odpovídá administrativnímu rozdělení Slezska a Lužice, jak jej Korvín uplatňoval v pozdějších letech, především s ohledem na vytvoření rodové domény v Horním Slezsku. Napovídá tomu také fakt, že pro Horní Slezsko vydal Matyáš Korvín listinu, která byla zaměřena na udržení míru a pokoje v zemi. Za tímto účelem vypsal také zvláštní berni.⁶² Landfrýd platil do roku 1482, kdy byl na sněmu ustanoven nový. Opět bez účasti hornoslezských knížat, platný pouze pro Dolní Slezsko a obojí Lužici.⁶³

Pokud se vrátíme ke sněmu, na kterém byl landfrýd vyhlášen, zaujme nás, že královskou autoritu zde nezastupuje vrchní hejtman Štěpán Zápolský. Jeho působení ve vedlejších zemích bylo spíše sporadické a jeho aktivita měla sestupnou tendenci. Na konci sedmdesátých let se angažoval spíše v Korvínově diplomacii než ve správě Slez-

⁵⁸ K postavě Jana Filipce nejlépe Antonín KALOUS, *Čtyři Janové z Varadína*, In: Eva Doležalová – Robert Novotný – Pavel Soukup a kol., *Evropa a Čechy na konci středověku*. Sborník příspěvků věnovaných Františku Šmahelovi, Praha 2004, s. 269–280; TYŽ, *Itinerář Jana Filipce (1431–1509)*, Acta universitatis Palackianae Olomucensis, Historica 34, 2008, s. 17–43. Janem Filipcem se zabýval také Vojtěch ČERNÝ, *Diplomat krále Matyáše Korvína Jan Filippec a jeho kontakty s vedlejšími zeměmi české koruny*, nepublikovaná diplomová práce FF UK.

⁵⁹ P. JUREK, *Śląskie pokoje krajowe*, s. 56.

⁶⁰ Tamtéž.

⁶¹ SRS XIV, č. 330, s. 13–14.

⁶² Wilhelm WATTENBACH – Colmar GRÜNHAGEN (edd.), *Registrum st. Wenceslai. Urkunden vorzüglich zur Geschichte Oberschlesiens nach einem Copialbuch Herzog Johans von Opperl und Ratibor*, Codex diplomaticus Silesiae VI (dále CDS VI), č. 304, s. 100–101. Zvláštní kategorii tvoří opolská knížata, jejichž knížectví sice dnes leží v Horním Slezsku, ale v dané době nebyla chápána jako součást Horního Slezska. Viz M. ČAPSKÝ, *Slezsko v pozdním středověku*, s. 399. Jejich účast v landfrýdu je dána vlastnictvím Břehu, který se nachází v Dolním Slezsku.

⁶³ SRS XIV, č. 66, s. 387.

ska. Počátkem osmdesátých let jej nahradil výše zmíněný Jan Filipec, ten byl ale následně také odvolán a úřad hejtmana zůstal neobsazen až do roku 1488. Výkon správy převzal Jiří ze Steinu, osvědčený Korvínův diplomat. Právě on představoval po celá osmdesátá léta ústřední postavu korvínovské správy v Dolním Slezsku a obojí Lužici, ačkoli nikdy nebyl jmenován vrchním hejtmanem a o jeho kompetencích se vedou spory.⁶⁴

Budování domény

Pokud hovoříme o vytváření majetkové základny ve vedlejších zemích, hovoříme především o oblasti Horního Slezska. K územím, která se zde Korvínovi podařilo získat, později připojil ještě Hlohovsko, kde ovšem vládl Jan II. Zahaňský, který rozhodně neměl v úmyslu se ho vzdát. Horní Slezsko tvořilo ideální prostor pro tvoření rodové domény uherského krále. Jeho geografická pozice jej předurčovala k tomu být spojnicí mezi Uherským královstvím a oblastí Dolního Slezska a Lužice. Podobně jako v Dolním Slezsku i zde dochází k rozpadu tradičních mocenských struktur a oslabení domácích dynastií. V případě Horního Slezska se jedná o ještě markantnější problém, slabosti místních dynastií využil již Jiří z Poděbrad při svém pronikání do slezského prostoru. Do příchodu Poděbradů ovládaly Horní Slezsko dvě tradiční dynastie – slezští Piastovci a opavští Přemyslovci. Především druzí jmenovaní byli jen odrazem zašlé slávy svého rodu a jejich faktická moc ve Slezsku byla minimální. Od smrti Přemka Opavského dochází k rozdrobování majetku rodu mezi jeho bohaté potomstvo.⁶⁵ Právě oslabení tradičních dynastií je jedním z klíčových faktorů, který umožnil Matyáši Korvínovi budovat svou doménu v Horním Slezsku.⁶⁶

Nelze se samozřejmě domnívat, že Korvín vstupoval do války proti Jiřímu z Poděbrad s úmyslem vytvořit v Horním Slezsku enklávu pro svého nemanželského syna. Tato myšlenka měla svou genezi a byla také ovlivněna momentálními proměnami mocenského pole. V pramenech můžeme tyto náznaky vysledovat v druhé polovině sedmdesátých let a především v klíčovém znění landfrýdu z roku 1479. Plán na vytvoření domény souvisí také s rodinnými poměry uherského krále. Matyáš Korvín byl již před vstupem do války o české země ženatý s dcerou Jiřího z Poděbrad, ta však po čtyřech letech zemřela, nejspíš při porodu.⁶⁷ Dlouholeté hledání manželky bylo ukončeno roku 1474, kdy bylo rozhodnuto o manželství Korvína s neapolskou princeznou Beatricí, dcerou krále Ferranta I. Od tohoto manželství si Matyáš pochopitelně sliboval

⁶⁴ Přehled problematiky nastínila M. HOLÁ, *Integrační tendence ve správě Slezska za Matyáše Korvína*, s. 123–128.

⁶⁵ K osudům opavských Přemyslovců podrobně Martin ČAPSKÝ, *Vévoda Přemek Opavský (1366–1433). Ve službách posledních Lucemburků*, Brno – Opava 2005; TÝŽ, *Zlomený meč Valentina Hrbatého. Poslední z opavských Přemyslovců*, Dějiny a současnost 28, 2006, č. 2, s. 36–38. K rozdrobování přemyslovské domény po smrti Přemka Opavského srovnej také Dalibor PRIX, *Vévoda Václav II. Opavský a Hlubčický. Ve stínu otce, husitů a bezvládky*, Časopis Slezského zemského muzea, Série B 48, 1999, s. 152–192 a 193–223.

⁶⁶ Především v pokorvínovské době pronikaly do Slezska také četné české a moravské rody, k tomu podrobně Petr MAŤA, *Svět české aristokracie (1500–1700)*, Praha 2004, s. 137–139.

⁶⁷ Zmínka o tom, že Jiřího dcera Kateřina zemřela při porodu Matyášova dítěte, se objevila u Długosze, Antonín Kalous ovšem tento pramen zpochybnil, podrobně A. KALOUS, *Matyáš Korvín*, s. 64.

legitimního dědice, který po něm nastoupí na uherský trůn a převezme jim dobyté země. Pro svého nemanželského syna Jana pravděpodobně plánoval církevní dráhu.⁶⁸

Do Korvínových plánů se Jan vrátil kolem let 1478–1479, kdy byl vydán klíčový landfrýd pro Dolní Slezsko a Lužici a zároveň byly uzavřeny mírové dohody v Olomouci, které mimo jiné stanovily, že po Matyášově smrti přejdou vedlejší země pod pravomoc Vladislava Jagellonského. Vzhledem k faktu, že čtyřleté manželství nepřineslo Matyášovi kýženého dědice a vztahy mezi králem a jeho ženou byly poměrně napjaté, začal se orientovat na svého nemanželského syna Jana.⁶⁹

Je třeba zdůraznit, že Matyáš Korvín nevytvářel rodovou základnu pouze ve Slezsku, ale především Uhrách. Díky Matyášovým zásahům byl Jan na konci vlády svého otce největším držitelem půdy v Uhrách.⁷⁰ Zprávy milánských diplomatů hovoří o tom, že se Matyáš chystal Jana prohlásit českým králem, navzdory znění olomouckých dohod.⁷¹ Vzhledem k tomu, že tyto zprávy se vážou k vyjednávání sňatku Jana Korvína s milánskou princeznou Biancou Sforzou, může jít pouze o způsob, kterým se Matyáš snažil vylepšit pozici svého syna.

Mezi první zisky uherského krále ve Slezsku náleželo území na moravskoslezském pomezí, získané během tažení proti odbojným rodům Birků a Stošů. Ty se pokoušel zpacifikovat již Viktorin z Poděbrad, jakožto jediný vlastník Opavského knížectví.⁷² Po jeho neúspěchu se do bojů zapojil sám Korvín se svou proslulou Černou rotou.⁷³ Tažení skončilo poddáním se krnovského vévody Jana IV. Staršího Opavsko-Ratibořského, straníka Vladislava Jagellonského, který držel Krnovsko a Bruntálko.⁷⁴ V Albrechticích mu Matyáš Korvín pravděpodobně vnutil dohodu o odstoupení Krnova.⁷⁵ Listina je pro nás zajímavé také tím, že v ní vystupuje Jan Bielik z Kornic, který

⁶⁸ Jan byl synem Barbory Edelpöckové, která pocházela z dolnorakouského městečka Stein. Do uzavření Korvínova manželství s neapolskou princeznou pobývala u dvora, následně byla nucena se vzdát. Její syn měl získat biskupství v Rábu, podrobně A. KALOÚS, *Matyáš Korvín*, s. 297.

⁶⁹ O problémech Matyášova manželství viz Josef MACEK, *Tři ženy krále Vladislava*, Praha 1991, s. 54–72.

⁷⁰ Nešlo pouze o majetky v Uhrách a ve Slezsku, Jan držel také drobnější statky na Moravě, viz A. KALOÚS, *Matyáš Korvín*, s. 300.

⁷¹ Zpráv milánských diplomatů si povšiml již Palacký, viz František PALACKÝ, *Dějiny národa českého v Čechách i na Moravě V*, Praha 1968, s. 175–176. Korespondence by také měla obsahovat seznam hornoslezských knížectví, které jsou v držení Matyáše, srovnej Rudolf GRIEGER, *Die Pläne des Ungarnkönigs Matthias Corvinus mit Schlesien*, Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelm-Universität zu Breslau 24, 1983, s. 175–176. Naposledy se k otázce svatebních jednání vrátil Péter E. KOVÁCS, *Corvin János házassága és a magyar diplomácia*, Századok 137 2003, s. 955–971.

⁷² Dělení majetku mezi syny zesnulého krále proběhlo 9. března 1472 v Poděbradech, podrobně viz Pavel KOUŘIL – Dalibor PRIX – Martin WIHODA, *Hrady českého Slezska*, Brno – Opava 2000, s. 501.

⁷³ Podrobný průběh tažení viz P. KOUŘIL – D. PRIX – M. WIHODA, *Hrady*, s. 502–505. Případně Adolf TUREK – Lumír JISL, *Ostravsko za česko-uherské války ve světle písemných pramenů i archeologických nálezů*, Časopis Slezského muzea 3, 1953, s. 1–24. K organizaci Matyášova vojska a jeho proslulé Černé roty Vladimír SEGEŠ, *Vojsko krále Mateja Korvína*, Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis 7, 2007, s. 67–75; TÝŽ, *Legislativno-právní rámec uherského vojenstva za Mateja Korvína*, Vojenská história (dále VH) 5, 2001, s. 3–20; TÝŽ, *Organizacia, vyzbroj a taktika vojska krále Mateja Korvína*, VH 3, 2007, s. 55–70.

⁷⁴ Oba bratři si krnovsko-ratibořský úděl rozdělili pravděpodobně roku 1465, Jan IV. získal Krnovsko a Bruntálko a také tvrz Vladislav, která spadla do ratibořského obvodu. Mladší bratr Václav získal město Rybník, Žáry a Pštinu. Podrobně P. KOUŘIL – D. PRIX – M. WIHODA, *Hrady*, s. 522.

⁷⁵ František PALACKÝ (ed.), *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské*, Praha 1846 (dále AČ IV), č. 16, s. 338.

přebírá Krnov do zástavy. Sám Jan byl vzat do zajetí. Ačkoliv ve smlouvě, kterou svým svědectvím stvrdili krnovští měšťané, se uvádí, že v případě, že se zmíněný kníže dostaví v určený čas do Vratislavi a poddá se králi, bude si moct své knížectví ponechat. Nakonec se tak nestalo a Korvín mu na dožití věnoval pouze tvrz ve Vladislavi, kde také roku 1483 zemřel.⁷⁶

Nabízí se otázka, proč v listině vůbec nefiguruje Petr Geréb z Vingártu, hornoslezský hejtman. Otázka hornoslezského hejtmantství a správy Krnovska je nejasná. Nejenom, že v ní figurují dvě osoby, ale nejasné jsou také pravomoci, které měl hornoslezský hejtman mít. Podle výše zmíněné listiny byl správou Krnovska pověřen Jan Bielík z Kornic, Eschenloer, a z něj vycházející Mlada Holá, uvádí, že správou byl pověřen Petr Geréb. V krnovských zemských deskách je v tomto období Petr Geréb doložen v jednom případě. Jedná se o zápis č. 248, ve kterém Petr Gereb figuruje co by „*hauptman huornie Slezie a pan krnowski*“.⁷⁷ Zápis byl do desek vložen až v osmdesátých letech, ale editor odhaduje, že ujednán byl mezi léty 1475–1478. Po roce 1478 již nemáme žádné zprávy o jeho činnosti ve Slezsku.⁷⁸

Na základě výše zmíněného se domnívám, že ačkoliv Krnov byl svěřen do správy Janu Bielíku z Kornic, ten jej následně postoupil Petru Gerébovi, který vykonával skutečnou správu až do roku 1478. Zároveň figuroval také jako hornoslezský hejtman, jehož hlavní starostí bylo vojensky zajistit území, podobně jako v Dolním Slezsku František z Háje.

Na delší dobu bylo Krnovsko jediným Korvínovým ziskem. Na čas získal také Pštínu, tu ale vzápětí odprodal Hynku Minsterberskému za 20 000 uherských zlatých.⁷⁹ Další územní zisky jsou spojeny se jménem olešnického knížete Konráda X. Bílého. Ten vládl olešnickému knížectví sám po smrti svého bratra Konráda IX. Černého.⁸⁰ Kvůli své chronické zadluženosti nepřestával již od počátku sedmdesátých let hledat způsob, jak získat prostředky na umořování svých dluhů. Po smrti Konráda IX. Černého počátkem sedmdesátých let se pokusil prodat jeho hornoslezská území (By-

⁷⁶ M. ČAPSKÝ, *Slezsko v pozdním středověku*, s. 411. Ke smlouvě mezi králem a Janem IV. viz Král Matyáš „*takowé učinil jest zjednánite, aby kněz Hanuš Krnowa k ruce KMti postúpil a sám se aby KMti w Wratislawiw wězenie na sněmě, kterýž JKMTi s kniežaty a pány držeti ráci, od dnešního dne w osmi dnech postawil, w wězenie JKMTi; pakliby se nepostawil, tehdy Krnow měso KMti zuostati má. A když se on kněz Hanuš JKMTi w Wratislawiw w wězenie postawi a poddá, tehda JKMTi jemu Krnowa města zase wrátiti a postúpiti powinen bude.*“ AČ IV, č. 16, s. 338.

⁷⁷ Dalibor PRÍX, *Zemské desky krnovské. Svazek I. 1403–1522*, Opava 2008, č. 248, s. 157.

⁷⁸ V osmdesátých letech byl Petr Geréb Transylvánským vojvodou a aktivně se účastnil Matyášovy války s císařem Fridřichem, viz A. KALOUS, *Matyáš Korvín*, s. 115 a 274.

⁷⁹ LBUS II, č. 15, s. 395. Listina je datována 16. prosince 1474. Hynek Pštínu následně vyměnil s Viktorem za město Kolín, viz Josef KALOUSEK (red.), *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské XV*, Praha 1896, č. 147, s. 258 – 260. Viktorin Pštínu nedržel dlouho, vzápětí použil území jako věno pro svou dceru Johanu, kterou provdal za Kazimíra II. Těšínského. Podrobně M. ČAPSKÝ, *Slezsko v pozdním středověku*, s. 562, pozn. č. 508. Mlada Holá mylně uvádí, že Pštínu si udrželi Poděbradové a Kazimír II. Těšínský ji získal až po nástupu Vladislava Jagellonského: M. HOLÁ, *Integrační tendence ve správě Slezska za Matyáše Korvína*, s. 108, pozn. č. 6. K postavě těšínského Piastovce David PINDUR, *Książę czasów przelotu. Kazimierz II cieszyński (1450–1528) i jego władztwo*, Wrocław 2010, s. 35. Tamtéž, s. 37 přepis listiny, kterou Viktorin dává svou dceru za ženu Kazimírovi a předává mu Pštínu.

⁸⁰ K dějinám olešnického knížectví podrobně Wojciech MROZOWICZ – Przemysław WISZEWSKI, *Olešnica od czasów najdawniejszych po współczesność*, Wrocław 2006, s. 56–66. Nejnověji M. ČAPSKÝ, *Slezsko v pozdním středověku*, s. 408–409.

tomsko, Kozelsko a Glivice) Jindřichu Minsterberskému.⁸¹ Tuto transakci ovšem přerušil Matyáš Korvín, který odmítal rozšiřování poděbradského vlivu ve Slezsku. Je třeba si uvědomit, že toto vyjednávání se odehrávalo v roce 1472, tedy krátce po utvoření česko – polské koalice. Tato léta byla nejobtížnější pro Korvínovo postavení na středoevropské politické scéně. Do vítězství z roku 1474 bylo ještě stále daleko. V takové situaci pochopitelně nemohl mít zájem na rozšiřování vlivu jednoho z hlavních straníků Vladislava Jagellonského ve Slezsku. Dalším důvodem může být osobní zainteresanost Matyáše Korvína na zisku olešnického knížectví. Vzhledem k neexistenci mužských potomků zde byla velká šance, že po smrti Konráda Bílého přejde Olešnické knížectví na Matyáše Korvína, coby českého krále. Podstatné je, že prodej hornoslezských území Korvín překazil a sám si je ponechal.⁸² Bytomsko král obratem zastavil Janovi ze Žerotína.⁸³

Zadlužený Konrád Bílý nepřestával hledat možnosti, jak získat prostředky na umoření svých dluhů. Po krachu vyjednávání s Jindřichem Minsterberským se obrátil na saské vévody. Ti dlouhodobě projevovali zájem o olešnické knížectví. Odvolávali se na dědické nároky Markéty, sestry Konráda VII. Bílého, která byla provdána za Fridricha Saského.⁸⁴ Navzdory faktu, že císař Fridrich III. jí potvrdil Olešnicko, coby dědičné léno, zabrali Konrád IX. a Konrád X. území hned po smrti Konráda VII.⁸⁵ Těchto dědických nároků si byl vědom také Matyáš Korvín, který nároky saských knížat dvakrát potvrdil.⁸⁶ O tom, že jejich nároky nebral nikdy vážně, svědčí další kroky, které v této záležitosti podnikl.

Konrád X. se tedy obrátil na saské vévody Ernsta a Albrechta a uzavřel s nimi smlouvu o prodeji olešnického knížectví.⁸⁷ Výkupní cena byla stanovena na 9200 zlatých. Knižectví mělo na saské vévody přejít po smrti Konráda, který navíc získal ještě doživotní rentu ve výši 1000 zlatých. Listina je datována 22. února 1475. V tuto chvíli zasáhl Matyáš Korvín, který si již v červenci předchozího roku nechal složit hold od nejvýznamnějších zemských obcí v olešnickém knížectví.⁸⁸ Olešnicko vojensky obsadil a donutil Konráda X. odstoupit od této smlouvy. Část autorů uvádí, že dědické nároky saských vévodů sám vykoupil.⁸⁹ Následně potvrdil olešnickému knížectví všechna jeho privilegia. Nejpravděpodobnějším důvodem, proč Matyáš zablokoval prodej knížectví, je obava z nárůstu vlivu saských knížat ve Slezsku. Připomínám, že již od roku 1472 drželi Zaháňsko.⁹⁰

⁸¹ Tamtéž, s. 409.

⁸² Matyášovu listinu z roku 1479 viz LBUS II., č. 77, s. 91.

⁸³ Znění zástavní listiny, viz CDS VI, č. 302, s. 99. Regest viz LBUS II, č. 43, s. 451. Okolnosti převodu podrobně viz P. KOZÁK, *Vzestup rodu Žerotínů*, s. 47–81. Jan ze Žerotína udržel Bytomsko i po Korvínově smrti.

⁸⁴ Konrád VII. Bílý zemřel roku 1452, jedná se o strýce Konráda IX. Černého a Konráda X. Bílého. K jeho osudům podrobně Marcin BŃHM, *Konrad VII Biały. (ok. 1394–14 lutego 1452). Pan Olešnicy i Koźla. Książę zapomniany*, Kraków 2012.

⁸⁵ M. ČAPSKÝ, *Slezsko v pozdním středověku*, s. 409.

⁸⁶ M. HOLÁ, *Integrační tendence ve správě Slezska za Matyáše Korvína*, s. 112.

⁸⁷ Přesně znění smlouvy viz LBUS II., č. 73, s. 78.

⁸⁸ Notářský záznam, viz LBUS II, č. 70, s. 72.

⁸⁹ Kazimierz BOBOWSKI, *Ziemia Oleśnicka pod panowaniem ksiązat Piastowskich*, In: *Historia CIV. Materiały i studia źródłoznawcze*, Wrocław 1993, s. 3–23.

⁹⁰ Získali jej od Jana II. Zaháňského, podrobně viz M. ČAPSKÝ, *Slezsko v pozdním středověku*, s. 407.

Konrád X. Bílý se tedy dostával do čím dál zoufalejší situace. Uherský král projevoval neustále se zvyšující zájem o zisk olešnického knížectví. Dokládá to také skutečnost, že odebral vdově po Konrádu Černém Olešnici, která jí byla určena na dožití. Situaci Konráda X. zhoršilo také válečné tažení na podzim roku 1474, které sice skončilo porážkou jagellonské strany, ale olešnické knížectví bylo silně popleněno.⁹¹ Olešnický kníže se ale nevzdával a zahájil vyjednávání o prodeji svého knížectví Řádu německých rytířů. S těmi měl jeho rod dlouhodobě dobré vztahy, jeho strýc Konrád Bílý VII. se účastnil „velké války“ Řádu s Jagellonci na straně německých rytířů.⁹² Nastalá situace pravděpodobně vyhovovala také záměrům Matyáše Korvína. Tomu šlo především o zisk cenného spojení v případě pokračující války s polským královstvím. Vzhledem k tomu, že od Konráda již získal jeho hornoslezské majetky, prodej jeho zbylých území v Dolním Slezsku výměnou za získání potřebného spojení se zdál být logickým. Jak upozornil Antonín Kalous, Matyáš Korvín nevedl válku proti Vladislavu Jagellonskému, ale především proti polskému králi Kazimírovi, otci českého krále Vladislava.⁹³

Listinou ze srpna 1478 povolil Konrádu X. Bílému Olešnickému prodej jeho statků Řádu německých rytířů.⁹⁴ V této listině nejsou vyjmenovaná území, o které mělo jít, ale Konrád je zde titulován jako „*Conradt der weis herczoge in Slesien zu Vola und Warttemberg*“. Důkazem osobního zájmu Korvína na tomto převodu je také fakt, že vyjednáváním byl pověřen Jiří ze Steinu. Samotné vyjednávání s Řádem probíhalo již od roku 1477.⁹⁵

Pokus získat na svou stranu Řád německých rytířů se Korvínovi nepovedl. Důvodů bylo hned několik. Prvním byla samotná slabost Řádu, který po porážce ve válce s polským státem ztrácel své mocenské postavení.⁹⁶ Řádový stát se také potýkal s celou řadou vnitřních potíží, od obrovské zadluženosti až po rozpad společenských struktur.⁹⁷ Dalším důvodem byl odpor saských vévodů proti jejich zisku olešnického knížectví.⁹⁸ Nejzávažnějším důvodem byl postoj Matyáše Korvína, který v určitý moment ztratil zájem o spojenectví s Řádem. Nejsme schopni popsat jeho motivaci, ale na vině bude pravděpodobně mírové vyjednávání s Vladislavem Jagellonským, které se chýlilo ke konci. Svou roli nepochybně sehrál osobní zájem Korvína na olešnickém knížectví.⁹⁹

⁹¹ Dobové líčení viz Annales Glogovienses, Hermann MARKGRAF (ed.), *Annales Glogovienses bis z. J. 1493 nebst urkundlichen Beilagen*, Scriptorum rerum Silesiacarum X, Breslau 1877 (dále SRS X), s. 31–32.

⁹² Podrobně M. BÖHM, *Konrad VII Bílý*, s. 71 – 85.

⁹³ A. KALOUS, *Matyáš Korvín*, s. 152. Vztahy mezi Matyášem Korvínem a Řádem německých rytířů se zabýval László PÓŠÁN, *Matthias Corvinus und der Deutsche Orden*, In: Matthias and his legacy, s. 437–445.

⁹⁴ LBUS II, č. 74, s. 85.

⁹⁵ R. KNESCHKE, *Georg von Stein*, s. 52. K politickým souvislostem VDZKČ VI, s. 429. Srovnej také A. KALOUS, *Matyáš Korvín*, s. 152–153.

⁹⁶ Z bohaté literatury k Řádu německých rytířů vybírám například Hartmut BOOCKMANN, *Zákon kryzacki*, Warszawa 1998, tam také další literatura. Srovnej také M. BISKUP – K. GÓRSKI, *Kazimierz Jagiellończyk*, s. 141–215. Případně také K. BACZKOWSKI, *Dzieje Polski późnośredniowiecznej*, s. 209–227.

⁹⁷ H. BOOCKMANN, *Zákon kryzacki*, s. 246–247.

⁹⁸ Ti se o plánovaném prodeji dozvěděli od opata Martina Zahaňského a ostře proti němu vystupovali, viz R. KNESCHKE, *Georg von Stein*, s. 52–53.

⁹⁹ Matyášův postoj pravděpodobně způsobil roztržku mezi Konrádem X. Bílým a Jiřím ze Steinu. Konfliktní situace byla vyřešena až Steinovým příjezdem do Vratislavi, kde s Konrádem Bílým uzavřel příměří, které

Zablokováním všech pokusů o prodej olešnického knížectví dosáhl uherský král svého. Konrád X. Bílý se mu poddal a souhlasil s královými podmínkami. Prvotní podmínky navrhl Korvín již na podzim 1479.¹⁰⁰ Konrád si až do své smrti směl ponechat své země, které dosud držel. Nemohl je samozřejmě prodat, protože jejich skutečným majitelem byl již Korvín. Olešnický kníže se do poslední chvíle snažil vyjednat příznivější podmínky, ale nakonec se podvolil vůli krále.¹⁰¹

Vidíme tedy, že v sedmdesátých letech Korvín získal několik území, z nichž některé obratem zastavil a jiné si ponechal. Celkově je ale obtížné pro toto období doložit systematické budování rodové domény. Matyášovo úsilí se znásobilo počátkem osmdesátých let, kdy podnikl několik, často velmi tvrdých, kroků vůči místním zeměpánům. Jak jsem již předeslal, Horní Slezska představovalo ideální prostor pro podobné aktivity. Mocenské struktury v této oblasti procházely silnou krizí zaviněnou jednak neustálým rozdrobováním rodových údělů mezi jednotlivé větve vládnoucích dynastií a zároveň také docházelo k častému vymírání tradičních dynastií.

Na konci sedmdesátých let Matyáš držel v Horním Slezsku Krnovsko, Bruntálsko, Glivice a Kozelsko. Zisk posledních dvou legalizoval výše zmíněnou smlouvou s Konrádem X. Bílým. Tyto země tedy představovaly základ Korvínova panství v Horním Slezsku. V Dolním Slezsku to bylo vratislavské a svídnicko-javorské knížectví, které již dlouhodobě spadaly mezi přímé majetky českých králů. Do budoucna se Korvínovi otevřela cesta k zisku Olešnicka a také Hlohovska.¹⁰²

Cestu k dalším územním ziskům si Korvín otevřel landfrýdem z roku 1479. Tím, že Horní Slezska vyjmul z účinnosti landfrýdu, se mu otevřela možnost jak přistoupit k větším územním změnám. Ačkoliv někteří historikové tvrdí, že landfrýd platil i pro území Horního Slezska, pro toto tvrzení není žádný důkaz.¹⁰³ Zemský mír pro Horní Slezska prokazatelně neplatil.

zprostředkoval vratislavský biskup Rudolf, viz LBUS II, č. 75, s. 86. Srovnej také LBUS II, č. 76, s. 88. Poté, co se Konrád dozvěděl o odstoupení krále od smlouvy, obvinil jej z věrolomnosti před vratislavskou radou, viz R. KNESCHKE, *Georg von Stein*, s. 53. O kontaktech Konráda a Vratislavi svědčí také list, zachycující prosbu olešnického knížete o přijetí jeho posla, Georga Steinkelera, viz APW, AMW, sign. 5143, č. mikrofilmu T-54816.

¹⁰⁰ LBUS II., č. 77, s. 91.

¹⁰¹ Zde srovnej LBUS II, č. 78, s. 93. Přijetí Korvínových podmínek viz tamtéž, č. 79, s. 94.

¹⁰² Zisk Hlohovska souvisí s první fází války o hlohovské dědictví, která propukla po smrti Jindřicha XI. Hlohovského. Hlohovsko získal v léno Jan II. Zaháňský, který jej za podpory Matyáše Korvína dokázal ubránit před nároky Vladislava Jagellonského či braniborského kurfiřta. Vzhledem k předchozím zkušenostem s tímto nevyzpytatelným knížetem mu Matyáš knížectví neudělil dědičně, ale smrtí Jana II. mělo přejít do rukou krále. Takto si nechal Matyáš také složit hold od zemských obcí knížectví, viz LBUS I, Leipzig 1881, č. 96, s. 236. Také Konrad WUTKE (ed.), *Die Inventare der nichtstaatlichen Archive Schlesiens II. Kreis und Stadt Glogau*, Codex diplomaticus Silesiae XXVIII, Breslau 1915, č. 723, s. 128. Válka o hlohovské dědictví je v literatuře podrobně zpracována, srovnej Petr KOZÁK, *Omnium ducum Glogoviensium de stirpe Hedwigis ultimus. Kniže Jindřich XI. (1467–1476) a jeho časy*, In: Bogusław Czechowicz – Małgorzata Kopnicka a kol., *Glogovia Maior. Wielki Głogów między blaskiem dziejów i cieniem ruin, Głogów – Zielen Góra 2010*, s. 87–98. Tradiční prací na toto téma zůstává Hieronim SZCZEGÓŁA, *Konec panowania Piastowskiego nad środkową Odrą*, Poznań 1968. Nový pohled s důrazem na důkladný rozbor starší literatury a pramenů představil P. KOZÁK, *Zrod stavovského Hlohovska*.

¹⁰³ Tato teze převládá především v polské literatuře. Takto to přímo uvádí P. JUREK, *Śląskie pokoje krajowe*, s. 56. Opírá se zde hlavně o výzkumy, které provedl Kazimierz Orzechowski. Otázka působnosti landfrýdu je v jejich pracích spojena s existencí, či neexistencí zvláštního sněmu pro Horní Slezska.

Počátkem osmdesátých let začal Korvín podnikat kroky, jež mu měly zajistit rozšíření jeho domény. V tuto chvíli už také pravděpodobně počítá s tím, že takto vytvořené panství předá svému nevlastnímu synovi.

Matyášovými kroky byl nejhůře postižen Viktorin z Poděbrad. Ten si dlouhodobě budoval pozici mezi slezskými knížaty prostřednictvím rodových vazeb, které mu měly zajistit potřebné spojení v případě, že by se uherský král obrátil proti němu. Nad Viktorinem visel od jeho propuštění z uherského zajetí finanční závazek 100 000 zlatých, který měl sloužit jako záruka poslušnosti.¹⁰⁴ Tohoto závazku jej Korvín zbavil až po uzavření příměří v roce 1479. Listinou vydanou v Budíně z 23. prosince označuje, že na základě mírových ujednání a také faktu, že Viktorin se celou dobu choval tak, jak se sluší na ctné kníže, jej zbavuje veškerých závazků, které vůči němu měl.¹⁰⁵

Prameny nám bohužel neumožňují přesně popsat okamžik, kdy se Korvín rozhodl k odebrání Opavska Viktorinovi. Nejsme schopni ani doložit, jestli tento krok byl motivován činem ze strany opavského knížete, kterým se zprotivil svému zeměpánovi. Motivace ze strany Matyáše se zdá být jasná. Opavsko bylo strategicky cenným regionem, který by vhodně doplnil jeho dosavadní doménu v Horním Slezsku, jelikož leželo v prakticky přímém sousedství. Scelením dávné přemyslovské domény by dosáhl vytvoření kompaktní rodové držby, kterou by mohl předat svému synu. V první polovině osmdesátých let pravděpodobně stupňoval tlak na Viktorina, který vyvrcholil smlouvou, kterou Viktorin odstoupil Opavsko výměnou za statky ve Slavonii. Ta byla uzavřena 12. května 1485.¹⁰⁶ Je zajímavé, že Matyáš v ní uvádí, že tuto výměnu koná na žádost knížete Viktorina – „*Ze najprwe k žádosti kněze Viktorina král JMti učiniti jest ráčil freimark a směnu o kniežetstwie Opawskie...*“ Za knížectví opavské měl Viktorin získat „*Sokolůš zámek s městečkem zawřeným; Nedwęd zámek, it. Rakownik twrz s městečkem zawřeným; it. Ukowac twrz, it. Boyatko twrz s městečkem otwřeným.*“ Opavsko měl předat do správy Janovi Trnkovi z Ratibořan, který měl také převzít hold zemské obce jménem krále. Na vystěhování do Slavonie měl král poskytnout Viktorinovi vozy na celou cestu. V Opavě musel zanechat veškerou městskou výzbroj, především děla. Viktorinovi také mělo být vyplaceno tisíc zlatých, aby se mohl pohodlněji vypravit na cestu. Tyto peníze mu měl vyplatit „*pan Biel*“. Můžeme se pouze domnívat, zda se za tímto matoucím označením skrývá hornoslezský hejtman Jan Bielík z Kornic.¹⁰⁷

K. Orzechowski určil, že pro celou oblast Slezska existoval pouze jeden sněm, viz Kazimierz ORZECZOWSKI, *Jeden czy dwa śląskie sejmy za panowania Macieja Korwina?*, Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka 43, 1988, s. 17–29. Na základě této teze Piotr Jurek usuzuje na celoslezskou platnost landfrýdu.

¹⁰⁴ Jak uvádí Martin Čapský, z Korvínovy strany šlo pravděpodobně o pomstu. Obdobný finanční závazek na něj uvalil Jiří z Poděbrad, viz M. ČAPSKÝ, *Slezsko v pozdním středověku*, s. 400.

¹⁰⁵ František PALACKÝ (ed.), *Archiv český čili staré písemné památky české i moravské I*, Praha 1840 (dále AČ I), č. 8, s. 310. Viktorinovi byla také vyplacena finanční částka ve výši tisíc zlatých, srovnej APW, AMW, sign. 5184, č. mikrofilmu T-54861.

¹⁰⁶ Znění listiny viz AČ I, č. 10, s. 313–314.

¹⁰⁷ V souvislosti s Viktorinovým přesunem do Slavonie nastínil Radek Fukala zajímavou tezi, kde se pokouší vysvětlit Viktorinovu motivaci. Opavský kníže, který se v roce 1480, po třetí oženil, si vzal za ženu Helenu Markétu z rodu Palailogů z Montferratu. Jak je patrné již z jejího jména, nová žena opavského knížete byla rodově spřízněna s posledním císařem Byzantské říše. Na základě tohoto sňatku usuzuje Fukala na Viktorinův záměr více se angažovat na Balkáně. Radek, FUKALA, *Synové husitského krále*, In: Ondřej Felcman – Radek Fukala a kol., Poděbradové. Rod českomoravských pánů, kladských hrabat a slezských

Slavonské statky nezůstaly v držení Viktorina dlouho. Již roku 1487 mu je Korvín odebral pod záminkou domnělé zraedy. Viktorin se nedočkal návratu svých majetků ani po roce 1490, kdy docházelo k restitucím některých Korvínových záborů. Tento Matyášův čin vyvolal velkou nevoli mezi slezskými knížaty. Nespokojenost s jeho kroky narůstala od počátku osmdesátých let a odebrání území Viktorinovi podnítilo vznik protikorvínovské opozice. Jednou z ústředních postav byl Jan II. Zaháňský, toho času pán Hlohova. Osobně se domnívám, že odebrání slavonských statků Viktorinovi bylo hrozenou rukavicí korvínovské opozici ve Slezsku. Korvín pravděpodobně chtěl vyprovokovat střet, který by mu umožnil efektivně zasáhnout i proti dalším slezským knížatům. Především nevyzpytatelný Jan II. Zaháňský představoval pro Matyáše ohrožení. Nemohl si být jist ani loajalitou minsterberského knížete, který byl jeho protivníkem již od počátku války o českou korunu. Snaha vyprovokovat dolnoslezská knížata k akci se zdá být logická. Na rozdíl od Horního Slezska, dolnoslezská knížata dosud chránil landfrýd.

Do řad protikorvínovské opozice se v osmdesátých letech zařadila také opolská knížata. Opolský kníže Mikuláš, který byl věrným strážníkem Matyáše Korvína, zemřel v roce 1476. Po jeho smrti vládli společně jeho dva synové, Mikuláš a Jan. O tom, že z počátku pokračovali v politickém odkazu svého otce, svědčí jejich účast v poselstvu vyslaném Matyášem do Neapole, které mělo úkol dopravit budoucí ženu krále do Uher.¹⁰⁸ Zatím není jasné, kdy přesně dochází k obratu ve vztahu obou bratrů ke králi. V roce 1479 mu ve shodě s olomouckým mírovým ujednáním složili hold. O to překvapivěji zní zpráva, že je Matyáš Korvín nechal roku 1484 uvěznit, během sněmu v Kozlí. Záznam o tom uvádí pouze tzv. ratibořská kronika, kterou edičně zpřístupnil Augustin Weltzel.¹⁰⁹ V textu přímo stojí „*Rex Ungarie Mathias per Capitaneum suum Bielik detinuit germanos fratres Nicolaum et Johannem duces Oppolienses...*“ Text dále uvádí, že je Matyášův hejtman propustil až po zaplacení částky 30 000 zlatých. Můžeme se pouze domnívat, co přesně vedlo krále k tomuto kroku. Badatel je v tomto případě odkázán pouze na stručný záznam Ratibořské kroniky, který sám o sobě není schopen odhalit okolnosti, které k zatčení vedly. Během jednání na sněmu v Kozlí se opolská knížata mohla dopustit nějaké urážky krále, nebo se je Korvín snažil zastrašit a vytvářel si tak prostor na zásah proti Viktorinovi, ke kterému došlo v následujícím roce. Ať již byly okolnosti jejich zatčení jakékoliv, s největší pravděpodobností se

knížat, Praha 2008, s. 98. Tato teorie má ale několik slabých míst. Jednak není jasné, jaký přesně politický kapitál by Viktorin mohl vytěžit, vliv Byzantské říše na Balkáně byl minimální roky před jejím rozpadem a hlavně, pokud je mi známo, Viktorin nikdy na Balkán ani nepřesídlil, viz M. ČAPSKÝ, *Slezsko v pozdním středověku*, s. 413. Sňatek Viktorina s Markétou potvrzuje trend sblížování italského a uherského prostředí, v této souvislosti se často hovoří především o šíření renesance, srovnej János BAK, *The Kingship of Matthias Corvinus: A Renaissance State?*, In: Tibor Klaniczay – József Jankovics et al, *Matthias Corvinus and the humanism in central Europe*, Budapest 1994, s. 37–49.

¹⁰⁸ Jan mohl mít v té době zhruba 16 let, viz Jerzy HORWAT, *Księstwo opolskie i jego podziały do 1532 r.*, Rzeszów 2002, s. 239.

¹⁰⁹ Augustin WELTZEL, *Ratiborer Chronik*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens 4, 1862, s. 124. Stanislaw A. Sroka datuje tuto událost k roku 1487, ovšem bez udání zdroje, viz heslo *Mikolaj II.* in: Piastowie. Leksykon biograficzny, red. Stanislaw Szczur, Krzysztof Ożóg, Kraków 1999, s. 774. K samotnému prameni podrobně Waclaw KORTA, *Średniowieczna annalistyka śląska*, Wrocław 1966, s. 296–299.

jedná o důvod, který je přivedl do řad Korvínových oponentů. Můžeme si také položit otázku, proč král přistoupil pouze k peněžitému trestu a neusiloval o získání alespoň části opolského knížectví. Domnívám se, že v této otázce hraje klíčovou roli již několikrát zmíněný landfrýd. Opolská knížata byla jakožto páni dolnoslezského Břehu jeho součástí a tvrdým zásahem vůči nim mohl Matyáš vyvolat podstatně větší nespokojenost. V roce 1484 vrcholilo Korvínovo rakouské tažení a případná neposlušnost ze strany slezských knížat mohla ohrozit jeho úspěchy ve válce proti císaři.¹¹⁰

Jak vidíme, během osmdesátých let si Korvín postupně zneprátil většinu slezských knížat. Již výše jsem naznačil, že odpor proti králi vypukl po odebrání statků knížete Viktorina. Tento čin nebyl hlavní příčinou odporu. Byl spíše vyvrcholením dlouholeté nespokojenosti s přístupem Matyáše Korvína vůči slezskému prostoru.¹¹¹ Po odebrání slavonských statků Viktorinovi z Poděbrad se mezi slezskými knížaty vzedmula vlna odporu. Matyáš tímto krokem zcela evidentně přistoupil k realizaci plánu na vytvoření domény pro svého syna v rozsahu, který byl v zásunbní listině Jana Korvína a Biancy Sforza. Kromě Opavska bylo v listině uvedeno také Olešnicko a Hlohovsko jako případné majetky Jana Korvína. Obavy z následování osudu Viktorina z Poděbrad přivedly tato knížata do řad Korvínovy opozice.

Mluvcím opozice se stal jeho bratr Jindřich. Ten se nejprve soustředil na získání podpory a spojenců. Nesmíme zapomínat na fakt, že synové Jiřího z Poděbrad byli říšskými hrabaty. Jejich kroky proto logicky vedly na říšský sněm do Norimberku, kde doufali, že naleznou potřebnou podporu. O tom, jak vystoupení na sněmu probíhalo, nás informuje list Jindřicha Minsterberského, určený Fridrichu Lehnickému.¹¹² V listu je zmínka také o cestě Jindřicha do Prahy. Vzbouřenci pravděpodobně počítali s podporou českého krále Vladislava Jagellonského, resp. s podporou jeho otce, polského krále.¹¹³ V Norimberku ale Jindřich nezískal výraznou podporu. Po porážce, kterou uštědřil Korvín říšskému císaři Fridrichu III. v roce 1485, se s největší pravděpodobností císař nechtěl zapojit do dalšího konfliktu s uherským králem.¹¹⁴ Do spolku na podporu Viktorina z Poděbrad se zapojila opolská knížata, Konrád Bílý Olešnický a Jan II. Zaháňský, tedy všichni ti, kteří byli královými kroky postihnuti nejvíce.¹¹⁵ Účastníci spolku kalkulovali také s podporou Fridricha Lehnického. Toho spojovaly s Poděbrady rodové vazby – jeho žena byla dcerou Jiřího z Poděbrad Ludmila.¹¹⁶ Ten-

¹¹⁰ Podrobně A. KALOUS, *Matyáš Korvín*, s. 265–277. Tam také detailní popis vztahu mezi Korvínem a Fridrichem III. Srovnej také Karl-Friedrich KRIEGER, *Habsburkové ve středověku. Od Rudolfa I. (1218–1291) do Fridricha III. (1415–1493)*, Praha 2003, s. 195–209.

¹¹¹ Domnívám se, že větší reakci vyvolávaly Korvínovy zásahy vůči domácím dynastiím než správní reformy, které prosadil. Pokud bychom se podívali na situaci ve Slezsku zblízka, zjistíme, že v osmdesátých letech Korvínovy reformy nebyly příliš vidět. Úřad hejtmána byl dlouhodobě neobsazen a správu v Dolním Slezsku a Lužici vykonával Jiří ze Steinu, jehož nejdůležitější povinností byl výběr daně, viz SRS XIV, č. 412, s. 83.

¹¹² SRS XIV, č. 454, s. 119.

¹¹³ Takto to uvádí také VDZKČ VI, s. 467.

¹¹⁴ K zahraničním souvislostem podrobně A. KALOUS, *Matyáš Korvín*, s. 265–277.

¹¹⁵ Srov. SRS XIV, č. 458, s. 122.

¹¹⁶ Sňatek se uskutečnil roku 1474. Původně si měl vzít Jiřího starší dceru Zdeny, ale z tohoto plánu sešlo. Podrobně viz *Piastowie*, s. 500. Srovnej také Stefan GŁOGOWSKI, *Potomci krále Jiřího z Poděbrad (Genealogie knížat z Minsterberka)*, Ostrava 1989, s. 19–20.

to plán ale selhal a Fridrich zůstal na straně Matyáše Korvína. Ten jej počátkem roku 1488 jmenoval do funkce vrchního slezského hejtmana.

Situace se vyhroutilá poté, co Jan II. Zaháňský demonstrativně uspořádal svatbu svých dcer se syny Jindřicha Minsterberského. Jako popíchnutí vůči králi a jasnou demonstraci odporu nařídil Jan II. zemské obci hlohovského knížectví, aby složila hold synům Jindřicha Minsterberského. Zemská obec tak odmítla učinit, jelikož složila hold již Matyáši, jak bylo výše zmíněno. Je tedy evidentní, že zemská obec Hlohovska nepodporovala svého zeměpána v akcích proti králi. Odmítnutí holdu ocenil královský zástupce Jiří ze Steinu pochvalou zemské obci.¹¹⁷ V tuto chvíli se Korvín rozhodl vojensky zasáhnout. Do čela svých sil postavil vrchního slezského hejtmana Fridricha Lehnického.¹¹⁸ Jan II. Zaháňský rychle sbíral vojsko, aby se mohl bránit. Prostředky na shromáždění vojska mu již předchozího roku poskytla opolská knížata.¹¹⁹ Ani Jindřicha Minsterberského nezastihlo vypuknutí války v nejlepší ekonomické kondici. Prostředky na živění armády musel získat odprodejem částí svého českého panství, případně zástavou.¹²⁰ Zároveň selhaly naděje na účinnou pomoc Vladislava Jagellonského nebo polského krále. Knížecí aliance také nebyla nejpevnější. Aktivně se jí účastnili pouze Poděbradové a Jan II. Zaháňský. Opolská knížata je sice podporovala, ale do válečných akcí se přímo nezapojila, podobně tomu bylo u Konráda X. Bílého. Ze strany opozice muselo být jasné, že válka bude od počátku obranná.¹²¹

V polovině května Matyášova vojska oblehla Hlohov. Místní posádka byla posílena o oddíl českých žoldnů, které najal Jindřich Minsterberský.¹²² Pro tuto chvíli byl v obleženém městě také zeměpán Jan II. Tomu se počátkem června podařilo z města uniknout a následně organizoval protiakti v ze Šprotavy. V červenci se obě strany střetly v bitvě u Tomašova (Thomaswaldau, Ober Thomaswaldau, Tomaszów Górny). Bitva trvala celý den, a ačkoliv skončila nerozhodně, pro korvínovskou opozici představovala porážku. Ztráty utrpěné v této bitvě již Jan II. a Jindřich Minsterberský nedokázali nahradit. Matyáš, který se opíral o slezská města, měl výraznou ekonomickou převahu.¹²³ V prosinci 1488 byla uzavřena mírovou smlouva, která tvrdě zasáhla především Jana II. a Jindřicha Minsterberského.¹²⁴

¹¹⁷ SRS XIV, č. 461, s. 123. Jan II. Zaháňský vzápětí tvrdě potrestal zemskou obec a především město Hlohov, podrobně P. KOZÁK, *Zrod stavovského Hlohovska*, s. 66 – 68. Tam také důkladný rozbor motivací zeměpána.

¹¹⁸ H. SZCZEGÓLA, *Koniec panowania*, s. 132.

¹¹⁹ Šlo o půjčku deseti tisíc zlatých, viz APW, AMW, sign. 5738, č. mikrofilmu T-55412.

¹²⁰ Martin ŠANDERA, *Jindřich starší z Minsterberka a jeho válka o hlohovské dědictví*. In: Glogovia Maior, s. 117. K proměně Jindřichova panství TÝŽ, *Majetek Poděbradů v Čechách a na Moravě od Jiřího z Poděbrad do odchodu dynastie do Slezska*, In: Poděbradové, s. 287–327.

¹²¹ P. KOZÁK, *Zrod stavovského Hlohovska*, s. 67

¹²² B. TECHMAŇSKA, *Niespokojny książę Jan II Żagański*, s. 63.

¹²³ VDZKČ VI, s. 469. Vojenské události podrobně zpracovali B. TECHMAŇSKA, *Niespokojny książę Jan II Żagański*, s. 63–66. Případně H. SZCZEGÓLA, *Koniec panowania*, s. 131–148. Ačkoliv slezská města nebyla s vládou Korvína zcela spokojena, v tomto sporu mu zachovala loajalitu. Nespokojenost s králem se odrazila v jiné rovině, Výzdoba vratislavské radnice, která vznikala během osmdesátých let, je výrazem nespokojenosti městské obce s králem a zároveň deklarací postavení městské obce, viz Bogusław CZECHOWICZ, *Mieszczanie czy królewski? Ratusz wrocławski w dobie Macieja Korwina*, in: Týž, *Ars lucrum nostrum*. Prace z historii sztuki i kultury, Wrocław 2008, s. 39–52. Král si Vratislav získal také podporu

Samotná smlouva byla demonstrací moci Matyáše Korvína, který již od prvních rádků dával najevo, že své protivníky nebude šetřit. Důsledky pro knížata byly zničující. Ztratili veškeré své slezské državy, které připadly králi. V případě Jindřicha Minsterberského se král ani nesnažil maskovat svou nechuť vůči tomuto knížeti. Jeho majetek mu zabavil z důvodu: „*poněwadž my kněze Jindřicha nikterakž pod sebou trpěti nechcme, má nám také při temž čase Frankenšteina postauptiti, a Minsterberk, kteréhož již dobyli sme a jej držíme*“. Martin Šandera tento čin interpretuje jako důkaz osobní nenávisti Matyáše Korvína vůči potomkům Jiřího z Poděbrad, které chtěl definitivně vyhnat ze Slezska.¹²⁵ Osobně se domnívám, že skutečnost, že se jednalo o syny Jiřího z Poděbrad, nehrála až takovou roli. Mnohem podstatnější je fakt, že Jindřich Minsterberský byl Korvínovým protivníkem od počátků války o Korunu českou. Ve Slezsku představoval mocenský faktor, který přímo ohrožoval jeho zájmy. Korvínovo jednání bylo čistě pragmatické, Jindřich byl jeho největším mocenským protivníkem na poli slezských knížat a do budoucna představoval hrozbu jeho plánům.

Trestu se nevyhnul ani Konrád Bílý, který přišel o Olešnicko a Matyáš mu dovolil dožít ve Volově. Podobně opolská knížata byla potrestána, ale ta dokázala udržet svá knížectví a musela pouze zaplatit pokutu 15 000 zlatých. Většina knížat se po roce 1490 domohla změny majetkových poměrů a získala zpět svá knížectví. Výjimku tvořil Jan II. Zaháňský, který Hlohovsko již nikdy nezískal. Hlohovsko zůstalo přímým majetkem českého krále.

Po porážce opozice byla Korvínova dominance ve vedlejších zemích nezpochybnitelná. Svému synu Janu Korvínovi vytvořil rozsáhlou doménu a chystal se jej prosadit na český trůn. K slavnostnímu ceremoniału mělo dojít na jaře 1490. Matyášova předčasná smrt ale zabránila těmto plánům a Jan Korvín přišel následným vývojem o většinu otcových zisků. Děle udržel pouze Opavsko, ale i to posléze vyměnil s Vladislavem Jagellonským za statky v Uhrách.¹²⁶

Závěr

V literatuře se často uvádí, že Matyáš Korvín se zasloužil o hlubší integraci a centralizaci slezského prostoru.¹²⁷ Jak jsem ale naznačil výše, v době vlastního panování se snažil spíše o opak. Prokazatelně se pokusil oddělit Horní Slezsko od Dolního, které mělo být propojeno s Lužicí. Administrativní rámec k tomuto kroku vytvořil landfrýdem z roku 1479. Rozdělení je patrné také v panovnických písemnostech. Odlišné listiny směřovaly do slezsko-lužického prostoru a jiné do Horního Slezska. Tam od roku 1479 systematicky vytvářel rodovou doménu, kterou plánoval následně rozšířit

obchodu, viz APW, AMW, sign. 5618, č. mikrofilmu T-55292. Jedná se o potvrzení privilegia z roku 1365, které umožňuje vřatislavským kupcům cestovat přes Uhry, bez toho aniž by museli platit poplatky.

¹²⁴ Viz AČ I, č. 13, s. 317–319.

¹²⁵ M. ŠANDERA, *Jindřich starší z Münsterberka a jeho válka o hlohovské dědictví*, s. 120. Tuto tezi uvádí také Radek FUKALA, *Potomci krále Jiřího z Poděbrad a jejich zápas o hlohovské dědictví*, Kladský sborník 7, 2006, s. 53–83.

¹²⁶ M. ČAPSKÝ, *Slezsko v pozdním středověku*, s. 401.

¹²⁷ O tom, že se jedná o široce přijímaný fakt, svědčí také zmínka v učebních textech pro dějiny správy, např. Jan JANÁK – Zdeňka HLEDÍKOVÁ – Jan DOBEŠ, *Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost*, Praha 2005, s. 94–95.

o území v Dolním Slezsku. Odlišná byla také správa obou celků, jakkoliv je v případě Horního Slezska nejasná.

Pokud bychom měli zhodnotit Matyášovy zeměpanské strategie ve Slezsku, došli bychom k závěru, že ucelenější koncepci měl Korvín spíše v druhé polovině své vlády nad tímto územím. Pokud jsem v této práci kladl důraz na chronologii Matyášovy vlády ve Slezsku, nebylo to samoučelné. Před rokem 1479 se dle mého názoru nedá vysledovat systematické budování rodové domény, resp. kroky, které by k tomuto vedly. Je pravdou, že v sedmdesátých letech získal Korvín některá území především v Horním Slezsku, některá z nich ale obratem zastavil nebo prodal. Systematicky se začal věnovat budování domény až po roce 1479. Umožnilo mu to jednak mírové ujednání s Vladislavem Jagellonským a také oslabení domácích dynastií jednotlivých knížectví. Hlavní motivací ovšem byly obavy, že nezplodí legitimního potomka. Obavy, které nabyly reálného obrazu, doplňovala snaha prosadit nástupnictví svého syna. Je důležité si uvědomit, že majetky ve Slezsku, resp. částečně na Moravě, měly podpořit nárok Jana Korvína na český trůn. Korvín ale zamýšlel prosadit svého syna především na uherský trůn a založit tak dynastii.¹²⁸ Z tohoto důvodu pro něj analogicky vytvářel doménu také v Uhrách, kde na konci vlády Matyáše Korvína byl Jan Korvín největším pozemkovým vlastníkem.¹²⁹

Kroky, které za tímto účelem podnikl, vzbuzují negativní reakce dodnes. Již u Františka Palackého si Korvín vysloužil tvrdé odsudky, které v české historiografii přetrvávají dodnes. Byla by ovšem chyba hodnotit Matyášovu politiku prizmatem morálky 19. století či prizmatem morálky dnešní. Pokud uchopíme Korvínovy činy v kontextu doby, zjistíme, že v rámci pozdně středověkého politického myšlení nešlo o nic výjimečného. Nelze se ubránit srovnání s jinými panovnickými dynastiemi, které pronikaly do Slezska. Českou historiografii podstatně lépe hodnocení Lucemburkové uplatňovali velmi podobné mocenské strategie během připojování Slezska k českému státu. Často přitom sledovali především vlastní zájmy, jako tomu bylo v případě Hlohovska. Není proto náhodou, že právě na kroky lucemburských vládců Matyáš Korvín často navazoval.

¹²⁸ Problematikou nástupu Jana Korvína na uherský trůn se zabýval András KUBINYI, *Die Komitat- sgespanschaften im Jahre 1490 und das Problem der Thronfolge von János Corvin*, In: Týž, Matthias Corvinus. Die Regierung eines Königreichs in Ostmitteleuropa 1458–1490, Herne 1999, s. 113–135.

¹²⁹ Otázka hunyadyovské domény ve Slezsku vzala zasvě krátce po Matyášově smrti. Některé z Korvínových zisků si ovšem ponechal Vladislav Jagellonský. Jedná se například o Hlohovsko, které sloužilo jako země pro zajištění vedlejších členů jagellonského rodu nebo posléze Opavsko, srov. P. KOZÁK, *Zrod stavovského Hlohovska*, s. 156–172.

Territorial strategies of Matthias Corvinus in the milieu of the Silesian Princes
(Summary)

The main aim of the paper Territorial strategies of Matthias Corvinus in the milieu of the Silesian Princes is the analysis of the Hungarian king Matthias Corvinus' plans with the territory of the minor Czech lands. Matthias Corvinus, who in 1469 won the favour of the minor Czech lands, partially followed up to the previous steps of the Bohemian kings, primarily those towards Silesia. In the other half of his reign, in particular, we can identify apparent efforts to establish a dynasty domain in Silesia, especially in the Upper Silesia. Such efforts resulted from the incapability to beget a legitimate descendant to whom he could bequeath earthly possessions. Therefore Matthias started to focus on his own son, illegitimate John Corvinus, who was to become a king in his plans. A dynasty domain in Silesia, created analogically to the Corvinus' dominium in Hungary, was to secure John Corvinus his claim to the Bohemian throne. An undisputable role in the development of the actual domain played Matthias' reforms, particularly landfriede, via which he divided the Silesian-Lusatian region into the two regions Upper Silesia and Lower Silesia together with Lusatia.

ROD PRUSKOVSKÝCH Z PRUSKOVA A JEHO PŘÍSLUŠNOST K ČESKÉ A MORAVSKÉ ŠLECHTĚ V DOBĚ PŘEDBĚLOHORSKÉ*

Marek Starý

Marek Starý: The Pruskovsky family of Pruskov and their affiliation with the Bohemian and Moravian nobility in pre-White-Mountain period

The paper maps the history of the Pruskovskys of Pruskov, a Silesian noble family, since the beginning of the mid-16th century until the outbreak of the Thirty Years' War. It shows their spreading in the Bohemian Crown lands and summarises changes in their possessions and public activities of individual family members.

Key Words: Inkolat, Moravia, Opava region, Lordly status, Pruskovsky, Silesia, nobility

Nevyhnutelným důsledkem integrace jednotlivých zemí do složitého státoprávního organismu Koruny české se záhy stalo prolínání jejich aristokratických elit. Zatímco za vlády lucemburské dynastie byla geografická mobilita šlechty ještě poměrně omezená, v období mezi husitskými válkami a bitvou na Bílé Hoře lze již ve větší míře sledovat jak pronikání české šlechty na půdu tak zvaných vedlejších zemí, tak naopak snahu slezských a lužických urozců etablovat se na Moravě, nebo rovnou v Čechách. S ohledem na relativně volné pouto, které k sobě jednotlivé země pojilo, a zachování vysoké míry jejich vnitřní autonomie nepředstavoval ale takový „volný pohyb osob“ cosi samozřejmého a narážel na právní a administrativní překážky.

Jejich kořeny lze podle všeho hledat především na počátku 14. století, kdy po zavraždění posledního přemyslovského krále Václava III. došlo k nesmírně turbulentnímu vnitropolitickému vývoji, během něhož se v rychlém sledu na českém trůnu vystřídalo několik panovníků, povoláných ze zahraničí. Pro ty bylo přirozené spoléhat se – i s ohledem na přirozené překážky jazykové – na své dosavadní rádce, což ale znamenalo prostor pro kariérní vzestup českých aristokratů a zavdávalo i obavy, do jisté míry oprávněné, ohledně možného parazitování na bohatství českých zemí ze strany těchto cizinců. Proto po nástupu Jana Lucemburského česká šlechta předložila novému králi požadavek souhrnného privilegia, ve starší literatuře označovaného jako „inaugurační diplom“, v němž se dožadovala toho, aby cizincům nemohly být svěřovány veřejné úřady a byla jim rovněž zapovězena držba všech zemských statků.¹

* Tato studie byla zpracována v rámci projektu GA ČR č. 14-12236S „Udělování českého inkolátu v době předbělohorské“.

¹ *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, Pars II, ed. Josef EMLER, Pragae 1882, s. 973–975, č. 2245 (zde s. 974–975: „quod nullum capitaneum, nullum purcravium vel castellanum in castris nostris, nullum beneficiarium vel officialem aliquem in Boemia vel Moravia, vel in curia nostra ponemus alienigenam, nec bona, possessiones vel castra, vel officia aliqua alienigenis ipsis in perpetuum vel ad tempus dabimus, nec eos hereditare in regno Boemiae aequaliter admitemus ... quod nullum alienigenam vel extraneum in Boemia vel Moravia hereditates, castra, possessiones, bona immobilia vel jura aliqua emere vel empta retinere aliquatenus admitemus“).

I když se české nobilitě ve finále dostalo podle všeho garancí mnohem umírněnějších,² zdá se, že diskvalifikace cizinců, pokud jde o možnosti působení v zemské správě a držbu deskových statků, se od té doby stala (přínejmenším zvykově) neoddiskutovatelnou součástí pomyslného „ústavního pořádku“ českých zemí. Zákaz propůjčování zemských úradů a správy královských hradů cizincům byl v únoru 1467 vložen králem Jiřím do zemských desk a ve stejné podobě byl posléze přejat i do Vladislavského zřízení zemského.³ Pokud jde o zákaz nabývat v Čechách nemovitých statků, ten byl na úroveň psaného práva povýšen poměrně podrobným usnesením zemského sněmu, přijatým 18. února 1486 a intabulovaným do zemských desk.⁴ Také zde obsažená právní pravidla našla posléze své místo v první kodifikaci zemského práva z roku 1500.⁵

Relativně dynamický státoprávní vývoj, kterým český stát za vlády lucemburské dynastie ve 14. století prošel, nastolil ale zároveň otázku vzájemné provázanosti politických elit jednotlivých korunních zemí a prostupnosti zemských hranic. Ještě palčivěji pak tento problém vyvstal poté, co byla Česká koruna olomouckým mírem fakticky rozdělena mezi dva české krále, Vladislava Jagellonského a Matyáše Hunyadyho. I na něj reagovalo zmíněné usnesení z roku 1486, jež výslovně konstatovalo, že „obyvatelé markhrabství moravského, ani jiných zemí obyvatelé, kteříž jsou dědičně a mocně k království českému připojeni a vtěleni, že se ti za cizozemce nepokládají“. Zároveň ale s ohledem na novou státoprávní situaci podmínilo právo obyvatel vedlejších korunních zemí usazovat se v Čechách složením slibu věrnosti tomu panovníkovi, který bude v Čechách vládnout.⁶ Administrativně byl tento požadavek v předbělohorském období řešen vydáním zpečetěného reverzu a ústním přiznáním před úřadem desk zemských ze strany příslušného Moravana, Slezana či Lužičana. Ten jejich vykonáním nabyl českého obyvatelského práva, tzv. inkolátu.⁷

² K vymezení vztahu panovníka a šlechty na počátku lucemburské epochy srovnej moravskou listinu otištěnou *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*, Band VI., ed. Josef CHYTL, Olomouci 1854, s. 37–38, č. 49. Z bohaté starší literatury Václav HRUBÝ, *Ueber das Privilegium König Johans vom 18. Juni 1311 für Mähren. Ein diplomatischer Beitrag zum Nachweise seiner Echtheit*, Prag 1912; TÝŽ, *Inaugurační diplom krále Jana Lucemburského*, Český časopis historický (dále ČCH) 16, 1910, s. 298–305; Václav CHALOUPECKÝ, *Privilegium krále Jana Čechům a Moravanům z roku 1310. Pokus o rozbor po stránce diplomatické*, ČCH 15, 1909, s. 52–59; TÝŽ, *O privilegii vydaném Čechům a Moravanům při nastoupení krále Jana Lucemburského*, ČCH 16, 1910, s. 407–411; TÝŽ, *Inaugurační diplomy krále Jana z roku 1310 a 1311*, Československý časopis historický 50, 1949, s. 69–102. Nověji Jiří SPĚVÁČEK, *Jan Lucemburský a jeho doba 1296–1346*, Praha 1994, s. 146–160.

³ *Archiv český čili Staré písemné památky české i moravské* (dále AČ), díl IV., ed. František PALACKÝ, Praha 1846, s. 135–136, č. 25 (zde s. 136); díl V., ed. F. PALACKÝ, Praha 1862, s. 366–367, č. 3 (zde s. 367); *Vladislavské zřízení zemské a navazující prameny (Svatováclavská smlouva a Zřízení o ručnicích)*. Edice, ed. Petr KREUZ – Ivan MARTINOVSKÝ, Dolní Břežany 2007 (dále jen VZZ), s. 241, čl. 488 (srovnej též výklad na s. 31).

⁴ AČ, díl V., s. 427–428, č. 32.

⁵ VZZ, s. 222–223, čl. 432.

⁶ AČ, díl V., s. 427–428, č. 32.

⁷ Institut inkolátu v širším časovém záběru zpracovali zejména Anton GINDELY, *Die Entwicklung des böhmischen Adels und der Inkolatsverhältnisse seit dem 16. Jahrhunderte*, Prag 1886; Bohumil BAXA, *Inkolát a indigenát po roce 1749–1848*, Praha 1909; Karolina ADAMOVÁ, *K českému inkolátu*, Právněhistorické studie 41, 2012, s. 179–198. Na dobu předbělohorskou jsou zaměřeny speciální studie Vladimír KLECANDA, *Přijímání cizozemců na sněmu do Čech za obyvatele (Příspěvek k dějinám inkolátu před*

Rámcově již do Bílé Hory k zásadním zásahům do podoby příslušných norem nedošlo, otázky usazování cizozemců v Čechách se nicméně týkalo několik sněmovních usnesení z konce 16. a počátku 17. století. Tak v roce 1575 bylo pro futuro stanoveno, že cizinci mohou být podle starobylého pořádku nadále přijímáni do měst, pokud by ale chtěli zakoupit deskový statek (což bylo obecně povoleno Pražanům a obyvatelům Kutné Hory a se svolením panovníka též měšťanům dalších měst), musí dosáhnout řádného přijetí na zemském sněmu.⁸ Zákaz užívání zemských desk nepřijatými cizinci byl znovu zopakován v roce 1610. Ve sněmovním usnesení z tohoto roku byly ovšem především podrobněji upraveny povinnosti těch, kterým se ze strany zemského sněmu inkolátu dostalo, a to pod sankcí neplatnosti sněmovního usnesení, pokud by k jejich splnění v relativně velmi krátké lhůtě nedošlo.⁹ V roce 1615 potom byla upřesněna otázka stavovského zařazení přijatých cizinců.¹⁰ Všechny tyto normy se ale vztahovaly jen na skutečné cizince, nikoli osoby z vedlejších korunních zemí.

Velmi podobná výše popsanému byla i právní úprava moravská, vycházející ze stejných kořenů a prodávající i velmi obdobný vývoj.¹¹ Privilegia z doby lucemburské (vedle citovaného inauguračního diplomu šlo o další listiny Jana Lucemburského z let 1323 a 1327), respektive jejich pozdější konformace Jiřím z Poděbrad a Matyášem Hunyadym byly převzaty do Tovačovské knihy,¹² víceméně shodně s poměry českými vyřešila otázku právního postavení cizinců a obyvatel dalších korunních zemí i kodifikační praxe 16. století. Také na Moravě se stalo základem podrobnější právní úpravy usnesení zemského sněmu, přijaté v roce 1523 v Olomouci. Soustředilo se rovněž na otázku zakupování deskových statků a podmiňovalo ho přijetím zájemce za obyvatele na zemském sněmu, ovšem opět s dovětkem, že „*což se dotýče Čechův. Slezáků, Lužického markrabství, ti jse za cizozemce nepokládají*“. Moravští stavové si ale navíc vyhradili, že „*z hodných příčin*“ mohou eventuálně odmítnout i obyvatele jiné z korunních zemí, kteří by se chtěli na Moravě usadit.¹³ Sněmovní usnesení bylo pak stejně jako v Čechách beze změn převzato do zemského zřízení jakožto základního

obnoveným zřízením zemským). In: Sborník prací věnovaných prof. dru Gustavu Friedrichovi k šedesátým narozeninám 1871–1931, Praha 1931, s. 456–467; Marek STARÝ, *Ius incolatus. Několik poznámek k českému právu obyvatelskému v době předbělohorské*, Právník 12/CXLV, 2006, s. 1452–1466; TÝŽ, „*A tak ve všech povinnostech se srovnati mám s obyvateli téhož království českého a země české*“. *Několik poznámek k obyvatelskému právu a české inkolátní praxi v 16. století*, In: Libor Jan – Dalibor Janiš a kol., *Ad iustitiam et bonum commune. Proměny zemského práva v českých zemích ve středověku a raném novověku*, Brno 2010, s. 178–211.

⁸ *Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu* (dále SČ), díl IV., ed. Anton GINDELY – František DVORSKÝ – Julius PAŽOUT, Praha 1886, s. 269–310, č. 86 (zde s. 275).

⁹ Národní archiv (dále NA) Praha, Desky zemské, Desky zemské stavovské (dále DZSt) 3, fol. M 8r – M 10r; Národní knihovna (dále NK) Praha, sign. 54 C 152, 1609–1610, s. LXXXII – LXXXIV.

¹⁰ DZSt 5, fol. E 30v – F 1r; NK Praha, sign. 54 C 152, 1615, s. CCLXII – CCXLIV.

¹¹ K moravským poměrům blíže František KAMENÍČEK, *Zemské sněmy a sjezdy moravské*, díl 3, Brno 1905, s. 84–102; nověji Jana JANIŠOVÁ – Dalibor JANIŠ, *Postavení cizinců a inkolát podle moravského zemského práva v 16. a na počátku 17. století*, In: „Morava jako zrcadlo Evropy“. Etnické menšiny na Moravě do roku 1918. „Mähren als Spiegel Europas“. Etnische Minderheiten in Mähren bis zum Jahr 1918, XXXI. Mikulovské sympozium, 13.–14. října 2010, Brno 2010, s. 191–201.

¹² *Knihla Tovačovská aneb Pana Ctibora z Cimburka a z Tovačova paměť obyčejů, řádů, zvyklostí starodávnická a řízení práva zemského v Mar. Mor.*, ed. Vincenc BRANDL, Brno 1868, s. 12–16, kapitola 10.

¹³ *Moravský zemský sněm na prahu novověku. Edice Památek sněmovních z let 1518–1570. 1. Památek sněmovní I.*, ed. Dalibor JANIŠ, Praha 2010, s. 105–106, čl. 94.

kodexu zemského práva.¹⁴ Další vývoj právní úpravy měl podobně jako v Čechách charakter dílčího zpřesňování podmínek, které museli zájemci o usazení v zemi splnit.¹⁵

Poměrně málo probádaná je otázka inkolátu slezského, resp. obyvatelského práva v jednotlivých slezských knížectvích.¹⁶ Zdá se ale, že obvykle tu rozhodující úlohu hrála jednostranná vůle českého krále jako nejvyššího představitele České koruny, který mohl inkolát udělovat zvláštními listinami. Naposledy doložil tuto praxi Waclaw Gojniczek pro knížectví těšínské.¹⁷

Jestliže udělování obyvatelského práva cizincům představuje mimořádně zajímavý aspekt jakési zárodečné integrace sociálních a politických elit v evropském měřítku, geografická mobilita privilegovaných vrstev obyvatelstva v rámci České koruny naopak ukazuje na zřejmě poněkud opomíjenou stránku prolínání dějin jednotlivých korunních zemí. I když právní institut inkolátu nebyl v předbělohorské době dozajista celé Koruně společný, jak se dříve často soudilo,¹⁸ soustředování několika zemských inkolátů (a potažmo majetkových komplexů v různých částech českého soustátí) v rukou těchže osob nepochybně plnilo nezanedbatelnou integrační úlohu a vazby mezi jednotlivými zeměmi žádoucím způsobem posilovalo.

Prolínání zemských elit je doposud zmapováno jen málo a jeho poznávání by perspektivně mělo vést k syntetickému zpracování, které by tento fenomén zevrubně popsalo, zasadilo do širších souvislostí a náležitě zhodnotilo. K takovému zpracování ale ještě zbývá velmi dlouhá cesta, a tak se jeví účelné vytvářet na stávající úrovni poznání alespoň dílčí sondy, které by mohly být v naznačeném syntetickém zpracování využitelné. Takovou sondu představuje i předkládaná studie, zaměřená na mobilitu Pruskovských z Pruskova. Jedná se o jednu z významných slezských šlechtických rodin, jimž se v předbělohorské době podařilo uchytit v Čechách i na Moravě (a vedle toho i v Uhrách) a u nichž lze i v pobělohorské době sledovat jednak společenský a ekonomický vzestup, jednak trvajícím sepětím s těmito klíčovými součástmi České koruny.¹⁹

¹⁴ *Zemské zřízení moravské z roku 1535 spolu s tiskem z roku 1562 nově vydaným*, ed. František ČÁDA, Praha 1937, s. 112–113, čl. 100.

¹⁵ Podrobněji J. JANIŠOVÁ – D. JANIŠ, *Postavení cizinců a inkolát podle moravského zemského práva*, s. 196–200.

¹⁶ Letitá studie Christian von D'ELVERT, *Das Incolat, die Habilitierung zum Lande, die Erbhuldigung und der Intabulations-Zwang in Mähren und Oesterr.-Schlesien*, Notizen-Blatt der historisch-statistischen Section der kais. königl. mährisch-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde 3, 1882, s. 17–18; 4, 1882, s. 29–32; 6, 1882, s. 47–48; 7, 1882, s. 51–55 se zabývá víceméně pouze pobělohorským obdobím a pro starší dobu pouze velmi obecně konstatuje, že „vordem waltete das Herkommen oder das Privilegium der einzelnen Fürstenthümer“ (s. 18).

¹⁷ Waclaw GOJNICZEK, *Urzędy książęce i ziemskie w ustroju księstwa cieszyńskiego (1477–1653)*, Katowice 2014, s. 202–203.

¹⁸ Paradigma společného inkolátu v české právně historické literatuře nastolil Josef KALOUSEK, *České státní právo*, Praha 1892, s. 140–153, na něj stručněji navazují např. Jan KAPRAS, *Právní dějiny zemí Koruny české. Díl II. Dějiny státního zřízení. Část I. Doba předbělohorská*, Praha 1913, s. 346–348; Karel KADLEC, *Dějiny veřejného práva ve střední Evropě*, Praha 1928, s. 183 a 302; Václav VANĚČEK, *Dějiny státu a práva v Československu do roku 1945*, Praha 1976, s. 150; Karel MALÝ a kol., *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, Praha 2010, s. 66–67 a jiní.

¹⁹ Případ Pruskovských nelze přitom rozhodně hodnotit jako výjimečný – podobný slezský rod, expandující v období raného novověku majetkovou držbou i politickým působením do Čech a na Moravu, představovali např. páni z Oprštorfu – k nim rámcově Miroslav PLÁČEK a kol., *Hodonín. Dějiny města do roku 1948*, Hodonín 2008, s. 198–202.

Rodové jméno Pruskovských je počestnou podobou původního jména polského, odvozeného od vsi Prószków, nacházející se cca 11 km jižně od Opolí. I v české literatuře se proto někdy objevuje tvar Proskovský z Proskova.²⁰ Tato dichotomie je celkem všedním odrazem obecnější otázky, do jaké míry je vhodné počestřovat zahraniční jména, in specie pak problému současného přepisu šlechtických rodových jmen, jejichž transkripce se navíc namnoze v čase a prostoru vyvíjela.²¹ K řešení uvedeného problému si ovšem předkládaná studie neklade za cíl přispět, proto budiž pouze konstatováno, že v ní bude užíván tvar rodového jména „Pruskovský z Pruskova“, dominantně odpovídající použitým dobovým pramenům, jakkoli odlišný od původní podoby, se kterou rodina vstoupila do historie a pod níž je známa např. v historiografii polské.

Zřejmě právě cizí původ je přitom důvodem, proč české dějepiscectví nevěnovalo prozatím Pruskovským příliš velkou pozornost – přehledový článek o české linii (bez poznámkového aparátu) vyšel v roce 1984 na stránkách regionálního periodika Listy starohradské kroniky,²² jinak tvoří základní rámec poznání rodových dějin prakticky jen příslušná hesla v encyklopedicky pojatých pracích.²³ Bohatství pramenů k rodovým dějinám je přitom poměrně značné. Na prvním místě je třeba upozornit na rodový archiv Pruskovských, který je dnes součástí fondu Rodinný archiv Ditrichštejnů Mikulov (G 140), uloženého v Moravském zemském archivu. Tato alokace má své primární opodstatnění ve sňatku Waltra Františka knížete z Ditrichštejna († 1738) s Karolinou Maxmiliánou Pruskovskou z Pruskova († 1734). Jejich syn Karel Maxmilián, kníže z Ditrichštejna († 1784) zdědil v roce 1769 fideikomis Pruskovských a vedle samotných statků převzal také veškeré rodinné písemnosti Pruskovských.²⁴ Se souhlasem panovnice připojil rovněž predikát a erb Pruskovských ke svému. Vedle toho lze osudy českých, moravských i slezských Pruskovských doplňovat z celé řady teritoriálních fondů, jejichž bohatství předkládaná studie s ohledem na svůj rozsah pochopitelně využívá jen v míře nutné pro sledování svého meritorního zaměření.

Předek rodu Pruskovských Stanimír byl na sklonku 13. století kastelánem na Ratiboři, také někteří jeho potomci zastávali ve 14. století významné pozice na dvorech

²⁰ Jako primární ho používá např. Josef PILNÁČEK, *Rody starého Slezska*, Brno 2010, s. 264–265.

²¹ K tomu srovnej zejména úvahu Jiří J. K. NEBESKÝ, *Liechtenstein nebo Lichtnštejn? Poznámka k psaní jmen české šlechty*, Genealogické a heraldické listy 22, 2002, č. 2, s. 2–6.

²² Jan ŠTOVÍČEK, *Pruskovští z Pruskova na Starých Hradech*, Listy starohradské kroniky 7, 1984, dostupné z: <http://www.jicinsko.cz/lsk/84/lsk844.htm>.

²³ Kromě již zmíněné práce Pilnáčkovy srovnej velmi stručná hesla v heraldicky zaměřených soupisech Rudolf Johann Graf von MERAUVIGLIA-CRIVELLI, *Der böhmische Adel*, J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch, IV. Bandes 9. Abtheilung, Nürnberg 1885, s. 157; Heinrich von KADICH – Conrad BLAŽEK, *Der mährische Adel*, J. Siebmacher's grossen und allgemeines wappenbuch, IV. Bandes 10. Abtheilung, Nürnberg 1899, s. 106. Podobně povšechné jsou i zmínky v literatuře polské, z novějších hesel věnovaných Pruskovským lze zmínit např. příslušnou pasáž v práci Wojciech STRZYŻEWSKI, *Herby i tytuły. Pieczęć szlachecka w księstwie glogowskim (XVI–XVIII wiek)*, Warszawa 2009, s. 156–158.

²⁴ Jindřich OBRŠLÍK – Jan ŘEZNÍČEK – Vladimír VOLDÁN, G 140 *Rodinný archiv Ditrichštejnů (1097) 1222–1944*, Inventáře a katalogy fondů Státního oblastního archivu v Brně č. 27, Svazek I, Brno 1979, s. 15, 51. Značně zjednodušené je konstatování, že Karel Maxmilián z Ditrichštejna „po svém dědovi Georgu hraběti von Proskau roku 1769 zdědil nejen panství Proskov a Chřelice ve slezském Opolsku, ale také jméno a erb“, jež je obsaženo v Jan ŽUPANIČ – Michal FIALA – František STELLNER, *Encyklopedie knížecích rodů zemí Koruny české*, Praha 2001, s. 74.

hornoslezských knížat.²⁵ Znovu slávu rodu, jehož majetkovou základnu tvořil kontinuálně Pruskov,²⁶ pozvedl Jan Pruskovský († 1508), kancléř posledního piastovského polského vévody Jana II.²⁷ V Rodech starého Slezska je s odkazem na Paprockého Štambuch uvedeno, že Jan a jeho syn Jan sloužili císaři Karlovi V.²⁸ Ve skutečnosti ale příslušná pasáže citovaného díla konstatuje ohledně kancléře Jana (o němž mylně uvádí, že se jeho úřad vztahoval na vévodství polské a ratibořské, k jejichž spojení došlo ve skutečnosti až po smrti Valentina Ratibořského v roce 1521), že „*od jeho syna téhož jména byli ti, jenž za naše paměti u císařův římských v veliké lásce byli [a] při císaři Karlovi pátým na vojnách někteří pomřeli*“.²⁹ Z nich na jiném místě jmenuje Lukáše († 1536), který za císaře bojoval v Brabantsku a byl zabit od Francouzů. V habsburských službách zahynul i jeho bratr Jindřich († 1542), ten ale zemřel poté, co byl postřelen od Turků a pochován byl v Komárně.³⁰ V bojích proti Turkům měl v roce 1545 zahynout i další bratr Jakub. Uvádí to alespoň monumentální figurální opukový epitaf, který svému bratrovi nechal v roce 1567 ve svatovítské katedrále na Pražském hradě zřídit císařský dvořan Jiří Pruskovský.³¹ Naproti tomu Paprocký ve Štambuchu uvedl, že „*pan Jakub Pruskovský v Praze na zámku v honbě na veselí pana Joachyma Šlika hraběte z Lokte od jednoho Hyšpána prostřelen*“,³² a stejnou informaci (ovšem s ročním datem 1544) obsahuje i vratislavským biskupem Baltazarem z Promnic zpečetěná výpověď svědků o datu a způsobu smrti jednotlivých členů rodu Pruskovských, datovaná do roku 1559.³³ Je tak poněkud nejisté (i když by to působilo

²⁵ Údaje soustředil Bartoloměj z Hlohov a Paprocké Vůle PAPROCKÝ, *Štambuch slezský*, Brno 1609, fol. Bb IIr – Bb IIv a Sssr – Sssv; z něho vycházel i J. PILNÁČEK, *Rody starého Slezska*, s. 264–265. Řadu údajů s různou mírou věrohodnosti publikoval také Johannes SINAPIUS, *Des Schlesischen Adels II. Theil oder Fortsetzung Schlesischer Curiositäten, Darinnen Die Gräflichen, Freyherrlichen und Adelichen Geschlechter*, Leipzig – Breslau 1728, s. 180–185.

²⁶ Držbu Pruskova jednotlivými členy rodu resumoval Jerzy HORWAT, *Księstwo opolskie i jego podziały do 1532 r.*, Rzeszów 2002, s. 409–412.

²⁷ Náhrobník Jana Pruskovského ve františkánském klášteře v Opolí, na němž je připomínán s titulem „*Ducatus Oppoliensis Cancelarius*“, zmiňuje již B. PAPROCKÝ, *Diadochos id est Successio*, Pragae 1602, O stavu panském, s. 352, nověji ho popsal Edward FRANKIEWICZ, *Kaplica Piastowska w Opolu*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1963, s. 38–39; TÝŽ, *Kościół i klasztor franciszkanów w Opolu*, Opole 1998, s. 26. Náhrobník byl původně v tzv. Pruskovské kapli v přízemí kostelní věže, od roku 1952 je zazděn v severní stěně kaple sv. Anny, zvané též Piastovská kaple.

²⁸ J. PILNÁČEK, *Rody starého Slezska*, s. 265.

²⁹ B. PAPROCKÝ, *Štambuch slezský*, fol. Sssr.

³⁰ B. PAPROCKÝ, *Štambuch slezský*, fol. Bb IIv.

³¹ Antonín PODLAHA – Kamil HILBERT, *Soupis památek historických a uměleckých. Metropolitní chrám sv. Víta v Praze*, Praha 1906, s. 171–172. Jakubovu smrt v boji proti Turkům potvrzuje i epitaf v pruskovském kostele, jehož text uvádí ostatně v jiném svém díle B. PAPROCKÝ, *Diadochos id est Successio*, O stavu panském, s. 352.

³² B. PAPROCKÝ, *Štambuch slezský*, fol. Bb IIv (srovnej ale výše citovanou odlišnou zprávu v Diadochu).

³³ Moravský zemský archiv (dále MZA) Brno, G 140 – Rodinný archiv Ditrichštejnů – Mikulov (dále RAD-M), i.č. 2664, sign. 35, kart. 625 („*Millesimo quingentesimo quadragesimo quarto, vigesima sekunda die mensis Ianuarii. Nobilis et generosus dominus Iacobus Proskowski, tunc temporis cum Comes Ioachimus Schligk cum uirgine Lucretia a Salm ex Gyneteo Sacratissime Reginae Annae petita nuptias celebraret ... per nobilem queridam Hispanum Iulium de Salasar fracta et obtusa hasta faciem per bucculam galeae ferientem et pungentem per cuniculum mortis datus est*“). Zřejmě z této listiny převzal zprávu o Jakubově smrti J. SINAPIUS, *Des Schlesischen Adels II. Theil oder Fortsetzung Schlesischer Curiositäten, Darinnen Die Gräflichen, Freyherrlichen und Adelichen Geschlechter*, s. 182, neboť i on datuje Jakubovu smrt do roku 1544.

s ohledem na nevelký časový odstup značně podivně), zda v rodové paměti nedošlo k záměně bratří Jakuba a Jindřicha.

Pro vzestup Pruskovských ale nepochybně více učinili sám kancléřův syn Jan († 1538), jenž byl radou krále Ferdinand I., a jeho starší bratr Jiří († 1557), jenž se věnoval vojenské službě a dosáhl hodnosti plukovníka. Jako takový pak zahynul v bitvě s Turky u Osijeku 10. října 1557.³⁴ Sám svobodný a bezdětný nepochybně podporoval kariéru svých synovců. Četných synovců dlužno dodat – královský rada Jan byl totiž podle dostupných údajů ženat dvakrát a zplodil celkem 4 dcery a 8 synů.³⁵ Z nich tři, jak již bylo výše uvedeno, sloužili Habsburkům na polích cti a slávy, prvorozený (?)³⁶ Valentin († 1557) zastával úřad hejtmana hlohovského knížectví, resp. té jeho části, která byla v přímé držbě českého krále. Další bratr Jiří, podle Paprockého „*pravý dvořák v šprýmech panských a v heroitských činech muž slavný*“;³⁷ se stal johanitou, zároveň ale zastával úřad komorníka (resp. nejprve komorníka nad stříbrem)³⁸ u dvora následníka trůnu Maxmiliána (II.). Společně s ním se zúčastnil cesty do Španělska, kde se následník trůnu oženil se svou sestřenicí, infantkou Marií, a následně ve Valladolidu jako Maxmiliánův prostředník vyvíjel diplomatické aktivity.³⁹ Při Maxmiliánově arcivévodském dvoře působil jako číšník i Jiřího synovec Jan mladší, syn uvedeného Valentina.⁴⁰ Ve stejné pozici se ve dvorské službě nakrátko uchytil i Janův starší bratr Valentin, který byl číšníkem samotného císaře, ale předčasně zemřel již v roce 1558.

Výraznější angažovanost posledních generací Pruskovských v habsburských službách, odvíjející se mimo jiné i od jejich neochvějného a silného katolicismu, byla poměrně záhy oceněna, když vydal císař Ferdinand I. 16. dubna 1560 majestát, jímž povýšil bratry Jiřího († 1584) a Jana staršího († 1564) a jejich synovce, Jana mladšího († 1590) a Kašpara († 1603), syny zesnulého hlohovského hejtmana Valentina, do panského stavu.⁴¹ Zároveň došlo k polepšení rodového erbů: jeho původní, relativně jednoduchá podoba červeno-stříbrně polceného štítu, v jehož pravém poli byla položena stříbrná a v levém červená podkova, byla rozhojněna a štít byl rozčtvrcen, přičemž původní znak se opakoval ve 2. a 3. poli, zatímco 1. a 4. pole bylo černo-zlatě dělené

³⁴ NA Praha, Genealogická sbírka Dobřenský, i.č.824, Proskovský z Proskova.

³⁵ Z prvního manželství s Annou Mochovskou pocházeli Valentin, Jan, Barbora a další předčasně zesnulá dcera, druhý svazek s Hedvikou Cetrycovou z Kynšperka byl naplněn vskutku bohatě a vzešli z něj výše zmínění Lukáš, Jindřich a Jakub, dále pak Jiří, Petr, Vincenc, Hedvika a Klára. Potomstvo opět vypočítává B. PAPROCKÝ, *Štambuch slezský*, fol. Bb IIv.

³⁶ Paprocký uvádí jako staršího ze synů z prvního manželství Jana, Sinapius a pozdější rodové genealogie ale kladou na první místo Valentina.

³⁷ B. PAPROCKÝ, *Diadochos id est Successio*, O stavu panském, s. 352.

³⁸ Tak je v mocném listu z roku 1549 titulován jako „*Jorge Proskowski von Pruskau ... der durchleuchtigsten Fürsten und Herrn, Herrn Maximiliani Khonigs czw Behaimb etc. obriesten Silber Camerer*“. RAD-M, i.č. 2645, sign. 17/a, kart. 623.

³⁹ Jan CHLIBEC, *Sochařské donace Jiřího Pruskovského z Pruskova. Glosa k renesančnímu sochařství v Čechách*, Umění 46, 1998, s. 72–73.

⁴⁰ Zemský archiv (dále ZA) Opava, Zukal Josef, i.č. 203, Zukalova pozůstalost, Opava – šlechtické rodiny, P, uvádí, že v roce 1549 mu byl vyplácen za dvorskou službu měsíční plat 10 zlatých.

⁴¹ J. SINAPIUS, *Des Schlesischen Adels II. Theil oder Fortsetzung Schlesischer Curiositäten, Darinnen Die Gräflichen, Freyherrlichen und Adelichen Geschlechter*, s. 181, uvádí, že se již středověcí Pruskovští psali jako dědiční pánové („*Erbherren*“) a jejich předek Stanislav měl nárok na titul „*Freyherr*“, těmto pasážím textu ale nemá cenu přisuzovat jakoukoliv váhu.

a v něm se nacházel jelen přirozené barvy ve skoku. Horní polovice jelena zůstala jako dříve klenotem na přilbě, pod ní se ale objevila královská koruna a původní červeno-stříbrná přikryvadla byla upravena v souladu s novou podobou znaku a byla nadále vpravo od přilby černo-zlatá a vlevo červeno-stříbrná. Kromě toho dostali Pruskovští také právo pečeti červeným voskem. Majestát zachycuje aktuální pozici v habsburských sužbách – Jiří je titulován jako johanitský komtur ve slezských Hrobnících (Grobniki) a komorník krále Maxmiliána, Jan mladší pak jako hejtman v Trenčíně a Maxmiliánův číšník (šenk).⁴² Určitě je přitom pozoruhodné, že na prvním místě mezi adresáty listiny je jmenován právě Jiří, ačkoliv byl podstatně mladší než jeho bratr Jan starší (pocházející dokonce z dřívějšího manželství jejich společného otce). Jasně to dokumentuje, kdo byl v danou chvíli mezi Pruskovskými osobností panovníkem nejvíce ceněnou a o sociální vzestup bezprostředně nejvíce zasloužilou.

Při pořádání šlechtických záležitostí na přelomu 18. a 19. století byl majestát o povýšení Pruskovských do panského stavu přepsán i do příslušné knihy privilegií, tvořící součást objemného fondu Salbuchy.⁴³ Zde se nalézají i další Ferdinandova privilegia, jimiž konfirmoval staré listiny osvědčující držbu rodových statků v opolském knížectví. Tak všem čtyřem Pruskovským potvrdil 25. dubna 1560 celkem 15 listin z 14.–16. století, dokládajících zisk a držbu vesnic Pruskov (Prószków), Kouty (Kały Opolskie), Bohušice (Boguszyce) a Velké Šemice (Ziemice Wielkie),⁴⁴ další listinou potvrdil téhož dne bratřím Janovi staršímu a Jiřímu pak další listiny na vsi Paškovu Lhotu (Ligota Prószkowska) a Příšeč (Przysiecz)⁴⁵ a stejné datum nese i povýšení rodové kolébky, vsi Pruskov, na městečko, k němuž došlo na žádost Jiřího.⁴⁶ 22. října pak Ferdinand konfirmoval Jiřího patronátní právo ke dvěma oltářům (sv. Alexeje ve špitále v Opolí a jeden v kostele sv. Barbory na opolském předměstí)⁴⁷ a konečně 3. ledna 1562 konfirmoval císař svému komorníkovi dokumenty, vztahujících se k rozsahu majetku hrobnické komendy.⁴⁸

Citovaný majestát na panský stav (stejně jako další uvedené dokumenty) byl vydán z české královské kanceláře a výslovně se v něm uvádí, že ho Ferdinand vydal „*moci královskú v Čechách a jakožto nejvyšší kníže slezské*“.⁴⁹ Jeho dopad měl tedy směřovat

⁴² Originál česky psaného majestátu s poškozenou pečetí je v RAD-M, i. č. 2657, sign. 28, kart. 624. Zde je také uložen ověřený výpis ze zemských desk o přijetí a přiznání Jiřího Pruskovského. Text majestátu je transkribován v Příloze 1. H. KADICH – C. BLAŽEK, *Der Mährische Adel*, s. 106, uvádějí nesprávně, že Pruskovští obdrželi 16. června 1562 český panský stav, což převzal i P. MAŠEK, *Šlechtické rody v Čechách, na Moravě a ve Slezsku od Bílé hory do současnosti*, díl II, s. 116.

⁴³ NA Praha, Salbuchy (dále SAL), i. č. 122, kniha č. 287, fol. 11r – 12r. Vedle toho stejného dne povýšil na Jiříkovu žádost ves Pruskov na městečko (fol. 14r – 15r).

⁴⁴ SAL, i. č. 122, kniha č. 287, fol. 12r – 13v.

⁴⁵ SAL, i. č. 122, kniha č. 287, fol. 13v – 14r.

⁴⁶ SAL, i. č. 122, kniha č. 287, fol. 14r – 15r.

⁴⁷ SAL, i. č. 122, kniha č. 287, fol. 30r – 30v (konkrétní listy nejsou uvedeny, je tu jen odkaz na nadání knížete Jana, postoupení Janem z Kunovic a potvrzení od některých biskupů vratislavských). Tato listina byla znovu konfirmována Rudolfam II. 4. února 1579, společně s dalšími dokumenty dokládajícími držbu Goslavického mlýna při řece Blotnici a převedení fundace v klášteře Svaté Panny Marie v Opolí Janem z Kunovic na Uherském Brodě na Jana z Pruskova v roce 1510. SAL, sign. RG č. 89, i. č. 126, fol. 90v – 91r.

⁴⁸ SAL, i. č. 122, kniha č. 287, fol. 67r – 68r.

⁴⁹ Na jiných místech listu se sice objevují odkazy na Ferdinandovo císařské důstojenství („*Jakož císařskú vyzvěšenost ozdobuje a vychvaluje poddaných svých cnostné skutky ... vážiti*“, „*Chcíte tomu také a z moci*

právě dovnitř soustátí České koruny. Díkce dokumentu, tak jako v jiných analogických případech, přitom působí velmi autoritativním dojmem a budí dojem, že jednostranným panovnickým aktem došlo bez dalšího ke změně stavovské příslušnosti Pruskovských („svrchu psané bratři a strejce vlastní Pruskovské a jich dědice v stav panský jsme vyzdvihnouti, vpustiti a za pány vyhlásiti ráčili a tímto listem mocně vyzdvihujeme, v pouštíme a vyhlašujeme“). Právní situace byla ale podstatně komplikovanější, a to vinou panovnicko-stavovského dualismu, který v českých zemích krystalizoval v neklidném období druhé poloviny 15. století. V Čechách a na Moravě, tedy zemích, tvořících historicky základ státoprávního celku České koruny, se takto vytvořily sebevědomé a politicky silné stavovské korporace, které s panovníkem různými způsoby soupeřily o moc a vliv na řízení zemských záležitostí a velmi záhy si vydobily i právo rozhodovat samy o své členské základně, tj. přijímat do svého středu nové osoby (a v krajním případě i stávající členy vylučovat). Naproti tomu v roztržitém mozaice nevelkých slezských knížectví nebyl pro vytvoření skutečně mocných zemských stavovských korporací dostatečný prostor. Vyšší i nižší šlechta zpravidla hájily své politické zájmy společně a diferenciací mezi těmito skupinami měla víceméně jen prestižní a společenský rozměr. Z tohoto pohledu pak povýšení rytíře do panského stavu mohlo být ve Slezsku politickými reprezentacemi bez dalšího akceptováno, zatímco v Čechách a na Moravě nemělo bez souhlasu tamního panského stavu valný význam.⁵⁰

Pro Pruskovské, jejichž statky i politické aktivity se omezovaly na hornoslezská knížectví, tedy Ferdinandův majetát zamýšlený účel naplňoval. Přesto ale již o dva roky později předstoupili v září 1562 před český zemský sněm a požádali české pány, aby je přijali do svého stavu. Kladně stanovisko panské kurie bylo do českých zemských desk intabulováno 19. září (v sobotu po svatém Lambertu)⁵¹ a téhož dne se Pruskovští v souladu se zaběhnutou praxí k panskému stavu přiznali před úřadem desk zemských a slíbili zachovávat „všecken pořádek“ stavu panského, jinými slovy přizpůsobit své chování psaným i nepsaným normám, které příslušníky české vyšší šlechty

nosti Naší císařské ustanovujícíce“, „*pod uvarováním nemilosti Naší císařské*“ atd.), v těchto obrazech jde ale nepochybně pouze o reflexi nejvýznamnějšího Ferdinandova titulu, nikoli o doklad toho, že by byl právní akt vydáván z titulu jeho vlády ve Svaté říši římské. Ostatně se v listině u hrozby nemilosti výslovně uvádí, že se jedná o případnou nemilost samotného Ferdinanda a „*dědicuov Našich, budoucích králuov českých, markrabí moravských a nejvyšších knížat slezských*“.

⁵⁰ K těmto otázkám srovnej blíže Marek STARÝ, *Udělování erbu a stavu v českém zemském právu před a po Bílé hoře*, In: Erbové listiny, Patents of Arms, ed. Milan Šišmiš, Bibliotheca heraldica Slovaca, 5. svazek, Martin 2006, s. 121–131; TÝŽ, *Rytíři přijati do českého panského stavu v době předbělohorské*, Sborník archivních prací 60, 2010, s. 240–278; TÝŽ, *Aufstieg und Aufahme in die Stände im Königreich Böhmen im 16. Jahrhundert als Ausdruck eines Dualismus der Macht*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (v tisku).

⁵¹ DZSt 45, fol. A 17r („*Páni jich milost podle svobod stavu své[h]o, na milostivou žádost nejjasnějši[h]o a velikomocně[h]o knížete pána, pana Maximiliána, krále české[h]o etc., ráčili sou Jiříka Pruskovský[h]o z Prusko[v]a a na Bělé, krále Maximiliána komorníka a zákona s[vatě]h]o Jana s bílým křížem komentora na Hrobníkách, Jana Pruskovský[h]o z Pruskova, Je[h]o Mil[ost]i císařské hejtmana na Trenčíně v Uhrích, a Kašpara Pruskovský[h]o odtuď z Pruskova, bratra a strejce, znajíce jich dobré, šlechetné zachování, že sou se k Je[h]o Mil[ost]i císařské a královské poddané a šlechetně chovali, s dědici a budoucími jich, v stav svůj panský přijíti, tak a na ten všecken způsob, jakž rád stavu panské[h]o ve dckách zemských v kvaternu památném léta XLIIo ve čtvrtek v vigilji Boží[h]o křtění vložený to v sobě šíře drží a zavírá bez přerušení“).*

svazovaly, především pak Řádu panského stavu z roku 1501.⁵² Zajímavé je, že výše uvedené právní akty se ale netýkaly všech čtyř příjemců majestátu z roku 1560, ale pouze hrobnického komtura Jiřího a jeho synovců Jana mladšího a Kašpara. Jan starší, který byl tou dobou ještě rovněž nazívu, v příslušných deskových zápisech nefiguruje. Hypoteticky lze uvažovat, že se tou dobou již stáhl do ústraní s ohledem na špatný zdravotní stav – zemřel totiž již 22. září 1564.⁵³ Na druhou stranu je potřeba říci, že ani před rokem 1562 se nejstarší Pruskovský veřejně příliš neangažoval.

Přijetí do panského stavu s sebou implicitně neslo i získání zemské příslušnosti, a všichni tři Pruskovští se tak formálně stali i šlechtici českými. Podobným způsobem postupovali ostatně i příslušníci některých dalších nově od panovníka povýšených rodů z Moravy a Slezska.⁵⁴ Skutečnost, že v okamžiku svého nabytí příslušnosti k panskému stavu v Čechách tito Moravané a Slezané ve většině případů nadrželi deskový majetek a o jeho získání nijak zjevně neusilovali ani v dalších letech, dosti zřetelně ukazuje, že tu ani tak nešlo o to, získat český inkolát, ale mnohem spíše učinit nově získané panské důstojenství nezpochybnitelným v celém geografickém rámci České koruny.

Právě Pruskovští ale patří mezi několik málo rodů, pro které výše uvedené konstatování stran vztahu k Českému království neplatí, neboť se zde záhy usadili a začali budovat novou rodovou majetkovou základnu. Tento proces bývá zpravidla spojován se sňatkem Jiřího Pruskovského s Voršilou Popelovou z Lobkovic, uzavřeným 4. února 1568.⁵⁵ Takový sňatek nebyl sám o sobě ničím výjimečným, urozené elity jednotli-

⁵² NA Praha, Desky zemské, Desky zemské větší (dále DZV) 14, fol. L 4r – L 4v („*Jiřík Pruskovský z Pruskova a na Bělé, Jeho [Milos]ti krále Maximiliána komorník a zákona s[vatě]ho Jana s bílý[m] křížem komendor na Hrobníkách, Ja[n] Pruskovský z Pruskova, Jeho [Milos]ti císařské hejtma[n] na Trenčíně v Uhřích, Kašpar Pruskovský z Pruskova. P[řiznal]i. Jakož sou na žádost a přimluvu Jeho [Milos]ti krále Maximiliána, znaje jich strejce a bratři dobré, ctně, šlechetně zachování i také starožitnost rodu jich stavu rytířského, od pánuov stavu panského za pány do téhož stavu panského i s dědici a budícími jich přijati a tímto zápisem je přijali sou. Tak a na ten způsob, jakž relaci na to od téhož stavu panského ke dčkám zemským učiněná v kvaternu relací Jeho [Milos]ti císařské a královské, pánuov[] jich mi[los]ti a vладыk z plného soudu zemského léta šedesátého druhého v sobotu po s[vatě]m Lampertu A 17 zapsaná plněji svědčí a to v sobě šíře drží a zavírá. Že sou slíbili a tímto zápisem za své dědice a budoucí slibují, že ten všecken pořádek v stavu panském, kderž se v tomto království zachovává, držeti a zachovati a v té vši uctivosti a povinnosti i s dědici svými státi chtí, tím vším způsobem, jakž rád stavu panského ve dčkách zemských památných v kvaternu černý[m] léta čtyřicátého druhého ve čtvrtek v vigilji Božího křtěni B 25 vložený to v sobě šíře drží a zavírá bez přerušeni“).*

⁵³ NA Praha, Genealogická sbírka Dobřenský, i.č. 824; J. SINAPIUS, *Des Schlesischen Adels II. Theil oder Fortsetzung Schlesischer Curiositäten, Darinnen Die Gräflichen, Freyherrlichen und Adelicchen Geschlechter*, s. 182. V obou zdrojích je uvedeno, že tento Jan byl mundšenkem Maximiliána II. a hejtmanem v Trenčíně. Z dikce výše citovaných dokumentů je ale zřejmé, že tyto posty zastával jeho synovec Jan mladší, který se později stal opolsko-ratibořským hejtmanem. Oba dva Jany zaměnil také B. PAPROCKÝ, *Diadochos id est Successio*, O stavu panském, s. 352.

⁵⁴ Tato problematika je zpracována ve studii Marek STARÝ, *Přijímání moravských a slezských šlechticů do panského stavu Království českého v 16. a 17. století*, In: Korunní země v dějinách českého státu II, ed. Lenka Bobková a Jana Konvičná, Společné a rozdílné. Česká koruna v životě a vědomí jejích obyvatel ve 14.–16. století, Praha 2005, s. 251–288.

⁵⁵ V NA Praha, Genealogická sbírka Dobřenský, i.č. 584, z Lobkovic, a i.č. 824, Pruskovský z Pruskova, je uveden 4. únor 1569. Marie MŽYKOVÁ – Petr MAŠEK – Stanislav KASÍK, *Lobkowiczové. Dějiny a genealogie rodu*, České Budějovice 2002, s. 92, uvádějí pouze roční datum 1569. Správnou dataci lze zjistit z materiálů vztahujících se k zasnoubení, uložených v NA Praha, fond Stará manipulace (=SM), sign. L

vých korunních zemí se tímto způsobem propojovaly vcelku běžně. Ostatně i dřívější sňatkové aliance Pruskovských překračovaly slezské hranice, významné přitom bylo v 16. století především spříznění s moravskými pány z Kunovic.⁵⁶ Sňatek Jiřího s Voršilou ale podle literatury vedl k tomu, že nevěstin otec Kryštof starší postoupil svému zeti panství Staré Hradý v boleslavském kraji, které se pak stalo základnou rodové moci na půdě Českého království. Toto (jak se ukáže nesprávně) přesvědčení zafixoval svou autoritou August Sedláček, když v roce 1895 v desátém dílu svého monumentálního díla o českých hradech a tvrzích konstatoval, že Kryštof „odevzdal Starou zástavně Jiříkovi Pruskovskému z Pruskova, jenž byl ženat s dcerou jeho Voršilou z Lobkovic“ a dále poznamenal, že „se odevzdání stalo před r. 1571 nebo téhož roku“ a upozornil na skutečnost, že k zemi se Jiří přiznal teprve v roce 1584.⁵⁷

Tomu, že by Jiří získal Staré Hradý zástavně, odporují všechny ostatní prameny. Upozornit lze zvláště na dochované listy císaře Maxmiliána, který v rámci splácení kupní ceny za starohradské panství („*an der Khauff Summa umb die Herrschafft Altenburg*“)

39/70, i.č.1193, kart. 1399. Zde srovnej zejména list císaře Maxmiliána ze 14. ledna 1568, v němž se výslovně uvádí, že se Jiřího „hochzeytliche Freyd“ bude konat „den viertten Tag Februarii“. Panovník měl být na veselí zastoupen rožmberským vladařem Vilémem a pro toho měla česká komora, již je list adresován, zakoupit pohár („*ain Trinkhgeschier*“) v ceně 100 tolarů jako císařský svatební dar. Jak vyplývá z dalšího, navazujícího dokumentu, obdrželi Jiří a jeho choť stříbrný pozlacený pohár v hodnotě 107 kop 24 českých grošů a 1 peníz. Vročení Jiříkova sňatku potvrzuje i zpráva rožmberského kronikáře Václava Březana ke dni 31. ledna 1568, že „Jeho Milost pán ráčil na svatbu pana N. Pruskovského do Prahy jeti“. Viz Václav Březan, *Životy posledních Rožmberku*, Díl I, ed. Jaroslav PÁNEK, Praha 1985, s. 217. Správné datum uvádí ostatně také již J. SINAPIUS, *Des Schlesischen Adels II. Theil oder Fortsetzung Schlesischer Curiositäten, Darinnen Die Gräfflichen, Freyherrlichen und Adelichen Geschlechter*, s. 182.

⁵⁶ B. PAPROCKÝ, *Štambuch slezský*, fol. Bb IIv, uvádí kancléřovu vnučku Barboru, která byla „dána v stav manželský urozenému pánu panu Arklebovi z Kunovic na Uherském Brodě“. TÝŽ, *Zrcadlo slavného markrabství moravského*, Olomučí 1593, list CXX, pak uvádí Barboru z Pruskova jako choť Jana z Kunovic. J. SINAPIUS, *Des Schlesischen Adels II. Theil oder Fortsetzung Schlesischer Curiositäten, Darinnen Die Gräfflichen, Freyherrlichen und Adelichen Geschlechter*, s. 182, zná Barboru, dceru kancéře Jana, manželku Jan z Kunovic. Zřejmě na základě kombinace těchto údajů se dvě Barbory (dcera a vnučka opolského kancéře Jana, zemřelého v roce 1508) provdané za Jana z Kunovic objevují i v rodokmenech v RAD-M, i.č. 2798 a 2799, sign. 89/a, b, kart. 638, a v NA Praha, Genealogická sbírka Dobřenských, i.č. 824. Naproti tomu Roman Freiherr von PROCHÁZKA, *Genealogisches Handbuch erloschener böhmischer Herrenstandsfamilien. Ergänzungsband*, München 1990, s. 80, uvádí jedinou Barboru jako choť Arkleba staršího z Kunovic. Genealogické spojení obou rodů by si zasloužilo podrobnější rozklíčování. Nepochybně právě spříznění s Pruskovskými zapříčinilo, že když Jan z Kunovic získal po smrti posledního opolského vévody Jana II. († 1532) patronátní právo ke kostelu sv. Barbory v Opolí a někdy v téže době i k oltáři v tamním špitálním kostele sv. Alexeje, postoupil v roce 1541 obojí Valentinovi Pruskovskému zároveň s rodinnými nadacemi v dominikánském klášteře v Opolí. RAD-M, i.č. 2701, sign. 67, kart. 630 (svědeckví opolského vévody z roku 1532); i.č. 2652, sign. 23, kart. 624 (udělení patronátu ke sv. Barboře vratislavským biskupem Jakubem ze Salsy v roce 1534); i.č. 2649, sign. 20, kart. 624 (postoupení patronátů); i.č. 2650, sign. 21, kart. 624 (postoupení rodinných nadací); i.č. 2699, sign. 66/a, kart. 630 (potvrzení vratislavského biskupa Baltazara z Promnic z roku 1559 o udělení patronátů v roce 1534); i.č. 2700, sign. 66/b, kart. 630 (potvrzení vratislavského biskupa Baltazara z Promnic z roku 1559 o postoupení patronátů v roce 1541); i.č. 2655, sign. 26, kart. 624 (potvrzení císaře Ferdinanda I. z roku 1560 o postoupení patronátů v roce 1541); i.č. 2653, sign. 24, kart. 624 (potvrzení vratislavského biskupa Kašpara z Logova z roku 1569 o udělení patronátů v roce 1534); i.č. 2654, sign. 25, kart. 624 (potvrzení vratislavského biskupa Kašpara z Logova z roku 1569 o postoupení patronátů v roce 1541). Obecná konfirmace císaře Ferdinanda z 22. října 1560 je též v SAL, kniha č. 287, i.č. 122, fol. 30r – 30v. Kromě toho odevzdal Jan z Kunovic již v roce 1509 Janovi Pruskovskému ves Bohušice a svobodný dům v Opolí. *Ibid.*, fol. 12r – 13v (zde fol. 13r).

⁵⁷ August SEDLÁČEK, *Hradý, zámky a tvrze Království českého*, X. díl, Praha 1895, s. 303.

převzal postupně závazek ve výši 9 500 kop míšeňských grošů, které měl Jiří uhradit Tobiašovi Hrzáňovi z Harasova na Housce.⁵⁸ V případě, že by měl Jiří Staré Hradý jako zástavu od Kryštofa, neexistoval by ovšem mezi ním a věřiteli Jana Rašína (viz dále) přímý právní vztah a komora by jen těžko mohla podobné řešení akceptovat.

Pokud jde o dobu, kdy se Jiří na Staré Hradý dostal, Sedláček uvádí jako terminus ad quem rok 1571, a to s odkazem na skutečnost, že do tohoto roku spadá „*první totiž právní skutek, který Jiřík v Čechách vykonal*“, totiž zapsání vdovského věna ve výši 12 500 kop míšeňských grošů manželce Voršile. Tato částka byla pojištěna právě na starohradském panství.⁵⁹ Není ale problém najít i starší písemnosti, které Jiříkův zisk Starých Hradů posouvají ještě dále do minulosti. Jednak se Jiří již na konci českého zemského sněmu konaného na přelomu let 1569–1570 objevuje v květnu 1570 v relaci sněmovního usnesení jako „*Jiřík Pruskovský z Pruskova a na Staré Hradě, [Jeho] M[ilosti] c[ísařské] komorník*“,⁶⁰ jednak lze poukázat i na mocný list Maxmiliána II., který mu povolil svobodné odkazování českých statků již 1. října 1568. To by ještě samo o sobě nemuselo znamenat, že Jiří nějaké skutečně držel, ovšem v privilegiu se hovoří o jeho vydání na žádost „*Jiříka Pruskovského z Pruskova na Starých Hradech, komendora hrobnického a nejstaršího komorníka Našeho*“.⁶¹ Především ale stačí nahlédnout do desk zemských. Sedláček v dějinách starohradského panství cituje smlouvu, již se toto dominium dostalo do rukou Kryštofa z Lobkovic. Je datována 23. července 1567 a do zemských desk byl její text intabulován o tři měsíce později, 23. října. Jako smluvní strany v ní vystupují jako prodávající zmiňovaný Kryštof, jako prodávající dosavadní, notně zadlužený vlastník Jan Rašín z Rýzmburka.⁶² Avšak hned za tímto zápisem pod stejným datem bezprostředně následuje zápis další, jímž Jan Rašín přiznal, že „*j[es]t téhož léta a dne postoupením v sumě dvacíti puol sedmu tisící kopách g[rošů] praž[ský]ch če[ský]ch Kryštoforovi z Lobkovic a na Bilině a Kosti a Jiříkovi Pruskovskému z Pruskova a na Bělé, Je[ho] [Mil]o[s]ti c[ísařské] radě a přednímu komorníku, dědictví své kladl ... tak, jakž smlouva spečetěná mezi Kryštofem z Lobkovic na Bilině s jedné a ním Janem Rašínem z Rýzmburku z strany druhé vo to učiněná a téhož léta a dne ve dsky zemské tyto vložena plněji svědčí a v sobě šíře drží, obsahuje a zavírá*“.⁶³ Toto postoupení v dluhu 26 500 kop českých grošů bylo stejného dne intabulováno do příslušného většího zápisného kvaternu desk zemských.⁶⁴

⁵⁸ Srovnej blíže SM, sign. P 32/7, i.č. 2605, kart. 1619.

⁵⁹ A. SEDLÁČEK, *Hradý, zámky a tvrže Království českého*, X. díl, s. 303. Intabulace datovaná 8. června 1571 je v DZV 17, fol. G 10v – G 11r. Mimochodem i tento věnný zápis jasně dokazuje, že císařův „nejstarší komorník“ byl skutečně plnoprávným zpupným vlastníkem starohradského panství, neboť ho výslovně učinil „*na dědictví svém*“.

⁶⁰ SČ, díl III., ed. Anton GINDELY – František DVORSKÝ, Praha 1884, s. 488–509, č. 284 (zde s. 507). V ZA Opava, Zukal Josef, i.č. 203, Zukalova pozůstalost, Opava – šlechtické rodiny, P, jsou z kopiářů převzaté údaje o tom, že v lednu 1567 vykonával Jiří Pruskovský na sněmu v Opavě úřad dvorského maršálka a 28. září mu ke jmenování do této funkce gratuloval olomoucký biskup Vilém Prusinovský. Zřejmě ale šlo jen o velmi epizodický zápis do Jiříkova curricula, protože v dalších letech již v tomto úřadu připomínán není.

⁶¹ RAD-M, i.č. 2643, sign. 15, kart. 623; DZV 22, fol. L 25v – L 26r. Vydání mocného listu je zmíněno též v královských registrech – viz SAL, kniha č. 287, i.č. 122, fol. 330r.

⁶² DZV 58, fol. L 27v – L 30r.

⁶³ DZV 58, fol. L 30v – M 1v. Pro zajímavost lze doplnit, že v roce 1557 v souvislosti s placením berně přiznával Jan Rašín z Rýzmburka na Starých Hradech 6 250 kop pražských grošů panského a 2 287 kop

Určitý rozpor mezi citovanými vklady, pokud jde o subjekty majetkového převodu, lze logicky vysvětlit následovně: po uzavření smlouvy mezi Janem Rašínem a Kryštofem z Lobkovic vstoupil do celé transakce Jiří Pruskovský a Lobkovic ho připustil jako druhého kupujícího. Protože ale trhová smlouva již byla uzavřena, formálně byla situace vyřešena tím, že jako podklad pro převod vlastnictví bylo použito fiktivního dluhu (ve výši dohodnuté kupní ceny), v němž Jan Rašín postoupil Staré Hrady oběma šlechticům. Ostatně stejnou řečí hovoří i dosud opomíjená listina Jiřího Pruskovského, datovaná 25. května 1571 a uložená v Rodinném archivu Ditrichštejnů. Podle ní koupil původně Staré Hrady skutečně jen Lobkovic, který pak „*spříznivši se se mnú a dav mi k stavu svatého manželství dcerku svou, ráčil jest mně předkem k polovici svrchu dotčeného panství starohradského na žádost mou připustiti, abychom je společně zaplatit, tak také užívatí mohli*“.⁶⁵ Pozoruhodné ovšem je, že podle Jiříkova přiznání mělo k jeho připuštění k polovině starohradského panství dojít až potom, co se s původním kupujícím spříznil. Jeho sňatek s Voršilou z Lobkovic se ale ve skutečnosti odehrál až o několik měsíců později, na počátku února 1568.

Listina z května 1571 je ovšem především přiznáním Jiřího Pruskovského, že mu Kryštof z Lobkovic, jehož v listině nazývá svým „panem otcem“, postoupil svoji polovici starohradského panství, a to za sumu 15 000 kop českých grošů. Jiří se zavázal uhradit ji v pěti ročních splátkách po 3 000 kopách a zároveň přislíbil, že Kryštof z Lobkovic a jeho dědicové budou mít na Staré Hrady předkupní právo a pokud vymře mužské potomstvo Jiřího a Voršily z Lobkovic, budou mít právo Staré Hrady od nápadníků tohoto statku vyplatit. Pro všechny tyto případy listina obsahovala fixní cenu 30 000 kop českých grošů. 25. května 1571 se také Kryštof z Lobkovic přiznal u zemských desk, že všechna svá práva a spravedlnosti na starohradském panství postupuje Jiřímu, což bylo formou juxty poznamenáno u příslušného postoupení z roku 1567.⁶⁶ V tomto okamžiku se tedy Jiří stal samostatným a plnoprávným majitelem celých Starých Hradů. O panství ale zřejmě samostatně rozhodoval hned od svého sňatku, neboť již 28. února 1570, tedy před shora uvedeným převodem druhé poloviny statku, jmenoval úředníkem nad celým starohradským panstvím Bedřicha z Vildenštejna.⁶⁷

Starohradské panství přitom rozhodně představovalo velmi solidní majetkovou základnu. Jeho centrem byl samotný zámek Staré Hrady, na panství se nacházela též tři opuštěná panská sídla, tvrze Mílkovice, Psinice a Údrnice (Hrádek, Zlivštejn). Jádrem

poddanského majetku. Otto PLACHT (ed.), *Odhad majetku stavů království českého z r. 1557*, Věstník Královské české společnosti nauk, třída filosoficko-historicko-filologická, číslo IV., ročník 1947, Praha 1949, s. 45, č. 39.

⁶⁴ DZV 88, fol. D 8r – D 9v.

⁶⁵ RAD-M, i.č. 2757, sign. 82/v, kart. 632, fol. 9v. Později, v roce 1600, bylo Jiříkovo přiznání vloženo do DZV 174, fol. D 13v – D 16v. Přiznání označené jako „*revers*“ je mřížováno a jsou připojeny juxty z let 1618–1628, dokumentující další složitý vývoj majetkoprávních vztahů k starohradskému zboží. Neověřený výpis z desk se nachází v RAD-M, i.č. 2757, sign. 82/v, kart. 632, fol. 127r – 129r.

⁶⁶ DZV 88, fol. D 8r.

⁶⁷ Bedřich měl pobírat roční plat 30 kop českých grošů, dostávat každoročně šaty (nebo peněžní ekvivalent) a mohl na útraty Jiříka („*na obroku mém*“) chovat dva koně. Výpovědní lhůta byla pro obě strany stanovena na tři měsíce. V roce 1574 došlo k úpravě vzájemných vztahů, když byl Bedřichův úplat zvýšen na 50 kop, byl vypuštěn článek o šatech a bylo specifikováno, že mají na každého koně být denně vydávány 2 korce ovsy „*malé míry pražské*“. Bedřich si také vyhradil, že může po učinění potřebných opatření ze Starých Hradů odjíždět, aby mohl zajišťovat „*pilné potřeby*“ svého otce. RAD-M, i.č. 2723, sign. 81/j, kart. 631.

hospodářské aktivity byly tři poplužní dvory, u zámku, Milkovice a Psinice. Při starohradském zámku se též nacházela sladovna s pivovarem a chmelnice a také mlýn. Další mlýny byly ve Zlivi a na Dolech, při posledně jmenovaném byly též olejna, pila a brusírna („šlejferna“). Navzdory jistě ne zcela ideálním přírodním podmínkám byly na panství dvě vinice, ve Starých Hradech (při zámku) a ve Zlivi. Dále dokumenty z roku 1567 uvádějí pstruhový rybník, dvě obory a štěpnice. Největší aglomeraci představovalo poddanské městečko Libáň, z vesnic patřily ke Starým Hradům Stará Ves, Sedliště, Doly, Zliv, Psinice, Lično, Kříženc (pustá), Milkovice, Hřmenín, Křešice, Kelníky a Važice.⁶⁸

Na okraj lze poznamenat, že Jiří Pruskovský se v rámci svého mocenského rozmachu domohl také inkolátu uherského. Určité majetkové zájmy Pruskovských v zemích svatoštěpánské koruny jsou samozřejmě nasnadě s ohledem na působení Jana mladšího v roli trenčínského hejtmana. Zajímavé ale je, že to byl opět Jiří jakožto nejagilnější a u panovníka nejlépe zapsaný člen rodu, který uherské obyvatelské právo získal. V daném případě s ohledem na odlišné uherské zvyky se jeho právním základem stala dodnes dochovaná, latinsky psaná listina císaře Ferdinanda I. z 5. října 1563, jíž Jiřímu inkolát v panském stavu jednostranně udělil.⁶⁹

Dosavadní výklad ovšem obsahuje jednu zásadní nesrovnalost, a sice duchovní stav Jiřího Pruskovského, který byl johanitským komturem (hrobnickou komendu držel od roku 1547 a v roce 1559 ji výrazně přestavěl⁷⁰), a přesto uzavřel sňatek. Tento zdánlivý rozpor ale překlenuje skutečnost, že v Jiříkově případě došlo k málo obvyklému úkazu, a sice přestupu z jednoho rytířského řádu do druhého. Konkrétně do španělského rytířského řádu svatého Jakuba (de Compostella nebo také de Spata). Ten byl totiž řádem s dosti specifickou řeholí a některým svým členům umožňoval při splnění přesně stanovených podmínek (mimo jiné i souhlasu španělského krále) žít v manželství a tedy i zakládat rodinu a zajišťovat rodovou kontinuitu. To byl také nepochybně důvod, proč Jiří o tuto záměnu řádové příslušnosti usiloval. Povolení papeže (Pia IV.) k vystoupení z maltéžského řádu a vstoupení do řádu svatého Jakuba dostal již 12. prosince 1561. Originál příslušného papežského listu je spolu s dalšími materiály dokumentujícími zmíněný přechod dochovány právě ve výše zmíněném rodinném archi-

⁶⁸ Ve třech citovaných materiálech z let 1567–1571 jsou jako pusté shodně jednou uvedeny též vesnice Milkovice a Psinice.

⁶⁹ RAD-M, i.č. 2660, sign. 31, kart. 625 (vedle originálu diplomu je zde zachován i jeho neověřený dobový český překlad). Obdobně obdržel uherský inkolát v panském stavu o století později listinou z 28. července 1659 Jiřího potomek Jiří Kryštof. RAD-M, i.č. 2661, sign. 32, kart. 625.

⁷⁰ Podle johanitského vyslance na císařském dvoře Nikolase Grimaldiho držel Jiří, zemřelý v roce 1584, johanitskou komendu 37 let. RAD-M, i.č. 2797, sign. 88, kart. 637, fol. 71r – 76v a 86r – 86v. Ve zprávách o rodině Pruskovských, které soustředil Josef Zukal, je uveden jednou rok 1547, jednou 1549. ZA Opava, Zukal Josef, i.č. 203, Zukalova pozůstalost, Opava – šlechtické rodiny, P. Rok 1547 uvádí dále Johannes CHRZAŠCZ, *Geschichte der Stadt Zülz in Oberschlesien*, Zülz 1926, s. 16. Hans LUTSCH, *Die Kunstdenkmäler des Reg.-Bezirks Oppeln*, Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien IV, Breslau 1894, s. 165, zmiňuje mramorovou desku s nápisem IORG•PROSKHOWSKI•VON•PROSKAV•SANT•IOHANES•ORDENRITTER•HER•VND•KHOMETER•ZV•GREBNIG•KÖNI•WIRDE•ZV•BEHEM•KHAMERER•Z•1559, která datuje výstavbu hrobnického řádového sídla do tohoto roku. S nevelkými odchylkami uvádějí tento text rovněž Alois RITSCHNY – Franz Josef HÄUSSLER, *Geschichte der Malteser-Ritter-Ordens-Kommende St. Johann in Schlesien 1100–1931*, Troppau 1932, s. 45. Výše citovaný Chrząszcz (s. 16) v této souvislosti konstatuje, že v roce 1559 Jiří v Hrobníkách „das massive Schloß erbaute“.

vu Ditrichštejnů.⁷¹ Od tohoto momentu tedy nestálo nic nic v cestě tomu, aby se Jiří oženil, a této možnosti také poměrně záhy využil.⁷² Nutno dodat, že ku prospěchu rodu Pruskovských, jehož další trvání po téměř dvě století bylo zajištěno právě spojením Jiřího s Voršilou z Lobkovic.

Pokud se týče skutečnosti, že v českých zemských deskách je v roce 1562 Jiří stále zachycen jako „*zákona svatého Jana s bílým křížem komendor*“, pak je třeba jednak poukázat na poměrně zdlouhavé vyřizování formalit, které s sebou přechod z jednoho řádu do druhého nevyhnutelně nesl (a které částečně zachycují právě shora citované materiály), jednak upozornit na skutečnost, že i po odchodu z johanitského řádu si Jiří podržel mimořádné právo držet a spravovat hrobnickou řádovou komendu. To mu povolil jak císař Maxmilián II., tak v roce 1566 papež Pius V. a o 11 let později i Řehoř XIII.⁷³ Proto je Jiří jako hrobnický komtur titulován i v pozdějších dokumentech, například v mocném listu vystaveném mu císařem Maxmiliánem v roce 1568.⁷⁴ Rozsah této držby si mimo jiné zabezpečil i konfirmací některých listin, kterou mu na jeho žádost poskytl 3. ledna 1562 císař Ferdinand.⁷⁵

Vedle hrobnické komendy držel Jiří ve Slezsku i další majetky. Šlo předně o staré rodové sídlo Pruskov. Již v roce 1564 získal také od císaře Ferdinanda v Opolsku panství Bělá (Biała, německy Zülz)⁷⁶ a téhož roku mu panovník dovolil koupit za 10 400 tolarů další zástavní panství v Opolsku, Malou Střelici (Strzeleczi, německy Klein Strehlitz).⁷⁷ V roce 1581 mu pak nechal císař Rudolf na Bělé a Malých Střelicích připsat k původní zástavní sumě darovaných 8 000 tolarů a 4 450 zlatých zadržného dvorského platu.⁷⁸ Jeho zájem se ale již v sedmdesátých letech nejvýrazněji upíral na budování českého panství Pruskovských. Nechal provést nákladnou renesanční přestavbu zámku ve Starých Hradech, která je dosvědčena nápisem nad první zámeckou branou,⁷⁹ velkorysá a velmi pozoruhodné umělecké (řezbářské) dílo představuje oltář svatého Jana Křtitele ve starohradském zámeckém kostelíku, datovaný do roku 1582.⁸⁰ Památkou na Pruskovské jsou také erbovní desky Jiřího a jeho choti Voršily z Lob-

⁷¹ RAD-M, i. č. 2657, sign. 28, kart. 624.

⁷² Na Jiříkův přechod do řádu sv. Jakuba a následný sňatek upozornil již Gregor WOLNÝ, *Kirchliche Topographie von Mähren. I. Abtheilung. Olmützer Erzdiöcese, V. Band*, Brünn 1863, s. 315.

⁷³ Originály obou papežských privilegií jsou opět v RAD-M, i. č. 2657, sign. 28, kart. 624. Opis listu Pia V. ze 17. září 1566 je též v RAD-M, i. č. 2797, sign. 88, kart. 637, fol. 23r – 24v, tamtéž na fol. 17r – 19r a 40r – 41r se nacházejí i německé překlady jeho textu a na fol. 26r – 32r také německý překlad textu listu Řehoře XIII., datovaného 15. června 1577. České registry dekretu, jímž držbu komendy potvrdil Jiřímu 19. července 1574 Maxmilián II., se nacházejí na fol. 60r a 102r.

⁷⁴ RAD-M, i. č. 2643, sign. 15, kart. 623; DZV 22, fol. L 25v – L 26r.

⁷⁵ SAL, kniha č. 287, i. č. 122, fol. 67r – 68r.

⁷⁶ J. CHRZAŚCZ, *Geschichte der Stadt Zülz in Oberschlesien*, s. 15–16.

⁷⁷ NA Praha, Registra, č. 76, fol. 60r – 61r („*Des Proßkowski Phandtßüerschreibung über das Guet Strörlitz im Opplischen gelegen*“, datováno 9. listopadu 1564).

⁷⁸ RAD-M, i. č. 2662, sign. 33, kart. 625.

⁷⁹ Nápis datuje přestavbu původní starohradské tvrze do roku 1573, český překlad viz František VOJTÍŠEK, *Staré Hradý, Libáň* [s. d.], nestr. Také při dělení majetku mezi Jiříkovy syny v roce 1593 je v dílčím listu uvedeno, že „*zámek Starý Hrad jest v nově s nemalým nákladem vystavěnej*“ (DZV 169, fol. E 10r), v roce 1601 zapsal Oldřich Desiderius Pruskovský své choti vdovské věno „*na zámku Starým Hradě vnově vystavěným*“ (DZV 130, fol. J 18r) a podobných reflexí na výraznou architektonickou proměnu Starých Hradů nabízejí dochované prameny povícero.

⁸⁰ K němu podrobněji J. CHLÍBEC, *Sochařské donace Jiřího Pruskovského z Pruskova*, s. 65–74.

kovic, zazděné u vchodu do zmíněného kostela. Městečko Libáň bylo z Jiřího iniciativy císařem povýšeno na město a obdrželo znak a pečeť.⁸¹

Ke Starým Hradům připojil Jiří některé drobnější majetky. Tak v roce 1576 mu císař Maxmilián prodal za 3 000 kop českých grošů do dědičného vlastnictví původně zápisnou ves Běchary s krčmou a kostelním podacím a následujícího roku mu pak nový panovník Rudolf nechal do desk vložit jako dědičné dva tamní poddanské dvory, koupené rovněž v roce 1576 od Diviše Tuněchodského z Poběžovic za 550 kop českých grošů, které byly doposud rovněž „duchovní a zápisné“. V roce 1581 mu pak k Běcharům nechal ještě připsat kus lesa zvaného Kostřice, Halamovský rybník a půl rybníka Vidlák, které byly z původního vkladu nedopatřením vypuštěny.⁸² Mezitím, v roce 1577, koupil Jiří za 5 000 kop míšeňských ve vsi Drahoraz dědičný kmetčí dvůr, kostelní podací, les řečený Drahorázský a rybníček, mlýn ležící při vsi Pševsi s polem, zahradou a lesem sousedícím s lesy bartoušovskými, a celou zápisnou ves Drahoraz od Anny, vdovy po Tomášovi z Proseče.⁸³ Krátce před smrtí, v roce 1584, pak Jiří realizoval nejvýznamnější rozšíření starohradského panství, když k němu přikoupil za 9 750 kop českých grošů od podkomořího Buriana Trčky z Lípy rytířské zboží Střevač, to jest tvrz Střevač, poplužní dvůr a městečko Střevač s chmelnicí, pustou vinicí, pivovarem, ovčínem, mlýnem a dalším příslušenstvím, část vsi Bystrice s poplužním dvorem, výsadní krčmou a dalším příslušenstvím a 2 poplatné mlýny (v Bystrici a pod Střevačí).⁸⁴

Od získání starohradského panství se Jiří podílel také na veřejném životě Českého království. Především se účastnil zdejších zemských sněmů, při nichž se šlechta scházela na Pražském hradě. Poprvé se jako relátor v zemských deskách objevil již v roce 1567 (tehdy se psal sezením na slezské Bělé), v tomto případě se ale ještě přiznal skrze Jaroslava Smiřického.⁸⁵ Osobně se potom účastnil a ke sněmovnímu usnesení připojil svůj souhlas v letech 1570 (v tomto případě šlo o sněm generální, Jiří nicméně v seznamu relátorů figuruje mezi příslušníky českého panského stavu), 1571, 1575 (na obou sněmech konaných toho roku), 1577 a 1578.⁸⁶ V letech 1569 až 1573 byl Jiří (v posledním případě společně s bratrem Janem) opakovaně vyslán císařem Maxmiliánem do Polska.⁸⁷ U císařského dvora držel Jiří nadále komornický úřad a s ohledem na to, že v této funkci sloužil Maxmiliánovi již před jeho nástupem na trůn, tituloval se

⁸¹ Základní nárys Jiříkovy vlády nad Starými Hrady provedl A. SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze Království českého*, díl X., s. 304. Kladné císařovo stanovisko k Jiříkově žádosti o povýšení městečka Libáně na město je obsaženo v dekretu vystaveném ve Vídni 8. června 1574. RAD-M, i.č. 2723, sign. 81/k, kart. 631.

⁸² DZSt 46, fol. C 16v – C 17v, D 11r – D 11v, O 27v – O 28r. Poslední intabulace je editována v SČ, díl VI., s. 81, č. 51. Dále srovnaj materiály obsažené v SM, sign. P 32/8, i.č. 2605, kart. 1619, kde je i opis smlouvy mezi Jiříkem a Divišem Tuněchodským (fol. 26r – 27v).

⁸³ DZV 19, fol. O 8r – O 8v; DZV 63, fol. H 19v – H 21v.

⁸⁴ DZV 22, fol. K 26r – K 26v.

⁸⁵ SČ, díl III., s. 373–388, č. 221 (zde s. 387)

⁸⁶ SČ, díl III., s. 488–509, č. 284 (1570 – zde s. 507), s. 589–615, č. 321 (1571 – zde s. 613); díl IV., s. 177–182, č. 56 (1575 – zde s. 181, přiznal se zároveň i na místě svého tchána Kryštofa z Lobkovic), s. 242–254, č. 75 (1575 – zde s. 252); díl V., ed. Anton GINDELY – František DVORSKÝ – Julius PAŽOUT, Praha 1887, s. 177–182, č. 103 (1577 – zde s. 182), s. 305–315, č. 162 (1578 – zde s. 314). Společně s bratrem Janem a synovcem Kašparem se též zúčastnil pohřbu císaře Maxmiliána v roce 1577 – viz SČ, díl V., s. 126–130, č. 75 (zde s. 127).

⁸⁷ ZA Opava, Zukal Josef, i.č. 203, Zukalova pozůstalost, Opava – šlechtické rodiny, P.

jako císařský „nejstarší komorník“. Podle Paprockého měl Jiří působit i jako „*císařův římských tejná rada*“, ⁸⁸ to ale jiné prameny nepotvrzují.

Praha byla nejen politickým centrem království a Koruny a pravidelným místem konání zemských (a někdy i generálních) sněmů, nýbrž také významným středobodem společenským. Významní příslušníci panského stavu si v ní proto pořizovali domy, které jim měly při pobytu v hlavním městě poskytovat odpovídající zázemí. Tomuto trendu se podílel i Jiří Pruskovský. Bylo to pro něj o to snazší, že mu dům na Hradčanech „*v rohu na valech*“ před branami Pražského hradu v roce 1576 daroval svým majestátem sám císař Maxmilián. ⁸⁹ Právě v souvislosti s tímto majetkovým přírůstkem se ale v českých sněmovních materiálech objevuje mimořádně zajímavé usnesení z 9. března 1581, jímž shromáždění zástupci všech tří stavů dali své svolení k tomu, aby Jiří „*téhož domu k dědictví dání od J[eho] M[ilosti] c[ísař]ské, slavné paměti, císaře Maximiliana, jakožto krále českého etc., tak, jakž jemu list na to daný svědčí, užiti mohl a užil*“. ⁹⁰

Interpretace citovaného usnesení je poměrně problematická. Hradčanské domy a paláce v okolí královského sídla, pokud byly dlouhodobě v rukou šlechty, nebyly zpravidla podřízeny městskému právu. V opačném případě by ostatně podobné sněmovní rozhodování zcela ztrácelo oporu. Věc je třeba vnímat tak, že stavové dávali své povolení k tomu, aby Jiří Pruskovský užíval svobodného (zpuštěného) vlastnictví, jehož převody se mohly intabulovat do zemských desk. Potíž je ovšem v tom, že jako člen českého panského stavu byl Jiří Pruskovský zcela nepochybně českým rezidentem a podobné povolení tím pádem vůbec nepotřeboval. Jediný relativně logický výklad potom spočívá v tom, že dvacet let po Jiříkově přijetí do panského stavu upadla již tato skutečnost částečně v zapomnění, na rozdíl od Jiříkova slezského původu. U úřadu desk zemských se nenacházel reverz k zemi, který nabytí českého obyvatelského práva zpravidla doprovázel, a tak mohla vzniknout pochybnost o Jiříkově způsobilosti deskových statků nabývat, již zmíněné usnesení v každém případě překlenovalo.

S touto hypotézou velmi dobře konvenuje skutečnost, že se 8. července 1583 Jiří objevil u úřadu desk zemských a zde učinil – de iure nadbytečné – přiznání k zemi. ⁹¹ Zřejmě zároveň, jak bylo obvyklé, vystavil i obvyklý zpečetěný reverz, jehož jádrem byl příslib, že nebude mít nad sebou jiného pána než korunovaného českého krále a že se bude chovat stejně jako jiní stavové Českého království. ⁹² List je sice datován ve

⁸⁸ B. PAPROCKÝ, *Diadochos id est Successio*, O stavu panském, s. 352.

⁸⁹ Plný text majestátu je v NA Praha, Registra, č. 95 fol. 2r – 2v; koncept lze nalézt rovněž v SM, sign. P 32/6, i.č. 2605, kart. 1619, fol. 11r – 12r. Ibid., fol. 15r – 15v je další list, dokazující, že Jiří měl v Praze skromnější rezidenci již v roce 1571.

⁹⁰ DZSt 46, fol. O 10r – O 10v, editováno v SČ, díl VI., ed. Anton GINDELY – František DVORSKÝ – Julius PAŽOUT, Praha 1890, s. 36, č. 28.

⁹¹ DZV 22, fol. H 17r („*Jiřík Pruskovský z Pruskova na Bělý a Starém Hradě, Jeho [Milosti] císařské rada. P[řiznal]. Jakož v království tomto českém statek a zboží drží a má a neb pokudž by ještě budoucně cokoli statku a zboží v tomto král[ovství] českém koupil, že s těmi se všemi statky a zbožími podle zřízení zemského j[es]t se přiznal a tímto zápisem se přiznává, že podle zapsání jeho listem pod pečeti jeho přivěšenou chce právo trpěti, práva obhajovati i také dopomáhati i všecko učiniti jako jiní obyvatelé tohoto král[ovství] českého učiniti povinni sou. A žádného jiného za pána dědičného míti nemá nežli krále českého korunovaného a to má zachovati pod těmi všemi pokutami jakž zřízení zemská ukazují“).*

⁹² NA Praha, Reverzy k zemi, i.č. 100 („*Já, Jiřík Pruskovský z Pruskova na Bělě a Starém Hradě, Jeho Milosti císařské rada etc. Znám činím tímto listem obecně přede všemi a zvlášt tu, kdež náleží. Jakož v krá-*

čtvrtek den svatého Prokopa 1584, tento svátek ale připadl v roce 1584 na středu (respektive podle starého juliánského kalendáře na sobotu). S přihlédnutím k tomu, že reverzy a přiznání při deskách zpravidla nedělí velký časový odstup a že obvykle reverz ústnímu přiznání předcházel, se nabízí hypotéza, že písař udělal v dataci reverzu chybu a že k jeho vystavení došlo již v roce 1583, kdy podle juliánského kalendáře skutečně vycházel svatoprokopský svátek 4. července na čtvrtek. Každopádně i tato Pruskovského aktivita ukazuje, že sám její aktér cítil, že by jeho „češství“ mohlo být v budoucnu vnímáno jako problematické a chtěl se vyvarovat všech potenciálních problémů, které by jeho dědicům mohly v souvislosti s držbou českých statků vyvstat.

O svých statcích přitom Jiří rozhodl již v roce 1574, posledním pořízením datovaným 4. ledna, intabulovaným ovšem v souladu s dobovou praxí až po jeho smrti, 13. prosince 1584. Mocnými poručíky veškerých svých statků ležících na půdě Českého království a rovněž i synů i dcery jmenoval svoji choť Voršilu z Lobkovic, příbuzné z rodu Pruskovských (Jana Pruskovského z Pruskova na Šemicích, hejtmana knížectví opolského a ratibořského, a Kašpara Pruskovského z Pruskova, nejvyššího císařského komorníka nad stříbrem), tchána Kryštofa Popela z Lobkovic na Bílině, Kostí a Beškovicích a dále apelačního prezidenta Jana staršího Popela z Lobkovic na Točnice, Jindřicha z Valdštejna na Dobrovici a „*pána kmotra mého zvláště milého*“ Kryštofa Robmhápa ze Suché na Kopidlně (ten se ale podle připojené juxty poručenství vzdal). Pozůstalá Voršila měla mít po jeho smrti právo pobývat doživotně na starohradském zámku, k deskami zapsanému vdovskému věnu jí Jiří přidal 250 kop českých grošů. Voršila měla také vychovávat jejich děti a ze starohradského zboží jí ostatní poručníci měli ročně vyplácet 300 kop míšeňských grošů. Pokud by se Voršila znovu vdala, měli poručníci právo ji „vybýti“ vyplacením celého věna i nadvěna, tedy částkou 6 500 kop českých grošů.

Zajímavá byla klauzule, opravňující poručníky, aby pozůstalý statek nevydávali Jiřího nejstaršímu synovi, byť by dosáhl hranice zletilosti určené zemským zřízením, tj. 20 let, pokud by uznali, „*že by ještě pro mladost a nerozum svůj statku svého a nebo bratří svých spravovati nemohl*“. Dále se upřesňovalo, že toto právo trvá až do dosažení věku 24 let („*by byl stáří jedenmécitma, dvamecítma i třímecítma let*“). Dcerám mělo být v případě vdání s vůlí a vědomím poručníků vyplaceno z českých statků věno ve výši 500 kop českých grošů, přičemž další zaopatření jim Jiří stanovil ve svém

lovství tomto českém statku a zboží dědičný držím a mám, a nebo že bych ještě budoucně co statků a zboží sobě zde v království tomto koupil. I poněvadž zřízení zemské A XVIII to v sobě, jak se jeden každý v tom zachovati má, zjevně vyměřuje, a protož já, spočátku psaný Jiřík Pruskovský z Pruskova etc., chcié tomu zřízení vedle obyčeje a řádu království českého ve všem zadosti učiniti a spolu s obyvateli téhož království v řádích a právech se srovnati, oznamuji, že sem slíbil a tímto zápisem slibuji za sebe i za dědice své, že žádného jiného za pána dědičného jmiti nemám (mimo zřízení zemské království českého), pokudž se nadepsaného statku dědičného, kderéhož v tomto království českém v držení sem, a nebo kderýž bych sobě v tomto království koupil i jinak sobě pořádně přivlastňoval, dotýče, nežli krále českého korunovaného. A tak ve všech povinnostech se srovnati mám s obyvateli téhož království českého a země české, řád a právo podnikati, je trpěti a obhajovati, tak, jakž všickni tři stavové království českého se zachovati povinni sou. A tomu všemu, což se svrchu píše, i s dědici svými dosti učiniti mám, pod těmi všemi pokutami, jakž svolení a zřízení zemské ukazuje. Tomu na svědomí pečet' svou vlastní k tomuto listu s jistým a celým přiznáním přitisknouti sem dal. Kderéhož datum ve čtvrtek den svatého Prokopa léta Božího M^o V^o vosmadesátého čtvrtého“.

dalším kšaftu vztahujícím se na statky slezské. Pokud by vymřelo Jiřího mužské potomstvo, určil testátor, že všechny jeho české statky mají rovným dílem připadnout jeho synovcům Janovi a Kašparovi, pokud by dědila až další generace, měli se pozůstatí Pruskovští rozdělit rovným dílem (čili in capita, nikoli in stirpes). Jiřího dcerám nebo (pokud by již byly mrtvé) jejich manželským potomkům ale měli vydat po 500 kopách českých grošů a další nespecifikovanou částku na základě kšaftu slezského. Dcery, které by se chtěly dosuzovat něčeho navíc, měly být ovšem nápadu zbaveny. Stříbrné nádoby, čalouny a koberce měly navždy zůstat rodovým majetkem, nesměly být žádným způsobem zcizeny a v případě vymření Jiřího mužského potomstva měly připadnout „na nejstaršího z rodu mého po meči nejbližšího“.⁹³

Jak již bylo výše zmíněno, mohl – ba de iure přímo musel – se Jiří při psaní testamentu dovolávat mocného listu, který mu 1. října 1568 vystavil císař Maxmilián.⁹⁴ Nebyl to ovšem zdaleka první analogický dokument, kterým si Jiří právo svobodné dispozice se svým majetkem pojistil. Již 21. října 1549 získal Jiří podobný mocný list na panství Pruskov a Bohušice. Vzhledem k tomu, že byl v té době členem johanitského řádu, nevystavil ho ovšem panovník, nýbrž velkopřevor Zdeněk Berka z Dubé společně s převorem strakonické komendy, Janem z Lomnice.⁹⁵ Znovu mu stejné právo udělil i další velkopřevor Václav Zajíc z Házmburka 23. května 1555.⁹⁶ To, že v těchto případech možnost svobodného odkazování osobního majetku udíleli vysocí představitelé řádu, bylo naprosto logické, neboť v případě duchovních obecně platilo, že se jejich dědicem stává příslušná církevní instituce. Zajímavé je, že druhý z uvedených mocných listů již 10. listopadu 1555 konfirmoval i král Ferdinand.⁹⁷ Poté, co Jiří svlékl ráđový hábit johanitského rytíře, udělil mu panovník nejprve 23. prosince 1566 mocný list na statky slezské (resp. polské)⁹⁸ a nakonec, po zisku (části) Starých Hradů přišel výše již opakovaně zmíněný mocný list vztahující se ke statkům českým.

Jiří Pruskovský z Pruskova a na Starých Hradech zemřel pravděpodobně 23. listopadu 1584.⁹⁹ Zůstali po něm synové Jan Kryštof a Oldřich Desiderius a dcera Voršila.

⁹³ DZV 22, fol. L 26v – L 30v. Výpis se zemských desk s Jiříkovým kšaftem je obsažen též v RAD-M, i.č. 2757, sign. 82/v, kart. 632, fol. 3r – 7r.

⁹⁴ DZV 22, fol. L 25v – L 26r; RAD_M, i.č. 2643, sign. 15, kart. 623; i.č. 2757, sign. 82/v, kart. 632, fol. 2r – 2v (výpis ze zemských desk). Zmínka o jeho vydání je i v SAL, kniha č. 287, i.č. 122, fol. 330r. K úloze mocných listů v českém zemském právu srovnej stručně Rudolf RAUSCHER, *O zvolené posloupnosti v českém právu zemském*, Práce ze semináře českého práva na Karlově universitě v Praze, číslo 3, Praha 1921, s. 8; TÝŽ, *Dědické právo podle českého práva zemského*, Knihovna Právnické fakulty University Komenského v Bratislavě, svazek 5, Bratislava 1922, s. 64–65, nověji Pavel KRÁL, *Mezi životem a smrtí. Testamenty české šlechty v letech 1550 až 1650*, Monographia Historica, svazek 2, České Budějovice 2002, s. 15–16. V roce 1568 (15. června) vystavil Maxmilián II. mocný list i Jiřího synovci, Janovi Pruskovskému na Velkých Šemicích. SAL, kniha č. 287, i.č. 122, fol. 325v.

⁹⁵ RAD-M, i.č. 2645, sign. 17/a, kart. 623.

⁹⁶ RAD-M, i.č. 2646, sign. 17/b, kart. 623.

⁹⁷ RAD-M, i.č. 2647, sign. 17/c, kart. 623.

⁹⁸ RAD-M, i.č. 2686, sign. 54, kart. 628; zmínka o jeho vydání je v SAL, kniha č. 287, i.č. 122, fol. 254v.

⁹⁹ Toto datum uvádějí rodokmeny uložené v RAD-M, i.č. 2798–2799, sign. 89/a, b, kart. 638. M. MŽYKOVÁ – P. MAŠEK – S. KASÍK, *Lobkowiczové*, s. 92, kladou Jiříkovu smrt k 24. listopadu. Velmi rozšířené je v literatuře datum 23. února, které je zřejmě přebíráno ze J. SINAPIUS, *Des Schlesischen Adels II. Theil oder Fortsetzung Schlesischer Curiositäten, Darinnen Die Gräflichen, Freyherrlichen und Adelichen Geschlechter*, s. 182, podle něhož zemřel Jiří v Praze „mit grossem Betrübniß des Kayzers und gantzen Hofes“. Nejpravděpodobněji lze předpokládat, že Sinapius čerpal ze zdroje, v němž bylo uvedeno datum

Kromě toho zplodil Jiří ještě čtyři další děti, které se ale dospělosti nedožily – syna Adama Felixe († 20. května 1573) a dcery Annu († 16. října 1571), Hedviku († 24. srpna 1576) a Barboru († 12. března 1580).¹⁰⁰ Vzhledem k nezletilosti dětí se rodinných statků ujali jejich příbuzní z rodu Pruskovských a Lobkoviců. Matka Voršila byla totiž tou dobou již dávno po smrti – genealogická literatura datum jejího úmrtí neuvádí, prokazatelně ale zemřela dlouho před svým manželem. Je to patrné z textu závěti její tety Barbory Žerotínské z Biberštejna, nesoucí datum 5. listopadu 1579, v níž se uvádí, že „*jest Pán Buoh Voršilu Pruskovskú z Lobkovic, nejstarší dceru též paní Anny z Bibrštejna, paní sestry mé milé, z tohoto světa prostředkem smrti povolati ráčil*“. Poznámka, že „*několiko synuov a dcer živých po sobě pozustavila*“, přitom potvrzuje, že kromě své jmenovkyně měla Voršila s Jiřím z Lobkovic ještě další dcery. Z nich byla v okamžiku sepsání testamentu naživu ještě Barbora, zemřelá roku následujícího.¹⁰¹

Součástí majetku, který po sobě Jiří zanechal, nebyla hrobnická johanitská komenda. Její držba mu byla sice opakovaně potvrzena, měla nicméně pouze doživotní charakter. Jinak se ale situace měla s movitým vybavením komendy, které po jeho smrti předal jeho služebník a správce Baltazar Metych z Čechova řádu. Johanitský vyslanec Nikolas Grimaldi také vznesl některé další nároky. Panovníkem jmenovaní komisaři Jiřího Bořita z Martinic, Adama z Hradce a Jana Vchynský ze Vchynic ale v prosinci 1585 konstatovali, že Jiříkova držba hrobnické komendy byla řádná, opírala se o papežskou dispenz a královské povolení a během Jiřího života nebyla nikdy zpochybněna, takže došlo i k promlčení (projití zemských let) všech případných nároků maltézského řádu. Všechn zinventarizovaný movitý majetek, nacházející se v hrobnické komendě a v rádovém domě sv. Jana ve Vídni, měl být proto Baltazarem Metychem do dvou týdnů předán Janovi a Kašparovi Pruskovským, poručníkům dětí zemřelého. Pouze o selský dvůr ve vsi Leisnicz (Lisięcice) se měly strany dále smluvit, pokud by nový komtur nechtěl Pruskovské nechat v jeho užívání. Na základě toho si na jaře roku 1586 naopak bratři Pruskovští stěžovali na Metycha, který svým předchozím postupem Jiříkovy sirotky poškodil.¹⁰²

23. 11. a dvě jedničky byly v jeho podání transformovány do římského formátu, tedy na dvojku (únor). Únorové datum je dále obsaženo např. v NA Praha, Genealogická sbírka Dobřenský, i.č. 584, z Lobkovic, a i.č.824, Proskovský z Proskova, do své práce ho přejal i J. CHRZAŚCZCZ, *Geschichte der Stadt Zülz in Oberschlesien*, s. 17.

¹⁰⁰ Odjinud neznámé, předčasně zesnulé Jiřího potomky zachycují rodokmeny v RAD-M, i.č. 2798-2799, sign. 89/a, b, kart. 638.

¹⁰¹ Závěť Barbory Žerotínské z Biberštejna je uložena v NA Praha, Úřad desk zemských – listiny, i.č. 1480, kart. 50, intabulována byla do DZV 130, fol. J 3r – J 8r. Edičně ji zpřístupnil P. KRÁL, *Mezi životem a smrtí. Testamenty české šlechty v letech 1550 až 1650*, s. 216–221, č. 30. J. SINAPIUS, *Des Schlesischen Adels II. Theil oder Fortsetzung Schlesischer Curiositäten, Darinnen Die Gräflichen, Freyherrlichen und Adelichen Geschlechter*, s. 182, správně uvedl, že Jiří zplodil s Voršilou z Lobkovic vedle 3 synů také 4 dcery, avšak všichni potomci s výjimkou nejstaršího Jana Kryštofa podle něj zemřeli v dětském věku. Dosavadní autoři někdy mechanicky předpokládali, že Voršila Jiřího přežila a poručenství se ujala – viz např. Jan ŠTŮVÍČEK, *Pruskovští z Pruskova na Starých Hradech*, Listy starohradské kroniky 7, 1984, jenž o Jiřího synech napsal, že „*jejich poručníci se stala vdova Voršila, která zároveň až do jejich dospělosti byla pověřena správou majetku*“.

¹⁰² Materiály ke sporům mezi Pruskovskými, johanity a Baltazarem Metychem jsou uloženy v RAD-M, i.č. 2797, sign. 88, kart. 637 (zde na fol. 4r – 6v je zpečetěný německý originál a na fol. 35r – 37r a 38r – 39r

Na počátku devadesátých let 16. století dosáhl starší Jiřího syn Jan Kryštof zletilosti a ujal se správy rodinného majetku. Prostředkováním strýce Kašpara došlo 31. července 1591 k uzavření smlouvy, „*aby mohla bratrská láska a svornost zůstávati*“, v níž se Jan Kryštof zavázal vyplácet svému mladšímu bratrovi ročně „*na vychování a na všelijaké potřeby*“ částku 1 000 rýnských zlatých ve dvou pololetních splátkách. Pokud by se Oldřich Desiderius vydal na kavalírskou cestu do ciziny, „*jakož že toho oumyslu jest oznámil*“, měl mu starší bratr vyplatit na každý rok 2 000 zlatých. Tuto apanáž měl Oldřich dostávat, dokud mezi ně nebude rozděleno otcovské dědictví.¹⁰³ K tomu došlo již o dva roky později, zřejmě neprodleně poté, co i Oldřich Desiderius dosáhl zletilosti.

Průběh dělení zcela korespondoval s obvyklým postupem, kdy starší bratr rozdělil majetek na dva díly a mladšímu byla ponechána volba jednoho z nich. Na jeden díl byla položena slezská panství Pruskov a Chřelice (Chrzelice), druhý díl představovala panství Staré Hradý a Bělá. Vzhledem k tomu, že hodnota obou dílů byla ovšem v této podobě značně rozdílná, měl ten, komu připadnou Staré Hradý a Bělá, vyplatit druhému bratrovi během tří let v několika splátkách vysokou částku 25 000 kop českých grošů.

Starohradská část rodového majetku s 234 osedlými byla podrobně popsána a vložena do českých zemských desk, přičemž v intabulaci byly také uvedeny důvody shora uvedené asymetrie obou dílů – starohradské panství nemohlo být rozděleno z důvodů hospodářských a bělské proto, že v něm byla promíšena zpupná a zápisná držba. Součástí vyrovnání mezi bratry bylo též uspokojení majetkových nároků jejich sestry Voršily, s níž uzavřel smlouvu starší Jan Kryštof. Ten z bratří, který se ujme dílu pruskovského a chřelického, jí měl na sv. Havla 1594 vyplatit 50 kop českých grošů, druhý bratr jí měl stejnou částku poskytnout na sv. Jiří. Stejně se mělo postupovat i v následujících letech, a to až do jejího provdání. Bratři se jí také měli rovným dílem postarat o věno a výbavu. Tato ustanovení se ale nenaplnila, neboť Voršila zemřela po roce 1618 neprovdaná. Jak vyplývá z pozdější poznámky jejího synovce Jiřího Kryštofa, dopustila se zřejmě nějakého poklesku, pro který byla držena v domácím vězení na Hradci nad Moravicí.¹⁰⁴

Rovným dílem se měli bratři rozdělit o peníze, které jim měli odevzdat jejich příbuzní z řad Lobkoviců a Pruskovských, a naopak měli společně uhradit dva dluhy –

české překlady nálezů císařských komisařů, na fol. 112r – 112v, 114r – 114v, 116r – 116v, 128r – 128v a 130r – 130v je několik exemplářů stížnosti Jana Pruskovského na Šemicích z 16. března 1586).

¹⁰³ RAD-M, i.č. 2641, sign. 13, kart. 623.

¹⁰⁴ Viz poznámky Jiřího Kryštofa Pruskovského k majetkovým sporům z přelomu dvacátých a třicátých let 17. století, kde uvedl, že „*nedlouho po smrti nebožtíka pana Voldřicha táž Uršula umřela, kdešto několik drahně let před smrtí téhož pana strejce mého ten pád aneb neštěstí se s ní stalo, skrze což vona jak z radou pana strejce v arestu drahně let zachována na zámku hradeckým zůstávala*“. Z kontextu vyplývá, že Johana Pruskovská, vdova po Oldřichu Desideriovi, se domáhala jakéhosi podílu po zmíněné Uršule, o němž ale Jiří Kryštof namítal, že „*o pozůstalosti její pak aby nějaké aneb co bylo, já o tom žádný vědomostí nemám*“. Naopak upozorňoval, že Oldřich na Uršulinu výživu po jejím „pádu“ nijak nepřispíval a cele ji na svých bedrech nesl jeho otec Jan Kryštof. RAD-M, i.č. 2757, sign. 82/v, kart. 632, fol. 20r. Maně se zde nabízí analogie s podobným osudem Elišky Kateřiny Smiřické ze Smiřic – viz Jindřich FRANCEK, *Eliška Kateřina Smiřická a příběh její lásky*, Východočeský sborník historický 3, 1993, s. 273–298; TÝŽ, *Příběh tajné lásky. Eliška Kateřina Smiřická a její sexuální skandál*, Praha 2005. U Voršily Pruskovské je nicméně mravnostní povaha jejího provinění prozatím pouze hypotézou, byť vcelku pravděpodobnou.

730 kop grošů českých, které si půjčil ještě jejich otec a které měly být po několika postoupeních odvedeny Adamovi ze Šternberka, a 500 kop českých grošů, které si „*k potřebě své a bratra svého*“ půjčil u bělských židů Jan Kryštof. Bratři se také dohodli na vzájemném předkupním právu ke svým dílům. Jan Kryštof měl ze svého dílu odměnit Bedřicha z Vildenštejna, dlouholetého úředníka na Starých Hradech, a Oldřích Desiderius naopak stejně tak zasloužilého úředníka na Bělé, Pavla Kozlovského z Kozlova.¹⁰⁵

Z takto vytvořených a výše rámcově popsanych dílů si Oldřích Desiderius vybral Staré Hrady a Bělou. Jan Kryštof se v důsledku toho vrátil na rodné Opolsko a českým páнем již de facto zůstal pouze jeho mladší bratr.

Vedle Jiřího Pruskovského se ze čtyř do panského stavu povýšených Pruskovských v širším rámci České koruny angažoval také jeho svrchu již jmenovaný synovec Kašpar, „*pán všemi ctnostmi ozdobený*“, který „*dlouhý čas v službě arciknížete Arnošta léta svá trávil*“.¹⁰⁶ Ten získal v roce 1581 na Opavsku do zástavy panství Hradec nad Moravicí¹⁰⁷ a v roce 1584 mu je císař Rudolf nechal převést do zpupného vlastnictví. Literatura klade zpravidla tento převod do roku 1585, kdy císař Rudolf nařídil jeho intabulaci.¹⁰⁸ A to dvěma dochovanými listy, datovanými 1. srpna 1585. Znamější z nich byl adresován opavskému zemskému hejtmanovi Janovi staršímu Bruntálskému z Vrbna, jemuž císař přikázal, aby hradecké panství nechal Kašparovi zapsat do zemských desk.¹⁰⁹ Právě tento list pak do nich byl in extenzo vepsán 20. prosince 1586 do zadních knih opavských zemských desk.¹¹⁰ Jakubovi Vojskovi pak Rudolf II. uložil, aby případně na Kašparovu žádost panovníka zastoupil při zemském právu, neboť se Kašparovi zavázal, „*že jeho ve všech závadách, když by mu koliv toho potřeba nastala, zastoupiti*“.¹¹¹

Již 29. května 1584 byl ale z české kanceláře vystaven list, jehož opis v salbuchách je označen jako postoupení „*Cession*“ hradeckého komorního panství (podle listiny byl při této příležitosti zpracován jeho podrobný urbář), které panovník rozkázal Kašparovi „*dědičně pustiti, postoupiti a dáti*“, aby s ním nadále zacházel jako se svým zpupným dědictvím. Výslovně bylo novému vlastníkovi a jeho dědicům garantováno, že „*moci jmíti mají takový město a zámek podle vuole své stavěti a spraviti*“. Na souhlas majitelů zboží také bylo vázáno budoucí usazování rytířských osob v městě Hrad-

¹⁰⁵ DZV 169, fol. E 10r – F 22r. V Rodinném archivu Ditrichštejnů jsou dochovány dva výpisy tohoto vkladu – viz RAD-M, i.č. 2757, sign. 82/v, kart. 632, fol. 10r – 16r (neověřený) a 137r – 143r (ověřený).

¹⁰⁶ B. PAPROCKÝ, *Diadochos id est Successio*, O stavu panském, s. 352. Při dvoře arciknížete Arnošta dosáhl Kašpar funkce komorníka a posléze i nejvyššího štolmistra.

¹⁰⁷ ČDK, i.č. 752, sign. IV D 1, kart. 476, Pruskovský (koncept německy psané Rudolfovy listiny o postoupení Hradce Kašparovi, nesoucí datum 6. ledna 1581).

¹⁰⁸ Naposledy uvádějí rok 1585 i Irena KORBELÁŘOVÁ – Rudolf ŽÁČEK, *Raně novověký Hradec: město, anebo rustikální lokalita s městskými právy?* In: Zdeněk Jirásek a kol., Hradec v dějinách, Hradec nad Moravicí 2010, s. 54.

¹⁰⁹ SM, sign. P 32/10, i.č. 2605, kart. 1619.

¹¹⁰ *Opavské zemské desky. Knihy zadní 1537–1613*, ed. Miroslav ROHLÍK, Opava 1961, s. 326–333, č. 2a, 2b.

¹¹¹ SM, sign. P 32/10, i.č. 2605, kart. 1619. S příkazem přispět Kašparovi radou i pomocí, právě s ohledem na to, že mu císař svým majestátem přislíbil ho „*ve všech závadách zastoupiti*“, se Rudolf II. na neznámého adresáta obrátil již 14. listopadu 1584. ZA Opava, Královský úřad Opava, i.č. 837, kart. 614 (opis). Také tato písemnost je neoddiskutovatelným důkazem toho, že k prodeji Hradce došlo již v roce 1584 a nikoli o rok později.

ci. Hradecký statek měl být přitom na věčné časy tvořit „*nedílný oud*“ opavského knížectví – zde se zjevně objevuje reminiscence na probíhající spor o státoprávní příslušnost Opavska, jež bude zmíněn níže. Zajímavé je každopádně i to, že listina byla vydána „*s radou nejvyšších ouředníkův zemských Království českého*“.¹¹² Zápis do zemských desk o rok později už byl pouze aktem dodávajícím převodu hradeckého zboží publicitu a jeho novému majiteli a jeho dědicům vyšší míru právní jistoty. Změna vlastnictví se ale zjevně odehrála již v první polovině roku 1584. Nikoli ovšem 29. května – příslušná listina totiž není právním aktem znamenajícím změnu vlastnického práva, ale toliko informací adresovanou slezským stavům. Trhová smlouva byla uzavřena 23. května 1584.¹¹³

Do jisté míry kuriózní je v této souvislosti skutečnost, že již v letech 1576 a 1579 usiloval neúspěšně o hradeckou zástavu Kašparův strýc Jiří Pruskovský.¹¹⁴ Jeho zájem byl přitom zcela přirozený, neboť původní rodové majetky se nadále nacházely v blízkém Opolsku, kde Jiří také držel a spravoval majetek hrobnické johanitské komendy. Na rozdíl od Kašpara ale Jiří ve složitých zákulisních jednáních o hradecké zboží navzdory výborné pozici, kterou u císařského dvora měl, neuspěl.

Rozsah hradeckého panství v době jeho převedení na Kašpara Pruskovského je dostatečně znám a zachycen jak v příslušných dokumentech, tak v literatuře.¹¹⁵ Sídlem byl zámek v Hradci nad Moravicí, dále k němu patřilo město Hradec s farou a kostelním podacím, městečko Březová s kostelním podacím, vesnice Vejhovice, Milostovice, Větrkovice (s kostelním podacím), Jančí, Albrechtice, Žimrovice, Benkovice, Brancka, Bohučovice, Jelenice a pustý statek Lipina s vrchním právem na vesnicích Kamenice, Chvalíkovice a Vejhovice a se vším dalším, jen obecně charakterizovaným příslušenstvím. V roce 1588 pak Kašpar získal od purkmistra a městské rady v Opavě tzv. Gelorovský dům v Zámkové ulici a o rok později mu byla zemským hejtmanem jednajícím na místě císaře do desk vepsána i celá vesnice Chvalíkovice.¹¹⁶

Sluší se připomenout, že Opavsko představovalo v raném novověku státoprávně poněkud specifický útvar, oscilující mezi Slezskem a Moravou.¹¹⁷ Tato oscilaci vyústila po nástupu Habsburků v poměrně zásadní spor,¹¹⁸ který dozněl až po udělení Opav-

¹¹² SAL, kniha č. 11, i.č. 1, fol. 167r – 171v. Koncept tohoto listu je dochován rovněž v ČDK, i.č. 752, sign. IV D 1, kart. 476, Pruskovský.

¹¹³ Josef ZUKAL, *Urbář panství hradeckého z r. 1574*, Věstník Matice opavské 14, 1906, s. 1.

¹¹⁴ I. KORBELÁŘOVÁ – R. ŽÁČEK, *Raně novověký Hradec: město, anebo rustikální lokalita s městskými právy?*, s. 54.

¹¹⁵ Např. Vincenc PRASEK, *Historická topografie země Opavské. A-K*, Vlastivěda Slezská. Díl II., Opava 1889, s. 269; Ladislav HOSÁK, *Historický místopis země Moravkoslezské (Knihovna Společnosti přátel starožitností, č. II)*, Praha 1938, s. 768 aj. Podrobnější představu o rozloze statku si lze učinit z urbáře zpracovaného v roce 1574, uloženého v ZA Opava, Hradec nad Moravicí, i.č. 31; edice J. ZUKAL, *Urbář panství hradeckého z r. 1574*, s. 1–15.

¹¹⁶ *Opavské zemské desky. Knihy zadní 1537–1613*, ed. M. ROHLÍK, s. 355–356, č. 7, s. 363–364, č. 12a, 12b.

¹¹⁷ Problematice státoprávního postavení Opavska se (s důrazem na období vrcholného a pozdního středověku) nejpodrobněji věnoval Jan KAPRAS, *O státoprávních poměrech Opavska*, Věstník Matice opavské 16, 1908, s. 35–49; 17, 1909, s. 17–54.

¹¹⁸ Základní přehled viz Radek FUKALA, *Státoprávní spor o Opavsko v letech 1529 – 1606*, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas Philosophica, Historica 29, 2000, s. 69–82; tento text je víceméně převzat i do kolektivní monografie Zdeněk JIRÁSEK a kol., *Slezsko v dějinách českého státu. II. 1490–1763*, Praha 2012, s. 59–67.

ška Karlovi z Lichtenštejna (1613/1614) a především v celkovém kontextu dramatických změn po potlačení stavovského povstání proti Habsburkům o několik let později. V každém případě ale, jestliže bylo možno uchycení Kašpara Pruskovského na Opavsku vnímat jako krok, neposouvající ho zcela zásadně ze slezské rodové predestinace, pak zcela odlišně je nutno hodnotit jeho další aktivitu, která vyústila v zisk jihomoravského panství Bzenec.

Také v Kašparově případě hrála klíčovou roli při majetkové expanzi politika dynastická. Zřejmě v roce 1588 se oženil s Barborou Revayovou z Revay, vdovou po Michalu Lorantovi z Inky.¹¹⁹ Jak je patrné, pocházeli jeho choť i její první manžel ze šlechtických rodů původem uherských, které se v průběhu 16. století uchytily v Moravském markrabství.¹²⁰ To ale nic neměnilo na tom, že byli plnoprávními moravskými obyvateli a sňatkem s Barborou se Kašpar příbuzensky provázal s celou řadou tamních šlechtických rodin.

Především byla ale Barbora nevěstou značně bohatou. Její první choť byl majitelem bzeneckého panství a v roce 1574 jí na samotném Bzenci a vsi Olšovec zapsal vdovské věno ve výši 3 000 zlatých.¹²¹ V roce 1581 jí na tomtéž majetku navíc připsal 5 000 zlatých nadvěna a Barbora ho naopak přijala na obě tyto částky na spolek.¹²² Třetina bzeneckého panství patřila v té době Michalovu bratrovi Volfovi, který ho Michalovi vložil (s výjimkou podsedku ve vsi Syrovíně s vinohrady a dalším příslušenstvím) v roce 1581 do zemských desk.¹²³ Kšaftem sepsaným v Bzenci 6. listopadu 1584 pak Michal odkázal bzenecký statek své choťi, která z něj ale měla na jednotlivých legátech vyplatit Michalovým příbuzným dosti vysokou částku 20 000 zlatých.¹²⁴ Ke vkladu do desk došlo 6. ledna 1588 na tříkrálovém soudu v Olomouci, z čehož lze soudit, že Michal zemřel nedlouho předtím, na konci roku 1587.¹²⁵

Jak již bylo uvedeno, došlo k novému Barbořinu sňatku zřejmě ještě v roce 1588. Dozajista ale byla manželkou Kašpara Pruskovského v roce 1590, kdy se její choť při koupi statku Vacenovice píše s přídomkem „na Hradci a Bzenci“. Zmíněné panství, sousedící s Bzencem a sestávající z tvrze a poplužního dvora se vším příslušenstvím, zejména dvěma loukami, jezerem, rybníkem a svobodami na bzenecké doubravě, koupil Kašpar od nejvyššího maršálka Jana z Lipé za 5 300 zlatých.¹²⁶

¹¹⁹ Rok 1588 uvádějí jak L. HOSÁK, *Historický mistopis země Moravskoslezské*, s. 409–410 a Josef HANÁK, *Paměti města Bzenec*, Adamov 1999, s. 18, tak monumentální genealogická sbírka hraběte Dobřenského. Viz NA Praha, Genealogická sbírka Dobřenský, i.č. 824.

¹²⁰ K usazování uherské šlechty na Moravě srovnej blíže Zdeněk POKLUDA, *Majetek uherské šlechty v českých zemích v 15.–20. století*, ČMM 98, 1979, s. 296–325; TÝŽ, *K problematice feudální držby uherské šlechty na jižní Moravě*, Jižní Morava 15, 1979, s. 183–195; nověji též Milena OSTROLUCKÁ, *Uhorská šlachta na Moravě do polovice 17. století*, Genealogicko-heraldický hlas 8, 1998, s. 5–10.

¹²¹ *Moravské zemské desky. Díl III. 1567–1641. Kraj olomoucký* (dále MZD III OL), ed. František MATĚJEK, Praha 1953, kniha XXIX, s. 60, č. 28.

¹²² MZD III OL, kniha XXIX, s. 105–106, č. 130–131.

¹²³ MZD III OL, kniha XXIX, s. 107, č. 135.

¹²⁴ Originál posledního Michalova pořízení je uložen v RAD-M, i.č. 2795, sign. 87/g, kart. 637. Intabulace viz MZD III OL, kniha XXX, s. 154–155, č. 3.

¹²⁵ Ještě v dubnu 1587 byl Michal naživu – viz MZD III OL, kniha XXX, s. 167, č. 27a, pozn. 1. Mylně tedy uvádí J. HANÁK, *Paměti města Bzenec*, s. 18, že Michal zemřel v roce 1584.

¹²⁶ MZD III OL, kniha XXX, s. 263–264, č. 129.

Navzdory citovanému přídomku ale Kašpar formálně žádné právo k Bzenci neměl a oba manželé měli majetek striktně oddělený. To se změnilo teprve v roce 1592, kdy byl do moravských zemských desk intabulován spolek, na který Barbora z Revay svého druhého choťe, pyšníciho se tituly císařského rady a komorníka a nejvyššího štolmistra arciknížete Arnošta, přijala. Jeho předmětem bylo celé bzenecké panství, jež v té době tvořila tvrz a město Bzenec s dvorem, pivovarem a vinnými i zemními desátky, městečko Vracov, vsi Syrovín, Hostějov a Olšovec s vinnými desátky a půl vsi Vlkoš s kostelním podacím a obilním desátkem na devíti poddaných. To vše se nyní stalo společným majetkem obou manželů, přičemž Barbora si ke svobodnému poručení vyhradila částku 10 000 zlatých.¹²⁷ O rok později pak došlo k rozšíření majetkového společenství manželů, když recipročně přijal Kašpar svou choť na spolek na nedávno zakoupený statek vacenovický.¹²⁸

Na rozdíl od právní úpravy české, vyžadující, aby se i obyvatelé vedlejších zemí formálně k zemi u zemských desk přiznali a složili zpečetěný reverz k zemi, moravské právo se k přistěhovalcům ze Slezska, Lužice a samozřejmě i z Čech stavělo o poznání vstřícněji. Žádných zvláštních právních aktů tu nebylo zapotřebí a „zemského občanství“ tu bylo nabýváno zakoupením se v zemi, přičemž nově usedlý šlechtic se ovšem musel následně přiznat k landfrýdu. Od chvíle, kdy Kašpar Pruskovský získal vacenovický statek,¹²⁹ stal se tedy Moravanem a nositelem všech práv a povinností, které moravským stavům a speciálně příslušníkům stavu panského příslušely. Poté, co 17. října 1590 zemřel jako bezdětný Kašparův starší bratr Jan, císařská rada a od roku 1570 zemský hejtman knížectví opolského a ratibořského,¹³⁰ a Kašpar po něm zdědil statek Velké Šemice (Zimnice Wielkie) v Opolsku, rozprostřela se jeho majetková držba přes tři země s vlastním právním řádem. V devadesátých letech se také stal samostatným a plnoprávným pánem panství Bzenec. Jeho choť Barbora z Revay obdržela v letech 1589 a 1591 od císaře Rudolfa postupně dva mocné listy, opravňující ji ke svobodnému kšaftování,¹³¹ nakonec ale zřejmě zemřela bez toho, aby zmíněného práva využila – alespoň se žádný její testament v moravských zemských deskách nenachází. Vzhledem k tomu, že od uzavření spolku v roce 1592 byli manželé nedílnými spolujednateli panství, mělo toto po smrti jednoho z nich automaticky celé přejít do rukou přeživšího a to se také stalo.

Pozoruhodná listina, která se jistým způsobem dotkla Kašparova právního statusu, vyšla z pražské dvorské kanceláře 23. září 1596. Směřovala na Moravu i do Slezska

¹²⁷ MZD III OL, kniha XXX, s. 255, č. 110.

¹²⁸ MZD III OL, kniha XXX, s. 266, č. 135.

¹²⁹ Irrelevantní byl naproti tomu de iure sňatek s Barborou Revayovou, neboť samotná manželská spojení nabytí inkolátu nezprostředkovávala.

¹³⁰ NA Praha, Genealogická sbírka Dobřenský, i.č.824, datum se opakuje i v literatuře. V ZA Opava, Zukal Josef, i.č. 203, Zukalova pozůstalost, Opava – šlechtické rodiny, P, je ovšem uveden 11. říjen. Hejtmanský úřad zastával Jan od 13. ledna 1570 a Kašpar se stal po jeho smrti jedním z kandidátů na jeho obsazení, nakonec ale dostal přednost Jiří z Oppersdorfu. Srovnej Augustin WELTZEL, *Die Landesbeamten der Fürstenthumer Oppeln-Ratibor von 1532 bis 1741*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens 12, 1874, s. 22–23. Janovou choťí byla Dorota Schindelová z Dromsdorfu, manželství ale zůstalo bezdětné. O tomto Janovi píše B. PAPROCKÝ, *Diadochos id est Successio*, O stavu panském, s. 352, že byl „pán od mladosti své skrz hrdinské skutky slavný“, mylně ho ale označuje za mladšího bratra Jiřího.

¹³¹ RAD-M, i.č. 2625 a 2626, i.č. 2 a 3, kart. 622.

a Rudolf II. v ní všem obyvatelům těchto zemí – ve skutečnosti ale především představitelům tamních zemských správ – sdělil, že Kašparovi učinil „*obzvláštní milost*“ a osvobodil ho od povinnosti přijímat jakékoliv zemské úřady včetně členství v nejruznějších komisích.¹³² Vzhledem k tomu, že jmenování zemských úředníků bylo v rukou samotného panovníka (byť se tento proces odehrával za spoluúčasti stavů, spočívající především v navrhování vhodných kandidátů), mohlo by se zdát, že tímto vcelku ojedinělým privilegiem císař Rudolf maximálně zkomplikoval sám sobě do budoucna hledání osob, které by byly ochotny se v zemské správě angažovat.¹³³ Ve skutečnosti ale široké a značně neurčité vymezení funkcí, do nichž Kašpar neměl být „*potahován*“, kolidovalo minimálně se svrchovaností zemského sněmu, který volil právě nejruznější komise ad hoc k řešení konkrétních záležitostí. Patrné to je z reakce moravského zemského hejtmana Bedřicha ze Žerotína, která se dostavila poměrně záhy, a to 22. prosince 1597. Toho dne zpečetil Žerotín na Židlochovicích list, jímž si panovníkovi postěžoval, že Kašpar Pruskovský „*v nižádných potřebách zemských obecních, ani komisích, jsouc k nim nařizován, potřebovati se dáti nechce, nýbrž praví, že od Vaší císařské Milosti toho všeho osvobozen jest, majestát aneb obdarování na to má a za těmi příčinami se všech prací zemských ... zbraňuje*“. Zároveň žádal, aby Rudolf Kašparovi napsal, že se má stejně jako jiní obyvatelé angažovat ve veřejných záležitostech, neboť je nedostatek těch, kteří by je mohli zastávat. Zemský hejtman se sice výslovně neuchýlil k tomu, že by císařovo privilegium označil za protiprávní, negativní stanovisko (a jistě nejen Žerotínovo) je ovšem dobře patrné z jemné výčitky, že podobné výjimky ohrožují „*dobrý řád a jednosvornost*“.¹³⁴

Kupodivu, Žerotínovy námítky zřejmě padly na úrodnou půdu. Nasvědčují tomu alespoň dva dochované koncepty císařských listů směřující k doplnění moravského zemského soudu. Jde o běžné úřední dokumenty s ustáleným obsahem – adresáti jsou informováni o tom, že byli císařem vybráni za členy (přisedící) soudu, a jsou vyzváni, aby se dostavili na jeho nejbližší zasedání a do rukou zemského sudího složili zemským zřízením předepsanou přísahu. První z nich nese datum 4. září 1598 a je adresován Viktorinovi ze Žerotína, podle kancelářské poznámky ale mělo být 21. září „*in simili*“ psáno i hraběti Vejškardovi ze Salmu a Kašparovi Pruskovskému z Pruskova.¹³⁵ Druhý jmenovací list s datem 29. srpna 1601 byl určen několika adresátům, mezi nimiž se (vedle Jetřicha z Kunovic a Viléma Dubského z Třebomyšlic) opět objevuje Kašpar Pruskovský.¹³⁶ Na druhou stranu je třeba upozornit, že ať se již Kašpar dovolal

¹³² RAD-M, i.č. 2684, sign. 52, kart. 628.

¹³³ K obsazování zemských úřadů na Moravě srovnej zejména Karel STLOUKAL, *akta o volbě a jmenování nejvyšších úředníků moravských s počátku XVII. století*, In: Sborník prací věnovaných prof. dr. Gustavu Friedrichovi k šedesátým narozeninám 1871–1931, Praha 1931, s. 396–405. Zajímavým, dosud ne plně prozkoumaným fenoménem raně novověké zemské správy na Moravě byla neochota velké části šlechticů úřední povinnosti na svá bedra přebírat – přinejmenším to platilo pro některé úřady. A to včetně samotného zemského hejtmanskví, jak dokládá studie M. STARÝ, *Místodržící úřadu moravského zemského hejtmána v době předbělohorské*, In: Lenka Bobková – Martin Čapský – Irena Korbelářová a kol., *Hejtmanská správa ve vedlejších zemích Koruny české*, Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis Supplementa, tomus 7, Opava 2009, s. 203–211.

¹³⁴ NA Praha, Morava (dále MR), i.č. 4098.

¹³⁵ MR, i.č. 4167.

¹³⁶ MR, i.č. 4575.

svého privilegia, nebo zvolil jinou „obrannou“ strategii, mezi zemskými soudci ani v jednom případě reálně nezasedl.

Na vině mohl konec konců být i jeho špatný zdravotní stav, neboť již v roce 1603 zemřel. Vzhledem k tomu, že s Barborou z Revay nezplodil potomstvo a nezanechal tím pádem přirozené dědice, rozhodl o svém majetku posledním pořízením datovaným 13. května 1603 ve Vratislavi. Ve skutečnosti ovšem nejde o jedno pořízení, ale o tři – pro každou korunní zemi sepsal Kašpar samostatný testament. Odpovídá to i tomu, že právo odkazovat obdržel třemi mocnými listy. Pro opavské knížectví mu ho Rudolf II. vydal 19. října 1592 v Praze,¹³⁷ pro slezská knížectví 9. února 1600 v Plzni,¹³⁸ pro Moravu pak 8. února 1602.¹³⁹ Testament „moravský“ je dostupný v originále a je rovněž intabulován v moravských zemských deskách, pořízení o statcích slezských se v Rodinném archivu Ditrichštejnů dochovalo v podobě opisu, ověřeného Janu Kryštofovi Pruskovskému ještě v roce 1603 opolsko-ratibořským kancléřem Václavem Šelihou z Řuchova.¹⁴⁰ Poslední pořízení o statcích na Opavsku je intabulováno v příslušné zadní knize desk zemských.¹⁴¹

Ve všech testamentech Kašpar avizoval, že chce být pohřben „v prostném křesťanském způsobu, beze vši pýchy“ v novém kostele při Hradci nad Moravicí, tedy farním kostele sv. Petra a Pavla, který sám založil (základní kámen kostela byl položen 16. dubna 1587, první mše tu byla sloužena 29. června 1594, slavnostní vysvěcení ale bylo olomouckým biskupem provedeno teprve 27. července 1597¹⁴²). Pokud jde o další osudy jeho statků, ve všech testamentech určil Kašpar jako hlavního dědice svého bratrance Jana Kryštofa Pruskovského (syna Jiříkova), přičemž ale dědictví do určité míry zatížil legáty ve prospěch dalších osob a církevních institucí.

Nejméně komplikovaný byl testament o slezském statku Velké Šemice („statek Veliké Šemice se vším jeho příslušenstvím, s lesy a bory, ves Kuntý, s lesy a bory s řekou Odrú a luhy, ves Zlynice, ves Malé Šemice se vším tolikéž příslušenstvím“),¹⁴³ který byl z hlediska nového majitele zatížen pouze dvěma povinnostmi. Jan Kryštof měl prodat obilí, železo a další věci shromážděné v panském domě ve Velkých Šemicích a za strženou částku „náležitě vystavěti a ozdobiti“ kostel svatě Barbory před městem Opolím. Dalších 300 tolarů měl Jan Kryštof do roka od Kašparovy smrti vydat na šemický kostel. Zůstavitel, který výběr dědice v tomto případě zdůvodnil skutečností, že šemický statek od starodávna patří rodu Pruskovských, pak vyjádřil přání, aby „nikdá, pokud Pán Buoň rodu mého pánuov z Pruzskova na tom světě zanechati ráčí, žádným spuůsobem z rukou jejich nikam až do poslední linije nevycházel a odprodáván nebyl“. Jinými slovy se měl šemický statek stát rodovým svěřenectvím, aniž by ale byla po-

¹³⁷ *Opavské zemské desky. Knihy zadní 1537–1613*, ed. M. ROHLÍK, s. 533–535, č. 10b.

¹³⁸ RAD, i.č. 2678, sign. 47, kart. 627. Zřejmě právě tento mocný list je reflektován v SAL, sign. RG č. 89, i.č. 126, Erbovní listy a privilegia 1572–1600, kde je označen jako „list mocný do panství bytomského“.

¹³⁹ MZD III OL, kniha XXXII, s. 370–371, č. 55.

¹⁴⁰ RAD, i.č. 2668, sign. 38/a, kart. 626 (originál moravského testamentu), i.č. 2669, sign. 38/b, kart. 626 (vidimát slezského testamentu); MZD III OL, kniha XXXII, s. 371–372, č. 56 (deskový vklad moravského testamentu).

¹⁴¹ *Opavské zemské desky. Knihy zadní 1537–1613*, ed. M. ROHLÍK, s. 535–543, č. 10c.

¹⁴² Antonín KOLÁŘ a kol., *Farní kostel sv. Petra a Pavla v Hradci nad Moravicí*, Hradec nad Moravicí 1997, s. 6.

¹⁴³ Dnešní vsi Ziemice Wielkie, Kały Opolskie, Żłynice, Ziemice Małe jižně od Opolí.

drobněji stanovena pravidla jeho dalšího přechodu.¹⁴⁴ Velmi pozoruhodná je skutečnost, že ačkoliv dostal Kašpar od císaře mocný list adresovaný do Slezska, jak bylo výše uvedeno, v roce 1600, v kšaftu se odvolává na analogický starší dokument, datovaný 30. prosince 1582 ve Vídni.

Pokud jde o moravské panství Bzenec („*tvrz a město Bzenec, městečko Vratcov, půl vsi Vlkoše s podacím kostelním, ves Syrovín, ves Hostějov, ves Olšovec, tvrz, dvůr a poddané ve vsi Vařenovicích, z jinými dvory, mlýny, rybníky, vinohrady, ze všechými desátky vinnými i z zemním z desátkem obilním na devíti osobách ve vsi Vlkoši, dvory, pivovarem, řekami, potoky a ze vším všudy všelijakým příslušenstvím*“), Jan Kryštof měl po převzetí statku během šesti let v pravidelných ročních splátkách (na svatého Jiří, počínaje následujícím rokem 1604) vyplatit 12 000 tolarů, přičemž příjemci této částky měli být rovným dílem Petr a Ferenc, bratři Revayové z Revay na Holíci a Sklabině, jejich sestry Alena, manželka Imricha Doczyho na Vizovicích, a Alžběta, manželka Jiřího Giczyho, Barbora Lorantová z Inky, manželka Tomáše Viškeletyho, a sirotci zemřelého Ference Loranta z Inky. Na opravu bzeneckého kostela odkázal Kašpar 1 000 tolarů a na špitál 300 tolarů, které měl Jan Kryštof vyplatit do roka. Kostely v Bzenci, Vracově a Vlkoši měly zůstat katolické, pokud by ze strany budoucích vrchností došlo k pokusu o jejich převedení na evangelické, měly kolatury připadnout olomouckému biskupovi.

Konečně i opavský Hradec, zámek, město s podacím právem, městečko Březovou s podacím právem, vsi Větrkovice (s kostelním podacím), Jančí, Albrechtice, Žimrovice, Benkovic, Branka, Bohučovice, Milostovice, Vejhovice a Chvalíkovic a další příslušenství, stejně jako svobodný dům v Opavě měly z Kašparovy vůle připadnout bratranci Janu Kryštofovi. Tomu také mělo výslovně připadnout „*sedm klisen černých kočárských*“ a čtyři jízdní koně. Další dva koně odkázal jiným osobám. Hradecký kostel měl obdržet 2 000 tolarů (ty měly být půjčeny na úroky, aby byly zajištěny příjmy na budoucí jeho opravy), kostel v Březové 200 tolarů a kostel ve Větrkovicích 100 tolarů. Jiřímu Závishiovi odkázal Kašpar 1 000 tolarů, Zikmundovi Kyčkovi 1 000 tolarů a navíc zápis na dalších 500 tolarů, které hradeckému pánovi dlužil jeho otec. V textu testamentu následovaly menší odkazy různým služebníkům z hradeckého zámku a panství v souhrnné výši 1 290 tolarů. I o kostelech na hradeckém panství pak Kašpar ustanovil to samé, jako na bzeneckém, tedy že jakýkoliv pokus o změnu víry jejich správců má být důvodem k přechodu podacích práv na olomouckého biskupa.

Velmi výmluvná je skutečnost, že zatímco Jan Kryštof díky Kašparovi přes různé (ovšem svou hodnotou v kontextu odkazovaného majetku spíše zanedbatelné) legáty velmi významně rozšířil svoji majetkovou základnu, jeho mladší bratr Oldřich Desiderius vyšel, pokud jde o majetkovou držbu, zcela zkrátka. Jan Kryštof se s ním měl pouze rozdělit o výnos z prodeje obilí, nacházejícího se na bzeneckém a hradeckém statku, měl mu postoupit šest koní k tažení kočáru a dále mu měl až do jeho smrti ročně při svatém Václavu odvádět z bzeneckého dominia 2 000 tolarů a 10 beček vína.

¹⁴⁴ K rodovým svěřenectvím a fideikomisům, které se posléze staly jejich upřednostňovanou formou, blíže Čenek PINSKER, *České zřízení rodové. Kapitola z práva svěřenského*, Praha 1907; Jan KAPRAS, *Velkostatky a fideikomisy v českém státě. Studie historická*, Právnícké rozhledy 19, 1918, s. 32–34, 48–53, 65–72, 118–123 (vyšlo i jako samostatný otisk); nověji Valentin URFUS, *Rodinný fideikomis v Čechách*, Sborník historický 9, 1962, s. 193–238.

To byla nepochybně poměrně štedrá apanáž, nicméně není sporu o tom, že Jan Kryštof těžil z Kašparovy smrti nesrovnatelně více. Důvod této disproporce je celkem jasný. Oldřich Desiderius se v té době již nacházel ve značných ekonomických potížích a Kašpar si zřejmě o svém mladším bratranci jako hospodáři nedělal žádné falešné iluze. Jestliže měl ke konci života spějící bezdětný šlechtic hlavní přání, aby si rod Pruskovských udržel nebo ještě lépe posílil své postavení mezi aristokracií České koruny, představoval Jan Kryštof mnohem perspektivnější sázku než jeho rozhozavač-ný bratr.

Ne zcela jasný vzhledem k určení Jana Kryštofa jako univerzálního dědice, zatíže-ného pouze legáty, byl Kašparův požadavek, aby od Jana Kryštofa, jeho potomků a dalších bzeneckých pánů bylo každoročně „na věčné časy“ posíláno na hradecký zámek 24 beček dobrého vína.

Kašpar Pruskovský zemřel ve Vratislavi čtyři dny po vyhotovení testamentu, 17. května 1603. Dokládají to sepulkrální památky, které nechal Jan Kryštof Pruskovský svému bratranci (do značné míry v rozporu s výše citovaným požadavkem prostého pohřbu) ve farním kostele sv. Petra a Pavla v Hradci nad Moravicí zřídít. Zde je před-ně dochován vysoce kvalitní mramorový náhrobek o rozměrech 234x125 cm s posta-vou klečícího šlechtice a čtrnáctiřádkovým německým nápisem datujícím Kašparovo úmrtí, zazděný na levé straně předsíně kostela.¹⁴⁵ Na vnější straně severní lodi se pak nachází opět velmi kvalitně provedený renesanční památník z bílého a růžového mra-moru, sestávající z půlkruhové niky s postavou klečícího rytíře a pod ním osazené nápisové desky s ozdobným rámováním. Text rozdělený do 21 řádek je v tomto přípa-dě latinský, zdůrazňuje fundaci bratrancem-dědicem Janem Kryštofem a upřesňuje věk zemřelého Kašpara na 60 let.¹⁴⁶

Česká kapitola rodové historie se uzavřela ještě před bělohorskou bitvou. Oldřich Desiderius se sice 15. dubna 1597 oženil v Beřkovicích se svou blízkou příbuznou Ludmilou Eusebií Popelovou z Lobkovic,¹⁴⁷ s níž vyženil jihočeské panství Nová Bys-

¹⁴⁵ Text na náhrobku, v horní části náhrobku, přerušeny vpravo reliéfním křížem s ukřižovaným Ježíšem, má následující znění: IN·DEN·IAHREN·NACH·CHRISTI·VNSERS·AINIGEN/SOLIGMACHERS·GEBVRT·EIN·TAVSENT·SECHS/HVNDERT·VND·DREI·SONABENDTS·VOR·DEN·HEILIGEN/PEINGSTFEI·ER·TAGEN·IST·IN·DER·KHAISERLICHEN·STADT·BRE/SLAW·DER·WOLGEBORNE·HERR·HER·R·CAS/PAR·PROSKOWSKI·FREI·HERR·VON/PROSKAW/AVFF·BZENCZ·GRACZ·VNDT·SCHEMI·CZ·ROM·KHAI·MAIESTAT·RAHT/IN·GOTT·SELIGLICH·ENDTSCHLAFFEN·/DESSEN·CHRISTLIC·HER·TODTER·LEICHNAMBALHIE·/BEGRABEN·LIEGET·VNDT·AVFF·DIE·FROLICHE·AVFFER/·STEHVNG·ALLER·CHRISTGLEVBIGEN·INGVTTER·/SANFFTER·RVHE·WARTET·AMEN. Podrobný popis náhrobku publikovali A. KOLÁŘ, kol., *Farní kostel sv. Petra a Pavla v Hradci nad Moravicí*, s. 31–32, a Pavel ŠOPÁK a kol., *Paměť Slezska. Památky a pamětové instituce českého Slezska v 16. až 19. století*, Opava 2011, s. 54. Velmi nepřesný a zavádějící je tedy každopádně údaj, který publikoval L. HOSÁK, *Historický místopis země moravskoslezské*, s. 768, totiž že Jan Kryštof dědil po Kašparovi „kolem r. 1606“.

¹⁴⁶ Popis a transkripci textu s překladem publikoval opět A. KOLÁŘ, kol., *Farní kostel sv. Petra a Pavla v Hradci nad Moravicí*, s. 32–33.

¹⁴⁷ ZA Opava, Zukal Josef, i.č. 203, Zukalova pozůstalost, Opava – šlechtické rodiny, P. Datum sňatku uvádějí také M. ŽYKOVÁ – P. MAŠEK – S. KASÍK, *Lobkowiczové*, s. 92. Jejich genealogické zařazení Ludmily je ale naprosto nemožné, neboť ani s dispenszem, který byl prý vydán v roce 1595, by si Oldřich nemohl vzít svou vlastní tetu, sestru své matky. Navíc jako dcera Kryštofa staršího z Lobkovic († 1590) a jeho manželky Anny z Bibrštejna, narozené v roce 1523, nemohla Ludmila Eusebie přijít na svět v roce 1577. Ve skutečnosti byla Oldřichova manželka dcerou Jana mladšího z Lobkovic na Bílině († 1583) a se

tríce,¹⁴⁸ a zdánlivě tak navázal na úctyhodný vzestup svého otce. Avšak četné, byť roztržité dochované materiály jasně ukazují, že Oldřich žil na vysoké noze a jeho potřeby převyšovaly příjmy, které mu dva bohaté velkostatky mohly poskytnout, přičemž východisko hledal (stejně jako řada dalších aristokratů) v poměrně velkorysém zadlužování.¹⁴⁹ Spekulovat lze přitom o tom, nakolik se na rozvratu jeho financí podepsala dvorská služba,kladoucí nemalý nárok na reprezentaci – Oldřich se v roce 1601 připomíná jako císařský mundšenk, téhož roku již také jako komorník (tentýž titul nesl později i ve vztahu k císařovu bratrovi, arciknížeti Albrechtovi), ovšem již v letech 1600–1603 byl správcem úřadu nejvyššího štolby a posléze se stal 1. května 1606 správcem úřadu nejvyššího komorníka, v němž byl potvrzen v roce 1611.¹⁵⁰ Jako držitel nejvyšších dvorských funkcí měl přitom Oldřich poměrně značné příjmy – jako nejvyšší komorník (respektive správce tohoto úřadu) měl nárok na roční plat ve výši 960 zlatých, k tomu mu ale dvorská komora navíc vyplácela 490 zlatých jako „nadlepení“ a 350 zlatých jako příspěvek na pronájem domu. Vedle toho se mohl nadít i různých darů a pozorností, například v roce 1609 se mu evangelické stavy složily na drahokam v ceně 420 kop grošů.¹⁵¹ Přesto ale všechno nasvědčuje tomu, že výdajová stránka jeho dvorské služby velmi výrazně převyšovala stránku příjmovou. Tak již v roce 1600 se jeho bratr Jan Kryštof obracel na bratrance Oldřicha Felixe Popela z Lobkovic a sděloval mu, že se doslechl o bratrových nesplácených dlužích. Sám ovšem nebyl schopen pomoci a vyjadřoval proto naději, že „*pána bratra mého v těch věcech radů svou neopouštětí, nýbrž jej v těžkosti jeho ochraňovati a aby ten statek z ruků a rodu našeho nevyšel předcházeti i k tomu nápomocni bejtí ráčíte*“.¹⁵²

Jako držitel celé řady dvorských funkcí musel Oldřich nevyhnutelně sídlit v Praze, kde držel dům po svém otci dům na Hradčanech, v rohu na valech Pražského hradu. Ten ovšem posléze vrátil císaři a obdržel od něho jiný, poněkud méně atraktivně situovaný dům, ležící pod Petřínem mezi dvěma domy Erharta Wolfa z Wolfersdorfu.

svým chotěm tudíž byla dle kanonického práva spřízněna ve 3. stupni (jejich společným pradědečkem byl Jan Děpolt z Lobkovic, zakladatel bilinské větve rodu, zesnulý v roce 1527). O sňatku se uvažovalo již v roce 1594, kdy se Rudolf II. obracel na některé zemské úředníky a členy zemského soudu se žádostí o přímluvu za tento sňatek. SM, sign. L 39/80, i.č. 1993, kart. 1400. Svě manželce Oldřich v roce 1601 zapsal 15 000 kop míšeňských grošů. DZV 130, fol. J 18r – J 19r. Ludmily Eusebie se týkaly i nároky, které Oldřich vznášel v roce 1605 „*k některým svrškům a nábytkům*“, které měly být majetkem jeho první choti a byly zabaveny při konfiskaci majetku odsouzeného Jiřího Popela z Lobkovic, jenž býval jejím poručníkem. Nebyl ale schopen „*ničehož, co a jak mnoho a na čem jmenovitě jsou takové svršky a nábytky býti jměly, právně provéstí*“. Císař mu nicméně ze své milosti postoupil zápis na 4 000 míšeňských grošů na hradčanském domě Alžběty Kvintusové z Mezilesic. Oldřich pak toto právo obratem postoupil následujícího roku Zikmundovi Měsíčkovi z Výškova. SM, sign. P 32/15, i.č. 2605, kart. 1619, fol. 1r – 3r; sign. P 32/18, i.č. 2605, kart. 1619.

¹⁴⁸ Jeho choť získala toto dominium v roce 1593 směnou od svého strýce Oldřicha Felixe Popela, jemuž na oplátku postoupila svoji polovinu bilinského statku. DZV 169, fol. B 12v – B 16r.

¹⁴⁹ Oldřichovy dlužní záležitosti zachycují např. materiály, uložené v SM, sign. P 32/3, i.č. 2605, kart. 1619.

¹⁵⁰ Jaroslava HAUSENBLASOVÁ, *Der Hof Kaiser Rudolfs II.*, Fontes Historiae Artium IX, Prag 2002, s. 227 (č. 116/35), 394 (č. 138/4 – podle zde citovaného pramene se zdá, že i nejvyšší komornictví držel Oldřich Desiderius skutečně formou správcovství úřadu) a 396 (č. 139/30); Josef JANÁČEK, *Rudolf II. a jeho doba*, Praha 1987, s. 392; Petr MAŤA, *Svět české aristokracie (1500–1700)*, Praha 2004, s. 402. Jako správce štolmistrovského úřadu je císařem titulován např. v SM, sign. P 32/4, i.č. 2605, kart. 1619.

¹⁵¹ P. MAŤA, *Svět české aristokracie (1500–1700)*, s. 203–204.

¹⁵² RAD-M, i.č. 2757, sign. 82/v, kart. 632, fol. 37r.

Tento dům mu byl v roce 1603 rovněž vyňat z městského práva a zapsán do desk. V roce 1605 ale požádal Oldřich, který měl v úmyslu dům prodat kupci Mutionovi Lampangionovi, aby byl dům znovu převeden pod městské právo.¹⁵³ Tomu Rudolf následně vyhověl.¹⁵⁴ Oldřich pak koupil pro změnu jiný dům na Hradčanech od rožmberského kancléře Jindřicha Vintíře z Vlčkovic a 16. května 1607 požádal císaře, aby mu tento dům naopak nechal vyjmout z městského práva a vložit jako zpupný majetek do zemských desk.¹⁵⁵ Císař opět své svolení poskytl a 28. května o tom informoval představitele hradčanské městské správy a zároveň jmenoval relátory k deskám.¹⁵⁶

Špatné Oldřichovo hospodaření bylo nepochybně důvodem, proč jeho choť prodala 29. března 1602, tedy jen několik dní před svou smrtí (zemřela 6. dubna), novobystřický statek „*s jistým vědomím a povolením*“ svého manžela zbohatlému rytíři Radslavovi Vchynskému z Vchynic za 56 500 kop českých grošů. Ostatně z této částky celých 45 000 představovaly pohledávky, které již Radslav za oběma manželi měl z dřívějšíka.¹⁵⁷ V berním soupise z roku 1603 se Oldřich Desiderius sice ještě píše po Starých Hradech i Nové Bystřici, přiznával se ale již jen v boleslavském a hradeckém kraji a jím uváděných 228 poddanských usedlostí nepochybně odpovídá samotnému starohradskému panství.¹⁵⁸

Právě v této době začal Oldřich Desiderius také uvažovat o nové ženitbě a jako novou partnerku si vyhlédl Johanu Hrzánovou ze Sulevic († 1630), dceru Petra Vosterského Kaplíře ze Sulevic a na Brodcích († 1576) a Elišky Malovcové z Malovic († 1616/7),¹⁵⁹ vdovu po Oldřichovi Hrzánovi z Harasova († 1599) a držitelku statků Kokořín a Vidim, rovněž v boleslavském kraji. K sňatku došlo nepochybně v roce 1604 – z přelomu let 1603 a 1604 pocházejí přímluvné listy Rudolfa II., adresované různým osobám v souvislosti s tímto zamýšleným sňatkovým spojením a v únoru a březnu 1604 se uskutečnily rituální kroky bezprostředně předcházející samotnému svatebnímu obřadu.¹⁶⁰

¹⁵³ SM, sign. P 32/6, i.č. 2605, kart. 1619, fol. 2r – 4v; DZV 132, fol. B 18v – B 19v.

¹⁵⁴ SM, sign. P 32/16, i.č. 2605, kart. 1619, fol. 3r – 4v.

¹⁵⁵ SM, sign. P 32/6, i.č. 2605, kart. 1619, fol. 7r. Podle přiloženého výpisu z městských knih (fol. 8r) ležel tento dům mezi domy Ferdinanda Šlika a Gotfrída z Bernsdorfu a Vintíř sám ho koupil v roce 1601 za 3 500 kop míšeňských grošů.

¹⁵⁶ SM, sign. P 32/6, i.č. 2605, kart. 1619, fol. 6r – 6v (koncept).

¹⁵⁷ DZV 131, fol. C 22r – C 23r; DZV 176, fol. G 1r – G 3r. Potřeba Oldřichova „povolení“ byla zřejmě vyvolána tím, že v roce 1597 Ludmila zapsala svému choti zemskými deskami ve fingoaném dluhu 100 kop českých grošů veškerý svůj majetek a vyhradila si pouze právo odkázat svobodně částku nepřevyšující 10 000 kop míšeňských grošů. Je ovšem na druhou stranu třeba upozornit, že toto postoupení mělo mít účinnost až po Ludmilině smrti „*a prve nic*“ a že Ludmila si dále vyhradila právo za svého života příslušný zápis kdykoliv změnit či zrušit. DZV 1084, fol. S 19v – S 20r.

¹⁵⁸ František MARAT (ed.), *Soupis poplatnictva 14 krájev království českého z roku 1603*, Věstník Královské české společnosti nauk. Třída filosoficko-historicko-jazykozpytná, Praha 1898, s. 16 a 21. Z novobystřického statku se ovšem v tomto termínu přiznal Vilém Vchynský – ibid., s. 42 (buď se jedná o omyl, nebo bezdětný Radslav svěřil správu statku svému synovci).

¹⁵⁹ Johančin původ uvádí např. NA Praha, Genealogická sbírka Dobřenský, i.č. 444, Kaplíř ze Sulevic. To, že byla dcerou Elišky Kaplířové z Malovic, přitom nezvratně vyplývá ze závěti jejího prvního manžela – viz DZV 128 P 1r. Dobřenský uvádí jako datum úmrtí Johaniny matky rok 1584, její křtář je ale ve skutečnosti datován 4. října 1616 a do desk zemských byl vložen 27. února 1617. DZV 138, fol. L 4r – L 7r.

¹⁶⁰ Koncepty císařských listů jsou v SM, i.č. 2605, sign. P 32/4, kart. 1619. K 26. únoru 1604 si pozdější nejvyšší purkrabí Adam z Valdštejna poznamenal do svých zápisků, že „*dnes se zamluvila paní Johanka*

Johanka Pruskovská byla nevěstou bohatou (na kokořínsko-vidimském panství a dalším drobném statku Valtínov přiznávala v roce 1603 celkem 108 osedlých¹⁶¹), avšak její majetkové poměry byly relativně komplikované. Podle závěti svého choť držela statek Vidim pouze jako mocná poručnice nezletilého syna z prvního manželství, Adama Tobiáše Hrzáně, a Kokořín jí byl svěřen k doživotnímu užívání a pak měl rovněž případnou uvedenému synovi.¹⁶² Jinými slovy, ekonomická injekce, jíž se Oldřichu Desideriovi novým sňatkem dostalo, měla mít pouze omezené trvání. Jak ale trefně konstatoval již August Sedláček, „*matka starala se více o sebe než o syna*“,¹⁶³ takže v roce 1609 prodala Kokořín i Vidim císaři Rudolfovi za 96 000 kop míšeňských grošů.¹⁶⁴ Tyto peníze byly zčásti nepochybně použity k sanaci rozvrácených financí Oldřicha Desideria a děti z prvního manželství (kromě Adama Tobiáše měla Johanka s Oldřichem Hrzáněm ještě dceru Eusebii Alžbětu Evu) z nich posléze neobdržely nic – když v roce 1623 řešila konfiskační komise případ Adama Tobiáše, který v roce 1619 hlasoval pro zvolení Bedřicha Falckého českým králem, ovšem s výhradou, že nesouhlasí s ničím, co by bylo na újmu katolickému náboženství, nedržel tento žádný pozemský statek. I to byl patrně jeden z důvodů – vedle uvedené výhrady a náboženské příslušnosti – proč komise Adama zprostila obvinění ze vzpoury a osvobodila ho od jakékoliv pokuty.¹⁶⁵

Postupný úpadek české linie Pruskovských dokumentuje i pokles počtu jejich poddaných – zatímco v roce 1603 přiznávali, jak bylo výše uvedené, Oldřich Desiderius a jeho budoucí druhá choť na svých zbožích úhrnem 336 poddanských usedlostí, v roce 1615 to bylo již jen 200 na starohradském panství,¹⁶⁶ jehož část (konkrétně statek Střevač) Oldřich na svou choť převedl v roce 1607, formálně prodejem za 6 000 kop českých grošů.¹⁶⁷ Bezpochyby proto, aby zkomplikoval svým věřitelům případné exekuční vymáhání jejich pohledávek.

Hrzánová za manželku panu Voldřichovi Pruskovskému a dodání má se státi pondělí příští“, 1. března pak následuje poznámka: „*Byla odpověď i dodání panu Pruskovskému v domě paní vdovy, byl sem tam u jídla*“. Marie KOLDINSKÁ – Petr MAŤA (ed.), *Deník rudolfinského dvořana. Adam mladší z Valdštejna 1602–1633*, Praha 1997, s. 81.

¹⁶¹ F. MARAT, *Soupis poplatnictva 14 krajův království českého z roku 1603*, s. 18. Valtínov získala Johanka jako věřitelka Jiřího Jindřicha Blekty z Útěchovic, byl jí odhádán v roce 1602 kvůli Blektovu dluhu ve výši 6 400 kop míšeňských grošů s příslušenstvím a náklady řízení. DZV 131, fol. G 18r – G 26v. V letech 1600–1606 patřilo Johaně též panství Votice na Tábořsku – srovnej DZV 174, fol. N 14r – N 15v; DZM 236, fol. S 16r – S 16v.

¹⁶² Závěť Oldřicha Hrzáně, datovaná 23. února 1593 byla do zemských desk po jeho smrti intabulována 27. února 1599. DZV 128, fol. O 27r – P 2r.

¹⁶³ A. SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze Království českého*, díl XV., Praha 1927, s. 112.

¹⁶⁴ DZV 183, fol. E 10r – E 15r. Ve smlouvě je přesně specifikováno, že Johana zaplatila ze svého 30 000 kop míšeňských grošů sirotčích dluhů, 20 000 kop jí mělo být vyplaceno na základě manželovy závěti, 10 000 kop byla výše vdovského věna a více než 14 000 kop činily dalších zaplacených dluhů, čímž byla zcela vyčerpána odhadnutá hodnota vidimského statku. Pokud jde o Kokořín, Johana slíbila svému synu za jeho nápad k tomuto statku, který měla do smrti držet, pojistit 50 000 kop míšeňských grošů, ty ale Adam Tobiáš zjevně nikdy nedostal. Po prodeji celého otcovského dědictví se Adam Tobiáš v roce 1610 formálně vzdal nápadu podle otcovy závěti – srovnej juxtu v DZV 128, fol. O 27v.

¹⁶⁵ Tomáš Václav BÍLEK, *Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618*, Praha 1882–1883, s. 199.

¹⁶⁶ August SEDLÁČEK (ed.), *Rozvržení sbírek a berní r. 1615 dle uzavření sněmu generálního nejvyššími berníky učiněné*, Praha 1869, s. 3 a 8.

¹⁶⁷ DZV 181, fol. H 2r – H 4r. Jak vyplývá z textu smlouvy, 3 500 kop českých grošů Johanka svému manželovi již dříve půjčila „*k pilné a důležité páně potřebě*“, a o tuto částku byl srazen obnos, který měla svému choťi za Střevač zaplatit.

Po smrti císaře Rudolfa II. se Oldřich Desiderius jako jeho nejvyšší komorník zúčastnil inventarizace pozůstalých klenotů a získal dvorskou hodnost rady a komorníka též při dvoře nově nastoupivšího Matyáše II. Komornický titul mu později přiznal i nově zvolený český král Ferdinand Štýrský. Na sklonku života vystupoval jako dobrodinec klementinské jezuitské koleje, Bartoloměj Paprocký mu v roce 1615 dedikoval Štambuch slezský. Zenit svého veřejného působení měl ale v té době již za sebou.

Jak dosvědčuje dochovaná, ovšem notně již ošlapaná náhrobní deska v podlaze hlavní lodi baziliky Nanebevzetí Panny Marie a sv. Norberta v areálu strahovského premonstrátského kláštera, ozdobená erby Pruskovských a Kaplírů ze Sulevic, zemřel Oldřich Desiderius v poměrně ještě mladém věku dne 16. února 1618.¹⁶⁸ Vzhledem k tomu, že obě jeho manželství zůstala bezdětná, zůstal posledním mužským příslušníkem rodu Oldřichův bratr Jan Kryštof.

Také ten byl formálně rovněž českým pánem a jako takový dosáhl bez jakýchkoliv překážek toho, že mu byl v roce 1596 do zemských desk vložen tzv. Hanušovský dům na Hradčanech.¹⁶⁹ S českou šlechtou ho pojili i příbuzenské svazky, neboť se 24. května 1592 oženil v Praze s Kunhutou, dcerou zesnulého hraběte Jindřicha z Gutštejna († p. 1584).¹⁷⁰ Objevoval se pochopitelně i u císařského dvora, neboť byl radou a komorníkem císaře Rudolfa a v roce 1611 ho svým radou jmenoval i král a pozdější císař Matyáš II.¹⁷¹ V Čechách nicméně nesídlil, jeho majetkovou základnu tvořili na základě bratrského rozdílu z roku 1593 statky slezské a od roku 1603 též Bzenec a Hradec nad Moravicí, zděděné po Kašparovi. 1. května 1594 byl jmenován císařským radou a komorníkem.

Jan Kryštof se zprvu angažoval na půdě Opavského vévodství, byl zde jedním z přísedících zemského soudu a v roce 1604 patřil k vážným kandidátům na obsazení

¹⁶⁸ Náhrobník popsal již Cyril STRAKA, *Náhrobní kameny a epitafy v kostele strahovském*, Časopis Společnosti přátel starožitností českých v Praze 32, 1924, s. 83; nověji Milan HLINOMAZ, *Náhrobníky a epitafy ve strahovské basilice*, Heraldika a genealogie 31, 1998, s. 69–71. Rekonstruovaný nápis zní: *Letha Panie 1618 w patek 16 dne/Miesycze Vnora Vrozeny Pan Pan Wol/drzých DESIDERIVS Prvskowsky Swobodny/Pan z Prvskowa na Starych Hradech a Trzewaczy/Jeho Milosti Rzyskeho Cyszarze Rudolfa/druhyho Radda a Neywyssy Komornik Jeho Milosti Cyszarze Matthiase/Radda a Komornik tez Jeho/Milosti Korunowaneho Krale Rzimskeho Ferdinanda Ko/mornik a tolikez Jeho Milosti Arczyknizete Rakauskeho/Alberta Komornik. z Tohoto Bydniho Swieta skrze/czasnau Smrt gest wykroczył a tuto Pochowan, gehożo/mile dussy Pan Buh Racz Milostiw byti a mezy Wolene/swe Przygiti/ORATE PRO EO:-/I.P.R.K.Z.S.*

¹⁶⁹ Dochoval se koncept císařského listu nejvyššímu zemskému sudímu Jiřímu Bořitovi z Martinic a Kryštofovi Vratislavovi z Mitrovic z 16. ledna 1596, aby jako relátoři asistovali u této intabulace. SM, sign. P 32/6, i.č. 2605, kart. 1619, fol. 13r – 14r.

¹⁷⁰ Svatební veselí Jana Kryštofa a Kunhuty, které se odehrálo v domě Jana Václava z Lobkovic na Menším Městě pražském, zachytil ve svých zápiscích rožmberský kronikář Březan – viz J. PÁNEK, (ed.), *Václav Březan Životy posledních Rožmberků II.*, Praha 1985, s. 506. Datoval ho ale poněkud nejasně na „24. maji, v neděli první po sv. Trojici“. Svatotrojický svátek připadl ovšem v roce 1592 právě na neděli 24. května a určení v neděli po svatě Trojici tak odpovídá 31. květnu. V literatuře se na základě toho objevují obě data. Pravděpodobnější se ale přeci jen zdá 24. květen, jemuž odpovídá text kopířové písemnosti, jež je citována v ZA Opava, Zukal Josef, i.č. 203, Zukalova pozůstalost, Opava – slechtické rodiny, P (zde je jako datum sňatku uvedena neděle po svatém Duchu, což bylo právě na sv. Trojici). Naposledy se k 24. květnu přiklonil i Jiří JÁNSKÝ, *Hroznotovci a páni z Gutštejna*, Domažlice 2009, s. 495 (v rodokmenu je ale jako Kunhutin manžel nedopatřením uveden Kašpar Pruskovský z Pruskova).

¹⁷¹ Koncept jmenovacího dekretu krále Matyáše datovaný 24. září 1611 je v SM, sign. P 32/5, i.č. 2605, kart. 1619, fol. 4r – 4v.

úřadu nejvyššího komorníka.¹⁷² V roce 1603 ho Rudolf II. jmenoval také předsedícím zemského soudu moravského.¹⁷³ Vzápětí, v březnu 1604, ho ovšem ze soudu propustil vzhledem k velké vzdálenosti jeho sídla od míst zasedání soudu (zajímavé ovšem je, že v dochovaném konceptu je Jan Kryštof uváděn sezením na Bzenci). Obdobně ho vyvázal i z povinnosti zasedat v zemském soudu opavském.¹⁷⁴ Moravský zemský hejtmán Karel z Lichtenštejna nicméně vzápětí panovníka upozornil na „*velmi skrovný počet, kteří by se v témž soudu sedati hodili a náboženství katolického byli*“ a s ohledem na to, že Jan Kryštof byl v jeho očích „*člověk ještě mladej, hodnej a na statku pozemském v tomto markrab[ství] mající, kterýž jak v potřebách vlastních V[áš] c[ísařské] M[ilosti], tak i obecních platně a užitečně ještě na prodloužení čas pracovati výborně může*“, navrhnul, aby ještě propuštěn nebyl, tím spíše, že v soudu sedí jen velmi krátkou dobu.¹⁷⁵ Rudolf II. ho pak pověřil, aby s Janem Kryštofem v této věci jednal.¹⁷⁶ Účast Pruskovského na zasedání soudu je ale po tomto datu doložena jen ve třech případech v letech 1612–1613.¹⁷⁷

Veřejné aktivity Jana Kryštofa se každopádně přesunuly spíše do oblasti Horního Slezska. Již v roce 1604 byl (kromě Moravy a Opavska) členem zemského soudu i v Opolském knížectví,¹⁷⁸ od roku 1608 zastával v tomto knížectví, spojeném se sousedním Ratiborskem, úřad zemského hejtmána.¹⁷⁹ Vedle toho byl rovněž (jak dosvědčuje jeho titulatura v pozdějších dokumentech) tajným radou a komorníkem slezského místodržícího, vratislavského biskupa arciknížete Karla Habsburského († 1624).

Klíčovou skutečností z hlediska dalších osudů rodu a jejich úlohy v českých dějinách se stala skutečnost, že po smrti Oldřicha Desideria Jan Kryštof dominium svého bratra nezdedil. Starohradský pán totiž ve své závěti, datované 10. září 1613 a do zemských desk zapsané vzápětí po jeho smrti, 20. února 1618, konstatoval, že ho jeho choť zastoupila u jeho věřitelů a uhradila za něj dluhy v celkové částce 107 000 kop míšeňských grošů „*a tudy mne z mých těžkostí, přísudků, zatčení, práv vedení, zápisův jako věrná manželka penězi svými vlastními vyvadila*“. Na základě toho ustanovil, že má Johanka po jeho smrti zaplatit ještě 47 000 kop, které má od roku 1602 v deskách

¹⁷² Stanislav VÝTISK, *Obsazování zemských úřadů na Opavsku v posledních letech vlády Rudolfa II.*, *Studia historica Brunensia* 59, 2012, s. 41–48.

¹⁷³ MR, i.č. 5016 a 5017.

¹⁷⁴ MR, i.č. 5116 (na konci konceptu datovaného 22. března 1604 je poznámka „*In simili do soudu zemské[h]o knížetst[ví] opavského*“).

¹⁷⁵ MR, i.č. 5169. Pruskovského neochvějně katolictví dosvědčuje též uzavření bratrského sboru v Bzenci a vyhoštění bratrských kazatelů, k němuž na základě císařského rozkazu přistoupil v roce 1604. MR, i.č. 5208.

¹⁷⁶ MR, i.č. 5184.

¹⁷⁷ MZD III OL, kniha XXXIII, s. 431, č. 34, s. 443–444, č. 51, s. 449–450, č. 62. Pruskovského kariéru v zemském soudu zmapovala nedávno Jana JANIŠOVÁ, *Heraldická výzdoba Moravského zemského zřízení z roku 1604 (K ikonografii zasedání zemského soudu)*, *Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis* 7, 2014, s. 62–63. Poněkud nepřesně tu ale uvedla, že Jan Kryštof měl být do soudu „*znovu dosazen*“, resp. že s ním měl Lichtenštejn projednat „*jeho opětovné jmenování*“. Ve skutečnosti citované písemnosti jasně dokládají, že mělo jít o další prodloužení jeho funkčního období, nikoli o opětovné dosazení (viz také druhý z uvedených císařských mandátů, v němž se Karlovi z Lichtenštejna ukládalo, aby s Pruskovským „*jménem a na místě Našem o to zase dostatečně jednal, aby ještě na další čas k milostivému Našemu zalíbení v témž soudu sedal a lidských spravedlivostí jedrovati pomáhal*“). Jinak řečeno, císař souhlasil se zpětvzetím propuštění Jana Kryštofa, v tomto momentu již ale bylo zapotřebí dosáhnout jeho souhlasu s tímto řešením.

¹⁷⁸ MR, i.č. 5184.

¹⁷⁹ A. WELTZEL, *Die Landesbeamten der Fürstenthümer Oppeln-Ratibor von 1532 bis 1741*, s. 24–26.

zapsané Gothard Florián Žďárský ze Žďáru, a dále má držet starohradské zboží až do doby, kdy jí bude vyplacena celková částka 180 000 kop, zahrnující ještě 20 000 kop vdovského věna a 6 000 kop nadvěna, které jí byly již dříve přiznány a nyní rovněž pojistěny na Starých Hradech. Na tuto výplatu ovšem ponechal Oldřich svému bratrovi, popřípadě dalším pokrevním příbuzným pouze rok, po jeho uplynutí mělo na Johanku přejít vlastnické právo. Odkázal jí také veškerý svůj movitý majetek.¹⁸⁰ Za těchto podmínek bylo pro Jana Kryštofa naprosto neperspektivní pokoušet se Staré Hradě získat, i když by mu to jeho velmi nadstandardní majetkové zázemí snad umožňovalo. Další spletité osudy podkrkonošského dominia sledoval pouze z povzdálí, jako nezúčastněný divák, a další dějiny rodu jsou tak již spjaty pouze s dějinami vedlejších korunních zemí. Když se na něj a jeho již dospělého syna Jiřího Kryštofa obrátil 26. března 1618 řežanou cedulí bratranec Vilém mladší Popel z Lobkovic s dotazem, zda budou o výplatu Starých Hradů usilovat, oba Pruskovští to kategoricky odmítli. Z konceptu jejich listu, nesoucího datum 30. března, přitom vyplývá, že Vilémovi své stanovisko sdělili již předchozího dne v české dvorské kanceláři „v přítomnosti vzácného počtu jich milostí nejvyšších pánův ouředníkův a soudcův zemských, J[eho] M[ilostí] c[ísařské] rad a místodržících v Království českém“.¹⁸¹ Přesto se ale Jiří Kryštof později po otcově smrti nevyhnul soudům, které proti němu z různých důvodů Johana Pruskovská vedla ve druhé polovině dvacátých let 17. století.¹⁸²

Jan Kryštof byl v souladu s rodovou tradicí i katolickým vyznáním loajálním služebníkem habsburských císařů a jako takový byl během stavovského povstání (konkrétně na podzim roku 1619) svého úřadu zbaven, po Bílé Hoře jej ale znovu ujal.¹⁸³ Jeho vnuk, Jiří Kryštof († 1701), císařský rada, dvorský maršálek bývalé polské královny a později lotrinské vévodkyně Eleonory (sestry císaře Leopolda I.) a přisedlíci zemského soudu Markrabství moravského, byl v roce 1678, resp. 1679 povýšen do hraběcího stavu a bylo mu přiznáno oslovení „Hoch- und wohlgebornen“¹⁸⁴ a před smrtí, v roce 1696, zřídil s povolením císaře Leopolda ze statků Pruskov a Chřelice

¹⁸⁰ DZV 139, fol. E 2r – E 7v. Na fol. E 1v – E 2r je intabulován také mocný list vystavený Oldřichovi císařem Rudolfem II. dne 22. srpna 1606. Podobné privilegium ale Oldřich obdržel již 16. listopadu 1599, jak dokládá zmínka v SAL, sign. RG č. 89, i.č. 126, fol. 167v. Ověřený výpis ze zemských desk s Oldřichovým testamentem je také v RAD-M, i.č. 2757, sign. 82/v, kart. 632, fol. 113r – 117v.

¹⁸¹ Příslušné materiály jsou v RAD-M, i.č. 2757, sign. 82/v, kart. 632, fol. 35r – 36v, 43r – 44v (řežaná cedule Viléma z Lobkovic), 131r – 134r (vzdání se všech nároků ze strany Jana Kryštofa a Jiřího Kryštofa Pruskovských).

¹⁸² Blíže viz materiály soustředěné v RAD-M, i.č. 2757, sign. 82/v, kart. 632.

¹⁸³ A. WELTZEL, *Die Landesbeamten der Fürstenthümer Oppeln-Ratibor von 1532 bis 1741*, s. 25–26.

¹⁸⁴ Ohledně datace povýšení Jiřího Kryštofa na hraběte nepanuje v dosavadní titulatuře shoda. Namátkou: H. KADICH – C. BLAŽEK, *Der Mährische Adel*, s. 106, uvádějí udělení českého hraběcího stavu k datu 15. února 1678, podle NA Praha, Genealogická sbírka Dobřenský, i.č. 824, se stal Jiří Kryštof hrabětem 10. srpna 1678. Karl Friedrich von FRANK, *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823. 4. Band*, Schloss Senftenegg 1973, s. 114, uvádí datum 14. února 1679. V někdejších archivu Pruskovských jsou dochovány dva originály diplomu, z nichž první je datován 5. prosince 1678, druhý 15. února 1679. Viz RAD-M, i.č. 2658, sign. 29, kart. 624 (pergamenová kniha v červeném sametu, přivešena poškozená pečeť vydavatele, přiložen je rovněž pozdější opis diplomu); i.č. 2659, sign. 30, kart. 625 (pergamenová kniha v červeném sametu, pečeť vydavatele chybí).

rodový fideikomis.¹⁸⁵ Rod ale vymřel již v roce 1769 jeho vnukem Leopoldem, pánem na Bzenci.¹⁸⁶ Bzenecké panství zdědila Leopoldova sestra Ernestina, vdova po hraběti Karlovi ze Salm-Neuburgu, která je držela až do své smrti. Zemřela 30. listopadu 1806 jako poslední příslušnice rodu po přeslici.¹⁸⁷ Po ní zdědil Bzenec hrabě František z Ditrichštejna-Pruskova († 1813), mladší syn shora jmenovaného knížete Karla Maxmiliána (toho, který zdědil pruskovský fideikomis a se souhlasem císařovny připojil ke svému jménu jméno Pruskovských). Tím bylo postavení Ditrichštejnů jako nástupců Pruskovských symbolicky i fakticky dovršeno.

Dějiny původem slezského šlechtického rodu Pruskovských jsou velmi ilustrativním příkladem toho, jakou podobu mohla mít v době předbělohorské geografická mobilita šlechty v širším rámci České koruny. Ačkoliv byli dlouhá staletí pevně spojeni s hornoslezským opolským vévodstvím, podařilo se jim díky sňatkovému spojení Jiřího Pruskovského s Voršilou z Lobkovic ve druhé polovině 16. století usadit i v Čechách a krátce nato byla jejich rodová majetková základna obohacena i o statky v Moravském markrabství a na Opavsku, v té době stále ještě státoprávně oscilujícím mezi Moravou a Slezskem. I ve vztahu k Moravě sehrála přitom klíčovou úlohu uvážlivá sňatková politika, která ovšem v daném případě znamenala zjevný ústupek touhy po zachování rodové linie ve prospěch ekonomického zisku.

Je zcela nepochybné, že velmi příznivou roli sehrálo ve vzestupu Pruskovských jejich stabilní a zřejmě do značné míry nekompromisní katolické vyznání (dokládají ho mimo jiné i ustanovení testamentů bezdětného Kašpara Pruskovského, který se velmi důsledně staral o to, aby farnosti na jeho panstvích nemohly být nikdy v budoucnosti evangelizovány). Neméně významný příznivý faktor je pak nutno spatřovat v jejich cílevědomém obsazování funkcí u dvora císaře i dalších členů habsburské dynastie. Jakési jejich osobní vlohy k dvorské službě přitom dokumentuje skutečnost, že se jim v několika případech podařilo proniknout až k úřadům nejprestižnějším a nejvlivnějším a spolupodílet se významným způsobem na politickém životě českých zemí a do jisté míry i celé monarchie. Na druhou stranu lze na případě Oldřicha Desideria Pruskovského poukázat na to, že ne vždy s sebou musel výkon těchto vlivných postů nést i ekonomický vzestup a že stejně tak myslitelným důsledkem mohlo být rozvrácení osobních financí dvorského hodnostáře.

¹⁸⁵ Povolení císaře Leopolda z 6. února 1696 je v RAD-M, i.č. 2665, sign. 36, kart. 625; testament Jiřího Kryštofa s datem 21. května 1696 je inzerován do císařské konfirmace z 16. srpna 1696, uložené v RAD-M, i.č. 2623, sign. 1/a, kart. 621.

¹⁸⁶ C. BLAŽEK, *Der Adel von Österr. Schlesien*, J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch, IV. Bandes 11. Abtheilung, Nürnberg 1885, s. 61–62; TÝŽ, *Der Abgestorbene Adel der Preussischen Provinz Schlesien. Adel der Preussischen Schlesien*, J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch, VI. Bandes 8. Abtheilung. II. Theil, Nürnberg 1890, s. 96; P. MAŠEK, *Šlechtické rody v Čechách, na Moravě a ve Slezsku od Bílé Hory do současnosti*, díl II, s. 116. Dosti podrobné jsou rodokmeny Pruskovských v RAD-M, i.č. 2798, sign. 89/a, kart. 638 (rodokmen od Dominika Františka Kaliny z Marienbergu z roku 1682), i.č. 2799, sign. 89/b, kart. 638 (rodokmen od Karla Wenzelida z 1. poloviny 19. století); NA Praha, Genealogická sbírka Dobřenský, i.č. 824. Značně neúplné údaje uvádí R. PROCHÁZKA, *Genealogisches Handbuch erloschener böhmischer Herrenstandfamilien*, Neustadt an der Aisch 1973, s. 216–217.

¹⁸⁷ Ernestina zemřela 30. října 1806 ve Vídni, její tělo bylo ale na základě poslední vůle převezeno do Bzence a zde pochováno 3. listopadu. Srovnej matriční zápis v MZA Brno, E 67 – Sbírká matrik, sign. 5168, fol. 133v.

Velmi zajímavý příspěvek k poznání právní limitace pohybu příslušníků šlechtických rodů mezi korunními zeměmi představují právní akty z let 1581 a 1583 (možná i 1584), vztahující se k „české epizodě“ Pruskovských. Prvně jmenovaného roku český zemský sněm vyslovil souhlas s tím, aby mohl Jiří Pruskovský „užít“ domu, který mu o pět let dříve věnoval císař Maxmilián II., o dva roky později pak Jiří vykonal před úřadem desk zemských přiznání k zemi a zřejmě současně také vystavil zpečetěný reverz, který zemské právo předepisovalo obyvatelům vedlejších korunních zemí. Tyto akty jsou sice celkem standardní jak formou, tak i obsahem, budí ale značné interpretační nejasnosti s přihlédnutím ke kontextu jejich vzniku. Jiří Pruskovský získal totiž již v roce 1568 v Čechách polovinu poměrně rozsáhlého panství Staré Hradý a od roku 1571 je vlastnil celé. Z tohoto pohledu je nepochopitelné, že se k zemi přiznal teprve o půl druhého desetiletí později. Celý problém je o to spletitější, že Jiří byl společně s bratrem a dvěma bratranceji již v roce 1562 na českém zemském sněmu přijat do panského stavu, což s sebou sice implicitně, ale nevyhnutelně neslo i zemskou příslušnost. Ostatně bez jakýchkoliv známek odporu se Jiří již v sedmdesátých letech 16. století účastnil na Pražském hradě zemských sněmů a vystupoval i v roli relátora jejich usnesení, což rovněž dokládá jeho akceptaci jako „Čecha“ ze strany české stavovské obce. Nejspíše tak lze zmíněnou, velmi netradiční návaznost právních skutečností vnímat jako doklad určité nevyjasněnosti právní úpravy, v nemalé míře se opírající o normy obyčejové. V případech vymykajících se obvyklému stavu věcí a průběhu událostí pak mohla o stavu *de iure* vznikat pochybnost, kterou měly v daném případě překlenout ona zmíněná nadbytečná právní jednání. Usazení Pruskovských na Opavsku (tou dobou oscilujícím mezi Moravou a Slezskem) a na Moravě proběhlo naproti tomu zcela hladce, neboť se odehrálo podle zcela obvyklého scénáře.

Předložená studie samozřejmě nemůže suplovat komplexní, heuristicky náročnější a z hlediska časového záběru nevyhnutelně výrazně širší zpracování rodových dějin Pruskovských z Pruskova. Jejím cílem bylo pouze poukázat na konkrétním případě na cesty, kterými mohla šlechta při hledání prostoru pro širší mocensko-ekonomické uplatnění překračovat hranice jednotlivých korunních zemí. Pokud bude v budoucnu využitelná také jako jedno z východisek naznačeného syntetického zpracování rodových dějin, naplní se její cíle nad očekávání.

Příloha 1

Povýšení Jiřího, Jana staršího, Jana mladšího a Kašpara Pruskovských do panského stavu

Víděň, 16. dubna 1560

My Ferdinand, z Boží milosti volený římský císař, po všechny časy rozmnožitel říše, a uherský, český, dalmatský, charvatský etc. král, infant v Hispánii, arcikníže rakouzscké, markrabě moravský, lucemburské a slezské kníže a lužický markrabě etc.

K věčné paměti známo činíme tímto listem všem. Jakož císařskou vyvýženost ozdobuje a vychvaluje poddaných svých cnotné skutky, ty, kteříž toho věrně a pravě zasluhují, vážiti, aby jiní také tím příkladem jsouce zbuzeni a nad jiné vyvýženi takových skutkuov a chvalitebných ctností tím chtějí se zasluhovati snažili.

I poněvadž jsou stateční Jiřík Pruskovský z Pruskova na Pruskově, komendator hrobnický, najjasnějšího knížete pána Maximiliána, krále českého, arciknížete rakouzsckého, markrabí moravské[h]o, lucemburské[h]o a slezské[h]o a vždýčte a lužického markrabí etc., syna Naše[h]o nejmilejší[h]o Je[h]o Lásky komorník, Jan starší Pruskovský z Pruskova na Paškově Lhotě, bratři vlastní, Jan mladší z Pruskova, hejtman na zámku Našem Trenčíně a téhož syna Naše[h]o nejmilejšího Je[h]o Lásky šenk, a Kašpar odtudž z Pruskova, též bratři a synové někdy statečné[h]o Valentina Pruskovské[h]o, poddaní Naši, věrní milí, z starožiténé[h]o rodu vladýcké[h]o a vždýčky v stavu svém rytířském a vladýckém řádně, chvalitebně a dobře se zachovávali. Poníženež jsou Nás dotčeni bratři a strejcové jakožto císaře a pána své[h]o prosili, abychom jim, dědicuom i budoucímu kmenu jich tu milost učiniti a je z stavu rytířského a vladýckého do stavu panské[h]o vyzdvihnúti, vyvýžiti a tím milostivé obdařiti ráčili.

K jejichžto Jiříka, Jana staršího, Jana mladší[h]o a Kašpara bratří a strejcuov vlastních Pruskovských pokorně prozbě nakloněni jsouce a vzhlednouce, že jest rod a předkové jich předkuom Našim, císařuom, králuom českým, markrabuom moravským a nejvyšším knížatóm slezským, v věcech válečných a rytířských, i také Nám za kralování Naše[h]o, a zvláště když jsou od Nás sobě ouřady svěřené jměli a v tom byli, platně, věrně a pravě sloužili a sloužiti nepřestávají, a napotom aby Nám, dědicuom Našim, budoucím králuom českým a nejvyšším knížatóm slezským, se vším rodem a s dědici svými, znaje od Nás k sobě milost, tím lépe a dostatečněji sloužiti a se zachovávatí snažili a povinni byli, s dobrým rozmyslem Našim, jistým vědomím, s radou věrných Našich milých, mocí královskú v Čechách a jakožto nejvyšší kníže slezské svrchu psané bratři a strejce vlastní Pruskovské a jich dědice v stav panský jsme vyzdvihnúti, vpustiti a za pány vyhlásiti ráčili a tímto listem mocně vyzdvihujeme, vpuštíme a vyhlasujeme.

Chťice tomu konečně a mocí Naši císařskou ustanovujice, aby již jmenovaní bratři a strejcové vlastní i s dědici svými, kteréž nyní mají a neb ještě jmiti budou, a těch dědicuov dědicové obojho pohlaví, řádně a manželsky splození, na budoucí věčné časy všech těch milostí, svobod, obdarování a dobrých, chvalitebných zvyklostí, kteréžž stav panský v království Našem českém, v markrabství moravském a v knížetství slezských i v jiných království[ch] a zemích užívají, buď z práva, neb z obyčeje, též užívati mohli a moc měli.

A jakož jsou často psaní bratři a strejcové Pruskovští od starodávna po předcích svých pečeti a erbú, zejména štítu na póli nazdýl rozdělené[h]o, pravá polovice červené a levá bílé neb stříbrné barvy, v kteréto pravé červené polovici podkova bílé neb stříbrné a v levé polovici červené barvy se vidí, nad štítem kolčí helm s příkryvadly nebolížto fafrnochy červené a bílé neb stříbrné barvy z obou stran téhož štítu potažené doluov visí, nad tím nade vším puol jelena s rohama až po zadní kýtý k pravé straně předníma nohama obrácené[h]o své přirozené barvy vyniká, užívali a Pruskovští z Pruskova se jmenovali a psali. Tu pečel' a erb z zvláštní milosti a štědroty Naši císařské takto jim napravovati a polepšovati ráčime. Jmenovitě štít na čtvero rozdělený, v pravé spodní a v svrchní levé čtvrti štítu erb jejich starý vejš psaný se dvěma podkovami, vše bílé neb stříbrné a červené barvy, v druhých dvou, spodní levé a svrchní pravé jedné každé čtvrti, kteréž napříč spodní černé a svrchní žluté neb zlaté barvy rozdělena jest, jelen zvíře s rohama, své přirozené barvy, v skoku zhůru k pravé straně obrácený stojí, nad štítem odevřený turnířský helm s příkryvadly nebolížto fafrnochy po pravé straně černé a žluté neb zlaté a po levé straně bílé neb stříbrné a červené barvy potažené doluov visí, nad tím nade vším koruna zlatá královská, z níž puol jelena až po zadní kýtý s rohama, své přirozené barvy, k pravé straně obrácené[h]o se vidí. Jakož to všecko vtipem umění mistrovství malérské[h]o zřetedlněji vprostřed listu tohoto jest vymalováno a barvami vysvětleno.

Chťice tomu také a z mocnosti Naši císařské ustanovujice, aby jim tak od Nás titul obnovený již na potomní a budoucí časy všelijaké potřeby chvalitebné a náležité, sekretem a pečeti svou červeným voskem pečetili, za pány se psali, jmenovali a toho jako jiní stavu panské[h]o na budoucí věčné časy užívali. Protož přístně příkazujem všem obyvateluom a poddaným Našim krá[lovstv]í Naše[h]o české[h]o, markrabství moravské[h]o a obojích knížetství slezských i jiným zemím k témuž krá[lovstv]í příslušejícím, kteréhož by

koli stavu, řádu, povahy, duostojenství neb povýžšenosti byli, nynějším i budoucím, věrným milým, abyšte mnoho jmenované urozené Jiřika, Jana staršího, bratří vlastní, Jana mladšího a Kašpara strejce vlastní Pruskovské z Pruskova i syny a dědice jich mezi sebe v stav panský vpustili a těch dědicuov dědice obojího pohlaví za pány stavu panské[h]o jměli, drželi, jim jako jiným osobám z stavu panské[h]o psávali, je tak jmenovali a všelijak se k nim jako k pánuom z stavu panské[h]o uctivě zachovali, nyní i na budoucí věčné časy, žádných jim v tom překážek nečiníce, ani komu jinému činiti dopouštějíce, po[ř]d uvarování[m] nemilosti Naší císařské, dědicuov Našich, budoucích králuov českých, markrabí moravských a nejvyšších knížat slezských, a to pod pokutú padesáti hřiven zlata litého uherské[h]o, kteréž ten každý, ktož by se tak nezachoval a proti to[m]u z všetečnosti co před sebe bral, polovici do komory Naší císařské, budoucích králuov českých, markrabí mor[avský]ch a nejvyšších knížat sle[z]ských, a druhú polovici týmž bratřím a strejcuom Pruskovským, dědicuom a budoucím jich k propadení a konečnému zaplacení. Však proto cheme, aby tato milost a obdarování Naše jednomu každému bez újmy na je[h]o spravedlivosti bylo.

Tomu na svědomí pečet' Naší císařskú k tomuto listu přivěsiti jsme rozkázali. Dán v Vídni v úterý po slavném hodu vzkrášení Pána Krista léta Božího tisícého pětistého šedesátého a království Našich římské[h]o třidcátého a jiných třidcátého čtvrtého.

Ferdinand.

Joachim de Noua Domo, S[erenissimi] R[egi] Bohemie Cancell[arius] m[anu] p[ro]pria].

MZA Brno, G 140 – Rodinný archiv Ditrichštejnů Mikulov, i.č. 2657, sign. 28, kart. 624

Příloha 2

List Rudolfa II. obyvatelům Moravy a Slezska, že Kašpara Pruskovského z Pruskova osvobodil od povinnosti přijmout jakékoliv úřady

Praha, 23. září 1596

My, Rudolf Druhý, z Boží milosti volený římský císař, po všechny časy rozmnožitel Říše a uherský, český, dalmatský, charvatský etc. král etc., arcikníže rakouzký, markrabě moravský, lucemburské a slezské kníže a luožický markrabě etc. Oznamujem tímto listem všem, že jsme z příčin slušných, hodných a uznalých urozeně Kašparovi Pruskovskému z Pruskova na Hradci a Šemnici, radě Naší, věrnému milému, tuto obzvláštní milost učiniti a jeho přede všemi a všelijakými ouřady zemskými (žádného ovšem nevyměňujíc), též komisími, dokonce a [z]cela osvoboditi a prázdna učiniti ráčili a tímto listem Naším císařským jakožto král český, markrabě moravský a nejvyšší kníže slezský osvobozujeme a prázdna činiti ráčíme. Chtíce tomu konečně, aby při této jemu od Nás pro jeho věrné, pilné, platné a starodávní Nám, panu otci a panu dědu Našemu slavných a svatých paměti i všemu slavnému domu Našemu rakouzkému činěné služby obzvláštní prokázané a propuojčené milosti beze všech a všelijakých překážek od jednoho každého zuostaven a zanechán byl a na to se, že v žádný ouřady a komisí napotom potahován nebude, ubezpečiti mohl. Protož příkazujem všem obyvateluo a poddaným Naším ze všech stavuov markrabství Našeho moravského a knížetství slezských, nynějším i budoucím, věrným Naším milým, abyšte spočátku psaného Kašpara Pruskovského při této Naší císařské a královské milosti zanechali a zůstavili, žádných jemu v tom překážek nečiníce, ani komu jinému činiti dopouštějíce, pod uvarováním hněvu a nemilosti Naší císařské etc. Tomu na svědomí pečet' Naší císařskou etc. menší k tomuto listu přivěsiti jsme rozkázati ráčili. Dán na hradě Našem pražském v pondělí po svatém Matouši léta Božího tisícého pětistého devadesátého šestého a království Našich římského dvacátého prvního, uherského XXVIII. a českého dvacátého druhého.

MZA Brno, G 140 – Rodinný archiv Ditrichštejnů Mikulov, i.č. 2684, sign. 52, kart. 628

The Pruskovsky family of Pruskov and their affiliation with the Bohemian and Moravian nobility in pre-White-Mountain period

(Summary)

In 1560, Emperor Ferdinand I issued the Letter of Majesty by which he raised four members of the Silesian family Pruskovskys of Pruskov, namely brothers George († 1584) and John, elder († 1564), their nephew John, younger († 1590) and Caspar († 1603) to the nobility.

It was an act of symbolic rewarding the pro-Catholic Pruskovsky family for their loyal services they firmly provided to the Habsburgs in the first half of the 16th century in diplomatic, administrative, but mainly military services. Simultaneously, such raising became an apparent impulse for property expansion of the Pruskovskys to other lands of the Bohemian Crown. Despite of non-existence (the older sources state it wrongly) of the common Crown inkolat and of the fact that every land had its own inkolat, the nobility's mobility within those lands did not encounter with any major administrative complications. Therefore spreading of the aristocratic elites became quite a common phenomenon in pre-White-Mountain period. In addition, the Pruskovskys prudently facilitated their way when as early as in 1562 they managed to be raised in the Bohemian nobility at the Diet in Prague. In 1567, George Pruskovsky, former Johannite commander (*komtur*), who via a marriage affiliated to the powerful Lobkowitz dynasty, became a co-owner and then a sole owner of the Staré Hradý manor in North-East Bohemia. Later his nephew Caspar gained Hradec nad Moravicí in the Duchy of Opava, first as a pledge (1581) and then to lordly possession (1585) and then he acquired some property in Moravia, too. In 1590, he bought there a small manor of Vacenovice and two years later his wife Barbora of Revay took him as an affiliate of the manor of Bzenec which, soon after her death, was transferred to him. At the beginning of the 17th century, owing to the demographic development of the family, all the family property concentrated in the hands of John Christopher Pruskovsky († 1625). Only Staré Hradý was held by his brother, the courtier Oldřich Desiderius († 1618) until his death, however, who burdened it with such a huge debt that it became lost for the Pruskovsky family. Until they became extinct in the second half of the 18th century, the family activities had reduced to minor Czech lands. The Pruskovskys' heirs were the Dietrichsteins whose family archives therefore have numerous preserved resources as to the Pruskovskys' history. They and the other period documents (mainly records in the provincial boards, or other documents of administrative nature) were the grounds for this paper which extends the up-to-date available information on family histories and points out to some, mainly legal and historic aspects of the mobility of the Pruskovskys across the whole Crown of Bohemia.

DIE ZWEITE JOSEPHINISCHE REFORMWENDE VON 1789/90 UND DIE ORGANISATION DER „POLIZEY“ ZWISCHEN WIEN, BRÜNN UND TROPPAU

Michal Chvojka

Michal Chvojka: The Second Josephine Reform Reversal of 1789/90 and the “Policey” Organization between Vienna, Brno and Opava

In this study, the author analyzes the genesis of the so-called “second Josephine reversal of police reform” in the years 1789/90 and its progress in the Moravian-Silesian Governorate. It refers to the activities of the Governor Ugarte and Police director Okáč leading to a redefinition and redistribution of police powers in order to rationalize police system and to extricate it from the agenda of municipalities and governorate, as well as to Court Chancellery’s efforts to preserve its authority in police matters. Last but not least, it traces the way how the State Minister Pergen managed to restore at least half of the police administration system from before November 1786 and obtained important safety agenda for his subordinate police directorates.

Key Words: Joseph II., Moravia-Silesia, police reform, centralisation, police directorates, magistrates

I. Einführung

In den Jahren 1782–85/86 ließ Kaiser Joseph II. die Reformvorschläge des niederösterreichischen Regierungspräsidenten Johann Anton Graf von Pergen¹ in die Tat umsetzen, so dass allmählich das beabsichtigte zentralisierte Polizeisystem zumindest in Wien und den Habsburger Provinzmetropolen ins Leben gerufen worden war.² Die neu entstandenen provinziellen Institutionen³ (sog. Polizeidirektionen) unterstanden der Wiener Polizei-Oberdirektion und hatten vor allen Dingen für alle sicherheitspolizeiliche Agenden und die geheimen Aufträge Sorge zu tragen.⁴ Diese vielversprechend

¹ Siehe Hermann LEITNER, *Der geheime Dienst der Polizei in seinen Anfängen*, Wien (Dissertation) 1994 sowie Paul, P. BERNARD, *From the Enlightenment to the Police State. The Public Life of Johann Anton Pergen*, Urbana 1991.

² Siehe z.B. Anna-Hedwig BENNA, *Die Polizeihofstelle. Ein Beitrag zur Geschichte der oesterreichischen Zentralverwaltung*, Wien (Dissertation) 1942; Hermann OBERHUMMER, *Die Wiener Polizei Bd. I*, Wien 1938; Friedrich WALTER, *Die Organisierung der staatlichen Polizei unter Kaiser Joseph II.*, In: Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Wien 7, 1927, S. 22–53; František ROUBÍK, *Počátky policejního ředitelství v Praze*, Praha 1926 oder Helmut GEBHARDT, *Die Grazer Polizei 1786–1850*, Graz 1992.

³ Noch im Jahre 1785 wurden in Preßburg (Bratislava), Ofen (Budín), Prag (Praha), Brünn (Brno) und Troppau (Opava) Polizeidirektionen eingerichtet und für Graz ein dirigierender Polizeikommissär mit Wirkungsbereich über ganz Innerösterreich ernannt. Bis 1787 folgten noch Linz, Mailand (Miláno), Pest (Pešť), Hermannstadt (Sibiu) und Innsbruck. In jenen Hauptstädten, wo bereits von früher her Polizeidirektionen bestanden, wie in Lemberg (Lvov), Triest (Terst) und Brüssel (Brusel), wurden ihrer Leitung die gleichen Grundsätze eingebunden, die in Wien in Geltung standen. Siehe F. WALTER, *Organisierung der staatlichen Polizei*, S. 34–35.

⁴ Der Brünnner Polizeidirektor Johann Nepomuk Okacz nannte z.B. die zahlenmäßig angemessene Polizeiwache, das gut eingerichtete Anzeigewesen (Meldewesen) zur Übersicht der ankommenden Fremden sowie die Kontrolle der Abreisenden als völlig unentbehrlich zu wirksamer Betreibung des Sicherheitsgeschäfts, wobei die „Erweiterung des Anzeiginstituts von der Stadt auf die Vorstädte und nächst herumliegende Ortschaften, die Unterteilung der Polizeiaufsicht unter Grundgerichtsschreiber und Grundwachmeister aus

in Gang gesetzten Polizeireformen erhielten allerdings einen harten Schlag, nachdem Kaiser Joseph II. im Herbst 1786 die Leitung der sämtlichen Polizei- und Sicherheitsgegenstände in den Städten überraschend⁵ den Magistraten übertragen und den letzteren zugleich die Polizeiwache, Viertelkommissare und Grundrichter unterstellt hatte.⁶ Demzufolge wurden die als leitenden Institutionen errichteten provinziellen Polizeidirektionen zu reinen Kontrollbehörden, indem es dem Grafen Pergen gelungen war, das seit 1782 aufgebaute System mindestens in Wien aufrecht zu erhalten.⁷ In diesem Zusammenhang können wir die folgenden Fragen aufstellen. Wie ist es gekommen, dass es im Jahre 1789/90 eine zweite josephinische Wende im Rahmen der Polizeireform gab? Welche Ansätze und Motive waren dabei aus dem provinziellen Gesichtspunkt von Bedeutung und worauf gründeten sich die neuen Kompetenzabgrenzungen?

II. Enge Grenzen für einen Reformversuch

Im März 1789 wurde von Seite der Hofkanzlei der Antrag des mährisch-schlesischen Landesgouverneurs Grafen Alois Ugarte abgewiesen, den Brüner Polizeidirektor Johann Nepomuk Okacz (Jan Nepomuk Okáč) zu den Gubernialsitzungen beizuziehen und ihm das Referat aller Polizeigeschäfte zu übergeben.⁸ Als Gründe führte man die Tatsachen an, dass nach der gültigen allerhöchsten Instruktion die Leitung dieser Angelegenheiten den Ortsmagistraten zugeteilt, dem Polizeidirektor hingegen nur die diesbezügliche Kontrolle anvertraut worden war. Dazu kam noch, Okacz wäre nicht dem Gubernium, sondern dem Landeschef selbst untergeordnet und die Korrespondenz sollte von dem Gubernium nicht mit dem Polizeidirektor, sondern allein mit dem Magistrat unterhalten werden.⁹ Die seit Januar 1787 gültige Polizeiverfassung, welche die Leitung der Polizei- und Sicherheitsgeschäften den Magistraten übertrug, schien damit fest in Kraft zu bleiben.

Nichtsdestoweniger wies die Initiative des Gouverneurs Ugarte auf den gewichtigen Umstand hin, dass der Magistrat, „solange dieser die Polizeigeschäfte allein für

*dem Bürgerstand, gute Einrichtung des Judenwesens, (...) der Fiaker und Sesselträger“ diese Einrichtung unheimlich fördern würden. Vgl. Mährisches Landesarchiv Brünn (MZA Brno), Mährische Statthaltereie – ältere (MSÁ), Ktn. 2438, Okacz an Euer Majestät (Joseph II.) vom 8.5.1785 (über die einzuführenden Polizeianstalten). Siehe auch H. GEBHARDT, *Grazer Polizei*, S. 41–42.*

⁵ Diese kaiserliche Anordnung kann daher als die erste josephinische Wende im Rahmen der Polizeireformen der 1780er Jahre bezeichnet werden.

⁶ Vgl. F. WALTER, *Organisierung der staatlichen Polizei*, S. 36. Das Hofdekret and as mährisch-schlesische Landesgubernium schilderte diese Reformwende Mitte November 1786 in der Art, dass „künftig alle Polizey- und Sicherheitsgegenstände von Magistraten, welchen auch die Polizey-Wache zu untergeben ist, besorget, und die Polizey-Directores nur auf die Befolgung wachen, auf die findenden Gebrechen den Landes-Chef zur Abhülff anzeigen, oder, wenn Gefahr auf den Verzug haftet, selbst das unentbehrlichst Nötige veranlassen sollen, zu dessen geschwinderer Erreichung bey allen diesen Gegenständen von den bestehenden Correspondenz-Art des Gubernii mit dem Magistrat durch das Kreisamt abgegangen, und solche unmittelbar von dem Landes-Chef an den Magistrat geleitet werden solle.“ MZA Brno, MSÁ, Ktn. 2438, Hofdekret an das m.-s. Gubernium vom 15.11.1786. Siehe auch Nationalarchiv Praha, Böhmisches Gubernium – Publicum, Ktn. 1039, Hofdekret an das böhmische Gubernium vom 15.11.1786.

⁷ Vgl. F. WALTER, *Organisierung der staatlichen Polizei*, S. 37.

⁸ MZA Brno, Mährisch-schlesisches Gubernium-Präsidium (MSGP), Ktn. 219, Hofdekret an Ugarte vom 14.3.1789.

⁹ Ebenda.

*sich besorgen wird, den sich ergebenden Kollisionen nicht ausweichen könnte.*¹⁰ Diese Unordnung hätte sich insgesamt auf folgende fünf Ursachen zu gründen. (1) Erstens könnte der Magistrat – aus dem Verhältnis gegen sich selbst „*qua dominium*“ der Stadt und der meisten Vorstädte – sich selbst keine Aufträge machen noch diese von dem die Polizei besorgenden Magistratsrat annehmen. (2) Zweitens stünde der Magistrat unter der königlichen Stadtverwaltung, welche ebenfalls von dem Magistrat keine Befehle diesem Verhältnis zufolge annehmen würde. (3) Drittens glaubten die in den Vorstädten befindlichen fremden Jurisdiktionen, die „*qua nobilis*“ und Landstände nie der Gerichtsbarkeit des Magistrats zu unterstehen noch Befehle von demselben anzunehmen. (4) Die die Polizei ausübenden Magistratsmitglieder müssten gegen ihre Mitbürger Rücksicht tragen, da sie als bestimmte Ausschussmänner selbst den Bürgermeister und die Räte zu wählen, folglich einen gewissen Einfluss zu haben schienen. Und schließlich (5) würden die Magistratsmitglieder aus dem Verhältnis gegen sich selbst als Bürger der Stadt jede Polizeimaßnahme, sobald solche mittel- oder unmittelbar auf ihre Häuser, den hiermit verbundenen Ausschank und andere bürgerliche Attributen Bezug nähme, zu beseitigen versuchen.¹¹

Der Polizeidirektor Okacz hielt daneben auch die Berichterstattung für sehr unvoreteilhaft, indem er zwar seine Berichte nur an den Landeschef abzugeben hatte, dieser aber solche oft in notwendigen Fällen an die Landesstelle leitete, wodurch „vielfältige Kollisionen und unnötige Schreibereien“ entstünden. Aus diesem Grunde und mit Hinblick auf die abgezielte „Verbesserung“ der Polizei in Brünn (Brno) schlug der Brünner Polizeidirektor vor, in der kaiserlichen Instruktion vom 12. November 1786 in jenen Fällen die Ausnahme zu ermöglichen, wo es die kürzere Verhandlung der Geschäfte notwendig machen würde. Nicht ungewagt schlussfolgerte er weiter, dass die Polizeigeschäfte wieder dem Polizeidirektor unter alleiniger Leitung des Landeschefs überlassen würden.¹² Okacz legte ebenfalls eine ausführliche Arbeitsmethodik vor, welche ihm die gleiche Verantwortung wie vor November 1786 zusicherte, mit dem Unterschied, dass er als Referent in Polizeisachen und zu ernennen wollender Gubernialrat seine Angelegenheiten gleich zu Beginn der Gubernialsitzung vortragen könnte.¹³ Dieser Analyse fügte Okacz ebenfalls die Einschätzung des zur Bearbeitung der Polizeigegegenstände erforderlichen Personals bei.¹⁴ Von Bedeutung für unser Verständnis der Polizeimanipulation in den Jahren 1787–1790 ist auch die Passage, worin der Polizeidirektor die Zuständigkeiten und Vorgangsweise des Magistratsrates kritisiert und diese seinem System einzuverleiben versucht. Er stellte eindeutig fest, dass es nicht möglich wäre, „*daß ein Magistratualrath für sich allein, wie es bisher geschehen, alles untersuche und abthue und dann erst, wenn über das Verhandelte von höherer Behörde gefraget wird, er Pollizeidirektor Red(e) und Antwort gebe*“.¹⁵ Okacz könnte den Magistratsveranlassungen niemals sein „*Vidi*“ beifügen, weil dieses ent-

¹⁰ MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Bericht des m.-s. Gouverneurs Ugarte an die böhmisch-österreichische Hofkanzlei vom 11.2.1789, fol. 2 verso.

¹¹ Ebenda.

¹² Ebenda, fol. 6 verso.

¹³ Ebenda, fol. 9 verso.

¹⁴ Ebenda, fol. 12–16 .

¹⁵ Ebenda, fol. 14.

weder die Bestätigung oder die Notiz der Sache voraussetzt und ihn damit verantwortlich machen würde. Dass sich der Polizeidirektor einen Magistratualrat wegen des „Zusammenhanges der politischen und Polizeigeschäfte“ beibehalten, demselben alle Untersuchungen und Begutachtung über die eingezogenen Personen und Verbrecher auftragen würde, lässt sich als eine reine Kompromissablenkung zwischen dem aktuellen und gewünschten Stand der Polizeikompetenzen klären.¹⁶

Nach eigenen Worten des Gouverneurs Ugarte, welcher die Analyse Okaczys vom 8. Februar 1789 als Grundlage seines Berichtes benutzte, wäre es nicht die Absicht, „den Magistrat aus dem Polizeigeschäft ganz zu entfernen, sondern nur durch eine nähere Verbindung mit der Polizeidirektion in jenen Fällen, wo der Magistrat unmöglich allein nützlich wirken kann, die erwünschte Beförderung zu erzielen.“¹⁷ Ein festzustellender Grundsatz, dass dem Magistrat die Übersicht aller Polizeimaßnahmen als Grundobrigkeit zu besorgen, der Polizeidirektion wiederum die Hauptaufsicht, die Maßnahmen zur Verbesserung und die Besorgung derjenigen Geschäfte, bei denen eine Kollision von mehreren Jurisdiktionen eintreten würde, anzuvertrauen wäre.¹⁸ Um es kürzer zu sagen, ginge es grundsätzlich um die Unterteilung der Geschäfte zwischen dem Magistrat und der Polizeidirektion auf der einen und um die Bestimmung der Wirksamkeit der Polizeidirektion sowie ihre Verbindung mit dem Landeschef und der Länderstelle auf der anderen Seite.

Die Sicherheit der Personen und ihres Eigentums sowie die „Wohlfeltheit“¹⁹ stellten die ersten Gegenstände, welche vom Magistrat gar nicht selbst zu besorgen wären, nicht zuletzt wegen der dabei vorkommenden Auseinandersetzungen mit fremden Obrigkeiten. Das Anzeigewesen (bzw. Meldewesen) wäre der Polizeidirektion, die gewöhnlichen Generalvisitationen dem Magistrat zuzuteilen. Die Polizeiwache sollte wegen des zweckmäßigeren Gebrauchs der Polizeidirektion untergeordnet werden, die gewalttätigen Handlungen wie Diebstähle oder Einbrüche könnten von dem Magistrat als einer politischen oder Kriminalbehörde zu verhandeln sein, freilich unter Mitwirkung der Polizeidirektion bei der Täterentdeckung. Alle verhafteten Personen und Verbrecher waren der zuständigen Behörde zu überliefern, bloß die in Polizeisachen befangenen Personen wären von der Polizeidirektion zu behandeln. Die Polizeigegegenstände des politischen Schlages hätte der bei der Polizeidirektion anwesende Magistratsrat zu untersuchen und zu begutachten, wodurch man den möglichen Kollisionen zwischen politischen und Polizeibehörden zu steuern gedachte. Dem Magistrat bliebe es ebenfalls unbenommen, die eventuellen Sicherheitsmaßnahmen zur Aufsicht unter den Bürgern auch ferner auszuüben und die bürgerlichen Bauplätze durch den erwähnten Direktionsmagistratsrat mit Zuziehung der Sachverständigen besichtigen zu lassen.²⁰

Die Polizeibeamten würden über die Aufrechterhaltung der Ordnung wachen und die Zuwiderhandelnde in den täglichen Rapporten anzeigen. Die Ordnung bei den

¹⁶ Ebenda, fol. 12 verso.

¹⁷ Ebenda, fol. 23 verso.

¹⁸ Ebenda, fol. 24.

¹⁹ Es handelte sich um eine Kompetenz, über die relevante Höhe der Preise zu wachen und diese möglichst stabil und günstig zu halten.

²⁰ Ebenda, fol. 18 verso – 20.

Feierlichkeiten sowie die Theateraufsicht gehörten der Polizeidirektion, jene der Zunftsachen und der Feuermaßnahmen wiederum dem Magistrat. Die Pflasterung und Erhaltung der öffentlichen Brunnen wurde durch die städtische Anwaltschaft geleitet, die Beschwerden wären allerdings auf die Polizeidirektion zur sofortigen Beseitigung zu richten. Da die Stadtsäuberung von den Arrestanten in der Frohnfeste besorgt wurde, hätte die Polizeidirektion darüber die Aufsicht zu haben, wobei ihr noch auch das Beleuchtungsgeschäft und die Überschwemmungsabhilfe gehörten.²¹ Die Wohlfeilheit und Aufsicht über Maße, Gewichte, Quantität und Qualität sollte das Hauptaugenmerk des polizeilichen Magistratsrats – unter Zuziehung des Marktaufsehers – sein, wobei die Verfassung der Marktpreise und – taxen nach wie vor beim Magistrat erledigt würde.²²

Der mährisch-schlesische Landeschef Ugarte befürwortete ebenfalls die Abänderung des unter der Leitung des Magistrats stehenden Polizeigeschäfts und hieß die meisten vom Polizeidirektor Okacz oben erwähnten Vorschläge gut. In Bezug auf die wesentlichsten Gegenstände hätte es allerdings bei der kaiserlichen Instruktion vom 12. November 1786 zu verbleiben.²³

III. Kurswechsel seit März 1789

Der oben geschilderte Versuch zur Erweiterung der Kompetenzen der Polizeidirektionen mag zwar von der böhmisch-österreichischen Hofkanzlei Mitte März 1789 zurückgewiesen worden sein, schien aber eine Woche später bereits einen viel festeren Boden unter den Füßen gehabt zu haben. Der niederösterreichische Regierungspräsident und Landmarschall Graf Pergen forderte nämlich am 23. März 1789 nicht nur die Auskünfte über die Einteilung der mährisch-schlesischen Städte in Viertel/Bezirke und die dortige Bestellung eines bürgerlichen Aufsehers, sondern äußerte sich klar, „*daß, da Seine Majestät Sich überzeugt haben, wienach durch die Magistraten die Polizey nicht mit der Thätigkeit, wie es diese Anstalt fordert, zu Werk gehen können, theils, weil ihre Rathsglieder mit anderen Gegenständen beschäftigt sind, theils, weil nicht alle die hinlänglichen Kenntnisse haben, Allerhöchstdieselbe befehlen, womit die Polizeydirektionen wieder in ihre erste Aktivität gesetzt werden.*“²⁴ Diese Wende stützte sich innenpolitisch vor allem auf die Tatsache, dass Kaiser Joseph II. den Grafen Pergen einerseits seiner Stellung des niederösterreichischen Regierungspräsidenten aus Gesundheitsgründen enthoben, andererseits jedoch dessen Position als den obersten Leiter der Habsburger Polizeigeschäfte im Frühjahr 1789 bestätigt hatte. Das bedeutete zum einen, dass Pergen die Leitung des Polizeigeschäfts ganz unabhängig zu besorgen hatte, zum anderen hatte er die Oberaufsicht über die Polizei- und Sicherheitsanstalten dergestalt inne, dass sich alle Länderchefs diesbezüglich unmittelbar und allein an ihn zu verwenden hatten.²⁵ Außenpolitisch könnte sie einigermassen auf die wachsende Bedeutung der (Geheim-)Polizei nach dem Krieg der Habsburgermonarchie mit dem

²¹ Ebenda, fol. 20–22.

²² Ebenda, fol. 22.

²³ Ebenda, fol. 25–30.

²⁴ MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, fol. 21–22, Pergen an Ugarte, 23.3.1789.

²⁵ F. WALTER, *Organisierung der staatlichen Polizei*, S. 38.

Osmanenreich (1788) und den dadurch intensivierten internen Spannungen sowie der Gefahr einer von Preußen anzustiftenden ungarischen Rebellion zurückzuführen sein.²⁶

Allmählich flossen nach Brünn in die Hände des Landesgouverneurs die Berichte aus verschiedenen Teilen Mährens und Schlesiens. Zuerst aus der Polizeidirektion in Brünn, nachher aus Troppau (Opava), Groß-Meseritsch (Velké Meziříčí), Jägerndorf (Krnov), Mährisch-Trübau (Moravská Třebová), Znaim (Znojmo) und Teschen (Těšín).²⁷ Am 23. Mai 1789 konnte Ugarte selbst dem Grafen Pergen nach Wien melden, dass es schon zu damaliger Zeit die Viertel- bzw. die Bezirkseinteilung sowohl in der Provinzhauptstadt Brünn als auch in größeren und kleineren Kreis- und Munizipalstädten gab. Brünn wurde in vier, Troppau in drei Viertel eingegliedert. In Brünn hatten sich die sog. „*Viertelmeister*“ und „*Rottmänner*“, in Troppau wiederum die „*Gassenkommissare*“ unentgeltlich bei „Feuer- und anderen Visitationen“ gebrauchen lassen und hierüber dem Magistrat von Zeit zu Zeit Rapporte zu erstatten. In den Brünner Vorstädten bediente sich die Polizei zum Behuf des Anzeigwesens und der Meldungen über wichtigere Vorfälle der sog. „*Grundrichter*“ (Gassenrichter), weil es die verschiedenen Jurisdiktionen dort nicht ermöglichten, eigene Bezirke unter Aufsicht „fremder“ Bürger zu gründen.²⁸ Es ist nicht uninteressant, dass dies in drei Troppauer Vorstädten möglich war, wo drei Bezirke unter Aufsicht der sog. „*nächtlichen Zirkelwache*“, welche überwiegend aus alten Männern, Frauen und Kindern bestand, errichtet wurden. Kein Wunder, dass der Troppauer Polizeidirektor Franz Joseph v. Herbel diese Zirkelwache aufzulösen und ihre Aufgaben den „*Gassenältesten*“ oder „*Gassenrichtern*“ zu überlassen beabsichtigte.²⁹

Mährisch-schlesischer Landeschef Graf Ugarte fügte auch die Anmerkung bei, dass diese Aufsichtsmaßnahmen „*vorzüglich bei denen nicht organisirten und folglich ganz unvermöghlichen Städten von weniger oder keiner Wirkung (wären – M.CH.), weil die die Aufsicht habende Bürger (...) sich mehr mit ihrem Nahrungsbetrieb*“³⁰ beschäftigen würden. Es war die Finanzfrage, welche weder dem Staatsärar noch den derartigen Gemeinden aufgebürdet werden konnte, so dass Ugarte einen Vorschlag zur Entlastung der diese Dienstleistung besorgenden Personen von allen Gemeindelasten und ihre Unterstützung durch die Hälfte der eingehenden Polizeistrafgelder machte.³¹ Unter dem Grundsatz, die Polizeidirektion sei in ihrer Wirksamkeit unter der Oberaufsicht und Leitung des Gouverneurs zu reaktivieren, knüpfte Ugarte an die im Februar 1789 entwickelten Ansichten über die Zulassung des Polizeidirektoren zu den Gubernialsitzungen, Erweiterung der Kompetenzen der Polizeidirektionen sowie über die

²⁶ Siehe Derek BEALES, *Joseph II. Against the World (1780–1790)*, Cambridge 2009, S. 554 oder *Josephinismus als Aufgeklärter Absolutismus*, Hrsg. von Helmut REINALTER, Wien – Köln – Weimar 2008, S. 16.

²⁷ MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Berichte aus Brünn (14.4.1789), Groß-Meseritsch (14.4.1789), Troppau (17.4.1789), Jägerndorf (20.4.1789), Mährisch-Trübau (30.4.1789), Znaim (12.5.1789) und Teschen (17.5.1789).

²⁸ MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Ugarte an Pergen, 23.5.1789.

²⁹ Ebenda.

³⁰ Ebenda.

³¹ Ebenda.

Beseitigung der „Schreiberei“ an.³² Die Wiedereinführung der starken Position der Polizeidirektionen nahm jetzt auf jeden Fall konkretere Züge an.

Die Tinte auf den Gubernialverordnungen war noch nicht ganz trocken und es kamen weitere Aufträge aus Wien, welche auf eine weitläufige Polizeireform schließen ließen. Bereits Anfang Mai 1789 hat sich Pergen dafür interessiert, auf welche Art bis dahin die Sicherheit auf den Straßen und auf dem Lande in Mähren und Schlesien gewährleistet worden war, *„um das flache Land von Vagabunden und herrenlosem Gesindel zu reinigen.“*³³ Konkrete Fragen zielten in die Richtung, *„wie und durch wen die Streifereyen³⁴ vorgenommen, wie oft im Jahre, und mit welcher Wirkung, und dann auf welche Art sie vielleicht in Zukunft zweckmäßiger eingerichtet werden könnten. (...) wie das Generale, vermög welchen niemand in einem Markte oder Dorfe sich länger als 24 Stunden, ohne sich durch einen Paß oder auf andere Art auszuweisen, aufhalten darf, befolget werde, und was mit solchen, die sich nicht auszuweisen vermögen, geschiehet.“*³⁵ Graf Pergen wollte ebenfalls genau erfahren, ob und wie viel Zucht- und Arbeitshäuser sich dort befinden bzw. wie diese zu errichten sein würden, welche Frage allerdings in dem Gubernialschreiben an sämtliche Kreishauptleute nicht erschien³⁶, wahrscheinlich aus Redundanzgründen, da in der Provinzhauptstadt Brünn selbst nur vor kurzem (1786) ein Zucht- und Arbeitshaus errichtet worden war.

Aus den Angaben der einzelnen Kreishauptleute lässt sich ersehen, dass die Domänen und Städte die sog. „besonderen Landesvisitationen“ monatlich in den meistens abgelegenen Ortschaften, Mühlen oder Wäldern durchzuführen hatten. Darüber hinaus waren die sog. „allgemeinen Landesvisitationen“ jährlich an einem bestimmten Tage³⁷ parallel im ganzen Lande mit Zuziehung der Untertanen, Dorfgemeinden, Landdragoner oder der Jäger vorzunehmen, welche alle Wohnorte, Straßen und Stallungen durchzustreifen hatten. Hierüber müssten dann vierteljährlich die Wirtschaftsämter und städtische Behörden mit Ende Januar, April, Juni und Oktober ihre Vollzugsberichte den betreffenden Kreisämtern abgeben.³⁸ Der Brüner Kreishauptmann fügte allerdings hinzu, durch solche Landesvisitationen würden nur wenige Vagabunden aufgefangen, teils wegen der Lauigkeit der Wirtschaftsämter und schwieriger Geheimhaltung der Landesvisitationen, teils wegen der Beschwerlichkeit solcher Unternehmen für die Landleute.³⁹ Die Abhilfe würde einerseits die Einschärfung der Behutsamkeit der Wirtschaftsämter, strenge Bestrafung für Unterbringung der Vagabunden sowie

³² Ebenda.

³³ MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Pergen an Ugarte, 6.5.1789.

³⁴ D.h. die Durchführung der sog. Kontrollgänge oder –fahrten in einem bestimmten Gebiet.

³⁵ MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Pergen an Ugarte, 6.5.1789.

³⁶ MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Gubernialschreiben an sämtliche Kreishauptleute vom 12.5.1789.

³⁷ Demnach wurde z.B. mittels Hofdekrets vom 10. März 1789 die „Hauptlandesvisitation und gefängliche Einziehung des herrenlosen lüderlichen herumirrenden Gesindels“ für die Nacht zwischen 28. und 29. April 1789 bestimmt. Vgl. Landesarchiv Troppau – Filiale Olmütz (Zemský archiv Opava – pobočka Olomouc), Kreisamt Prerau (Krajský úřad Přerov), Ktn. 3, Signatur G 195, fol. 6, Gubernialschreiben an das Prerauer Kreisamt vom 16.3.1789.

³⁸ MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Berichte der Kreishauptleute aus Brünn (14.5.1789), Weisskirchen (18.5.1789), Znaim (19.5.1789), Teschen (19.5.1789), Jägerndorf (19.5.1789), Hradisch (20.5.1789), Groß-Meseritsch (22.5.1789) und Mährisch-Trübau (5.7.1789) an das m.-s. Landesgubernium.

³⁹ MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, fol. 51–53, Bericht des Brüner Kreishauptmanns an das m.-s. Landesgubernium vom 14.5.1789.

kleinere Belohnungen (Taglia) für ihre Aufhaltung, andererseits die alleinige Gültigkeit der gedruckten Gubernialpässe auf Kosten der geschriebenen Pässe und die verhältnismäßige Vermehrung der Portatschen⁴⁰ unter Leitung der Kreisämter darstellen.⁴¹ Mit Hinblick auf die ausweislosen oder verdächtigen Personen in den Städten oder Märkten ging man meistens derart vor, dass sie nach der Entdeckung und summarischem Verhör entweder dem Kriminalgericht oder der lokalen Militärbehörde zu übergeben oder mit kreisamtlichen Schubpässen an ihren Heimatsort zu befördern waren.⁴²

Diese Anfragen von oben und Berichte von unten zeigen uns einerseits die Vorgangsweise, Mängel und Möglichkeiten der Sicherheitsvorkehrungen auf dem Lande, andererseits deuten auf die Zentralisierungstendenzen des Habsburger Polizeisystems hin, als die vom Grafen Pergen in Wien projektierten Sicherheitsmaßnahmen allmählich von den Städten in das flache Land zu transferieren waren.

Einen nächsten Schritt zur festeren Kontrolle und zum direkten Einfluss auf das Sicherheitswesen in den Provinzen stellte die neue Korrespondenzart, welche von Pergen in der zweiten Junihälfte des Jahres 1789 eingeführt wurde.⁴³ Danach hatte der Brünner Polizeidirektor Okacz eine ununterbrochene wöchentliche Korrespondenz mit dem dem Staatsminister Pergen untergeordneten Wiener Polizeioberdirektor Franz v. Beer zu führen, wobei die Korrespondenz des Länderchefs mit Pergen nur in besonderen Fällen Platz greifen sollte. Die Hauptgegenstände, über welche der Brünner Polizeidirektor nach Wien „punktweise, einfach, ohne Weitläufigkeit oder Zierlichkeit“ zu berichten hatte, betrafen *„die jedesmaligen Gesinnungen und Denkungsart aller Volksklassen, verdächtige und staatsgefährliche Fremde oder Einheimische, alle erhebliche Vorfälle im Publikum als Aufläufe, Mißwachs, wirkliche oder vorzusehende Theuerung und deren allfällige Ursachen, Feuersbrünste, Überschwemmungen, beträchtliche Diebfälle, starke Crisen, Straßenräubereien, gewaltsame Todesarten, Selbstmorde, und deren Veranlassungen, ausfindig gemachte Verbrecher, besonders solche, welche durch Steckbriefe beschrieben worden sind.“*⁴⁴ Das war jedoch nicht alles, weil man in Wien ebenfalls über die Fragen *„wie das Anzeigewesen in Gang erhalten, ob sich hiebei Anstände, und welche ergeben, was für merkwürdige Fremde sich aufhalten, was für Personen von Bedeutung, und allenfalls aus welcher Absicht nach der Residenz (Wien – M.CH.) gehen, wieviel Polizeistrafgelder eingegangen, und wegen welcher Gattung von Übertretungen solche abgefordert“*⁴⁵ worden waren. Was dabei besonders auffiel, war allerdings nicht nur die große Reichweite der zu behandelnden Gegenstände, welche man eigentlich der Polizei zutrauen würde, sondern die Ausschaltung des Landesgouverneurs von diesen wichtigen Polizei- und Sicherheits-

⁴⁰ Sie stellten ein spezifisches Sicherheitskorps dar, welches in Mähren in den Jahren 1638–1829 tätig war. Vgl. Daniel DRÁPALA, *Klady a záporý zemské služby portášů v 18. století*, In: Kuděj (Časopis pro kulturní dějiny) 2, 2002, S. 20–32.

⁴¹ MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, fol. 51–53. Siehe auch Berichte der Kreishauptleute aus Znaim (19.5.1789) und Mährisch-Trübau (5.7.1789).

⁴² Ebenda.

⁴³ MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Pergen an Ugarte, 19.6.1789.

⁴⁴ MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, der Entwurf der Korrespondenz betitelt „An die Herren Polizeidirektoren“, als Beilage zum Schreiben Pergen's an Ugarte vom 19.6.1789.

⁴⁵ Ebenda.

auskünften. Es war ganz logisch und nachvollziehbar, dass Graf Ugarte sofort seinem Recht mindestens auf die Abschriften solcher Berichte Geltung verschaffen wollte und die Frage der „Verlässlichkeit der Quellen“ für solche Berichte aufwarf. Seien sie amtlich oder privat, wollte sie der Brüner Landeschef „wegen etwaiger Anstände“ oder zum Behuf der „Informationsbewahrung“ selbst überprüfen.⁴⁶

IV. Fragliche Norminterpretation der „Reaktivierung“ der Polizei

Parallel zu diesen Landespolizeikompetenz- sowie Korrespondenzfragen hat Graf Ugarte bestimmte Weisungen auch von der Böhmisches und Österreichischen Hofkanzlei in Wien als seiner Oberbehörde erhalten, die allerdings einen bestimmten Widerspruch bzw. eine neue Interpretation des zu erneuernden Wirkungskreises der Polizeidirektion enthielten.

In einem Hofdekret bekam der mährisch-schlesische Gouverneur Anfang Juni 1789 die Weisung, sich genau an die Instruktion vom 14. November 1786⁴⁷ zu halten und dem Polizeidirektor weder die Jurisdiktion noch die Leitung der Polizeigeschäfte einzuräumen, weil diese Angelegenheiten in den Städten den Magistraten übergeben worden waren.⁴⁸ Damit war Okacz wieder in die Schranken der reinen Kontrolle über die Ausübung der Polizeiangelegenheiten gewiesen, trotz den durch Pergen im März 1789 vermittelten Befehl Kaisers Joseph II. über Wiedereinführung der Polizeigewalt der Polizeidirektionen auf Kosten der Magistrate. Ugarte machte daher den Obersten Kanzler Grafen Leopold Kollowrat-Krakowsky sofort auf diesen Widerspruch in Bezug auf die Erweiterung bzw. Aufrechterhaltung der Kompetenzen der Polizeidirektion aufmerksam.⁴⁹ Zugleich kam es zu einer Kontroverse zwischen der Hofkanzlei und dem mährisch-schlesischen Gouverneur, weil „das Benehmen“ der Landesstelle insoweit als vorschriftswidrig bezeichnet wurde, weil es dem Brüner Polizeidirektor ermöglicht haben sollte, „sich in die Leitung der Polizeigegegenstände einzumengen und dadurch Anlass zu Kollisionen zu geben.“⁵⁰ Gekränkt, einer ungenügenden Befolgung der Instruktion vom 12. November 1786 beschuldigt zu werden, wies Ugarte darauf hin, dass diese Einleitung in dem Sitzungsprotokoll vom 4. Dezember 1786 umständlich aufgeführt wurde und äußerte seine feste Überzeugung, dass „*das Benehmen der Landesstelle und das meinige (...) auch ganz dem Inhalt der höchsten Instruktion und dem Dienst selbst angemessen*“⁵¹ sei. Er argumentierte weiter, „*daß in der ganzen Instruktion vom 14. November 1786 die Vorschrift nicht enthalten (gewesen –M.CH.) sei, daß der Polizeidirector gar nicht in die Leitung der Polizei- und Sicherheitsgegenstände einzugehen, daß er gar keine Jurisdiktion auszuüben*“⁵² hätte. In den nächsten

⁴⁶ MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Ugarte an Pergen, 26.6.1789.

⁴⁷ Es handelt sich um die mittels des Hofdekrets vom 15.11.1786 an das m.-s. Landesgubernium mitgeteilte Instruktion vom 12.11.1786. Warum aber wiederholt in den Berichten von Ugarte der Datum 14.11.1786 vorkommt, ist aus dem Text unklar, obzwar es dem Inhalt und Argumenten nach eindeutig um dasselbe Dokument geht. (Vgl. MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Ugarte an die Hofkanzlei, 13.6.1789).

⁴⁸ MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Hofdekret an Ugarte, 4.6.1789.

⁴⁹ MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Ugarte an Kollowrat, 13.6.1789.

⁵⁰ MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Hofdekret an Ugarte, 4.6.1789.

⁵¹ MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Ugarte an die Hofkanzlei, 13.6.1789.

⁵² Ebenda.

Zeilen rechtfertigte er sich mit dem Hinweis auf den genauen Wortlaut in der Instruktion, wonach der Polizeidirektor in die erwähnten Geschäfte „nicht primitive“⁵³ einzugehen“ hätte, folglich „daß also der Polizeidirektor *secundarie* in die Leitung dieser Gegenstände sich einzulassen“⁵⁴ hätte.

In Bezug auf die Jurisdiktion schlussfolgerte Ugarte, dass davon die Polizeidirektion schon daher nicht völlig ausgeschlossen gewesen sei, weil sie den Magistrat nicht nur in Polizeianglegenheiten strikt zu kontrollieren und nötigenfalls den Landeschef darüber zu informieren, sondern auch in dringenden Fällen zur Verhinderung der drohenden Verzugsgefahr „auch die Veranlassung sogleich von selbst *sua autoritate* zu treffen“⁵⁵ hätte. Kurz gesagt, die Exekutive und die unmittelbare Aufsicht aller Polizei- und Sicherheitsmaßnahmen in der Stadt hätten dem Magistrat, die Oberaufsicht darüber dem Polizeidirektor zustehen müssen. Der Landeschef deutete noch auf den sich in der Instruktion gründenden Unterschied hin, der Polizeidirektor könnte niemals für sich allein – mit Ausnahme der dringenden Fälle – sondern jedes Mal nach eingeholter Genehmigung des Landeschefs die Veranlassungen treffen, wogegen eine solche zusätzliche Möglichkeit den Kreisämtern eingeräumt worden war.⁵⁶

Um diesen normativen Anforderungen der Leitung, Haupt- und Oberaufsicht praktisch Geltung verschaffen zu können, hatte der Magistrat seine Berichte nur durch die Polizeidirektion an den Landeschef oder die Landesstelle einzusenden sowie die Erledigungen darüber nur mittels der erwähnten Polizeidirektion an den Magistrat zu expedieren waren.⁵⁷ Der Informationsfluss und -austausch waren allerdings noch dadurch komplizierter, weil der Polizeidirektor nicht durch die Landesstelle, sondern durch den Landeschef zu wirken hatte. Einen Vorwurf der Hofkanzlei, die oben erwähnte Instruktion vom 12. November 1786 in diesem Punkt nicht befolgt zu haben, versuchte Ugarte dadurch zu entkräften, dass alle von dem Polizeidirektor erstatteten Berichte an ihn als Landeschef gerichtet, wobei die Erledigungen darüber dem Polizeidirektor durch eigene Präsidialdekrete zukamen.⁵⁸

Die Hofkanzlei ließ sich keineswegs durch diese Erklärung zufrieden geben und bestand darauf, dass die Behandlung der Polizeigeschäfte von Seite des mährisch-schlesischen Guberniums den höchsten Instruktionen zuwider lief und unverzüglich abgestellt werden musste.⁵⁹ Vor allem hob sie hervor, dass die oben erwähnte Instruktion nirgendwo angab, der Magistrat sei dem Polizeidirektor untergeordnet gewesen. Vorausgesetzt dass es der Fall gewesen wäre, würde der Polizeidirektor gar nicht dem Landeschef eine Anzeige machen müssen, als er eine vorschriftswidrige Handlung vom Magistrat wahrnehmen würde, sondern den Magistrat gleich zurechtgewiesen gehabt zu haben. Ebenfalls rügte die Wiener Zentralbehörde den Umstand, dass die Polizeidirektion instruktionswidrig über die „Wohlfeilheit-, Sauberkeit- und Handwerksangelegenheiten“ vernommen und von ihr ebenfalls mehrere Geldstrafen aufer-

⁵³ D.h. „primär“.

⁵⁴ MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Ugarte an die Hofkanzlei, 13.6.1789.

⁵⁵ Ebenda.

⁵⁶ Ebenda.

⁵⁷ Ebenda.

⁵⁸ Ebenda.

⁵⁹ MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Hofdekret an Ugarte, 20.6.1789.

legt worden wären, was die Hofkanzlei mehr auf die Leitungs- und Jurisdiktionstendenzen als Kontrollkompetenzen der Polizeidirektion in Bezug auf die Polizeigeschäfte schließen ließ. Auch ihre Interpretation des Satzes, „*daß (...) der Polizeidirektor zwar secundarie durch die Anzeige an den Landeschef, niemals aber primitive, wie es geschehen, in der Leitung der unmittelbar an den Magistrat übertragenen Polizeygegenstände einzugehen, somit in keinem Fall die Jurisdiktion auszuüben, Bescheide, und Verordnungen auf die Parteyen herauszugeben*“⁶⁰ hätte, gar nicht als einen Anspruch auf eine Exekutivgewalt, sondern lediglich als „*eine der Sache nothwendig angemessene Ausnahme*.“⁶¹ Die Anzeigen des Polizeidirektors sollten folglich nicht an der Landesstelle verhandelt, sondern „privativo“ zwischen dem Landeschef und Polizeidirektor abgetan werden, welchen Anordnungen Graf Ugarte sofort Folge leistete.⁶²

Die von der Hofkanzlei durchgesetzte Richtung wurde auch durch den kaiserlichen Auftrag vom 25. Juni 1789 bestätigt, wo es ausdrücklich hieß, dass sich der Gouverneur „*des Polizeidirektors, wo er es dem besten des allerhöchsten Dienstes zuträglich fände, bedienen könne, jedoch immer mit der nöthigen Vorsicht, daß alle Kollisionen vermieden werden und in keine Jurisdiktion ein Eingriff geschehe*.“⁶³ Die Hofkanzlei führte dies mit der Einschärfung aus, dass der Polizeidirektor keine Bescheide und Verordnungen zu erlassen und keine Sitzungen abzuhalten hätte. Weitere Anordnungen haben ihm die Aufsicht über die Sitten und Ordnung im Theater (d.h. nicht über das Theaterpersonal) zugestanden, wobei die Verordnungen nicht mittelbar durch die Polizeidirektion, sondern unmittelbar an den Magistrat zu erlassen wären. Sein Gutachten bzw. Kommentar hätte der Polizeidirektor lediglich den Magistratesberichten und Protokollen beizusetzen, welche die „Polizei- und Sicherheitsangelegenheiten im strengsten Verstande“ (im engsten Sinne des Wortes – M.CH.) betrafen.⁶⁴

Die Polizeireform vom November 1786 schien dadurch formell aufrecht erhalten gewesen zu sein. Dessen ungeachtet wiesen die Anfragen des Landeschefs Ugarte vom Juli und August 1789 in Bezug auf die Bestimmung der „engeren Polizeygegenstände“ sowie der komplizierte Geschäftsgang⁶⁵ der Polizeigeschäfte auf die Systemdefizite und Zweigleisigkeit eines solchen Verfahrens deutlich hin.⁶⁶

⁶⁰ Ebenda.

⁶¹ Ebenda.

⁶² MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Präsidialdekret Ugarte's an die Polizeidirektoren in Brünn und Troppau vom 26.6.1789, siehe auch Bericht Ugarte's an die Hofkanzlei vom 10.7.1789.

⁶³ MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Hofdekret an Ugarte vom 30.6.1789.

⁶⁴ Ebenda.

⁶⁵ Normalerweise sollte der Magistrat seine Berichte und Protokolle dem Polizeidirektor an die Hand geben, welcher sie an den Gouverneur mit seinen Bemerkungen und Erinnerungen einzusenden hatte. Dadurch entsprach man dem Grundsatz, der Polizeidirektor hätte keine Jurisdiktion auszuüben. Damit er aber nicht als eine „Behörde“ erschiene, müsste der Magistrat seine Berichte an die Landesstelle richten. Da aber noch der Grundsatz in Kraft treten sollte, dass alle Erinnerungen und Anzeigen des Polizeidirektors nur unmittelbar durch den Landeschef und niemals durch die Landesstelle erledigt werden sollten, würde es nur schwerlich auf mehreren Umwegen geschehen. Der Landeschef müsste bei jedem Vortrag eines solchen Gegenstandes die Erinnerungen des Polizeidirektors zur Verfügung haben und neuerlich einsehen. Würde in der Folge ein Schluss gegen den Magistratesantrag gefasst und dennoch die Erinnerungen des Polizeidirektors nicht in den Akten der Landesstelle hinterlegt werden dürfen, sondern in den Präsidialakten aufbewahrt

V. „Polizei- und Sicherheitsreform“ des Jahres 1789

Während die Hofkanzlei in den Provinzhauptstädten die Leitung der Polizeigegegenstände bei den Magistraten auf Kosten der Polizeidirektionen wenigstens temporär verteidigen konnte, versuchte der Staatsminister Pergen seinen Sicherheitsentwürfen in die kleineren Städten und Märkten Eingang zu verschaffen.⁶⁷ Danach sollte jeder Magistrat eines solchen Ortes, falls noch nicht geschehen, die Stadt nach der Größe und Lokalität in Bezirke einteilen und dort „gutdenkende“ Bürger zur Aufsicht anstellen. Der Aufgabenbereich dieser „bürgerlichen Aufseher“ umfasste die Sicherheit der Personen, die Aufrechterhaltung der gesetzmäßigen Ordnung und besondere Vorschriften in Bezug auf die Privat- und öffentliche Sicherheit.⁶⁸

Hinsichtlich der Gefahren für das Leben und Eigentum wurden als deren drei Hauptursachen die Unvorsichtigkeit, Böswilligkeit und Zufälle genannt. In der ersten Beziehung hatten die künftigen bürgerlichen Bezirkskommissare die Bauplätze zu beaufsichtigen, tiefere Gräben, Kanäle bzw. Kelleröffnungen zu verwahren, die Leute mit „versteckten Krankheiten“ abzusondern, die Einhaltung der Feuerlöschordnung zu kontrollieren, die Vorsichten über die Hunde, Baden, Eislaufen oder über die Lebensmittel auf den Märkten zu halten. In der zweiten Beziehung sollten sie die Diebstähle, Selbst- und Meuchelorde, Schlägereien, Tumulte und Feuerbrünste behandeln können, möglichst zu verhindern bzw. „alles Notwendige“ zur Aufklärung zu machen suchen. Unter die „Zufälle“ ordnete man die Stürze, Erstickungs-, Ertrinkungs-, Erfrierungs oder „Ersäufungsfälle“, bei welchen sie „das Möglichste“ zur Rettung an der Stelle zu unternehmen hatte. Die spezielle Aufmerksamkeit sollte auch der möglichen Überschwemmungsgefahr gewidmet.⁶⁹

Die Handhabung der „guten Ordnung“ umfasste die Verbote der „Winkelzusammenkünfte“, ordentliche Sperrung der Schankhäuser, die Verhinderung von „ärgerlichen Reden“ gegen die Landesverwaltung, Religion und Sitten sowie von „anstößigen“ Liedern, Büchern oder Bildern oder die Aufsicht über gesetzmäßige Heiligung der Son- und Feiertage.⁷⁰

Schließlich sollte man nach Pergen's Aufträgen darauf aufpassen, „*daß die innere Ruhe und Sicherheit durch sich einschleichende gefährliche Leute nicht gestört*“ würde.⁷¹ Jeder Einwohner hatte demnach die bei ihm wohnenden Fremden dem Ortsvorsteher melden und dieser war dafür zuständig, über sie ein förmliches Protokoll zu führen. Vorausgesetzt dass etwa ein erheblicher Verdacht gegen diese Fremden geschöpft wäre, müsste es unmittelbar durch die Kreishauptleute oder in dringenden Fällen direkt an den Landeschef geheim berichtet werden, um diesfalls die nötige

werden müssen, wäre die folgende Aktentrennung alles andere als angemessen gewesen. Vgl. MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Bericht Ugarte's an die Hofkanzlei vom 10.7.1789.

⁶⁶ MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Bericht Ugarte's an die Hofkanzlei vom 10.7.1789 und Gubernialschreiben an die Hofkanzlei vom 21.8.1789.

⁶⁷ MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, „Amtsunterricht in Polizey- und Sicherheits-Sachen für die Magistrate der Municipalstädte und Märkte“, als Beilage zum Schreiben Pergen's an Ugarte vom 19.6.1789.

⁶⁸ Ebenda.

⁶⁹ Ebenda, 1. Abteilung.

⁷⁰ Ebenda, 2. Abteilung.

⁷¹ Ebenda, 3. Abteilung.

Belehrung einzuholen. Konkret und ausführlich wurden die bürgerlichen Aufseher auf „Emissäre“ aufmerksam gemacht, „wovon einige Auskundschafter, oder falsche Werber von fremden Mächten sind, und andere, welche die Unterthanen von der wahren Religion ab- und auf Irrwege in geheim zu verleiten suchen. Andere, sowohl Inn- als Ausländer, die in der Stille sich mit Schreibernereyen abzugeben pflegen, von welchen nicht bekannt ist, wer sie eigentlich seyen, oder was für eine Arbeit sie etwa haben mögen (...). Wieder andere geben sich damit ab, daß sie den Unterthansklagen nachgrübeln, sich zur Verfassung der Beschwerdschriften aufdringen, den Unverständigen Geld ablocken, und ganz widerordentlich die Hof- und Länderstellen mit unstathaften Dingen behelligen.“⁷² Außer den Emissären waren insbesondere noch die Geldverfälscher als „staatsgefährliche Menschen“ genauestens zu beobachten. Zu guter Letzt wurde den anzustellenden Bezirkskommissaren die genaue Ausübung des Meldewesens eingeschärft und die unterlassenen Anzeigen der „Untergekommenen“ waren durch Denunziationen aus den Strafgeldern verhältnismäßig zu fördern.⁷³

Mit Rücksicht auf die Zusammensetzung der Aufgaben und Aufsichtsobjekte glich dieser „Amtsunterricht“ den Anweisungen für die professionalisierten Polizeiwachen in Brünn und Troppau, so dass die allmähliche Erweiterung des Pergen'schen Polizeisystems von Wien aus über die Provinzialhauptstädte bis in die Munizipalstädte und Märkte auf dem Lande festere Konturen annahm. Der mährisch-schlesische Gouverneur Graf Ugarte teilte diese Instruktion den betreffenden Magistraten Mähren-Schlesiens mit dem Auftrag mit, ihm die notwendigen Berichte und Ausweise über die Vollziehung dieser Anordnungen mit dem 1. Januar 1790, wann die neue Polizeiverfassung in Kraft getreten haben wird, einzusenden.⁷⁴

In der Folge sorgten die Kreisämter und Magistrate für die Einteilung ihrer Städte in Bezirke oder Viertel. Die Aufsicht über alle in der Pergen's Instruktion oben auseinandergesetzten Gegenständen sowie die Leitung der ihnen untergeordneten bürgerlichen Bezirks- oder Viertelmeister gehörten zu den „vorzüglichsten“ Pflichten der sog. „Polizei und Sicherheitskommissare“. Den Magistraten oblag die Finanzierung der Polizeikommissare aus eigenen Mitteln. Die Viertelmeister hatten einen förmlichen Polizeiprotokoll zu führen und die Übertretungen den ihnen übergeordneten Polizeikommissaren anzuzeigen. Als Arbeitsimpuls für bürgerliche Viertelmeister wurde ihnen die Hälfte der behobenen Straf gelder von allen Übertretungen bewilligt. Jeder Magistrat hatte folglich über wichtigere Vorfälle einen monatlichen Bericht in Form eines Protokolls dem Gouverneur einzureichen. Alle Übertretungen sollten in dem sog. Polizeiprotokoll, die Beträge wiederum in den an die Kreisämter einzureichenden Polizeistrafverzeichnissen zur Verrechnung für den Polizeifond beim Magistrat erscheinen.⁷⁵

Um die Jahreswende 1789/1790 erhielt Ugarte Berichte aus verschiedenen Kreis- und Munizipalstädten⁷⁶, wonach z.B. in zehn angeführten Städten des Iglauer Kreises

⁷² Ebenda.

⁷³ Ebenda.

⁷⁴ MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Ugarte an Pergen, 17.12.1789.

⁷⁵ Ebenda.

⁷⁶ MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Berichte aus Groß-Meseritsch (24.12.1789 und 4.2.1790), Mährisch-Budwitz (Moravské Budějovice, 28.12.1789), Teschen (29.12.1789), Mährisch-Krumau (Moravský Krum-

je ein Polizei- und Sicherheitskommissar und insgesamt 59 bürgerliche Viertelmeister⁷⁷, in drei Städten des Teschner Kreises je ein Polizeikommissar und 22 Viertelmeister⁷⁸ angestellt wurden.⁷⁹ Das Iglauer Kreisamt warf eben auch die Frage auf, ob drei dort befindliche Judengemeinden in Trzebitsch (Třebíč), Teltsch (Telč) und Groß-Meseritsch unter die Aufsicht der neuangestellten Polizeikommissare und Viertelmeister zu stellen oder für diese eigene Aufseher anzustellen wären. Die Juden gliederte man schließlich den „christlichen“ Bezirksvorstehern zu, „*als sich die Erziehung der Absicht zur Stunde noch nicht hoffen (ließe – M.CH.), worunter ihnen eigene Bezirksaufseher fürgewählet würden*“.⁸⁰

Im Dezember 1789⁸¹ näherte sich auch die vom Pergen beabsichtigte „Reaktivierung der Polizeidirektoren in ihre anfängliche Kompetenzen“ dem Ziel, obwohl es mehr nach einem Kompromiss mit der Linie der Hofkanzlei in den Provinzen aussah. Es kam nämlich zu einer wiederholten Unterteilung der ursprünglichen Polizeigegegenstände. Die sog. „Angelegenheiten der publico-politica“ wie die Wohlfeilheit, Beleuchtung, Pflasterung, Vorschreibung der Bauart etc. sollten einzig und allein von dem Magistrat besorgt werden. Die Polizeidirektoren hatten sich mit den Polizei- und Sicherheitsgeschäften „im engsten Verstande“ zu befassen, d.h. mit der ununterbrochenen Aufsicht über die Sicherheit der Einwohner und ihres Vermögens und den „dahin einschlagenden Gegenständen“.⁸² Ugarte glaubte alle möglichen Amtskollisionen zwischen Polizeidirektoren und Magistrat dadurch gelöst zu haben, als er spezielle Anordnungen an die städtischen und vorstädtischen Pfarren in Bezug auf die künftig von den Polizeidirektoren zu erteilenden Heiratsdispense und Bestattungserlaubnisse erließ, die Belohnungen (Taglia) für die Rettung der Ertrinkenden aufhob und den Druck der Steckbriefe durch den Expedit der Landesstelle, damit dieses durch Teilung

lov, 30.12.1789), Znaim (4.1.1790), Jägerndorf (16.1.1790), Mährisch Neustadt (Uničov, 23.1.1790), Hradisch (Uherské Hradiště, MZA Brno, MSGP, Ktn. 219, Bericht aus Hradisch vom 26.2.1790) und Weisskirchen (Hranice na Moravě, 11.4.1790).

⁷⁷ Gemeint sind die Städte Iglau (Jihlava), Teltsch (Telč), Saar (Žďár nad Sázavou), Neustadtel (Nové Město na Moravě), Tischnowitz (Tišnov), Groß-Meseritsch (Velké Meziříčí), Zlabings (Slavonice), Bistrzitz (Bystřice pod Holštyňem oder Nová Bystřice), Trzebitsch (Třebíč) und Datschitz (Dačice). Siehe MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Berichte aus Groß-Meseritsch vom 24.12.1789 und 4.2.1790, samt dem „Zergliedereten Ausweis“ vom 4.2.1790.

⁷⁸ Gemeint sind die Städte Teschen (Těšín), Bielitz (Bílsko) und Friedek (Frýdek). Siehe MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Bericht aus Teschen, 29.12.1789, Verzeichnis vom 30.12.1789.

⁷⁹ Zu einer Gesamtübersicht über die Polizeikommissare und Viertelmeister in Mähren und Schlesien siehe MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Ausweis über das Polizeiaufsichtspersonale.

⁸⁰ MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Bericht aus Groß-Meseritsch vom 4.2.1790 und Gubernialschreiben an das Iglauer Kreisamt vom 7.2.1790.

⁸¹ Hinter den widersprüchlichen Anweisungen von dem Staatsminister Pergen auf der einen und der vereinten Hofkanzlei auf der anderen Seite lässt sich eindeutig eine Art Konkurrenzkampfes um den Einfluss und Kontrolle über die Polizei erblicken. In diese Richtung deuten auch die unbeantworteten Anfragen des m.-s. Landeschefs Ugarte bei der Hofkanzlei hinsichtlich der sog. „engeren“ Polizeigeschäfte, welche ihn verhielten, die vom Pergen geforderte „Reaktivierung“ der Polizeidirektion zu realisieren. Erst nachdem Ugarte von der Hofkanzlei aufgrund der Intervention Pergen's die Weisung erhalten hatte, dass er ausschließlich Pergen's Anordnungen zu befolgen hatte, wurde der Weg zur Realisierung der Polizeireform geräumt. Siehe MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Pergen an Ugarte, 13.12.1789 und 24.12.1789, Ugarte an Pergen, 17.12.1789.

⁸² MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Ugarte an Pergen, 17.12.1789.

von der Polizeidirektion genommene Geschäft keine Verzögerungen verursacht haben würde.⁸³

Wie gesagt, die Vorschriften für die Bauart und die Feuersicherheit selbst gehörten zwar nicht zu den Geschäften der Polizeidirektion an, nichtsdestoweniger fielen die hieraus auf die Sicherheit Bezug nehmenden Gegenstände wie sichere Abtragung der Häuser, die Einschränkung der Bauplätze, die Verhinderung des gefährlichen Herabfallens von Steinen etc. unter alleinige Aufsicht und Besorgung der Polizeidirektion sowohl in der Stadt als auch in den Vorstädten.⁸⁴ Das Meldewesen blieb nach wie vor die Spitzenangelegenheit der Polizeidirektion, mit dem einzigen Unterschied, dass die Parteien in der Stadt ihre Meldungen nicht direkt an die Polizeibehörde zu richten, sondern denselben durch die Viertelmeister zukommen zu lassen hatten, „weil es offenbar zum Besten des Dienstes ist, wenn ... Viertelmeister von allem, was in ihrem Viertel vorgehet, genau unterrichtet werden“.⁸⁵

Die letzten Anordnungen betrafen die Korrespondenz zwischen der Polizeidirektion und dem Magistrat, weil der Polizeidirektor weder dem Magistrat schriftliche Befehle erteilen noch ohne das Vorwissen und Genehmigung des Landeschefs vorgehen konnte. Graf Ugarte machte es daher zur Regel, dass nach Einholung seiner Genehmigung die entsprechenden Verfügungen „ad mandatum Praesidii“ als Präsidialaufträge an den Magistrat erteilt werden sollten. Wegen der „Entlegenheit“ von Troppau erhielt der dortige Polizeidirektor v. Herbel die Ausnahme, in dringenden Fällen eine Veranlassung an den Magistrat ohne eine vorher erhaltene Bestätigung des Landeschefs zu treffen. Dies wurde an die Bedingung gebunden, dass er über das Veranlasste wöchentlich ein Bericht mit der Abschrift der Verordnung dem Gouverneur zuzusenden und von diesem eben wöchentlich die Entscheidungen abzuwarten hätte.⁸⁶

VI. Abschließende Bemerkungen

Die Polizeireform von 1789 lässt sich als eine halbwegige Wiedereinführung der starken Position der Polizeidirektionen während der ersten josephinischen Polizeireform bezeichnen. Die Ansätze dazu gab es nicht nur – obwohl am wichtigsten – von oben (Pergen), sondern auch von unten, indem die Polizeidirektoren in den Ländern⁸⁷ sowie die Länderchefs, wie wir am Beispiel Mähren-Schlesiens demonstrierten, auf die mangelnde Effektivität und den Interessenkonflikt der Magistrate in Polizei- und Sicherheitsgegenständen hinwiesen und eine Unterteilung der Polizei- und Sicherheitsgeschäfte bzw. eine höhere Partizipation der Polizeidirektionen unter Leitung der Länderchefs an der Gestaltung derselben forderten.

Die Reform brachte tatsächlich die Unterordnung der Polizei in den Ländern unter Pergen mit sich, wobei die dortigen Gouverneure ihre Berichte in Polizeiangelegenheiten nicht mehr an die Hofkanzlei, sondern an ihn selbst zu richten hatten. Mit Paul

⁸³ Ebenda. Siehe auch Gubernialschreiben an Okacz vom 7.12.1789 und an Brünner Kreisamt vom 10.12.1789.

⁸⁴ MZA Brno, MSGP, Ktn. 218, Ugarte an Pergen, 17.12.1789.

⁸⁵ Ebenda.

⁸⁶ Ebenda.

⁸⁷ WALTER, Organisierung der staatlichen Polizei, S. 38.

B. Bernard kann ich an dieser Stelle jedenfalls die These vertreten, dies ließe vielmehr auf die Möglichkeit einer zentralen Kontrolle als auf die Herausbildung einer selbständigen Polizei schließen, indem die Polizeiangelegenheiten zwischen Polizeidirektionen und Magistraten unterteilt blieben und Pergen nicht direkt die Entscheidungen der Länderchefs zu beeinflussen vermochte.⁸⁸ Darüber hinaus musste er den Widerstand der Hofkanzlei überwinden und die Landespolizeikompetenzen sowie die neue Hierarchisierung erst Stück für Stück durchsetzen. Nichtsdestoweniger konnte Pergen seine Ansichten und den ursprünglichen Polizeisystem sowohl gegen die Hofkanzlei als auch gegen den Kaiser Joseph II. in groben Zügen durchsetzen. Der frühzeitige Tod des Kaisers Joseph II. im Februar 1790 und der Thronantritt seines Bruders Leopold II. sollten die Polizeiorganisation allerdings wieder in eine andere Richtung bringen oder – besser gesagt – eine neue sog. leopoldinische Reformwende herbeiführen.⁸⁹

Druhý obrat josefínskej reformy z rokov 1789/90 a organizácia polície medzi Viedňou, Brnom a Opavou (Rezumé)

Táto štúdia sa zaoberá druhým zvratom josefínskej policajnej reformy na konci 80. rokov 18. storočia. Zatiaľčo v prvom reformnom zvrate cisár Jozef II. na jeseň 1786 odobral novozriadeným policajným riaditeľstvám v provinčných habsburských metropolách riadiace kompetencie v policajných a bezpečnostných otázkach, v druhom reformnom zvrate na jar 1789 dochádza na základe podnetov zhora i zdola ako aj kvôli neefektívnemu riadeniu zo strany magistrátov k určitej reaktivácii policajných riaditeľstiev a novému prerozdeleniu kompetencií.

Gróf Pergen však musel v tejto súvislosti najskôr prekonať odpor Viedenskej Dvorskej kancelárie, ktorá interpretovala cisárske nariadenia tak, aby zachovala policajný model z novembra 1786 a tým pádom aj svoje dominantné postavenie v ňom. Na provinčnej úrovni zasa moravsko-sliezsky guvernér Ugarte presadzoval posilnenie pozície policajného riaditeľa Okáča prostredníctvom návrhu, aby bol posledne menovaný prizývaný na guberniálne zasadania a aby mu bol zároveň pridelený referát policajných záležitostí. Ugarteho k tomuto kroku viedol jednak konflikt záujmov magistrátu z hľadiska policajnej a mestskej správy, jednak snaha o zefektívnenie policajného systému prerozdelaním policajných kompetencií medzi magistrátom a policajným riaditeľom, presným vymedzením pôsobnosti policajného riaditeľstva ako aj zadaním jeho prepojenia s guvernérom a guberniom.

Výsledkom zápasu o vplyv a smerovanie policajného systému v Habsburskej monarchii na konci vlády Jozefa II. bol kompromis prideliť kompetencie v oblasti verejnej polície (osvetlenie, dláždenie, stavebná polícia etc.) magistrátom, zatiaľ čo vlastné bezpečnostné záležitosti súvisiace s bezpečnosťou štátu, obyvateľstva a jeho majetku spadali do sféry vplyvu policajných riaditeľstiev.

⁸⁸ BERNARD, From the Enlightenment to the Police State, S. 158 f., 162 – 167.

⁸⁹ Siehe Michal CHVOJKA, „Zwischen zentraler Reformbestrebung und lokaler Reformanpassung“. Die Gestaltung der „Polizey“ in Brünn zur Zeit des Kaisers Leopold II. (1790–1792), In: Historica. Revue pro historii a příbuzné vědy (Ostrava) 3, 2012, S. 164–176.

SČÍTACÍ ORGÁNY A NÁRODNOSTNÍ PROBLEMATIKA V PRVOREPUBLIKOVÝCH SČÍTÁNÍCH LIDU ČESKOSLOVENSKÉ SČÍTACÍ ORGÁNY V PRÁVNÍCH PŘEDPÍSECH A NAŘÍZENÍCH*

Petr Kadlec

Petr Kadlec: Census authorities and national issues in the First Republic censuses. Czechoslovak census authorities in legal regulations and decrees

The census authorities had an important role in census taking in the interwar Czechoslovakia. This paper deals with the role of the census authorities in the First Republic censuses in 1919, 1921 and 1930. Its aim is, upon the analysis of legislative measures, decrees and ordinances, to show the role of census commissioners and inspectors in the censuses above. Supported with the implementing regulations and publications back in the day, the study introduces the circumstances of the census authorities' selection and appointment, contents of their activities and the established control mechanisms. Primarily it is focused on national issues; to what extent a national aspect reflected in the implementing regulations, selecting census authorities and what were their competences to investigating nationalities of citizens. The study mainly refers to the Czech lands, but it also outlines the situation in Slovakia and Carpathian Ruthenia.

Key Words: census, nationality conflicts, the Czech Lands, Slovakia, 1918–1938

Od poloviny 18. století se jevila jako stále intenzivnější potřeba dozvědět se více o obyvatelstvu, získat detailnější přehled o jeho pohybu, struktuře, majetku atd. Hlavním cílem státu přitom bylo využít dostupná data ze sčítání lidu (do 1857 soupisů lidu) k zásahům do života společnosti v rámci své hospodářské, sociální a kulturní politiky. V multietnické monarchii Habsburků vnesla po zavedení rubriky obcovací řeči v roce 1880 (pro národní aktivisty i státní správu de facto suplující dotaz na národní příslušnost) vrcholící emancipace místních národních společenství, růst jejich národního vědomí a vymezování vůči jiným složkám společnosti do sčítání lidu také nacionální aspekt. Výsledky censů přestaly být důležité a priori pouze pro státní správu. Pro jednotlivé národy, resp. spíše nacionální agitátory, představovaly zároveň významnou oporu v jejich emancipačním procesu, potvrzení legitimacy existence, činitele podílejícího se na růstu sebevědomí a důležitý argument v úsilí o větší jazyková a politická práva. Není divu, že od konce 19. století vzbuzovaly cenzy značné emoce, kontroverze a různou měrou vyostřené konflikty. Tyto se začaly pravidelně objevovat několik měsíců před konáním určitého cenzu a pokračovaly i po jeho konci (reflexe průběhu a výsledků). Národní aktivisté a spolky mobilizovali vehementně před každým cenzem příslušníky „svých“ národních táborů, přičemž se snažili zabránit jak v jejich „přechodu“ k jinému národnímu společenství, tak i zvýšit početní stav národa, k němuž se hlásili a jehož zájmy hájili. Naznačené jevy neustaly v českých zemích ani po rozpadu habsburské monarchie v roce 1918, nýbrž pokračovaly kontinuálně v novém právním

* Studie vznikla v rámci řešení grantu GAČR 13-00790S *Národnost ve sčítáních lidu v českých zemích 1880–1930 (spory, polemiky, konflikty)*.

prostředí, za jiného politického kontextu, při rozdílných rolích a podmínkách všech zúčastněných aktérů i v meziválečném Československu, kdy byl dotaz na obcovací jazyk nahrazen neméně problematickou rubrikou národnost. Na rozdíl od rakouského státu Habsburků se nyní státní moc přímo identifikovala s jedním z národů (resp. se dvěma národy – Čechy a Slováky – spojených v jeden celek) a usilovala, s ohledem na zahraničněpolitickou situaci a sociálněpolitickou konfiguraci uvnitř republiky, o vykázaní co nejvyššího počtu příslušníků české (československé) národnosti.

Předkládaná studie je věnována problematice, která zatím byla v historiografii české i zahraniční vcelku opomíjena, přestože sčítání lidu v meziválečném období nepatří rozhodně mezi témata, jimž by nebyla věnována žádná pozornost. O sčítacích orgánech a jejich roli v obou cenzech však autoři pojednali zatím jen minimálně, a pokud již ano, tak představili pouze některou z činností těchto významných aktérů prvorepublikových cenzů. Mým záměrem je uvedené změnit a s oporou v archivních prameňech, dobové legislativě a publicistice předložit komplexnější výklad o významu sčítacích orgánů v prvorepublikových cenzech, jejich úloze a činnosti (včetně její reflexe). Výklad je soustředěn na národnostní problematiku při sčítání lidu. Konkrétně se zaměřím na právní rámec a předpisy týkající se způsobu provádění cenzů, od něhož se odvíjela úloha sčítacích orgánů při sčítací akci, otázku výběru a kompetencí, které jim byly svěřeny, zejména při zjišťování národnosti obyvatelstva. Věnovat se tedy budu otázkám, které vzbuzovaly v meziválečném Československu značné kontroverze a konflikty.

Stěží lze pochybovat o významu sčítacích orgánů během československých cenzů. Právě ony stály takřkajíc v první linii, realizovaly v přímém kontaktu s obyvatelstvem stěžejní část obtížné sčítací práce a nesly ne malou míru zodpovědnosti za její výsledky. Zároveň stály pod drobnohledem veřejnosti a mířila na ně hlavní část kritiky, odporu a stížností z jednotlivých národních táborů. Důležitost sčítacích orgánů si současníci velmi dobře uvědomovali (možná ji až příliš přeceňovali), o čemž svědčí reflexe jejich výběru a činnosti v tisku, ohlasy v dobové publicistice, texty stížností vůči nim a v neposlední řadě i formulace příslušných předpisů a nařízení ke sčítání lidu. Výběr, jmenování a činnost sčítacích orgánů byly v Československu regulovány státem prostřednictvím legislativních opatření, nařízení a vyhlášek. Stát usiloval o přímou a značnou kontrolu nad skladbou sčítacích orgánů a průběhem jejich práce, prokazatelně podstatně více než předtím ústřední moc v zaniklé habsburské monarchii. Přesto – možná i právě proto – existoval díky ne úplně jasnému výkladu ústředního pojmu „národnost“ a některým prováděcím předpisům prostor pro vlastní realizaci sčítacích komisařů, zaujetí osobního stanoviska a možnost působení na sčítaného jedince. Jak ukáží níže, ne náhodou z toho profitoval významně český, resp. československý národ.

Na cestě k celostátním cenzům – sčítání lidu na Slovensku v roce 1919

Sotva ustaly oslavy z rozpadu habsburské monarchie a vzniku nového státu, vzešla z pléna Revolučního národního shromáždění dne 10. 12. 1918 výzva na vládu, aby bylo v Československu provedeno sčítání obyvatelstva, jakmile se definitivně vyřeší

otázka státních hranic.¹ Stalo se tak v nelehké situaci, kdy se nově vzniklý stát začal teprve konsolidovat, nebyla mj. dořešena dosud ani otázka jeho státních hranic a teprve se čekalo na zahájení pařížské mírové konference. Sčítání mělo sloužit nejen jako užitečný podklad pro vnitrostátní politiku, ale i důležitý argument pro československé zástupce při jednáních na mírové konferenci, což bylo zdůrazňováno zejména v případě Slovenska.²

Celostátní sčítání bylo nakonec předstiženo (předběžným, prozatímním) sčítáním lidu na Slovensku ze srpna 1919, připravovaným urychleně od počátku téhož roku hlavně pro účely československé delegace na pařížské mírové konferenci.³ Zkušenosti nabyté při tomto cenzu se později uplatnily v obou celostátních sčítáních v letech 1921 a 1930. Slovenské sčítání z roku 1919 představovalo významný předěl na cestě mezi předválečnými cenzy a novou sčítací praxí v Československé republice. Přineslo řadu změn vůči cenzům realizovaným v minulosti na československém území, jeho příprava a průběh ukazují navíc přístup státu k problematice sčítání lidu, který byl uplatňován v následujících cenzech.

Slovenský cenzus z roku 1919 podléhal v nejvyšší instanci výhradní kompetenci úřadu ministra s plnou mocí pro správu Slovenska (v čele s iniciátorem cenzu Vavrem Šrobárem), který řídil jeho přípravu a průběh.⁴ Hned na první přípravné schůzi 22. 1. 1919 bylo rozhodnuto, že sčítání bude provedeno formou domovních výkazů pro každý dům, do nichž podle jednotlivých bytových jednotek (domácností) запиše po výsledku přítomných osob příslušný sčítací komisař (*popisující poverenik*) veškeré údaje.⁵ Zavedení domovních lístků místo osobních či bytových archů bylo zdůvodněno jednak úsporou času a práce vynaloženého při sčítání, jednak šetřením tehdy nedostatkového papíru. Ústup od principu samosčítání obyvatelstva zase pramenil jak z nedůvěry

¹ Antonín BOHÁČ, *První všeobecné sčítání lidu v Československé republice*, Československý statistický věstník 2, 1921, s. 105.

² Cenzus z roku 1919 probíhal vedle území tehdejšího Slovenska i v celé župě užhorodské, jejíž část byla posléze připojena správně k Podkarpatské Rusi. Pro zjednodušení budu v textu hovořit dále jen o slovenském sčítání lidu apod. Původně měl cenzus probíhat ve dnech 24. 3.–2. 4. 1919. Tento termín byl ale již v únoru 1919 vyhodnocen jako nereálný a po průtazích začalo nakonec sčítání až 21. 8. 1919 (rozhodným okamžikem byla půlnoc z 20. na 21. 8. 1919). Souhrnně ke slovenskému cenzu z roku 1919 Pavol TIŠLIAR, *Mimoradne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919. Príspevok k populačným dejinám Slovenska*, Bratislava 2007; Petra BERROVÁ, *Předběžné sčítání lidu na Slovensku v roce 1919 a zjišťování národnosti obyvatelstva*, Slezský sborník 106, 2008, s. 161–169.

³ Zjištění národnostní struktury obyvatelstva Slovenska pro mírovou konferenci označila za hlavní ideu slovenského sčítání z roku 1919 také kolektivní práce slovenských autorů o maďarské menšině na Slovensku v letech 1918–1929. Srov. Soňa GABZDILOVÁ a kol., *Vybrané aspekty postavenia maďarskej minority na Slovensku v rokoch 1918–1929*, Košice 2011, s. 23.

⁴ Příprava koncepcí a podoby formulářů pro sčítání lidu probíhala v úzké koordinaci se Zemskou statistickou kanceláří Království českého, po její reorganizaci na Státní úřad statistický (SÚS) na počátku roku 1919 pak s touto ústřední statistickou institucí. Zbývající část přípravné fáze a vlastní průběh cenzu na Slovensku již obstarávala slovenská státní správa v čele s ministerstvem s plnou mocí pro správu Slovenska.

⁵ Schůze konána za účasti dr. Josefa Mráze, tajemníka tehdejší Zemské statistické kanceláře Království českého a statisticko-technického poradce slovenského cenzu, a referentů slovenské vlády. Národní archiv (dále NA), fond Ministerstvo vnitra – stará registratura (dále MV–SR), kart. 249, sign. 11-56 (6), Zpráva Josefa Mráze ministerstvu vnitra z 8. 2. 1919. Mráz informoval později veřejnost o průběhu přípravné fáze slovenského cenzu na stranách Československého statistického věstníku. Josef MRÁZ, *O předběžném sčítání lidu na Slovensku roku 1919*, Československý statistický věstník 2, 1920/1921, s. 1–39.

v dostatečnou gramotnost obyvatelstva na Slovensku, tak i z obavy, že by řada dostatečně národnostně indiferentních a (ne)násilně pomadžarštěných Slováků uvedla maďarskou národnost, čímž by census nesplnil jeden z vytyčených cílů – korigovat předválečné maďarské cenzy, vnímané v českém a slovenském prostředí jako zfalšované a nesprávné. Tak se odůvodnilo zavedení aktivního mezičlátku mezi sčítacími subjekty a dalšími zpracovateli dat – sčítacích komisařů, kteří měli na základě informací od obyvatel provést zápis údajů, a zároveň garantovat úplné a správné vyplnění domovních lístků.

Stejně jako dříve patřila otázka výběru a ustanovení sčítacích orgánů v roce 1919 k bodům, jimž byla státní správou přisuzována velká důležitost a věnována značná pozornost. Slovenské úřady v čele s ministerstvem s plnou mocí pro správu Slovenska chtěly mít celý proces výběru a vůbec celou sčítací činnost pevně pod kontrolou. Podle základního dokumentu ke slovenskému cenzu, ministerského nařízení z 20. 2. 1919, měli být sčítací komisaři ustanoveni buď přímo zplnomocněným ministrem pro Slovensko, nebo příslušným županem. Vybrány mohly být pouze osoby spolehlivé, důvěryhodné a dostatečně inteligentní, přičemž přednost měli dostat jedinci samostatní, majetní a nezávislí. Ve smíšených okresech byla navíc vyžadována dostatečná znalost němčiny a maďarštiny.⁶ Konkrétnější byl v otázce výběru (národnosti) sčítacích orgánů ministerský výnos adresovaný županům téhož dne, který obsahoval instrukce pro župana a všechny jemu podřízené úřady: *Popisujúcimi povereníkmi môžu byť ustanoveni len osoby národnosti slovanskej, ktoré su celkom spoľahlivé, dôveryhodné a dostatočne inteligentné [...] Čo do národnosti nespoľahliví, alebo podozriví nemôžu sa poveriť úlohou popisujúcich povereníkov. Pri vyberaní osob za popisujúcich povereníkov treba sa spoliehať v prvom rade na vlastnú znalosť ľudí a len potom, keď by toto nestačilo, na znalosť osob dobre známych a spoľahlivých. Na výbere osob spočíva dobrý zdar popisu.*⁷

Seznamy osob splňujících uvedené podmínky měly podřízené úřady a obce se zřízeným magistrátem zaslat, spolu se seznamy tzv. popisných okresů [území, kde měl provádět daný sčítací komisař svou činnost, pozn. aut.], županovi s komentářem o případných obtížích. Župan měl potom právo provést v nich případné změny. Bylo tedy výsostnou kompetencí županů, tzn. loajálních představitelů státní správy, rozhodovat o konečné podobě seznamu osob, které budou provádět sčítání lidu na Slovensku. Tímto bylo odepřeno samosprávám jejich právo jmenovat sčítací orgány a eliminována tak možnost zásahů a ovlivňování složení sčítacích orgánů ze strany obecních samospráv, nechvalně známá např. Čechům z období před rokem 1918. Příznačný pro slovenské sčítání i další cenzy byl velký důraz kladený na výběr spolehlivých osob, které je měly provádět. Pouze osoby vyhodnocené československou státní správou jako spolehlivé mohly garantovat řádný průběh sčítací akce a podle představitelů státu i česko-slovenské veřejnosti také spravedlivé (pročeskoslovenské) výsledky cenzu. Za nespolehlivé byli považováni Němci a Maďaři, alespoň podle ministerského výnosu pro župany z 20. 2. 1919, který hovořil pouze o osobách slovanské národnosti. V další

⁶ Srov. § 10 a 11 Nariadenie ministra s plnou mocou pre Slovensko o popise ľudu na Slovensku ze dňa 20. února r. 1919. Originál viz NA, fond MV-SR, kart. 249, sign. 11–56 (6).

⁷ TAMTÉŽ. Dokument dostupný též in: J. MRÁZ, *O předběžném*, s. 21–23.

instanci – oběžnicích županů – sice scházela (v zájmu zachování klidu patrně záměrně) specifikace národnosti sčítacích komisařů, avšak mezi osobními údaji, které měl obsahovat seznam kandidátů na tuto funkci sestavený podřízenými, municipálními a magistrátními úřady, figurovala vedle jména, bydliště a zaměstnání také znalost jazyka. Rovněž zde byl zdůrazněn aspekt spolehlivosti, důvěryhodnosti a vlastní znalosti kandidátů, popř. výběr osob dobře známých a spolehlivých.⁸ Podrobně specifikoval (ne)spolehlivé adepty a v dobovém kontextu se příznačně vyslovil k problematice sčítacích orgánů Josef Mráz v dopise ministerstvu vnitřní věci z 8. 2. 1919: *Největší potíží jest výběr vhodných osob pro úkol sčítacích komisařů. Osoby, které při posledním sčítání k úkolu tomu hlavně byly povolány, totiž učitelé a obecní notáři, jsou jednak národnostně nespolehliví, jednak z doby válečné živel kompromitovaní. Ovšem i valná část aparátu úředního skládá se dosud z úředníků staré správy, tedy pro důležitý úkol sčítání lidu nespolehlivých. Bude tedy nutno vyhledávati pro úkol sčítacích komisařů osoby zcela nové: dobré, spolehlivé, neodvislé a inteligentní Slováci; věc to při všeobecné nynější nouzi o spolehlivé pracovníky na Slovensku velmi těžká. Hlavní práci při výběru těchto osob dlužno uložiti županům, kteří jednak sami dle svých znalostí a informací sestaví si dle možnosti pro každou obec své stolice vhodné osoby, jednak uloží tutéž práci též úřadům slůžnovským, jichž návrhy však musí zkoumati, revidovati a doplňovati z vlastních seznamů.*⁹

Ani velká obezřetnost při výběru osob povolaných ke sčítání ovšem nebyla pro představitele státní správy dostatečnou garancí řádného výkonu svěřené funkce. Ministerké nařízení z 20. 2. 1919 proto vázalo ustanovené sčítací komisaře složením přísahy o svědomitěm, správněm, poctivěm a taktickým provedení svěřeného úkolu. Vedle povinnosti splnit úkol zcela, správně a v termínu, se měli chovat při sčítání slušně a taktně, přičemž byli zavázáni přísným úředním tajemstvím. Stejně ministerké nařízení rovněž vysloveně zakazovalo jakékoliv samovolné změny nebo falšování údajů pod hrozbou pokuty až 10 000 K, popř. až jednoho roku vězení.¹⁰

Výnos ministra s plnou mocí pro správu Slovenska adresovaný 20. 2. 1919 všem županům přiděloval pověřeným sčítacím komisařům popisné okrsky, na které byly rozděleny župy a jež měly zahrnovat průměrně 600 osob, popř. 100 domů. Ve větších městech přitom mohl okrsek čítat až 1000 osob a naopak se zde mohl nacházet menší počet domů.¹¹ Ze všech prováděcích předpisů podala nejpodrobnější a komplexní informaci o náplni práce sčítacích komisařů pro jejich potřeby vydaná příručka *Popis ľudu na Slovensku r. 1919. Podrobné poučenie pre popisujúcich poverenikov*.¹² Vedle obecných informací a pokynů obsahovala rozsahem nevelká příručka (50 paragrafů, 22 stran) rovněž postup při vyplňování jednotlivých rubrik domovních lístků. V podstatě

⁸ Vzor rozesílaného županského oběžníku viz NA, fond MV-SR, kart. 249, sign. 11–56 (6).

⁹ Vlastnosti sčítacích komisařů, včetně výslovného požadavku na *dobré a spolehlivé Slováci*, navrhl při přípravné poradě přímo Josef Mráz, podle něhož měli být zároveň vyřazeni všichni nespolehliví nebo i jen podezřelí a nejistí v ohledu národnostním. Zpráva Josefa Mráze ministerstvu vnitřní věci z 8. 2. 1919, s. 18.

¹⁰ Srov. § 13–18 Nariadenie ministra s plnou mocou pre Slovensko o popise ľudu na Slovensku ze dňa 20. února r. 1919.

¹¹ Využilo se tak zkušeností z posledního uherského cenzu před první světovou válkou, během něhož připadalo na jednoho sčítacího komisaře průměrně 600 lidí ve 100 domech a na ploše 10 km², přičemž byly možné odchylky oběma směry v závislosti na hustotě osídlení. J. MRÁZ, *O předběžném*, s. 14.

¹² Následující informace čerpány z exempláře dochovaného in: NA, fond MV-SR, kart. 249, sign. 11–56 (6).

se jedná o podrobný návod, jak provádět sčítací práce. Pro naše účely je důležité zmínit především dvě skutečnosti. Podle § 49 měl po ukončení sčítací práce a kontrole všech náležitostí sčítací komisař odevzdat veškerý přehledně srovnaný materiál, tzn. včetně obecních souhrnů a okrskového sumáře, osobně příslušnému županovi (tímto opatřením mělo být zajištěno zamezení jiných vlivů).

Druhá skutečnost, postup sčítacího komisaře při vyplňování rubriky o národnosti (§ 31), vyžaduje podrobnější výklad. Na tom, že bude při sčítání lidu na Slovensku zjišťována národnost, se usnesli zástupci Ministerské rady již na své schůzi 30. 12. 1918.¹³ Zjištění národnostních poměrů označil přímý aktér příprav cenzu Josef Mráz dokonce za vůbec nejdůležitější ze všech sledovaných kritérií.¹⁴ Dotaz na národnost představoval zároveň jeden z nejvíce diskutovaných problémů v době příprav. Nutno předeslat, že při slovenském sčítání lidu v roce 1919 si s rubrikou národnosti poradili tvůrci jiným způsobem než jejich kolegové v dalších cenzech, podle mého názoru transparentnějším a méně kontroverzním. Národnost měla nahradit rubriku mateřského jazyka, s níž pracovaly předválečné uherské cenzy. Proti zavedení mateřského jazyka hovořila jeho nejasná a hlavně účelová definice v uherských cenzech jako řeči, k níž se jedinec přihlásí a kterou nejraději hovoří. Tento výměr vedl, spolu s výkladem mateřské řeči v instrukcích pro sčítací komisaře (m. ř. je ve většině případů identická s jazykem naučeným v dětství /zpravidla od matky/, ale dítě může mít i jinou m. ř. než jeho matka /osvojení v opatrovně, škole, nebo společnosti; rodiče s různou mateřskou řečí/), podle tvůrců slovenského cenzu k nespravedlivému zjištění národnostních poměrů a navyšování počtu Maďarů před rokem 1918.¹⁵ Na rozdíl od pozdějších cenžů byl při slovenském cenzu v roce 1919 položen důraz na svobodné přiznání se k určité národnosti, nelimitované splněním dalších podmínek. Výstižně se k tomu vyjádřil přímý aktér jednání Josef Mráz [...] *pojmem „národnost“, znamená přiznání se k určitému vnitřnímu přesvědčení [...] Takovéto přiznání se k určité národnosti jest jediné správným při zjišťování poměrů národnostních.* Ze stejného důvodu se připouštěla volba židovské národnosti, i když v tomto případě bylo dohodnuto, že se v příslušné instrukci nebude na možnost zápisu židovské národnosti zvláště upozorňovat. Pro zápis židovské národnosti přitom mělo stačit přiznání se k židovské víře.¹⁶ Jaká tedy nakonec byla definice národnosti uplatňovaná při slovenském cenzu v roce 1919? Její znění, stejně jako postup sčítacích komisařů v této věci, přinesla příručka pro komisaře: ***Národnosťou rozumie sa u osob dospelých (starších 14 rokov) a duševne zdravých, národno-politické presvedčenie jednotlivcovo podľa kmenovej príslušnosti k určitému národnému celku alebo národu. Národnosť môže byť len jedna. Pri tom rozho-***

¹³ Nota Presidia Ministerské rady z 2. 1. 1919 o usnesení Ministerské rady z 30. 12. 1918, podepsaná ministerským předsedou Karlem Kramářem. TAMTĚŽ.

¹⁴ J. MRÁZ, *O předběžném*, s. 9.

¹⁵ Problematika zjištění národnosti byla diskutována již na přípravné schůzi 22. 1. 1919. K nesprávnosti uherských cenžů podal zajímavý doklad Josef Mráz, který přitom vycházel z rubriky o znalosti jiného než mateřského jazyka, zjišťované v maďarských cenzech. Josef MRÁZ, *Dva důkazy o falešnosti maďarských dat o řeči mateřské na základě dat o znalosti řeči*, Československý věstník statistický 1, 1920, s. 120–134.

¹⁶ J. MRÁZ, *O předběžném*, s. 4. Pro zápis židovské národnosti skutečně neexistovala žádná zvláštní rubrika – na rozdíl od národnosti slovenské/české, rusínské, maďarské a německé. Židovská národnost chyběla rovněž ve výčtu jiných než zmiňovaných národností. Srov. Podrobné poučenie pre popisujúcich poverenikov, s. 13 (§ 31); J. MRÁZ, *O předběžném*, s. 36–37 (vzor domovního výkazu).

*dujúcou je jedine vlastná vôľa popísaného a jeho údaj treba považovať bezpodmienečne za správny, leda že by se dokázalo, že bol učinенý len na nátlak iných, už kohokoľvek. Podozrenie nátlaku je tu zvlášť tenkrát pravdepodobné, ak sa prihlasuje niekto k národnosti, ktorej reč vôbec nezná, a treba prípady tieto presne vyšetriť a presvedčiť sa o naprosto voľnom rozhodnutí popísaného.*¹⁷ V domovních výkazech byl dotaz na národnost rozložen celkem do pěti rubrik. Samostatné pole bylo vyhrazeno slovenské a české národnosti, přičemž obě národnosti se měly uvádět zvlášť.¹⁸ Další rubriky pro jedinou národnost sloužily Rusínům, Maďarům a Němcům. V pořadí páté pole bylo souhrnným pro jinou národnost (jmenovitě uvedeny např. polská, srbochorvatské, cigánská, nikoliv ale židovská). Dodejme, že o národnosti dětí do 14 let rozhodovala národnost rodičů, u osob choromyslných a slabomyslných potom jazyk, v němž pravděpodobně mluvily. Komisařům, kteří mohli mít v případě nutnosti vojenský doprovod, bylo zdůrazněno, že ve výkazech nemohou nic přepisovat a v případě potřebné změny musí připojit podepsané prohlášení, proč byla provedena. Správnost údajů měl stvrdit podpisem držitel bytu, popř. jeho zástupce.¹⁹

Zmíněna by měla být ještě jiná odlišnost vůči pozdějším sčítáním lidu a zároveň i jedna z významných slabín slovenského cenzu: nedostatečný kontrolní mechanismus. Žádný z prováděcích předpisů neobsahoval zmínku o zvlášť ustaveném revizorovi, který by dohlížel na činnost sčítacích komisařů. Kontrolní funkci plnil při sčítání župní (stoličný) úřad, pověřený sestavením přehledů pro celou župu. Při nesrovnalostech měl být sčítací materiál vrácen zpět témuž komisaři, který měl provést na místě nápravu.²⁰ Oprávněně lze tedy pochybovat o nezávislosti a úplnosti podobné nápravy. Na nedostatečnou revizi sčítacího materiálu sesbíraného komisaři upozorňoval již na počátku února 1919 Josef Mráz ve zprávě ministerstvu vnitra o průběhu přípravných prací. Řádná revize by však podle něj, společně s odborným centralizovaným zpracováním (místo zvoleného decentralizovaného zpracování ve služnovských a župních úřadech), prodloužila dosažení předběžných výsledků sčítání o řadu měsíců, což nebylo s ohledem na stanovený účel cenzu ve státním zájmu.²¹

Na závěr textu o slovenském sčítání z roku 1919 dodejme, že se u tohoto cenzu nakonec nepodařilo naplnit jeho stěžejní úkol, tzn. posloužit údaji o etnicitě a počtech přítomného obyvatelstva na Slovensku při pařížských mírových jednáních. Protože jeho výsledky nebyly zpracované dostatečně rychle, využilo se zde pouze upravených dat sčítání z roku 1910.²² Přesto bylo cenné, neboť z jeho zkušeností skutečně v mnohém vyšel první celostátní census v roce 1921. Podle základních výsledků slovenského sčítání, jež byly publikovány v *Soznamu miest na Slovensku dl'a popisu ľudu z roku*

¹⁷ Podrobné poučenie, s. 13 (§ 31). Zvýrazněné části byly tučně vtištěny i v originále dokumentu. Ne náhodou odpovídá tučně vtištěná část definice znění letáku Národní rady české z roku 1910, jímž se podle svých vlastních slov nechal J. Mráz inspirovat. J. MRÁZ, *O předběžném*, s. 10.

¹⁸ Informace zvlášť o slovenské a české národnosti je však možné získat jen při práci originály vyplňovaných archů (dochované však jen ojediněle), protože výsledky cenzu se publikovaly pouze souhrnně za československou národnost. Srov. Branislav ŠPROCHA – Pavol TIŠLIAR, *Demografický obraz Slovenska v sčítaných ľudu 1919–1940*, Brno 2012, s. 11 a 162.

¹⁹ Podrobné poučenie, s. 15 (§ 39).

²⁰ Podrobné poučenie, s. 22 (§ 50).

²¹ Zpráva Josefa Mráze ministerstvu vnitra z 8. 2. 1919, s. 12.

²² B. ŠPROCHA – P. TIŠLIAR, *Demografický obraz*, s. 12.

1919 až na podzim 1921 (s vročením 1920), žilo na Slovensku – včetně župy Užhorod – celkem 2 948 307 obyvatel, z nichž bylo 66,6 % národnosti československé, 23,5 % maďarské, 4,9 % německé, 3,2 % ruské a 1,9 % jiné.²³

Sčítání lidu v roce 1921 – první celostátní census v Československu

Prvnímu celostátnímu sčítání lidu z poloviny února 1921 předcházelo přibližně dvouleté období, během něhož se jednak konsolidovala situace v nestabilních pohraničních oblastech Československa, jednak proběhla náročná přípravná fáze.²⁴ Důležitý krok představovala reorganizace dosavadní statistické služby a zřízení centrálního Státního úřadu statistického (dále SÚS) na základě zákona z 28. 1. 1919 č. 49 Sb. z. a n., jakožto instituce ovlivňující významně formální a obsahovou stránku cenzu a zároveň zpracovávající jeho výsledky. V prosinci téhož roku byla opuštěna myšlenka využít pro sčítání dosavadní starou rakouskou normu z 29. 3. 1869 č. 67 ř. z., jejíž platnost se vztahovala pouze na české země.²⁵ Na území Slovenska a Podkarpatské Rusi se totiž před rokem 1918 sčítalo podle uherských předpisů, což způsobilo jisté odlišnosti v organizaci a obsahu cenzu vůči českým zemím. Zatímco např. rakouské cenzy zjišťovaly v letech 1880–1910 obcovací řeč, uherské sledovaly mateřskou řeč a znalost dalšího zemského jazyka (od cenzu 1900 jiného než mateřského jazyka). Výrazné odlišnosti panovaly také ve způsobu sčítání (popisné archy a oznamovací lístky versus sčítací lístky). První celostátní sčítání lidu v Československu mělo proběhnout podle nové a pro celé území jednotné normy, která vznikala za široké a často bouřlivé diskuse (zvláště v otázkách národnostních) odborné, politické i veřejné.²⁶

Census, jehož rozhodný den byl stanoven na 15. 2. 1921, se realizoval na základě zákona z 8. 4. 1920, č. 256 Sb. z. a n., prováděného vládním nařízením z 30. 10. 1920 č. 592 Sb. z. a n. Poměrně výstižně, zejména pro pochopení tehdejšího českého (česko-slovenského) očekávání, se k účelu sčítací akce vyjádřil těsně před jejím začátkem Antonín Boháč: *Bude proveden velký správní čin, jímž má býti zachyceno obyvatelstvo*

²³ Data bez užhorodské župy: 66,9 % československé národnosti; 23,6 % maďarské; 4,9 % německé; 2,8 % ruské; 1,9 % jiné. Srov. B. ŠPROCHA – P. TIŠLIAR, *Demografický obraz*, s. 155.

²⁴ Souhrnný popis příprav A. BOHÁČ, *První všeobecné*, s. 104–120.

²⁵ Dopis SÚS ministerstvu vnitřní z 9. 12. 1919. Podle rakouské normy z roku 1869 se měl další census uskutečnit 31. 12. 1920, přípravy na něj však byly zastaveny v říjnu 1918. Rozsáhlá argumentace proti využití rakouského zákona o sčítání lidu in: Antonín BOHÁČ, *Příští soupis obyvatelstva*, Československý statistický věstník 1, 1920, s. 89–93. K problematice rakouských sčítání lidu před rokem 1918 se zaměřením na zjišťování obcovací řeči např. Blanka PITRONOVÁ, *Otázka národnosti v rakouských statistikách (1880–1910)*, Slezský sborník 68, 1970, s. 252–270; Emil BRIX, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation : die Sprachenstatistik und die zisleithanischen Volkszählungen 1880–1910*, Wien – Köln – Graz 1982.

²⁶ K obsahu diskuse, jejímiž hlavními aktéry byli Antonín Boháč, Cyril Horáček, Dobroslav Krejčí a Heinrich Rauchberg, např. Emanuel RÁDL, *Národnost jako vědecký problém*, Praha 1929, s. 44–46; Jaroslav BUBENÍK – Jiří KŘEŠŤAN, *Národnost a sčítání lidu: K historickým souvislostem polemiky mezi Antonínem Boháčem a Emanuelem Rádlem*, Historická demografie 19, 1995, s. 119–133; Jaroslav KUČERA, *Politický či přirozený národ? K pojetí národa v československém právním řádu meziválečného období*, Český časopis historický 99, 2001, s. 548–568 (zejm. s. 556n); Pavel KLADIWA, *Etnická klasifikace a institucionální zakotvení národnosti v Československu 1918–1938 republiky*, Moderní dějiny 22, 2014, 2, s. 89–116. V citovaných pracích uvedena další literatura k tématu.

*nového státu, aby byl získán pevný základ pro příští hospodářskou, sociální i kulturní politiku naší republiky, pro všechna její opatření správní a aby cizině i vlastnímu státu dostalo se konečně správných, bezvadných a poctivých informací o poměrech populačních.*²⁷ Poslední část úryvku z Boháčova textu je příznačná i pro cenzus v roce 1930. Ve středu pozornosti společnosti stály výsledky národnostní skladby obyvatelstva. Postoj českých a slovenských národních aktivistů a státních orgánů byl v této věci přitom jasný. Před vznikem společného státu se podle nich děly ze strany státní moci během předválečných cenzů nepřístojnosti, které redukovaly značně počty českého / slovenského obyvatelstva a ve výsledku (jazyková, kulturní ad. opatření) poškozovaly příslušníky obou národů. Neutěšený stav se musel napravit, což mělo nastat v nových cenzech, připravovaných v souvislosti se zahraničně- i vnitropolitickými potřebami krátce po konstituování Československa. K tomu měly posloužit některé inovace, částečně vyzkoušené již v roce 1919.

Klíčové bylo získat kontrolu nad celým průběhem sčítací akce. Proto bylo provedení cenzu svěřeno politickým úřadům, na území Slovenska a Podkarpatské Rusi pak administrativní vrchnosti. Obce měly nyní při sčítání pouze spolupůsobit, avšak jen podle pokynů úřadů.²⁸ Nedůvěra k obcím vyvěrala u Čechů ze zkušeností před rokem 1918, kdy obecní úřady obsazované místními samosprávami vystupovaly při sčítáních nezřídká vůči (českým) menšinám, a to zejména v oblastech národnostně smíšených.²⁹ A právě zde chtěl stát mimo jiné disponovat výlučnou kontrolou nad průběhem cenzu, což měla garantovat loajální státní správa především okresní, popř. zemské úrovně. Konkrétně se jednalo hlavně o kontrolu nad výběrem osob provádějících sčítání, dozor nad jejich činností a dohled nad případnými spornými záležitostmi (mechanismus revizí). Další cesty ke kýženému cíli spočívaly ve změnách způsobu sčítání, volbě archů pro zápis údajů a formulaci rubriky dostatečně vypovídající o národnostní skladbě obyvatelstva.

Stěží lze popřít, že před rokem 1918 docházelo v rakouských a uherských cenzech k nesprávnostem, na které doplácely největší měrou (ne však výlučně) patrně Češi a Slováci. Maďarské a rakouské cenzy definováním způsobem zjišťování obcovací, resp. mateřské řeči měly tendenci nadhodnocovat počty německojazyčného (maďarskojazyčného) obyvatelstva. Otázkou zůstává, jestli úsilí o nápravu předválečných sčítání ve smyslu zjištění skutečného (a dříve poddimenzovaného) počtu česko- resp. slovenskojazyčného obyvatelstva nepřekročilo určitou hranici a nesměřovalo nyní k neúměrné maximalizaci počtu Čecho-Slováků, prováděné i na úkor Němců, Maďarů ad. Podobně se ostatně vyjádřil přední dobový kritik přístupu československého státu k národnostní problematice a meziválečných cenzů, Emanuel Rádl, přičemž upozornil zároveň na souvislosti a možnou motivaci pro uvedené jednání: *Bylo to [sčítání lidu v roce 1921, pozn. aut.] příliš brzo po válce a válečné rozčilení, jakož i snaha ukázat cizině, že máme Němce u Maďarů co nejméně, velice působily.*³⁰ Něco takového nemohli samozřejmě vedoucí představitelé československého státu s ohledem na zacho-

²⁷ A. BOHÁČ, *První všeobecné*, s. 104.

²⁸ Nařízení vlády republiky Československé ze dne 30. října 1920, č. 592 Sb. z. a nař., jímž se provádí zákon o sčítání lidu ze dne 8. dubna 1920, č. 256 Sb. z. a n., § 2.

²⁹ A. BOHÁČ, *První všeobecné*, s. 112.

³⁰ Emanuel RÁDL, *Válka Čechů s Němci*, Praha 1993, s. 248.

vání klidu v republice a vizitky země přístupující ke všem národnostem demokraticky a spravedlivě, oficiálně připustit. Uvedený motiv neobsahovaly přímo ani jejich veřejná prohlášení, ani normy, jimiž se řídily oba celostátní cenzu mezi světovými válkami. Zdůrazňovanými a frekventovanými termíny byly ve věci sčítání lidu naopak výrazy jako *objektivita, čistota, správnost, svoboda, demokracie a spravedlivost*, doprovázené teží o náležitém přispění a nezbytném dozoru státu jakožto jeho hlavního garanta. Pro snahu dosáhnout za pečlivého dohledu národních organizací a široké československé veřejnosti (zástupců československého národa) co „nejlepších“ výsledků při sčítání ale hovoří nepřímo jak různá legislativní opatření, zprávy v tisku a úřední komunikace³¹, tak i přímo neveřejná prohlášení některých vrcholných zástupců státní správy, kteří měli průběh a kontrolu cenzu na starosti. Příkladem budiž prohlášení slezského zemského prezidenta Josefa Šrámka v dopise ministerstvu vnitra z října 1920: *Směrnici naší při sčítání lidu musí býtí zajisté, aby počet příslušníků kmene československého byl co nejvyšší a tím dokumentována oproti cizině naše národní síla.*³² Před přikročením k rozboru právního rámce výběru a činnosti sčítacích orgánů v cenzu roku 1921 tak lze vyslovit souhlas s názorem Jaroslava Kučery, podle něhož nebyla příprava příslušných předpisů ke sčítání lidu (včetně vymezení klíčových pojmů) výsostně vědeckou záležitostí a naopak se jednalo – zejména v případě statistiky národní příslušnosti v národnostně smíšeném státě – o záležitost vysoce politickou.³³

Pro činnost sčítacích orgánů v cenzu bylo rozhodující, jaký způsob sčítání nakonec bude zvolen a jakou roli v něm sehrají. Po debatě vedené v rámci SÚS byl nakonec upřednostněn systém sčítacích (obdoba rakouských oznamovacích lístků) a popisných archů s daty o všech členech příslušné domácnosti před individuálními sčítacími lístky, tzn. upřednostnila se praxe uplatňovaná dříve v rakouských sčítáních před zvyklostmi uherských cenzů.³⁴ Z hlediska zjišťovaných dat neexistoval rozdíl mezi sčítacími a popisnými archy, odlišný však byl způsob jejich vyplnění. Ústřední prováděcí norma sčítání z roku 1921, vládní nařízení z 30. 10. 1920, se k tomu vyjádřila následovně: *Sčítání lidu bude se prováděti jednak sčítacími archy, jež vyplňuje majitel bytu, jednak popisnými archy, jež vyplňuje sčítací komisař.*³⁵ Rozhodnutí o tom, kde bude určitý typ archu uplatněn, mělo podle téhož vládního nařízení určit ministerstvo vnitra, nebo jím zmocněný úřad.³⁶ Zajímavé a pro organizaci cenzu v tomto směru nebezvýznamné stanovisko zaujalo ministerstvo vnitra v dopise adresovanému v červenci 1919 SÚS: *Chťiti ve velkých centrech sčítati popisnými archy znamenalo by takový aparát sčítacích komisařů, že výhody, který by tento způsob sčítání snad skýtal, nebyly by v nižádném poměru ku práci na to vynaložené. Sčítacích komisařů muselo by býtí ne-*

³¹ V komunikaci mezi úřady státní správy, zejm. na úrovni okres – země, se běžně vyskytují výrazy jako *špatně, nepřiznivě* apod., v případě že výsledky cenzu nevyznivaly z hlediska československého národa dobře. Viz např. dopis okresní správy politické v Hlučíně ministerstvu vnitra z 11. 3. 1921 (zvláštní pozorování). NA, fond MV-SR, kart. 249, sign. 11–56–1 (24).

³² Dopis presidia zemské vlády slezské ministerstvu vnitra z 24. 10. 1920. NA, fond MV-SR, kart. 248, sign. 11–56–1 (9).

³³ J. KUČERA, *Politický či přirozený národ?*, s. 555.

³⁴ Porovnání obou způsobů sčítání a předností pomocí archů in: Antonín BOHÁČ, *Příští sčítání lidu*, Československý statistický věstník 1, 1920, s. 268–272.

³⁵ Nařízení vlády republiky Československé ze dne 30. října 1920, § 4.

³⁶ TAMTĚŽ, § 5.

*poměrně více než je orgánů revisních, sčítací komisař musel by ve velkém počtu případech jeden a tentýž dům vyhledati několikrát, neboť by bylo málo domů, kde by našel všechny nájemníky najednou doma. [...] Sebeobjektivnější sčítací komisař bude při popisu otázku formulovati tak, jak ji chce míti zodpovězenou. To platí nejen při otázce po národnosti, ale také stejně při otázce na povolání a postavení v povolání.*³⁷ Neméně důležitý byl názor ministerstva o roli zemské správy politické (ZSP), která měla mít podle něj při volbě způsobu sčítání rozhodující hlas. Mnohem konkrétnější informaci podal ministerský oběžník z 13. 11. 1920 adresovaný všem okresním správám politickým (OSP) a s různými dodatky též ZSP v českých zemích, zplnomocněnému komisaři pro Ratibořsko, ministři s plnou mocí pro správu Slovenska i šéfovi civilní správy Podkarpatské Rusi.³⁸ Ministerstvo vnitřní zde delegovalo rozhodnutí o volbě archů na druhý článek státní správy – ZSP, přičemž příslušnému zemskému úřadu měly v tomto směru (na úroveň konkrétních obcí) podat návrhy příslušné OSP. Významná byla rovněž následující formulace, která de facto vylučovala jiný vliv než státní správy: [...] *má-li býti v té či oné obci sčítáno archem sčítacím anebo popisným, jest jedině rozhodným stupněm vyspělosti obyvatelstva dotýčné obce a dlužno předpokládati, že panu přednostovi okresní správy jsou obce tamního okresu tak dalece známy, že pro zodpovězení této otázky po většině nebude ani třeba dožadovati se snad dobrozdání obecního úřadu.* Podle ministerstva mohlo být sčítání pomocí sčítacích archů pravidlem a popisných archů se mělo použít snad jen tam, kde byl odůvodněný předpoklad, že opravy by znamenaly pro sčítací komisaře více práce, než kdyby archy vyplňoval sám.³⁹ V případě ZSP v českých zemích se ministerstvo vnitřní domnívalo, že zřejmě nebude námitek proti všeobecnému použití sčítacích archů, pokud nebudou závažné důvody hovořící pro archy popisné. Pouze pomocí sčítacích archů se mělo bez výjimky sčítat ve městech s vlastním statutem. Pro některá území však ministerstvo, jinak nakloněné spíše použití sčítacích archů, doporučovalo volbu popisných archů (Slovensko, Podkarpatská Rus, Hlučínsko).⁴⁰ Upřednostnění popisného archu předpokládala rovněž slezská zemská vláda v případě fryštátského a českotěšínského okresu s ohledem na zdejší zvláštní poměry.⁴¹

Pro průběh a nakonec i výsledky cenzu měla veliký význam otázka výběru sčítacích orgánů, které měl podle platné legislativy právo ustanovit do funkce nadřízený politický úřad.⁴² Provádět sčítání mohli nejen ti, kteří toho byli prakticky schopní.

³⁷ Dopis ministerstva vnitřní SÚS z 22. 7. 1919. NA, fond MV-SR, kart. 246, sign. 11–56/1 (1).

³⁸ TAMTÉŽ.

³⁹ Podle téhož oběžníku je nutné upřednostnit sčítací arch před popisným i proto, že zápis vyplněný sčítanou stranou je cennější než zápis odpovědi, která nemusí být vždy výrazem vnitřního přesvědčení. V dodatku adresovaného ZSP v českých zemích ve věci zjišťování národnosti ministerstvo vnitřní upřesňuje: *Sčítacímu archu dlužno dáti přednost před popisným archem také z toho důvodu, že zaručuje poměrně největší čistotu při zjišťování národnosti a skýtá nejmenší možnost ke stížnostem proti sčítacím komisařům.* Jak ukázuje ve druhé části studie, podřízené články státní správy byly názoru jiného a pro sčítání naopak upřednostňovaly často popisné archy.

⁴⁰ V případě Hlučínska to ministerstvo zdůvodnilo zvláštními poměry v oblasti a zajištěním zdárného výsledku cenzu, u Slovenska a Podkarpatské Rusi mělo na mysli především gramotnost obyvatelstva.

⁴¹ Opis dopisu slezské zemské vlády všem OSP ve Slezsku z 25. 11. 1920. NA, fond MV-SR, kart. 247, sign. 11-56/1 (8).

⁴² Srov. Nařízení vlády republiky Československé ze dne 30. října 1920, § 13, 24.

Důležitou funkci hodlal stát svěřit pouze osobám, o jejichž spolehlivosti nepochyboval. V tomto smyslu hovořil již dopis ministerstva vnitra SÚS z července 1919, v němž se mj. doporučovalo, aby hlavně v národnostně smíšených regionech byla sčítací práce svěřena spolehlivým osobám, které své funkce nezneužijí.⁴³ Vládní nařízení z 30. 10. 1920 se k volbě sčítacích orgánů vyjádřilo v § 14 poměrně stručně: *Sčítacími komisaři [podle § 24 platilo totéž pro revizory, pozn. aut.] budtež jmenovány osoby zletilé a svědčivé, které poskytují záruku, že mohou provést sčítací práce správně a přesně.* Do výběru se snažili promluvit také zástupci senátu (Polach a spol.) na senátní schůzi 17. 12. 1920, na níž podali v tomto směru vládě následující návrh rezoluce: *Vláda se vyzývá, aby orgánům pověřeným sčítáním lidu uložila přísnou objektivitu a podřízeným orgánům nařídila, aby při výběru sčítacích komisařů všem jazykovým potřebám vyhověly, jakož aby při jejich ustanovení byl vzat zřetel k poměru národnosti.*⁴⁴

Podstatně sdílnější byly ve věci volby a jmenování sčítacích orgánů instrukce ministerstva vnitra a jemu podřízených úřadů, v prvé řadě ZSP. Ve výnosu z 11. 12. 1920 č. 78.831/8 adresovaném na ZSP v českých zemích ministerstvo vnitra jednak jednoznačně podtrhlo úlohu sčítacích orgánů v připravovaném cenzu, jednak jasně načrtlo postup pověřených úřadů státní správy při jejich výběru: *Poněvadž těžiště celého sčítání spočívá tentokrát v osobě sčítacího komisaře a revisora, je povinností politických úřadů, aby při výběru sčítacích orgánů postupovaly s největší opatrností a bedlivostí, aby již osoba sčítacího komisaře a revisora byla zárukou, že budou údaje o národnosti zjištěny se zvláštní svědomitostí a přesně podle pravdy. V takových obcích necht' přihlížet okresní správy politické při výběru sčítacích orgánů, zejména revisorů především k aktivním státním úředníkům a k osobám, které se těší zvláštní důvěře občanstva bez rozdílu národnosti. V každém případě může být za sčítací orgán ustanovena jen osoba svědomitá, spolehlivá a dostatečně inteligentní, poskytující záruky za přesné a správné provedení sčítání.*⁴⁵ Zatímco se výše citované vládní nařízení k otázce jazykové vybavenosti sčítacích orgánů vůbec nevyjádřilo, dopis ministerstva vnitra obsahoval konkrétní požadavky: *Sčítací komisaři a revisori musí býti dále znalí státního jazyka československého a v okresích soudních, v nichž podle posledního soupisu lidu obývá alespoň 20 % státních občanů jiného jazyka než československého, také tohoto jiného jazyka.* Ve stejném dopise ministerstvo navíc výrazně doplnilo znění § 32 vládního nařízení, podle něhož mohl využít příslušný politický úřad pro potřeby sčítání též obecních zaměstnanců. Reflektovalo sice požadavek vládního nařízení, že si pověřený úřad (OSP) může vyžádat stanovisko, popř. návrh starosty dané obce, avšak konečné rozhodnutí nechávalo čistě na jeho vůli.⁴⁶ Pamatovalo rovněž na místa, kde mohla při

⁴³ Dopis ministerstva vnitra SÚS z 22. 7. 1919. NA, fond MV-SR, kart. 246, sign. 11-56/1 (1).

⁴⁴ NA, fond Předsednictvo ministerské rady, kart. 2499 (Rezoluce týkající se orgánů pověřených sčítáním lidu č. 1739/1921).

⁴⁵ K aplikaci podobného postupu směřoval tento výnos ministerstva též šéfovi civilní správy pro Podkarpatskou Rus, na administrativní oddělení úřadu s plnou mocí pro správu Slovenska a na vědomí jej dostal i zplnomocněný komisař pro Ratibořsko. NA, fond MV-SR, kart. 247, sign. 11-56/1 (8).

⁴⁶ Tamtéž. Podle zmiňovaného paragrafu vládního nařízení z 30. 10. 1920 nebylo vůči tomuto rozhodnutí možné odvolání. U měst s vlastním statutem přecházela otázka jmenování sčítacích komisařů apod. na nadřízený politický úřad, tzn. na příslušnou ZSP.

využití obecních úředníků pro sčítací práce vyvstat konfliktní situace: *V místech, kde není předem vyloučena obava, že by ustanovením obecních úředníků za sčítací orgány jako např. v obcích národnostně smíšených mohlo zavdati příčinu k jakýmkoliv steskům ohledně nestranosti při zjišťování národnosti, nebudiž při ustanovování sčítacích orgánů tohoto práva použití.* Instrukce ministerstva vnitra předaly ZSP, spolu s dalšími požadavky (tvorba katastru aspirantů pro funkci sčítacích orgánů, harmonogram příprav ad.), podřízeným OSP. Příklad pražské ZSP ukazuje, že se rovněž úřady druhé instance politické správy snažily – alespoň formálně – pobídnout OSP při výběru vhodných osob pro provedení sčítací akce k tomu, aby reflektovaly návrhy místních menšin a předešly tak možným konfliktním situacím: *Aby mohly okresní politické správy tuto jazykovou kvalifikaci nade vsí pochybnost zjistiti a tím předešly případným stížnostem zástupců místních menšin, ukládá se jim, aby při sestavení katastru sčítacích komisařů a revisorů přihlížely k návrhům, které okresním správám z vlastního podnětu předložili anebo snad předloží místní nebo okresní důvěrníci oněch menšin, event. aby s týmiž vstoupily krátkou cestou v informativní styk.*⁴⁷

Velmi důležitá role náležela při výběru sčítacích orgánů tzv. **sčítacím referentům**, významným postavám prvorepublikových cenů stojícím poněkud mimo hlavní pozornost veřejnosti. Prakticky totiž následovalo jmenování sčítacích orgánů po úředním schválení seznamů (katastrů) vhodných osob, které vytvořil pro daný okres právě sčítací referent. Jednalo se o osobu ustanovenou u příslušného politického úřadu (nejčastěji OSP, u měst s vlastním statutem ZSP), „spojku“ mezi úřadem a sčítacími orgány, s úkolem dohlížet zde na organizaci sčítání lidu a podílet se na jeho přípravě. Sčítací referenti, nezbytně z pohledu státu důvěryhodné a spolehlivé osoby, museli ovládat podle ministerského výnosu z 5. 11. 1920 č. 69.120 státní jazyk. Tam kde to nebylo možné, zasazovala se např. ZSP v Praze o to, aby byli referentům přiděleni čeští spolureferenti, popř. aby převzal za proces výběru sčítacích orgánů zvláštní osobní zodpovědnost vedoucí příslušného úřadu.⁴⁸ Úlohu českých spolureferentů při vytváření seznamů sčítacích orgánů objasňuje výstižně nedatovaný vzor dopisu zemského sčítacího referenta pro tyto nově ustanovené osoby: [...] *byl Jste ustanoven koreferentem pro sčítací práce. V tomto období jest Vaším úkolem spolupůsobiti při sestavení katastru sčítacích komisařů a revisorů zejména pro obce a okrsky, v nichž sídlí místní menšina státního jazyka; při tom jest na Vás, abyste vzal náležitý zřetel na návrhy zástupců těchto menšin a uplatnil jich zastoupení v katastru sčítacích orgánů. Kde jsou české školy, budiž sčítací komisař event. revisor vybrán z učitelstva jejich; u vojenských oddílů lze přibrati důstojníky nebo spolehlivé poddůstojníky za sčítací komisaře tak, jako civilní osoby.*⁴⁹ Na závěr pojednání o výběru sčítacích orgánů je nutné dodat, že konečné slovo při jmenování sčítacích orgánů náleželo vždy zemským úřadům, které mohly provést v případě vlastního uvážení změny v seznamech připravených OSP, popř. městy s vlastním statutem.

⁴⁷ Vyhláška ZSP v Praze podřízeným OSP z 18. 12. 1920 č. 4111 ai 1920. NA, fond MV-SR, kart. 247, sign. 11–56/1 (8).

⁴⁸ Dopis ZSP v Praze ministerstvu vnitra z 15. 12. 1920. NA, fond MV-SR, kart. 247, sign. 11–56/1 (7).

⁴⁹ TAMTÉŽ.

Ústřední a nejpočetnější kategorii sčítacích orgánů představovali **sčítací komisaři**, kteří prováděli vlastní sčítací práce v přímém kontaktu s obyvatelstvem. Pro pochopení jejich úlohy při cenzu považují za užitečné, naznačit v dalším textu jejich hlavní úkoly a kompetence. Zaměřím se na momenty, při nichž obvykle vznikaly konfliktní situace, rezultující ve stížnosti vůči sčítacím komisařům, v prvé řadě na problematiku zjišťování národnosti.

Poté, co byli adepti na tuto funkci úředně schváleni, museli na základě § 15 vládního nařízení z 30. 10. 1920 složit zástupci úřadu, který je jmenoval, slib, že budou plnit svůj úkol nestranně a svědomitě a zachovají úřední tajemství. Podle § 13 téže normy měl být pro každý sčítací obvod jmenován sčítací komisař. Ministerstvo vnitřní věci ZSP a dalším odpovědným úřadům z počátku prosince 1920 tuto formulaci dále upřesnili.⁵⁰ Počet sčítacích obvodů nemusel odpovídat počtu sčítacích komisařů, ministerstvo doporučovalo jmenovat pro dva až tři menší obvody s méně než 500 obyvateli (v případě sčítání popisným archem), popř. 1 000 obyvateli (při sčítání archem sčítacím) jediného komisaře. Podmínkou bylo nenarušit spolehlivost, správnost a lhůty sčítacích prací. Na rozdíl od předválečných cenzů muselo sčítání proběhnout pouze v bytech a domech sčítané domácnosti.⁵¹ Ministerstvo vnitřní věci v oběžníku všem OSP v českých zemích z 30. 1. 1921 požadovalo, ať jsou sčítací komisaři (i revizoři) výslovně upozorněni, že je zakázáno povolávat obyvatele na obecní úřady, do škol, hostinců, provádět sčítání v továrně za přítomnosti zaměstnavatele apod. Důvodem byla jednak obava z ostychu svobodně odpovědět před jinými osobami na položené otázky, jednak lepší možnost kontroly, zda byli sečtení v příslušném obvodu skutečně všichni.⁵² Další postup sčítacích komisařů závisel na způsobu sčítání zvoleného v dané obci. Tam, kde se sčítalo sčítacími archy, byly podle § 16 vládního nařízení tyto doručeny obyvatelům před sčítáním prostřednictvím obcí. Archy vyplňovali sami obyvatelé, resp. to za ně činil majitel příslušného bytu (přednosta domácnosti). Sčítací komisař pak zkontroloval správnost a úplnost archů, případně opravil nesprávnosti a doplnil chybějící údaje. V místech sčítání popisnými archy disponoval archy přímo sčítací komisař, jenž s nimi přicházel do jednotlivých bytů, kde je vyplňoval spolu s majitelem bytu, popř. jeho zástupcem.⁵³

Značně kontroverzním se v průběhu sčítání i po jeho ukončení ukázal § 19 vládního nařízení: *Sčítací komisař smí zapsati jen údaje, pokud zřejmě neodporují skutečnosti, anebo data, jež lze vybrati z osobních výkazů. Údaje zřejmě odporující pravdě ihned opravi. Ve sčítacích arších smí opravovati jen samozřejmé omyly, jinak opravy může prováděti tolik s vědomím osoby, které se týkají.*⁵⁴ Úsilí o dodržení přísné objektivnosti cenzu tak poněkud znehodnocovalo zanesení subjektivního aspektu vyhodnocení

⁵⁰ Výnos ministerstva vnitřní věci z 11. 12. 1920 č. 78.831/8 ZSP v Praze, Brně a Opavě (k obdobnému postupu zasláno též vedení civilní správy v Podkarpatské Rusi, úřadu s plnou mocí pro správu Slovenska a na vědomí zplnomocněnému komisaři pro Ratibořsko). NA, fond MV-SR, kart. 247, sign. 11–56/1 (8).

⁵¹ Nařízení vlády republiky Československé ze dne 30. října 1920, § 17. Srov. též Instrukce pro sčítacího komisaře a revisora, § 7. Komentář k tomu in: A. BOHÁČ, *První všeobecné*, s. 113.

⁵² Oběžník ministerstva vnitřní věci pro všechny okresní politické správy v Čechách, na Moravě a ve Slezsku a okresní politické správě v Hlučíně z 30. 1. 1921. NA, fond MV-SR, kart. 246, sign. 11–56/1 (1).

⁵³ Nařízení vlády republiky Československé ze dne 30. října 1920, § 17.

⁵⁴ Příklady osobních výkazů byly zveřejněny v § 8 Instrukci pro sčítacího komisaře a revisora: rodné (křestní) listy, matriční výtahy, domovské listy, cestovní pasy, konškrupční listy a školní vysvědčení.

zřejmé nepravdy sčítacím komisařem. Na druhou stranu musely být veškeré změny potvrzeny sčítaným subjektem na znamení souhlasu. Pokud sčítaná osoba s opravou nesouhlasila, předal sčítací komisař záležitost k šetření nadřízenému politickému úřadu (OSP).

Podle § 7 instrukcí pro sčítací komisaře a revizory měly sčítací práce začít nejpozději v 8 hodin ráno 16. února 1921. Na základě § 6 výše citovaného vládního nařízení měli být zapsáni do archů všichni, kteří v daném bytě strávili půlnoc z 15. na 16. února, bez ohledu na to, jestli na daném místě bydleli trvale, jsou zde přechodně, či pouze náhodou. Osoby, jež strávily uvedenou noc mimo byt (v hostincích, na stráži, v práci apod.), se měly zapsat v tom bytě, do něhož se vrátily. Ti, kteří byli o půlnoci na cestě, se museli přihlásit ke sčítání u majitele bytu, hotelu apod., kam nejdříve dorazili. Ještě před sčítáním se ministerstvo vnitra obrátilo na OSP, aby věnovali sčítací komisaři zvýšenou pozornost údajům o pobytu v obci. Důvodem byly obavy z přílivu osob do národnostně smíšených míst za účelem umělého navyšování počtu obyvatel určité národnosti a jejich dvojího sečtení. Při podezření proto byli sčítací komisaři instruováni, aby zjistili přesnou adresu dotyčné osoby a upozornili na to OSP.⁵⁵

Státu velmi záleželo na tom, aby nebyla ohrožena správnost sčítání (v jeho pojetí dosažení co nejvyššího počtu osob československé národnosti). Jednou z možností k jeho zajištění bylo vystavení veškerého nežádoucího chování a jednání postihu, ať už se jednalo o přečin před vlastním sčítáním, nebo k němu došlo až v jeho průběhu. Větší nedůvěru spatřoval stát ve sčítaném obyvatelstvu, které mohlo být v takovém případě potrestáno přímo OSP peněžitou pokoutou v širokém rozmezí od 20 do 10 000 Kč, vedle (nebo místo) toho také vězením až na dobu tří měsíců. Zvlášť zdůrazněno bylo vědomé uvádění nesprávných údajů, vyhýbání se cenzu a dvojité sečtení, ale i konání nátlaku kvůli udání nesprávné skutečnosti.⁵⁶ Poslední delikt mohli spáchat také sčítací komisaři, u nichž však příslušná norma výslovně uváděla jako možný přečin pouze porušení úředního tajemství, trestaný pokoutou ve výši až 10 000 Kč, případně až dvěma lety vězení.⁵⁷

Širokou i odbornou veřejností nejvíce sledovanou rubrikou při sčítání lidu v roce 1921 představoval dotaz na národnost, který doprovázely značné emoce a kontroverze v průběhu cenzů a dočkal se velkého ohlasu také po jeho skončení, včetně řady stížností od jednotlivců a skupin. Není v možnostech této studie věnovat se zde obšírně peripetii toho, jak se dospělo ke zjišťování národnosti v cenzu z roku 1921, v jaké podobě se uskutečňovalo a k jakým následkům to vedlo, což ostatně provedli přede mnou již jiní autoři. Připomenu alespoň, že se rezignovalo na v právním řádu zakotvenou, tzn. právně závaznou definici národnosti. Informaci, co lze pod termínem národnost vlastně rozumět, obsahoval až návod k vyplnění sčítacích archů. Deklarována sice byla možnost svobodného priznání jedince k určité národnosti, avšak tato volba byla –

⁵⁵ Oběžník ministerstva vnitra pro všechny okresní politické správy v Čechách, na Moravě a ve Slezsku a okresní politické správě v Hlučíně z 30. I. 1921.

⁵⁶ Nařízení vlády republiky Československé ze dne 30. října 1920, § 12. V dostatečných sankcích spatřoval záruku správnosti sčítání i A. Boháč, který uvádí i srovnání se sankcemi z předchozích rakouských sčítání. Výše možné pokuty se zde pohybovala pouze v rozmezí 1–20 zlatých, v případě její nedobytnosti následovalo vězení až do výše čtyř dní. A. BOHÁČ, *První všeobecné*, s. 117.

⁵⁷ TAMTÉŽ, § 23.

s výjimkou Židů, jež se mohli svobodně přihlásit k židovské národnosti – přísně vázána na mateřský jazyk jakožto zpravidla hlavní objektivní znak národnosti (pojímané jako kmenová příslušnost). Různý výklad přitom umožňovaly jak pojmy „národnost“ a „mateřský jazyk“, tak i slůvko „zpravidla“. Naznačená konstrukce, která sklídila kritiku na domácí i zahraniční scéně (Maďarsko, Polsko), měla a nakonec také posloužila hlavně zájmu státu v jeho úsilí o dosažení co nejvyššího počtu příslušníků československého národa.⁵⁸

Jakou roli sehráli při zjišťování národnosti sčítací komisaři, resp. o jaké kompetence se mohli v tomto směru opřít a čím se museli při své práci řídit? Výše jsem uvedl znění § 19 vládního nařízení z 30. 10. 1920, podle něhož byli komisaři povinni jednak opravit zřejmě omyly ve sčítacích arších a v popisných arších naopak zapsat jen údaje zřejmě neodporující skutečnosti, zjistitelné z osobních výkazů obyvatel. Obecná formulace se vztahovala na veškerá data, avšak v otázce národnostní příslušnosti nabývala na zvláštní důležitosti. Význam svěřené pravomoci byl v tomto případě nepopíratelný, neboť záleželo pouze na sčítacím komisaři, jakým způsobem vyhodnotí příslušný údaj. Paragraf 20 téže normy obsahoval podrobný popis situace při vyplňování rubriky národnosti:

1) v místech sčítání archy sčítacími (rubrika zde již byla vyplněna předností domácnosti) měl komisař při pochybnostech provést výslech dané osoby a v případě nesprávného zápisu podat trestní oznámení. Změny ve sčítacích arších směl komisař provést za souhlasu příslušné osoby, stvrzeného podpisem. Při nesouhlasu se musel obrátit na nadřízený politický úřad, který si jedince pozval k výslechu.

2) v místech sčítání archy popisnými měl komisař zapsat pouze národnost, kterou mu za sebe a nedospělé, popř. nepřičetné členy domácnosti sdělí její přednost. Dospělé osoby měly národnost udát sčítacími komisaři samy. Při neuspokojivé odpovědi měl komisař právo určit národnost sám na základě mateřského jazyka.

V § 10 instrukcí pro sčítací komisaře byly potom specifikovány okolnosti možného výslechu osob ve sčítané domácnosti. Ze členů rodiny majitele bytu mohl vyslechnout samotně pouze dospělé osoby. Osoby, které obývaly byt, avšak nepatřily k rodině jeho majitele (služební, podnájemníci, nocleháři, hosté ad.), měl vyslechnout vždy sám, bez ohledu na to, jestli se jednalo o dospělé, nebo nedospělé jedince.

Výraznou novinku vůči předchozím cenzům představovala precizace systému kontroly práce sčítacích komisařů. K jejímu provedení byli pro sčítání lidu 1921 ustanoveni **sčítací revizoři**, kteří nastupovali na scénu v momentě, kdy sčítací komisaři ukončili svou práci a odevzdali jim veškerý materiál, včetně celkového přehledu svého sčítacího obvodu.⁵⁹ Pro výběr a jmenování sčítacích revizorů platily stejné zásady jako v případě komisařů, ještě větší důraz byl však nyní položen na *výběr státních úředníků a osob*

⁵⁸ Srov. J. KUČERA, *Politický či přirozený národ?*, zejm. s. 558–561; René PETRÁŠ, *Menšiny v meziválečném Československu. Právní postavení národnostních menšin v první Československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana*, Praha 2009, s. 264–268; Pavel KLADIWA, *(Nejen) Boháč versus Rauchberg. Dobová reflexe výsledků sčítání lidu 1880–1930 v českých zemích*, Časopis Matice moravské 132, 2013, s. 396n; TÝŽ, *Etnická klasifikace*, s. 109–111.

⁵⁹ Nařízení vlády republiky Československé ze dne 30. října 1920..., § 22; Instrukce pro sčítacího komisaře a revisora, § 19, 22.

*požívajících důvěry obyvatel bez ohledu na národnost.*⁶⁰ Rovněž revizoři byli vázání slibem dodržet úřední tajemství. Vymezení územní působnosti revizorů ve vládním nařízení ze 30. 10. 1920 scházelo. Představu o něm si však lze udělat na základě zmiňovaného ministerského výnosu z 11. 12. 1920, podle něhož nemělo na jednoho revizora připadat více než šest sčítacích komisařů. Toto pravidlo pak předaly pověřené úřady podřízeným složkám – první instanci politické správy, tzn. přímým nadřízeným revizorů.⁶¹ Podrobný popis práce sčítacího revizora obsahují § 23–31 *Instrukcí pro sčítací komisaře a revisory* vydaných ke sčítání lidu. Pro účely této studie stačí shrnout nejpodstatnějších bodů. Úkoly revizorů lze rozdělit v zásadě na dvě hlavní činnosti: 1) dohled na sčítací komisaře v průběhu sčítacích prací; 2) revize sčítacího materiálu, jenž jim byl komisaři odevzdán. Revize zahrnovala jak formální kontrolu celé materie (např. zahrnutí veškerých bytů a domů, vyplnění všech rubrik), tak i věcnou revizi náhodně zvolených bytů (domů).⁶² Po ukončení revizí měl revizor vyhotovit obecní přehledy svého obvodu a odevzdat je nadřízenému politickému úřadu. Celou činnost byl povinen revizor stihnout nejpозději do týdne od jejího započetí. Sčítací revizor však nebyl úplně nejvyšším článkem kontroly sčítání, tzv. superrevizí byl pověřen SÚS.

Jinou inovací cenzu z roku 1921 představovalo zařazení **pomocných sčítacích komisařů** mezi sčítací orgány. O těchto, zvláště v národnostně smíšených regionech, důležitých aktérech prvního celostátního cenzu se kupodivu nezmiňovaly ani stěžejní dokument jeho provádění – vládní nařízení z 30. 10. 1920, ani instrukce vydané pro sčítací orgány. Doklady o využití pomocných komisařů, jejich výběru a kompetencích, však lze nalézt jinde. Ve výnosu z 11. 12. 1920 nechávalo ministerstvo vnitra úřadům ke zvážení, zda by pro případ, že by nebylo možné ustanovit za sčítací orgány osoby ovládnuté zároveň státní jazyk a řeč národní menšiny, neměl být ke sčítacímu komisaři přidělen z příslušníků druhé menšiny pomocný sčítací komisař. Jeho úkolem by podle ministerstva bylo pouze zprostředkování styku s obyvatelstvem neznalým jazyka sčítacího komisaře, přičemž pro výběr pomocných komisařů by platila stejná pravidla jako u sčítacích komisařů.⁶³ Záměr ministerstva byl s ohledem na situaci v řadě regionů republiky velmi praktický a měl předejít mnohým nesnázím, které mohly během sčítací praxe nastat. Problémy, kdy nebylo možné ustanovit „z místních zdrojů“ sčítacího komisaře ovládnuté dostatečně řeč obyvatelstva mluvícího jiným než českým (slovenským) jazykem, bylo možné očekávat např. v regionech s minoritou (místně i majoritou) německou, maďarskou, polskou, ale také na Podkarpatské Rusi jako celku. Návrh ministerstva na ustanovení pomocných sčítacích komisařů je tedy možné chápat především jako vstřícný krok vůči menšinám jiné než československé národnosti, neboť její příslušníci měli již dříve garantováno, že řádní komisaři budou znali českého (slovenského) jazyka. Úřady, jimž byl návrh adresován, si však ministerskou výzvu vyložily po svém. Evidentní byl zejména posun v otázce výběru ve prospěch příslušníků národnosti československé. Pro ilustraci uveďme instrukce zemské vlády

⁶⁰ Výnos ministerstva vnitra z 11. 12. 1920.

⁶¹ Výnos ministerstva vnitra z 11. 12. 1920; Vyhláška ZSP v Praze podřízeným OSP z 18. 12. 1920.

⁶² Pokud shledal revizor v kontrolovaném sčítacím materiálu nedostatky, měl provést kontrolu dalších archů. Jestliže i zde zjistil závady, byl povinen o tom informovat nadřízený úřad.

⁶³ Výnos ministerstva vnitra z 11. 12. 1920.

slezské v této věci pro všechny OSP ve Slezsku (včetně hlučinské) z 23. 1. 1921:⁶⁴ *Pokud se tak již snad nestalo se strany okresní politické správy samé při sestavování katastrů sčítacích orgánů, zmocňují se politické úřady oněch okresů národnostně smíšených, ve kterých bydlí příslušníci menšiny státního jazyka, avšak sčítací komisař nemohl být ustanoven z řad této, aby pro zprostředkování styku mezi komisařem a obyvatelstvem, jakož i k obstarání písemných záznamů v archu popisném, resp. sčítacím, komisaři přidaly pomocného sčítacího komisaře [...] na podkladě návrhu zástupců menšiny, ovšem co do sběhlosti v písemných pracích a osobního vystupování rovnocenného; tento pomocný komisař má tytéž povinnosti, zejména ohledně zachování úředního tajemství, jako hlavní komisař [...].* Původní, obecně koncipovaný, ministerský návrh byl tedy o instanci níže přetaven v pomoc namířenou pouze příslušníkům československé národnosti, kteří byli v daném regionu v menšinovém postavení (zejm. Češi v oblastech s převahou německé populace a Slováci v maďarských regionech). O jiných menšinách zde řeč nebyla. Nadto byl ve srovnání s oficiálními předpisy pro jmenování sčítacích komisařů upraven rovněž postup při výběru vhodných osob pro funkci pomocných komisařů, který měl vycházet z návrhů zástupců (československé) menšiny.

Celostátní census z roku 1930 – aneb za stejným cílem týmž směrem

Původně měl druhý celostátní census následovat podle § 2 zákona č. 256 z 8. 4. 1920 pět let po konání prvního. Sčítání se však uskutečnilo až počátkem prosince 1930 na základě zákona ze 17. 3. 1927 č. 47 Sb. z. a n. (§ 1 prodlužoval interval konání cenzu na deset let) a vládního nařízení ze dne 26. 6. 1930 Sb. z. a n., které stanovilo za jeho rozhodný den datum 1. 12. 1930 (§ 1). Jak nasvědčuje nadpis oddílu, zůstaly zachovány základní principy a filozofie cenzu, cíl a směr (ne úplně cesta) tedy byly stejné jako v případě cenzu z roku 1921. K radikálním zásahům nebyl důvod, neboť jako celek byly československou státní správou hodnoceny pozitivně průběh sčítání i jeho výsledky.⁶⁵ Stejný zůstal rovněž zájem státu na maximální možné kontrole průběhu sčítání. Přestože situace v republice byla podstatně klidnější než na počátku 20. let a pozice „československého národa“ pevnější, nepolevilo ani úsilí, aby výsledky cenzu dopadly z hlediska národnostního pro stát, resp. příslušníky československé národnosti, co nejpříznivěji.

Největší pozornost byla před sčítáním upřena opět na problematiku zjišťování národnosti. Také nyní se dlouze a vášnivě diskutovalo, co je obsahem pojmu národnost a jak ji vůbec zjišťovat. Těžiště polemiky představovala definice národnosti a způsob jejího zjišťování. Přitom se střetly různé přístupy a často vyhraněná stanoviska, jaké jsou vlastně (objektivní) znaky národnosti a zda upřednostnit svobodné přiznání jedin-

⁶⁴ Presidium zemské vlády slezské všem okresním politickým správám ve Slezsku, incl. Hlučín z 23. 1. 1921. NA, fond MV-SR, kart. 248, sign. 11–56/1 (16a). Stejný přístup a formulace obsahuje oběžník ZSP v Praze z 8. 1. 1921 podrízeným úřadům. Srov. NA, fond MV-SR, kart. 247, sign. 11–56/1 (8).

⁶⁵ Výnosem z 21. 5. 1921 č. 39765/8 ai 1921 vyzvalo ministerstvo vnitra všechny OSP v českých zemích, mimo města s vlastním statutem, aby informovaly o zkušenostech ze sčítání lidu nadřízenou ZSP. Vedení zemí se pak obracela na ministerstvo se shrnující zprávou. Stejný apel směřoval na Slovensko a Podkarpatskou Rus. Zprávy o zkušenostech z Čech, Moravy, Slezska a Podkarpatské Rusi in: NA, fond MV-SR, kart. 248, sign. 11–56/1 (16a).

ce (např. Emanuel Rádl), nebo by měly rozhodovat o národní příslušnosti předem stanovené objektivní znaky (Antonín Boháč, Jan Auerhan ad.).⁶⁶ Velmi výstižně charakterizoval a na problematice stránky dotazu na národnost ukázal před cenzem z roku 1930 právní znalec a publicista Emil Sobota: *Národnostní příslušnost není pokládána za subjektivní vztah, s nímž jednotlivec může volně disponovati, nýbrž za objektivní skutečnost, která může býti úředně zjišťována, třebaš proti jeho vůli. Veřejná moc se neomezuje jen na opatření zajišťující nejsvobodnější projev strany, nýbrž i na obsahové přezkoumávání tohoto projevu. Jde-li však o objektivní skutečnost, měla by býti zajisté definována. Mělo by býti řečeno, co tedy národnost jest objektivně, když jednotliví obyvatelé státu mají pravdivě prohlásiti jaké národnosti jsou, a když to státní úřady mohou spoluzjišťovati.*⁶⁷

Debata vyústila v určité korekce nejasné definice národnosti, při nichž byly zohledněny do jisté míry námitky veřejnosti i (povinně) nálezy Nejvyššího správního soudu (NSS) ve sporech po prvním celostátním cenzu.⁶⁸ Manévrovací prostor pro změny měl však stát omezený, velké zásahy by znamenaly nežádoucí ústup z vytyčeného směru a stanovených cílů. Rovněž po úpravě zůstala v dotazu na národnost řada problematických míst, které se posléze staly předmětem kritiky, konfliktů během cenzu a stížností po jeho ukončení. Zásadní předpis, vládní nařízení z 26. 6. 1930, se věci národnosti vyjádřil v § 21 následovně: *Národnost se zapisuje zpravidla podle mateřského jazyka. Jinou národnost, než pro kterou svědčí mateřský jazyk, lze zapsati jen tehdy, jestliže sčítaná osoba nemluví mateřským jazykem ani ve své rodině, ani v domácnosti a úplně ovládá řeč oné národnosti. Židé mohou však vždy příznati národnost židovskou.* Mateřský jazyk sice přestal být výlučným kritériem pro určení národnosti jedince, chápané i nadále jako kmenová příslušnost, objektivní jazyková znalost však měla stále zásadní význam.⁶⁹ Jedinými, kdo mohli v prvorepublikových cenzech skutečně svobodně zvolit svou národnost, byli Židé, jimž to zaručoval § 128 československé ústavy z roku 1920, resp. jeho důvodová zpráva.⁷⁰

Provádění cenzu z roku 1930 bylo § 4 vládního nařízení z 26. 6. 1930 svěřeno opět politickým úřadům, osvědčeným již z předchozích prvorepublikových sčítání. Stalo se tak po reorganizaci státní správy z roku 1927, během níž nahradily dřívější ZSP zemské úřady (ZÚ) a OSP úřady okresní (OÚ). V souvislosti se sčítáním lidu je užitečné uvést, že nově vzniklé OÚ byly dvojího druhu – státní a komunální, přičemž v případě

⁶⁶ Podle Emanuela Rádra, jednoho z hlavních aktérů diskuze, nebyla svobodná volba národnosti v rozporu s možností ji (do určité míry) objektivně charakterizovat. Zásadní stanoviska polemiky in: E. RÁDL, *Národnost jako vědecký*; Antonín BOHÁČ, *Rádlův sociologický rozbor naší národnostní statistiky*, Československý statistický věstník 11, 1930, s. 1–22; TÝŽ, *Národnost při druhém sčítání lidu*, Statistický obzor 12, 1931, sešit 1–2, s. 14–30; P. KLADIWA, *Etnická klasifikace*, s. 95–101.

⁶⁷ Emil SOBOTA, *Republika národní či národnostní?*, Praha 1929, s. 9–10.

⁶⁸ V nálezu z 10. 2. 1923 NSS jednak odmítl rozhodující roli názoru sčítané osoby pro zápis její národnosti, jednak připustil, že vedle kmenové příslušnosti (dané zpravidla mateřským jazykem) mohou být brány v úvahu i další objektivní znaky – dorozumívací jazyk, prostředí života sčítance, kmenová příslušnost a obcovací řeč manžela aj. rodinných příslušníků, způsob výchovy dětí, členství ve spolcích a politické přesvědčení. J. BUBENÍK – J. KŘEŠŤAN, *Národnost a sčítání lidu*, s. 127–128.

⁶⁹ Podle J. Kučery došlo k ještě silnějšímu připoutání pojmu národnosti k objektivnímu znaku (jazyku). J. KUČERA, *Politický či přirozený národ?*, s. 561.

⁷⁰ Podrobně k problematice zjišťování židovské národnosti v Československu in: Kateřina ČAPKOVÁ, *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918 až 1938*, Praha – Litomyšl 2013, s. 43–44, 52–68.

druhé skupiny se jednalo o úřady obstarávané statutárními městy. To však platilo jen pro Prahu, Brno a Olomouc, neboť u Liberce a Opavy byla jejich agenda svěřena státním úřadům. Navíc pětice původně statutárních měst (mj. Znojmo a Frýdek) byla deklasifikována a podrobena všeobecně platným obecním zřízením.⁷¹ Uvedené rezultovalo ve větší a především přímou možnost státního dohledu nad sčítáním lidu ve zmiňovaných velkých městech ovládaných německými radnicemi, které dříve podléhaly kontrole na zemské úrovni.

O tom, jakým způsobem se bude v dané obci sčítat (sčítací versus popisný arch), rozhodoval opět příslušný ZÚ.⁷² Na příkladu cenzu z roku 1921 jsem ukázal, že se jednalo o značnou pravomoc s dalekosáhlými důsledky pro průběh cenzu. Není bezvýznamné upozornit na návrhy, které zaslala vedení jednotlivých zemí v reakci na dotaz ministerstva po sčítání lidu v roce 1921. Někdejší brněnská ZSP navrhovala v dopise z 30. 11. 1921 sčítat příště archy sčítacími pouze ve městech a všude jinde využít archy popisné. Civilní správa Podkarpatské Rusi (dopis na ministerstvo z 6. 12. 1921) by sice uvítala sčítání prostřednictvím sčítacích archů, avšak s ohledem na negramotnost, popř. pologramotnost obyvatelstva tuto variantu vyloučila. Podle pražské ZSP mělo zavedení určitého typu archu záviset v budoucnu zejména na inteligenci obyvatelstva dané obce. V dopise ministerstvu vnitřní z 16. 1. 1922 však zároveň dodala: *Dle zdejšího názoru bylo by záhodno, obmeziti sčítání popisnými archy pouze na nejmenší počet obcí, zejména jazykově smíšených.* Argumentovala přitom tím, že případná oprava několika chybně vyplněných bodů sčítacího archu vyžaduje menší práci sčítacího komisaře než vyplnění celého archu popisného. Nejobsáhleji a velmi výmluvně reagovalo na ministerskou výzvu v dopise ze 14. 5. 1922 vedení země slezské, proto uvedu celou pasáž textu: *Všude tam, kde lze očekávati účinnou agitaci se strany národnosti jiných než československé za tím účelem, aby osoby hospodářsky odvislé aneb národně neuvědomělé nesprávně udávaly národnost, bude voliti arch popisný a bezpodmínečně trvati na ustanovení českých sčítacích komisařů, při nejméně však revisorů /jako ku příkladu na Hlučínsku/. Ve velkých městech nutno rozhodně trvati na archu sčítacím jako rychlejším způsobu sčítání. V obcích národnostně nijak nesmíšených jest volba mezi archem popisným a sčítacím jedině na vyspělosti obyvatelstva. V obcích, v nichž vyskytují se národní menšiny a v nichž sčítací komisaři vybráni byli z obyvatelstva národní většiny, najmě pak z řad obecních zaměstnanců, jest voliti arch sčítací a revisory znalými jazyka národní menšiny, ne-li jejími příslušníky, po př. státními úředníky. Z důvodů těch bude nutno již při určování obcí [...] přihlížeti k tomu, jaké národnosti budou pravděpodobně sčítací komisaři a revisori.*⁷³ Pro úplnost dodám, že vedení slezské země si bylo dobře vědomo předností jak popisných (zpravidla úplnější, pohodlnější pro statistické zpracování), tak i sčítacích archů (větší vnitřní hodnota: stranou učiněný záznam cennější, než odpověď na dotaz, která nemusí být výrazem vnitřního přesvědčení). Při volbě mezi oběma typy archů by se neměly zohledňovat pouze stupeň vyspělosti obyvatel a technika sčítání, ale [...] *ohledy vnitřní hodnotou vyšší, a to*

⁷¹ Jan JANÁK – Zdeňka HLEDÍKOVÁ – Jan DOBEŠ, *Dějiny správy v českých zemích. Od počátku státu po současnost*, Praha 2005, s. 352, 379.

⁷² Vládní nařízení ze dne 26. června 1930 o sčítání lidu v roce 1930, § 6.

⁷³ Veškeré uvedené dopisy adresované ministerstvu vnitřní in: NA, fond MV-SR, kart. 248, sign. 11–56/1 (16a).

správnost sčítání. Úzkou souvislost s aplikovaným typem archů přitom slezská ZSP spatřovala prokazatelně s výběrem sčítacích orgánů.

Jaký byl však postoj ministerstva vnitra v této věci těsně před sčítáním lidu v roce 1930? K volbě mezi sčítacím a popisným archem se vyjádřil ministerský oběžník adresovaný ZÚ z 21. 5. 1930.⁷⁴ Rozhodnutí o typu archu měl učinit ZÚ na návrhy OÚ, přičemž pro sčítací arch rozhodovat měla vypěstlost převážně většiny obyvatel a jejich zběhlost v psaní. Podle ministerstva nebylo překážkou pro zavedení sčítacích archů to, když se [...] *tu a tam někde v obci vyskytují osoby nebo domácnosti, u nichž nelze takovou způsobilosti předpokládati.* Dokonce předpokládalo, že [...] *sčítání archy sčítacími bude pravidlem, a že archů popisných bude použito jen v těch obcích, kde se dá předvídati, že opravování chybně vyplněných sčítacích archů zdrželo komisaře více, než kdyby sčítací archy vyplnil hned od počátku celé sám. Tak s hlediska sčítací techniky dává se přednost sčítacímu archu, t. j. vyplnění archu stranou samotnou, nezávisle na předchozí otázce.* Ministerstvo vnitra tedy bylo nakloněno progresivnímu řešení způsobu sčítání obyvatel, pobízelo ZÚ k využití sčítacích archů a nevnášelo do instrukcí pro jednotlivé země nacionální hledisko.

V zásadě stejné zůstaly pro cenzus z roku 1930 způsob výběru a jmenování sčítacích orgánů: seznamy kandidátů se znovu vytvářely na úrovni okresů a konečné schválení podléhalo souhlasu ZÚ. Přesto lze postřehnout určité změny vůči cenzu z roku 1921. Podle § 5 vládního nařízení z 26. 6. 1930 měly právo jmenovat sčítací orgány okresní úřady, které zároveň kontrolovaly jejich činnost. Základní dokument představoval oběžník z ministerstva vnitra na ZÚ v Praze, Brně, Bratislavě a Užhorodě z 25. 9. 1930⁷⁵, jenž obsahoval jasná kritéria pro výběr vhodných osob. Sčítacími komisaři měli být vybírání hlavně jedinci dostatečně inteligentní a zároveň svědomití, spolehliví a nestranní, kteří [...] *mají správné chování ve styku s obecnstvem.* Značný důraz byl položen na jazykovou kvalifikaci sčítacích orgánů: *Sčítací komisaři a revisoři musí býti dále znalí státního jazyka československého, ježto podle platných právních předpisů má každý právo jednati se sčítacími orgány v tomto jazyku.* S odkazem na § 2 jazykového zákona nařizoval oběžník sčítacím orgánům znalost jazyka menšiny v soudních okresech s jazykovou menšinou. Stejný požadavek směřoval na základě čl. 8. a 95 jazykového nařízení pro usnadnění styku s osobami neznalými státního jazyka pro výběr sčítacích orgánů v místech nemenšinových okresů, obývaných větším počtem obyvatel jiného než státního jazyka.⁷⁶ Při tvorbě seznamů měly pověřené úřady dále přihlížet ke znalosti poměrů místních poměrů a výslovně bylo uvedeno, aby byla zohledněna rovněž národnostní skladba obyvatel. Funkce revizorů měla být vyhrazena aktivním státním zaměstnancům. Instrukce ministerského oběžníku předaly ZÚ podřízeným úřadům. Jazykové požadavky při výběru sčítacích orgánů, včetně všeobecné znalosti československého jazyka, existovaly již před cenzem z roku 1921. Nyní však nepadla žádná zmínka o připuštění důvěrníků nebo pomocných komisařů ke sčítání. Cenzus měl být svěřen pouze řádným komisařům a revizorům, kteří splní předepsané

⁷⁴ NA, fond MV-SR, kart. 1237, sign. 8–105/14 (14).

⁷⁵ Oběžník ministerstva vnitra na zemské úřady v Praze, Brně, Bratislavě a Užhorodě z 25. 9. 1930 č. 45.518/1930. NA, fond MV-SR, kart. 1236, sign. 8–105/14 (9).

⁷⁶ Uvedené instrukce platily v případě Podkarpatské Rusi podobně se zřetelem na jazyk státní, ruský /maloruský/ a menšinový jazyk maďarský.

podmínky. To pochopitelně vzbudilo nevoli menšin nestátního jazyka a činilo potíže v okresech s minimem vhodných kandidátů nedostatečně ovládajících československý jazyk. Bez výsledku se obracely před sčítáním zástupci menšin některých okresů s požadavkem na jmenování průvodců či důvěrníků sčítacích komisařů pro německé obce (např. Hranicko, Broumovsko). Aktivní snahu o nalezení kompromisního řešení vyvíjely především OÚ, které se snažily zajistit bezproblémový průběh sčítání na svém území. Výmluvným dokladem uvedeného tvrzení je znění dopisu OÚ v Broumově ZÚ v Praze ze 7. 10. 1930: *Podle náhledu zdejšího úřadu dalo by se tomu [nedůvěře části obyvatel ke sčítacímu komisaři obecně jiné národnosti, pozn. aut.] zabránit pouze tím, že by se v obcích národnostně smíšených stanovili pro každý sčítací obvod dva sčítací komisaři a pro celou obec 2 sčítací revisoři, a to z národnosti čes. a německé, anebo když by zemský úřad k tomu nepřistoupil, by přidělen byl ke každému sčítacímu komisaři důvěrník nehonoraný z druhé národnosti.*⁷⁷ ZÚ v Praze reagoval na tyto i další požadavky z okresů (Karlovy Vary, Trutnov ad.) nekompromisně v dopise ministerstvu vnitra ze 13. 10., v němž předložil vlastní návrh řešení a žádal ministerstvo o jeho stanovisko. Především ZÚ navrhnul zamítnout opuštění požadavku na znalost státního jazyka sčítacími orgány, postavil se však také proti ustanovení důvěrníků (argumentem porušení zásady tajnosti) a proti ustanovení dvojic sčítacích orgánů (dvou komisařů i revizorů) složených ze zástupců obou národností.⁷⁸ Pražský ZÚ navrhl vyřešit situaci v případě nutnosti ustanovením většího počtu revizorů nad stanovený limit (1 na 6 komisařů) jiné národnosti než jim přidělení sčítací komisaři; revizoři by přitom revidovali průběh cenzu již při jeho výkonu. Tento návrh ministerstvo vnitra vyslyšelo a implementovalo jej do oběžníku ze 7. 11. 1930 adresovaného všem ZÚ. Ke zmiňovanému postupu zmocnilo ministerstvo ZÚ pouze *ve zvláštních jednotlivých případech*, kde to uznají za vhodné po přezkoumání návrhů na jmenování sčítacích orgánů v národnostně smíšených obcích. Opatření se přitom mělo realizovat jen v jednotlivých místech, kde by národnostní poměry vyžadovaly zvláštní opatření (obce s obyvatelstvem druhé národnosti oscilující kolem 20% hranice; zejména tam, kde se sčítání mělo provádět archy popisnými).⁷⁹

Je s podivem, že se ustoupilo od nasazení pomocných (druhých) komisařů, institutu, který se v cenzu z roku 1921 osvědčil a o němž se vyjádřila např. pražská ZSP ministerstvu vnitra v již zmiňovaném dopise z 16. 1. 1922 následovně: *Přidání pomocných sčítacích komisařů v národnostně smíšených obcích účeli svému, aby sčítání bylo nestranně provedeno, úplně vyhovělo.* Jak si lze vyložit nahrazení pomocného komisaře zvýšením počtu revizorů jiné národnosti v „rizikových“ oblastech? Patrně bylo výrazem úsilí státu o ještě větší kontrolu nad průběhem cenzu a zápisu údaje o národnosti v místech, kde příslušníci československého národa nedominovali natolik, aby zde nepanovala obava z výsledku cenzu. A to zejména v oblastech s menšinovým československým zastoupením v obyvatelstvu, popř. většinovým, ale s reálnou

⁷⁷ NA, fond MV-SR, kart. 1236, sign. 8–105/14 (9).

⁷⁸ TAMTÉŽ. Požadavek na ustanovení dvojic sčítacích komisařů (1 Němec a 1 Čech) ve smíšených oblastech vyslovil před cenzem dále nejen německý poslanec Siegfried Taub (dopis ministerstvu vnitra z 30. 10. 1930), ale i české hraničářské organizace (tlumočeno dopisem ministra pošt a telegrafů ministrovi vnitra ze 4. 11. 1930, v němž se pro to vládní kolega přimlouval).

⁷⁹ TAMTÉŽ.

hrozbou překročení 20% hranice příslušníků jiného národa. Jestliže např. nebylo možné jmenovat v daném sčítacím obvodu určitého okresu sčítacím komisařem jinou osobu než Němce neznalého státního jazyka, byl mu ustanoven český revizor, jenž měl provádět část své revize (v tomto případě při sčítání v českých rodinách) zároveň se sčítacím úkonem komisaře. Role českého revizora i jeho postavení vůči německému komisaři přitom byly výrazně odlišné od úlohy a pozice případného českého pomocného komisaře. Méně frekventovanou možností byla v česko-německém případě situace v opačném gardu: tzn. český sčítací komisař neznalý jazyka německé menšiny a německý revizor. Určitou „pojistku“ státu zde poskytoval požadavek ministerstva z 25. 9. 1930 na to, aby mohli být revizory jmenováni pouze aktivní státní zaměstnanci.

Představu o tom, jaké informace měly ZÚ sloužit ke konečnému rozhodnutí o (ne)schválení kandidáta na post sčítacího orgánu, poskytuje např. výnos ZÚ pro Podkarpatskou Rus přednostům zdejších OÚ a městským notářským úřadům z 8. 10. 1930.⁸⁰ Vedle tlumočení ministerské výzvy ohledně výběru vhodných osob, požadoval po podřízených úřadech ZÚ následující informace o navrhovaných kandidátech: bydliště, zaměstnání, národnost a jazykovou kvalifikaci. Bez významu pro sestavení seznamů aspirantů sčítací funkce ale nebyla ani poznámka stejného ZÚ v předchozím výnosu z 28. 7. 1930, že se při sčítání zemědělských a živnostenských závodů v tomto roce neosvědčili jako komisaři učitelé zejména rusínských škol.⁸¹

Závěrem problematiky výběru sčítacích orgánů pro census v roce 1930 se ještě krátce zmíním o aféře, která ještě více vyostřila atmosféru okolo sčítání na politické scéně i v tisku a jejíž ohlas překročil hranice Československa. Řeč je o tzv. důvěrné (tajné) instrukci, kterou mělo ministerstvo vnitra zaslat 16. 10. 1930 slovenskému zemskému presidiu.⁸² V instrukci o 42 bodech se mělo mj. uvádět, že zásadou při jmenování sčítacích orgánů by měla být úplná důvěryhodnost příslušných osob z hlediska věrnosti ke státu, ale i věrohodnost z pohledu národního československého. V 5. bodě instrukce mělo ministerstvo vyzývat ZÚ, aby věnoval zvýšenou péči okresům, kde je žádoucí posílení československého živlu. Tam, kde mají být jmenovány osoby hovořící i jazykem menšinovým, měly být ustanoveny pouze vhodní adeпти z řad československého národa. Obsah instrukce byl interpelován nejen na půdě poslanecké sněmovny Národního shromáždění (29. 11. 1930, Törköly a spol.), ale i v maďarském parlamentě (poslanecká schůze z 14. 1. 1931). V odpovědi Presidiu ministerské rady ministerstvo vnitra z 18. 3. 1931 vydání takové instrukce rázně dementovalo, stejně jako to, že by podobné pokyny vydal rovněž ZÚ v Bratislavě. Na druhou stranu obsahoval oběžník bratislavského úřadu z 3. 10. 1930 č. 158.296/2 mj. také tuto formulaci: *Sčítací komisaři nech sú osoby zo slovenského stanoviska politicky úplne spoľahlivé a voči republike loyálne...*

Na rozdíl od cenzu z roku 1921 uvádělo vládní nařízení z 26. 6. 1930 pro nadcházející sčítání ve zvláštním paragrafu (§ 5) přímo, že sčítání provádí sčítací komisaři

⁸⁰ NA, fond MV-SR, kart. 1235, sign. 8–105/4.

⁸¹ TAMTÉŽ, sign. 8–105/4 (2).

⁸² Souhrnný materiál k problematice in: NA, fond MV-SR, kart. 2994, sign. 8–247/23; TAMTÉŽ, kart. 3056, sign. 8–431/1; TAMTÉŽ, kart. 3057, sign. 8–431/3.

a revizoři pod dozorem OÚ, který je zároveň jmenuje. Porovnání vládních nařízení a instrukcí pro sčítací komisaře a revizory vydaných pro oba celostátní cenzy v letech 1921 a 1930 ukazuje, že práva, povinnosti a kompetence sčítacích orgánů zůstaly v zásadě stejné. I nadále skládaly sčítací orgány slib nadřazenému politickému úřadu. Nezměnila se přípravná fáze jejich práce, doba vyměřená sčítací a revizní činnosti a dokonce ani výše sankcí vyměřené pro případ porušení zachování mlčenlivosti a obsahu sčítacího operátu. Sčítacím komisařům (i revizorům) zůstala mj. povinnost legitimovat se při návštěvě bytů. Na druhou stranu zůstala jim také významná pravomoc přezkoušet v případě pochybností údaje sčítaných osob, stejně pravomoc zvolit další postup, jestliže nebyla nalezena oběma stranami vzájemná shoda. Pouze minimálních změn, spíše jen doplnění a určitých specifikací, doznala vlastní náplň práce sčítacích orgánů. Novinkou bylo posílení kontrolního mechanismu. Revizoři nyní museli na základě § 26 vl. nař. z 26. 6. 1930 a § 4 a 5 příslušných instrukcí povinnost provést komplexní revizi celého sčítacího materiálu (*úplnost, řádnost a správnost*), na rozdíl od dříve vyžadované formální kontroly všech archů a věcně pouze vybraných. Důsledněji tedy měli dohlédnout na práci komisařů, přičemž mohli – jestliže to tak vyhodnotili – kdykoliv vyslechnout sčítané osoby.

Důležitou roli pro instruování politických úřadů a sčítacích orgánů sehrál v cenzu v roce 1930 také oběžník ministerstva vnitra z 29. 10. 1930 adresovaný všem úřadům pověřených výkonem a dohledem nad sčítací akcí: OÚ, magistrátům v Praze, Brně a Olomouci a městským notářským úřadům v Bratislavě, Košicích, Užhorodě a Mukačevě.⁸³ Dokument byl věnován výhradně instruování sčítacích orgánů a obsahoval podrobný popis jejich přípravy před sčítáním, vlastní sčítací a revizní činnosti od počátku až do konce. Vedle rekapitulace bodů uvedených již ve vládním nařízení a instrukcích přinášel některá důležitá zpřesnění. V souvislosti s činností sčítacích komisařů zmiňme alespoň jejich povinnost sestavit plán průběhu sčítací akce nejpozději do 1. 12. 1930 a jeho odevzdání příslušnému revizorovi a OÚ (posílení kontroly práce), nebo úkol informovat OÚ o předání sčítacího materiálu revizorovi.

Výše jsem zmiňoval změny v definování národnosti v roce 1930 vůči sčítání v roce 1921. Důležitou inovací, významnou pro usnadnění práce sčítacích orgánů, byla specifikace při určování národnosti dětí v § 21 vládního nařízení z 26. 10. 1930: *Národnost dětí do 14 let řídí se podle národnosti jejich rodičů; jsou-li rodiče různé národnosti, podle národnosti toho z nich, kdo se o ně stará; jsou-li to oba nebo není-li to žádný z nich ve sporných případech vůbec, podle národnosti otce a u nemanželských dětí podle národnosti matčiny*. Postup v případě pochybností komisaře o správnosti zápisu národnosti ve sčítacích archích, stejně jako podmínky jeho výsledku, potřeba potvrzení každé opravy v archu sčítanou osobou a předání sporných případů (trvání na národnosti, kterou komisař nepovažoval za správnou, odepření podpisu opravy zápisu) nadřazenému politickému úřadů zůstaly stejné.

⁸³ NA, fond MV-SR, kart. 1236, sign. 8–105/14 (9).

Závěr

Sčítání lidu představovala významné milníky v životě společnosti meziválečného Československa. Jejich výsledky sloužily státu jako užitečný podklad k realizaci vnitrostátní politiky, u cenzů v letech 1919 a 1921 navíc jako důležitý argument při mezinárodních mírových jednáních. V prvorepublikových cenzech vystupovaly stát, tedy ministerstvo vnitra a jemu podřízené úřady, jako garanti objektivního a spravedlivého provedení sčítání a zjišťování národnosti obyvatel. A to jak za hranicemi republiky, tak i ve vnitřním veřejném prostoru. V zájmu obrazu demokratického a ke všem národnostem stejně přístupujícího státu v zahraničí, stejně jako pro udržení veřejného pořádku, tomu mohlo být těžko jinak. S výše uvedeným zcela nekorespondoval cíl, veřejně deklarovaný především před cenzy z let 1919 a 1921: odstranit krivdy spáchané v tomto směru vůči Čechům a Slovákům ze strany Němců a Maďarů. Těžko lze popřít, že počty příslušníků nyní jediného státotvorného národa byly před rokem 1918 poddimenzovány, mj. díky způsobu provádění cenzů v předlitavské a zalitavské části monarchie. Prováděcí předpisy prvorepublikových sčítání i jejich vlastní průběh však ukázaly, že úsilí napravit početní stavy Čechů a Slováků bylo enormní a ve výsledku více než úspěšné.

Právní předpisy a nařízení dokládají snahu státu (státotvorného národa) získat nad průběhem a ověřováním správnosti provedení cenzů větší kontrolu, než jakou disponoval jeho předchůdce před rokem 1918. Cestu k tomu otevíraly svěřené provedení cenzu výlučně do kompetence státních úřadů, redukce významu obcí, mechanismus výběru a pravomoci udělené sčítacím orgánům. Nepochybně se zde promítly státem sledované cíle. Vedle nich sehrály důležitou roli rovněž negativní české zkušenosti z předválečných cenzů (vliv radnic prostřednictvím jimi ustanovených komisařů) a značně nestabilní situace v pohraničních oblastech republiky v prvních poválečných letech. Stát nyní držel prostřednictvím podřízených úřadů otěže sčítání na celém svém území pevně ve svých rukou, prokazatelně více než před rokem 1918. Na rozdíl od multietnické habsburské monarchie se však státní moc nyní identifikovala s jednou z národních entit – československým národem. Státní zájem se kryl se zájmy Čechů a Slováků, což se odrazilo také v prvorepublikových cenzech. Politika při československých cenzech byla sice stejně jako před rokem 1918 prostátní. Nyní ale odpovídalo prostátní pročeskému, resp. proslovenskému, zatímco dříve v rámci českých zemí ve svých důsledcích jen částečně proněmeckému (na Slovensku panovala shoda prostátní a promaďarské politiky). S nedůvěrou bylo v předstihu pohlíženo na chování, jednání, spolehlivost a důvěryhodnost příslušníků jiné než československé národnosti. Uvedené se promítlo jak v předpisech regulujících způsob provedení sčítání (volbu typu archů), tak i výběr a kompetence sčítacích orgánů.

Považuji za prokázané, že příslušným okresním, resp. zemským úřadům nešlo při volbě typu archů, od níž se zásadně odvíjela role sčítacích orgánů, v prvé řadě vždy o gramotnost obyvatel, ale o větší kontrolu nad vyplňovanými údaji. Na rozdíl od sčítacích archů, kde vyplňovali údaje sami obyvatelé (přednostové domácností) a sčítací komisaři měli kontrolovat správnost zápisů, byly popisné archy (i jejich obdoba z roku 1919 domovní lístky) vyplňovány přímo komisaři na základě výsledku sčítaných osob. Sčítacími komisaři, jejichž výběr a ustanovení do funkce byly plně v kom-

petenci státních úřadů (zemských na návrhy podřízených úřadů). Na rozdíl od slovenského cenzu z roku 1919, kde předpisy vysloveně počítaly s ustanovením osob slovenské národnosti, neomezovaly prováděcí normy obou celostátních sčítání výběr sčítacích orgánů podle národnosti. Důraz byl položen na jejich spolehlivost, loajalitu a jazykovou vybavenost, především pak na znalost státního (československého) jazyka. Ve sčítací praxi by však pouze znalost českého, popř. slovenského jazyka, sotva stačila v oblastech smíšených, resp. v místech ryze německých, polských, nebo maďarských. Důležitá byla také znalost jazyka příslušné menšiny. Navíc mezi kandidáty na posty sčítacích orgánů nebyl v mnohých regionech dostatek osob znalých československého jazyka. Bylo tedy nevyhnutelné, aby se sčítání alespoň částečně aktivně zúčastnili rovněž Maďaři, Němci a Poláci neovládající státní jazyk. Jejich zapojení coby sčítacích komisařů bylo v místech obývaných výhradně zástupci dané národnosti jednak praktickou nezbytností, jednak uklidňovalo atmosféru vyhocenou nezřídká agitací nacionalistů, než kdyby zde sčítali Češi nebo Slováci. Problémy s ustanovením sčítacích orgánů nastávaly v národnostně smíšených oblastech. Předcházet jim mělo prováděcími předpisy doporučené nasazení pomocných komisařů pro sčítání v roce 1921, kteří by byli jiné národnosti než řádní komisaři a zprostředkovali by styk s obyvatelstvem. Pomocní komisaři se při tomto cenzu sice skutečně osvědčili, avšak pro sčítání v roce 1930 se s nimi již nepočítalo. Pokud komisaři neovládali státní jazyk, musel je doprovázet revizor ovládající československý jazyk, jenž zároveň konal v příslušných domácnostech revizi. Úsilí státu dosáhnout maximálně možné kontroly nad průběhem sčítací akce tak nejenom nepolevovalo, nýbrž se ještě více stupňovalo.

Prováděcí předpisy obou celostátních cenzů z let 1921 a 1930 se nechaly v mnohém inspirovat slovenským sčítáním v roce 1919. Na rozdíl od něj se u nich ale projevila jednak decentralizace rozhodovací a kontrolní pravomoci na nejnižší články státní správy, jednak zdokonalení mechanismu revizí v podobě ustanovení zvláštních sčítacích revizorů. Výrazných změn doznal postup při zjišťování národnosti, kde došlo k výraznému posunu v důležitosti svobodného přiznání jedince k určité národnosti. Při cenzu v roce 1919 byla vlastní vůle sčítaných osob v této věci považována za rozhodující a sčítací komisaři museli, pokud ovládal dotyčný řeč příslušné národnosti, akceptovat sdělený údaj jako bezpodmínečně správný. Prováděcí předpisy ke sčítáním z let 1921 a 1930 naopak přičly komisařům právo zápisu pouze údajů zřejmě neodporujících skutečnosti, resp. právo opravy samozřejmých omylů ve sčítacích arších. Vyhodnocení případných omylů a nepravostí přitom předpisy ponechávaly na zvážení sčítacím orgánům. S jejich názorem však musely sčítané osoby vyslovit souhlas, jehož výrazem byl vlastnoruční podpis pod provedenou opravou. V opačném případě následovalo správné šetření u příslušného okresního úřadu. Otázkou zůstává, jestli se k uvedené změně přistoupilo na základě slovenského cenzu v roce 1919, během něhož se například řada „maďarizovaných“ Slováků mohla přihlásit k maďarské národnosti, což nebylo v zájmu státu, jenž při různých příležitostech zdůrazňoval jejich nutnou reslovakizaci, resp. denacionalizaci.

Závěrem lze říci, že prováděcí předpisy vytvořily vcelku solidní základ pro přípravu a průběh prvorepublikových cenzů. Promítal se zde zájem státu na maximálně možné kontrole jeho průběhu a dosažených výsledků, což je logické a naprosto legitimní. Předpisy ve sledovaných otázkách volby způsobu provádění sčítání, výběru

sčítacích orgánů a jejich pravomocí ve věci zjišťování národnosti nevystupovaly přímo vůči příslušníkům maďarské, německé nebo polské národnosti. Značnými pravomocemi svěřenými odpovědným státním úřadům a svou formulací tento postup nevylučovaly, naopak nepřímo podporovaly přístup pročeský, resp. proslovenský. V situaci, kdy státní úřady hájily státní zájem, jenž v prvorepublikové realitě korespondoval se zájmy Čechů a Slováků, tomu mohlo být stěží jinak. Decentralizace rozhodovacích pravomocí při přípravě a provádění cenzů ale předznamenávala, že postup státních úřadů nebude jednotný, nýbrž značně individuální.

Census authorities and national issues in the First Republic censuses. Czechoslovak census authorities in legal regulations and decrees
(Summary)

In the interwar Czechoslovakia there were three censuses – the so called interim census in Slovakia in 1919 and national censuses in 1921 and 1930. The obtained data were used by the state to implement the both, domestic social, cultural and economic policy, and international meetings. These were important moments in the life of the republic and at the same time also events whose preparations and course were closely watched by national organisations and top leaders of the particular national wings, journalists back in the day and via media also by wide public.

The course of all three First Republic censuses was subject to state control and the state wanted to control not only the implementation of every census taking but also that of data checking and processing. This was also ensured by the issued implementing regulations as to the method of census taking, selection and establishment of census authorities, and the powers the census authorities were entrusted with to investigate nationality. The wording of regulations as well as the course of the censuses was influenced by the state interest which, in the interwar Czechoslovakia, was that of the Czechs and the Slovaks as the state-forming nations. It was the state authorities which were solely entrusted by the state with the powers to carry out censuses, to select the sheets to be used, to select and appoint the census authorities and to decide on a mechanism of inspections. According to the regulations the key role was that of political authorities at a regional level, which were responsible for the course of the censuses within the region. It was the regional authorities which prepared a list of candidates for census authorities and which, upon the knowledge of the region, proposed the method (type of sheets) for census taking. However, the final decision was subject to the superior provincial authorities. The First Republic censuses built upon the previous experience with censuses. The first national census of 1921 was based in many aspects on the experience of the Slovak census in 1919 but also on the experience from the pre-war censuses. Similarly, the census in 1921 served as a basis for the census in 1930. Although the main principles for the implementation remained the same, every new census brought some amendments to the implementing regulations. The inspection system as to the census commissioners' action was gradually improved as well as a method for investigating nationality. Hence, as to the census authorities, their selection and powers, and investigating nationality, the First Republic censuses remained in the name of a search for more permanent applicable model.

OSÍDLLENÍ OKRESU BRUNTÁL V LETECH 1945–1949*

Aleš Kreml – Zdeněk Jirásek

Aleš Kreml – Zdeněk Jirásek: The process of settlement in the Bruntál region in 1945–1949

Deportations of Germans after the World War II and their substitution with Czechs meant, in fact, a complete ethnic replacement of the citizens in the Bruntál district, which had a far-reaching impact on the further development in that area. The paper strives to capture the most important aspects of the displacement of Germans and, in particular, to evaluate the process of settlement with regard to the inner settlement, reemigration and repatriation in 1945–1949. Using mainly regional archives as sources, it shows some less known facts in respect to the process of settlement in the region and thus contributes to the knowledge on the most modern history of the Bruntál region.

Key Words: Bruntál, Germans, displacement, borderlands, reemigration, repatriation, Silesia

Rok 1945 byl bezesporu důležitým mezníkem v historii 20. století v Evropě i v českých zemích. Konec druhé světové války na straně jedné uzavřel řadu dějinných procesů, na straně druhé otevřel novou situaci, charakteristickou množstvím zvrátů a vyostřených konfliktů. V této studii se budeme věnovat pouze jednomu z nich, ohraničenému jak teritoriálně, tak i časově. Půjde o problematiku osídlování bruntálského okresu.¹ Území, které bylo přímo modelovou součástí českého pohraničí, do té doby většinou obývané sudetskými Němci, jež byli z podstatné části vysídleni. Časově se budeme pohybovat v intervalu let 1945–1949, neboť právě tehdy proběhla hlavní vlna poválečného osídlování.

Máme-li zrekapitulovat dosavadní výsledky historického bádání ke zvolené problematice, pak můžeme konstatovat, že za hlavní a nosnou práci lze v tomto ohledu považovat publikaci Tomáše Staňka *Odsun Němců z Československa 1945–1947*² a kolektivní monografii *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce*.³ První jmenované dílo bylo publikováno v roce 1991. Druhá práce vyšla v roce 2005 a je výstupní syntézou spolupráce tří brněnských historiků, kteří se dlouhodobě zabývají zmíněnou problematikou. František Čapka v této monografii sepsal část o nezemědělském osídlování, Lubomír Slezák zpracoval část o zemědělském osídlování a Jaroslav Vaculík dodal pasáže o reemigraci a osídlování zahraničních krajanů. Obě práce se vzájemně doplňují a vytvářejí prvotní informační základ pro studium poválečné proměny českého pohraničí. K těmto pracím je samozřejmě potřeba zmínit

* Studie vznikla v rámci studentského grantového projektu SGS/16/2014 s názvem „*Problematika dosídlení západní části českého Slezska v letech 1945–1949*“ řešeném na půdě Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity v Opavě.

¹ Ve studii je okresem Bruntál myšleno původní území okresu ustanovené v roce 1945, které s menšími obměnami existovalo až do roku 1960, kdy byla reorganizována správní struktura tehdejšího Československa a k původnímu území Bruntálska, které již od roku 1949 obsahovalo i část zrušeného okresu Moravský Beroun, bylo připojeno téměř celé území zrušených okresů Krnov a Rýmařov.

² Tomáš STANĚK, *Odsun Němců z Československa 1945–1947*, Praha 1991.

³ František ČAPKA – Lubomír SLEZÁK – Jaroslav VACULÍK, *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce*, Brno 2005.

i celou řadu jiných odborných textů, které k tomuto tématu doposud vyšly. Bohužel na tomto omezeném prostoru nemáme šanci zmínit všechny⁴ a tak se omezíme jen na vybrané monografie, které nám ve větší míře posloužily při tvorbě této studie. Kromě výše dvou zmíněných prací byla velice přínosná pramenná edice *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí*. Na tomto monumentální zpracování, které mimo vlastní editované dokumenty obsahuje i rozsáhlé teoretické pasáže, se podílela celá řada historiků pod vedením Adriana von Arburg (dnes Adriana Portmanna) a Tomáše Staňka. Do dnešních dnů vyšly tři svazky a bohužel z nedostatků financí není jisté, kdy vyjdou svazky další.⁵ Z novější literatury je potřeba zmínit práce Tomáše Dvořáka *Vnitřní odsun 1947–1953. Závěrečná fáze „očisty pohraničí“ v politických a společenských souvislostech poválečného Československa*⁶ a Matěje Spurného *Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*.⁷ Obě monografie vycházejí z nových přístupů k otázkám o pohraničí a jejich přínos je tedy značný. Diskutabilní se pak v tomto světle jeví práce Otakara Káni *Historické proměny pohraničí. Vývoj pohraničních okresů Jeseník, Rýmařov, Bruntál a Krnov po roce 1945*.⁸ Jsme si vědomi, že práce vznikla ve zcela jiných podmínkách a přistupuje k otázce pohraničí pod jinou optikou, ale pro naše účely jsme využily pouze statistická data a nepřijímali jsme žádná hodnotící stanoviska. Navíc uvedená statistická data jsou ve většině případů podpořena odkazy na archivní zdroje, takže o jejich výpovědní hodnotě nemáme větší důvod pochybovat. Dalším vydatným zdrojem především statistických informací byla publikace *Osvobozená země*,⁹ která má dnes slovy Dušana Janáka „spíše charakter tištěného pramene“.¹⁰ Samozřejmě s ohledem na dobu vzniku tohoto textu bylo nutno přistupovat k uvedeným informacím značně kriticky, což je dále vysvětleno v příslušných pasážích předkládané studie. Mimo výše uvedené zdroje bylo použito i několik kratších studií a pojednání, které jsou dále zmíněny v příslušných poznámkách.

Samozřejmostí při tvorbě regionální studie je primární výzkum v archivních institucích, který v tomto případě sehrává zásadní roli. Při koncipování předložené studie bylo využito především materiálů uložených ve Státním okresním archivu (SOKA) Bruntál se sídlem v Krnově¹¹ a v Zemském archivu v Opavě (ZAO).¹² V menší míře

⁴ Obširněji o rozboru dosavadní literatury k tématu pojednává např. Adrian von ARBURG – Tomáš STANĚK (ed.), *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951. Dokumenty z českých archivů. Díl I.: Češi a Němci do roku 1945. Úvod k edici*, Středoluky 2010, s. 220–256.

⁵ Více informací o celém projektu je možno získat on-line na <http://vnp.cz> [cit. dne 22. 5. 2015].

⁶ Tomáš DVOŘÁK, *Vnitřní odsun 1947–1953. Závěrečná fáze „očisty pohraničí“ v politických a společenských souvislostech poválečného Československa*, Brno 2013.

⁷ Matěj SPURNÝ, *Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*, Praha 2011.

⁸ Otakar KÁŇA, *Historické proměny pohraničí. Vývoj pohraničních okresů Jeseník, Rýmařov, Bruntál a Krnov po roce 1945*, Ostrava 1976.

⁹ *Osvobozená země*, Ostrava 1947.

¹⁰ Dušan JANÁK, *Neklidná hranice I. Slezské pohraničí v letech 1945–1947*, Časopis Slezského zemského muzea, série-b (dále ČSZM-B) 42, 1993, s. 63.

¹¹ V SOKA Bruntál šlo především o fond *Okresní národní výbor Bruntál I, 1945–1949 (1952)*.

¹² V ZAO bylo využito zejména fondu *Moravskoslezský Zemský národní výbor – expozitura v Ostravě (1945–1949)*, dále *Osídlovací úřad a Fond národní obnovy, oblastní úřadovna Opava 1945–1951 (1959)* a *KSČ – Severomoravský krajský výbor Ostrava 1945–1990*.

došlo i na fondy Národního archivu (NA) v Praze.¹³ Archivní materiál k otázce vysídlení Němců a osídlování pohraničí je značně rozsáhlý, takže jsme se omežili pouze na výběr archiválií, které bezprostředně souvisely s naším tématem, a jeho vymezením. V SOkA Bruntál ve fondu *Okresní národní výbor Bruntál I. 1945–1949 (1952)* byly vydatným zdrojem informací především prezidiální spisy a situační zprávy. Nemilé překvapení skýtal stav archivního materiálu v ZAO. Ve fondu *Moravskoslezský Zemský národní výbor – expozitura v Ostravě (1945–1949)* je dochováno vcelku slušné množství informací pro otázku osídlování, ale ani zde není soubor kompletní. Například karton, u kterého se dá předpokládat značný informační potenciál, *Zemědělství a lesnictví – osídlovací akce, obnova válkou postižených oblastí*, chybí. V některých situacích jsme se tak nevyhnuli komparaci archivních a monografických zdrojů informací.

Prolog

Koncepce snížení počtu etnických Němců v českých zemích měla různé podoby a její zárodky lze nalézt již v 19. století. Konkrétní varianta vysídlení etnických Němců začala být realizována od května 1945 a souběžně s vysídlováním měl probíhat proces nového osídlení, s jehož ukončením se počítalo do konce 40. let.

Uskutečnění osídlovací akce se však ukázalo jako velmi problematické a vykazovalo řadu oblastních specifíků. Například v námi sledovaném okrese Bruntál byla osídlovací akce zahájena již 5. května 1945, kdy bylo ustanoveno osídlovací oddělení u zemědělského odboru Slezské národní rady.¹⁴ Vedoucím představitelem tohoto oddělení se stal Joža Vochala, který tuto činnost vykonával i po zřízení expozitury Moravskoslezského Zemského národního výboru (MZNV) v Ostravě, kdy se toto oddělení přeměnilo na tzv. Zemský osídlovací úřad fungující v rámci expozitury u jejího zemědělského odboru.¹⁵

Osídlovací proces začal většinou ve chvíli, kdy došlo k osvobození jednotlivých území, avšak mnohem komplikovaněji se jeví otázka uzavření tohoto procesu. V souvislosti s ní se nám totiž nabízí několik možností datování. Kolektivní monografie brněnských historiků *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce* je z hlediska časového horizontu vymezena lety 1945–1948 a odpovídá tak zcela klasickému konceptu Československa po druhé světové válce do komunistického převratu. Sami autoři označují toto období z hlediska osídlování za „*historicky první, přitom nejhlavnější a nejdramatičtější*“.¹⁶ Pramenná edice pod vedením Adriana von Arburg a Tomáše Staňka je vymezena lety 1945–1951 a má za cíl seznámit veřejnost „s *organizací a realizací velkých migračních změn, k nimž v letech 1945–1951 došlo v českých*

¹³ Zde fondy KSČ – Ústřední výbor 1945–1989 – Osídlovací komise, KSČ – Ústřední výbor 1945–1989 – Pohraniční oddělení a Ministerstvo vnitra II – tajné.

¹⁴ Slezská národní rada sdružovala ke konci války slezské představitele, kteří v roce 1944 vydali tzv. Lašský manifest, ve kterém byl vytyčen požadavek vytvoření samosprávného celku v historických hranicích Slezska doplněného o tehdejší moravské okresy Místek, Moravská Ostrava a Nový Jičín. Tento celek tak měl vytvořit nejvhodnější podmínky pro hospodářský a kulturní rozvoj celé oblasti (Miroslav KOCÍCH, *Úloha a místo expozitury ZNV v Ostravě*, Slezský Sborník /dále SISb/ 65, 1967, s. 325–343).

¹⁵ Jana KUTNOHORSKÁ, *Osídlování okresů expozitury Zemského národního výboru v Ostravě (1945–1947)*, SISb 76, 1978, s. 2.

¹⁶ F. ČAPKA – L. SLEZÁK – J. VACULÍK, *Nové osídlení*, s. 7.

zemích, ale i s jejich bezprostředním dopadem“.¹⁷ Studie Jiřího Topinky *Zapomenutý kraj*¹⁸ se naproti tomu zabývá československým pohraničím v letech 1948–1960.

Počátek osídlovací akce lze bezesporu vložit do roku 1945, který tak koresponduje i s počátkem naší studie, i když záměry osídlení je třeba klást ještě před rok 1945. Naproti tomu vymezit přesně konec osídlovací akce je prakticky nemožné. Můžeme jej jistě klást s brněnskými historiky do roku 1948. Vždyť tvrzení, že „se lze oprávněně domnívat, že konec osídlování splynul s přelomem let 1947/1948, resp. s únorem 1948“ a „všechny další problémy, které i potom vyvstávaly v pohraničí (otázky konfiskátů apod.), byly řešeny v natolik odlišné politické atmosféře, že vlastně již ani nelze hovořit o osídlování v původním slova smyslu“,¹⁹ má dozajista své opodstatnění. Toto tvrzení lze ovšem zpochybnit ve spojitosti s otázkou reemigrace, která probíhala v delším časovém úseku a její hlavní vlna se uskutečnila přibližně v letech 1947–1950.²⁰ Tím se dostáváme k vymezení Adriana von Arburg a Tomáše Staňka. Tento časový interval koresponduje lépe s průběhem osídlovací akce, která neskočila komunistickým převrátím v roce 1948, ale trvala i nadále. Situace se ovšem nadále komplikuje, protože například Státní úřad statistický (SÚS) ve svém rozboru z roku 1960 rozdělil osídlovací akci do tří etap:

- 1) 1945–1947: osídlení v pravém slova smyslu
- 2) 1947–1953: osídlení neorganizované, charakteristické živelným pohybem mezi vnitrozemím a pohraničím, resp. Slovenskem
- 3) po roce 1954: osídlování především zemědělských okresů po usnesení ÚV KSČ a vlády ČSR v září 1953²¹

V neposlední řadě jsme zmínili i studii Jiřího Topinky, která postihuje vývoj v československém pohraničí v letech 1948–1960. Je možné říci, že hlavní osídlovací fáze v Československu opravdu končila během roku 1947, avšak její ukončení se s ohledem na vleklou reemigraci dá posunout až do roku 1950. Skutečností ovšem zůstává, že tento proces v roce 1950 zdaleka nekončil. Neutěšené poměry v pohraničí vedly k tomu, že se ve vládním prohlášení z 15. září 1953 objevuje pasáž o pomoci pohraničí. Viliam Široký v tomto prohlášení mimo jiné hovořil o tom, že „*Osobitnú starostlivosť venuje vláda zlepšeniu stavu rastlinnej a živočišnej výroby v pohraničných okresoch našej republiky. Doterajšie opatrenia krajských národných výborov v krajoch České Budějovice, Plzeň a Karlovy Vary nevedol k žiadúcemu výsledku a preto celková úroveň poľnohospodárskej výroby v pohraničí v pomere k vnútroštátnej úrovni zaostáva. Opierajúc sa o vlastenecké presvedčenie a city nášho roľníckeho ľudu, je vláda republiky rozhodnutá povzniesť technickú úroveň poľnohospodárskej*

¹⁷ A. ARBURG – T. STANĚK, *Vysídlení Němců, Díl I.*, s. 10.

¹⁸ Jiří TOPINKA, *Zapomenutý kraj. České pohraničí 1948–1960 a takzvaná akce dosídlení*, Soudobé Dějiny (dále SD) 12, 2005, s. 534–585.

¹⁹ F. ČAPKA – L. SLEZÁK – J. VACULÍK, *Nové osídlení*, s. 32.

²⁰ Adrian von ARBURG – Tomáš STANĚK (ed.), *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951. Dokumenty z českých archivů. Díl II., sv. 1: Duben – srpen/září 1945: „Divoký odsun“ a počátky osídlování*, Středoluky 2011, s. 205.

²¹ Cit. dle J. KUTNOHORSKÁ, *Osídlování okresů*, s. 1–2.

výroby v pohraničí.²² Topinkova studie jako jedna z mála rozebírá poměry v pohraničí v delším časovém horizontu a zohledňuje i situaci vzniklou po roce 1953. V tomto směru se také objevuje nové označení tohoto procesu, kdy pojem osídlování je nahrazen pojmem dosídlování. V pramenech se ovšem pro vývoj po 15. září 1953 mimo označení dosídlování objevuje i formulace o „vládním usnesení o pomoci pohraničí“.²³ Je tedy vidět jistý posun ve vnímání celé problematiky, kdy se ve vztahu k pohraničí počítalo pouze s dosídlením některých lokalit.²⁴

Osídlovací proces můžeme členit nejen podle výše uvedených časových kritérií, ale nabízí se i rozdělení podle způsobu příchodu osídlenců do pohraničí. V tomto ohledu můžeme osídlovací proces rozdělit na tři základní proudy: vnitřní osídlování, reemigraci a repatriaci. Jednotlivé osídlovací proudy je možné na základě časového vymezení považovat do určité míry za samostatné, ale celkově byl průběh značně komplikovanější. Už od počátku osídlovací akce se totiž všechny tři proudy navzájem prolínaly a do určité míry ovlivňovaly a celkově je nutno tuto problematiku konfrontovat i s odsunem německého obyvatelstva.

Za tzv. vnitřní osídlování nebo též osídlování z vnitrozemí se dá považovat jakýkoliv příchod jednotlivců a skupin ze všech oblastí Československé republiky do pohraničí.²⁵ Proud těchto osídlenců je možné spojit převážně s tzv. živelnou fází osídlování, jejíž počátek lze sloučit s dobou osvobození republiky a následujícími přibližně třinácti týdny. Konec této živelné fáze se dá vymezit dekretem prezidenta republiky č. 27/1945 Sb. ze dne 17. července 1945 o jednotném řízení vnitřního osídlení.²⁶ Od této doby lze o tomto proudu uvažovat jako o osídlování, které bylo organizováno státem. Problematiky se z hlediska vnitřního osídlování jeví příslušnost etnický slovenského obyvatelstva. V některých dokumentech je možné nalézt označení těchto lidí jako reemigrantů a to včetně těch skupin, které přišly do českých zemí ze Slovenska. Z našeho pohledu je nutno u této skupiny obyvatelstva rozlišovat, stejně jako u etnický českého obyvatelstva, zdali se do českých zemí přesunulo přímo ze Slovenska nebo ze zahraničí. Za reemigranty lze v tomto případě považovat pouze ty etnické Slováky, kteří se na území Československa dostali ze zahraničí, ať už svépomocí nebo státně organizovaným transportem. V pramenech je ovšem tato skutečnost mnohdy těžko rozlišitelná a ne vždy zcela zřetelná.

Reemigranti a repatrianti jsou celkově specifickou skupinou, která se během války nebo po válce dostala do Československa. U repatriantů se setkáváme s dvojitým významem. V první řadě šlo o lidi, kteří byli během doby okupace nuceni opustit repub-

²² Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna, Stenoprotokoly Národního shromáždění republiky Československé 1948–1954, 78. chůze, Úterý 15. září 1953. Dostupné online na: <http://www.psp.cz/eknih/1948ns/stenprot/078schuz/s078002.htm> [cit. dne 22. 5. 2015].

²³ NA Praha, Úřad předsednictva vlády – Vládní komise pro osídlení pohraničí, č. kart. 17, Zprávy pro předsedu vlády 1954, *Zpráva pro předsedu vlády ČSR s. Viliama Širokého o plnění vládního usnesení o pomoci pohraničí*, 13. 8. 1954.

²⁴ O tom, že celá problematika byla daleko komplikovanější, a že v některých oblastech (například na Toužimsku) se veškerá populace po roce 1945 vyměnila dvakrát, podává rozbor právě J. TOPINKA, *Zapomenu-tý kraj*, s. 557–585.

²⁵ K definici pojmu pohraničí, se kterým se rovněž ztotožňujeme, viz M. SPURNÝ, *Nejsou jako my*, s. 25–27.

²⁶ *Sbírka zákonů a Sbírka mezinárodních smluv*, dostupné online na <http://aplikace.mvcr.cz/sbirka-zakonu/SearchResult.aspx?q=1945&typeLaw=zakon&what=Rok&stranka=6> [cit. dne 29. 12. 2014].

liku a po válce se navraceli ke svým majetkům. Druhý význam repatriace byl spojen s odchodem cizích státních příslušníků, kteří se na území republiky dostali jako váleční zajatci, nuceně nasazení apod. Obě formy repatriace byly ukončeny přibližně na konci léta 1945. V tomto případě se u dobových dokumentů setkáváme s problémem, že reemigranti jsou mnohdy zaměňováni za repatrianty vracející se do republiky, což bylo nejspíše dáno podobných průběhem těchto přesunů.²⁷

Hlavní vlna reemigrace probíhala přibližně v letech 1947–1950 a její průběh byl prováděn většinou na základě mezistátních smluv.²⁸ Reemigranti se od repatriantů odlišovali především na základě toho, že se nevraceli k zanechaným majetkům, ale rozhodli se ve staronové vlasti začít zcela nový život. Jedním z hlavních důvodů, proč se vláda snažila podporovat reemigraci, byl především hospodářský aspekt. Po odsunu německého obyvatelstva se zcela logicky očekával značný úbytek pracovních sil a tento výpadek měl být saturován z části právě reemigranty. Stát se snažil různými pobídkami přimět zahraniční Čechy a Slováky k přesídlení do vlasti a proto reemigranti například získávali přednostní právo na získání samostatné zemědělské usedlosti. Především volyňští Češi využívali tohoto práva velmi vehementně. Tuto snahu však narušovala skutečnost, že hlavní vlna reemigrace se začala rozbíhat ve chvíli, kdy nejvýnosnější a nejlepší usedlosti byly dávno rozebrány národními správci,²⁹ kteří samozřejmě očekávali přiděl držené půdy do osobního vlastnictví. Přednostní právo mnohdy zapříčinilo nevráživost mezi ustanovenými národními správci a nově příchozími reemigranty. Mnoho z těchto správců si totiž nebylo zcela jisto, zda správu nad svěřeným majetkem přetransformují do osobního vlastnictví nebo budou muset danou usedlost postoupit nově příchozím reemigrantům.

S postupem doby, kdy se možný přiděl majetků tenčil, byly československé úřady nuceny přistoupit ke změně svého postoje. Vláda 10. ledna 1947 rozhodla, že přednostně budou vybírání k reemigraci lidé, kteří nežádali nebo neměli zájem o získání vlastní usedlosti a byli ochotni přejít do námezdního poměru jako lesníci, zemědělští či průmysloví dělníci nebo jako horníci. Takovými lidem se ještě v této době většinou podařilo získat menší výměru půdy na vybudování domku a zřízení zahrady, nebylo to však pravidlem. Nakonec byly i tyto možnosti vyčerpány a od 19. října 1948 vláda definitivně rozhodla nepřidělovat reemigrantům usedlosti nebo živnosti do osobního vlastnictví. Od této chvíle mohli být reemigranti nájímáni pouze do pracovního poměru. Z této skutečnosti vyplývá, že do českých zemí začaly přednostně proudit především skupiny sociálně slabších jedinců, kteří ve staronové vlasti očekávali vzestup majetkový i sociální. Reemigrace měla oficiálně skončit 30. června 1949, ale

²⁷ A. ARBURG – T. STANĚK, *Vysídlení Němců, Díl II., sv. 1*, s. 202–204.

²⁸ Tato skutečnost samozřejmě neplatí absolutně. Podle odhadů československých úřadů bylo v Československu do konce roku 1946 již 64 000 reemigrantů a to především z Rakouska, Polska, Francie, Belgie, Německa a Jugoslávie. (A. ARBURG – T. STANĚK, *Vysídlení Němců, Díl II., sv. 1*, s. 205). O začleňování reemigrantů z jednotlivých zemí viz např. Jaroslav VACULÍK, *Začleňování reemigrantů do hospodářského života v letech 1945–1950*, Praha 2001.

²⁹ Vzhledem k faktu, že v prvních měsících se národní správa rozvíjela a organizovala živelně, přistoupilo ministerstvo zemědělství na myšlenku revize jednotlivých národních správ. Revize začala na podzim roku 1945 a v některých místech se protáhla až do jara 1946. Ve Slezsku touto revizí prošlo celkem 11 963 správců a přibližně 12 % jich bylo označeno za nevyhovující. (F. ČAPKA – L. SLEZÁK – J. VACULÍK, *Nové osídlení*, s. 53–54).

po dvojím prodloužení byla prováděna až do konce roku 1950. V rámci reemigrace se navrátilo do Československa 202 526 osob, z toho 71 787 z Maďarska, 38 859 z Volyně a 21 001 z Rumunska.³⁰ Je nutno podotknout, že z uvedeného počtu se do pohraničí českých zemí dostalo asi 120 000 lidí, přičemž z celkového množství novoosídlenců to bylo pouhých 8 %.³¹

Předkládaná studie bere v úvahu všechna výše připomenutá vymezení. Její omezení na léta 1945–1949 s nimi do značné míry koresponduje. Závěrečný rok 1949 byl však určen především uskutečněním nového územního členění Československé republiky, při kterém došlo i k úpravám hranic námi sledovaného bruntálského okresu. Studie rovněž zohledňuje tři hlavní proudy osídlovacího procesu a také výzvy novější literatury, aby byla otázka českého pohraničí pojímána komplexně, kdy odsun a znovuosídlení tohoto území jsou chápány jako dvě nedílné součásti téhož fenoménu.³²

Okres Bruntál 1945–1949

5. května 1945 se v tehdejší Moravské Ostravě ustanovila Slezská národní rada jako zemský národní výbor pro československé Slezsko. Usnesením vlády z 15. května 1945 došlo k přetřansformování Slezské národní rady a byla zřízena expozitura MZNV v Ostravě. Tato expozitura spravovala politické okresy Bílovec, Bruntál, Český Těšín, Fryštát (nyní Karviná), Frývaldov (nyní Jeseník), Hlučín, Krnov, Místek, Nový Jičín, Opavu-venkov a statutární města Opavu a Ostravu.³³

Po osvobození začalo nově příchozí obyvatelstvo obnovovat soustavu státní správy za pomoci německých antifašistů a Rudé armády. Politický okres Bruntál byl v této době tvořen 45 obcemi rozdělenými mezi tři soudní okresy – Bruntál (23 obcí), Horní Benešov (16 obcí) a Vrbno (6 obcí).³⁴ Kvůli malému podílu českého obyvatelstva byly na některých místech utvářeny místní národní výbory (MNV) pro více obcí najednou. To se na Bruntálsku týkalo například Vrbna pod Pradědem, kde zdejší MNV působil v celém soudním okrese. V osvobozeném Bruntále byl předsedou MNV zvolen Emil Tomeček, původem úředník berního úřadu z Lipníku nad Bečvou.³⁵ Zdejší MNV se rovněž ustanovil jako okresní národní výbor (ONV), jehož agenda byla vedena Josefem Rýparem. Tento revoluční orgán státní moci však příliš nevládal zajistit bezpečnost v okrese a tak došlo 10. července 1945³⁶ k oficiálnímu jmenování okresní správní komise (OSK) v čele s Janem Doležalem. Paralelně k ní vznikla pro město Bruntál i místní správní komise (MSK) řízená Ladislavem Hladkým.³⁷ Ustanovení nového

³⁰ J. VACULÍK, *Začleňování reemigrantů*, s. 17.

³¹ A. ARBURG – T. STANĚK, *Vysídlení Němců, Díl II.*, sv. 1, s. 203.

³² Více o této problematice Adrian von ARBURG, *Tak či onak. Nucené přesídlení v komplexním pojetí poválečné sídelní politiky v českých zemích*, SD 10, 2003, s. 253–292.

³³ *Osvobozená země*, s. 177–188.

³⁴ Libuše JUCHELKOVÁ – Josef MATYSKA, *Změny hranic obcí okresu Bruntál od roku 1945*, Vlastivědné listy (dále VL) 11, 1985, č. 2, s. 1–5.

³⁵ SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 3, *Zpráva o politické a hospodářské situaci v okrese bruntálském*, s. 1, 20. 6. 1945.

³⁶ SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 5, *Zpráva rady ONV v Bruntále k I. pololetnímu sjezdu dne 13. dubna 1947*, nestr.

³⁷ Tomáš STANĚK, *Poválečné „excesy“ v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování*, Praha 2005, s. 297.

správního úřadu však proběhlo již před červencem 1945 a vyvolalo kompetenční spory s fungujícím ONV. Spory nakonec vyústily 19. června 1945 odvoláním ONV.³⁸

Po ustanovení OSK mělo postupně docházet k vytváření MNV v jednotlivých obcích. Podmínkou pro vytvoření MNV byla 50% většina českého obyvatelstva v obci, což bylo v okrese s většinou německého obyvatelstva poměrně obtížné. V obcích s německou většinou měly fungovat MSK jako orgány jmenované. Do konce roku 1945 se počet obyvatel české národnosti podstatně zvýšil a na počátku roku 1946 jich bylo v okrese přítomno 17 562. To umožňovalo vytvoření MNV ve 22 obcích. V okrese však nadále zůstávalo přibližně 35 000 Němců, takže ve zbývajících 23 obcích se stále počítalo s MSK. Tyto orgány měly být nahrazovány MNV ve chvíli, kdy po odsunu Němců byla splněna podmínka převažujícího českého obyvatelstva. Po volbách roku 1946 byla tato podmínka splněna ve většině obcí okresu mimo Adamov, Dětrichovice, Nový Vogelzejf (dnes Nová Rudná), Slezskou Hartu, Starou Vodu, Starý Vogelzejf (dnes Stará Rudná) a Wiedergrün (dnes Podlesí).³⁹ U obcí Adamov a Wiedergrün dokonce fungovaly MSK až do poloviny roku 1949. Na základě voleb v roce 1946 byl rovněž ustanoven ONV, který nahradil dosavadní činnost OSK. V Bruntále vznikl nový ONV 5. července 1946⁴⁰ a jeho předsedou se stal komunista Josef Paška.⁴¹ Správní členění okresu ustanovené v roce 1945 vydrželo až do reformy v roce 1949, kdy byl okres v rámci nově zřízeného krajského systému přidělen pod kraj Olomouc.⁴²

Vysídlení Němců

Postup Rudé armády směrem k českému území, zejména k československému Slezsku, znamenal koncem dubna 1945 vyhlášení evakuace německého obyvatelstva. Rozkaz se uskutečnil pouze v okresech Opava a Krnov a v menší míře ve Frývaldově, Moravském Berouně, Novém Jičíně a Bruntále. Na dalším území již německá správa tuto evakuaci nestihla provést.⁴³ Vylidnění těchto okresů tak neproběhlo zcela podle plánu a mnoho Němců zůstalo u svých majetků, což po osvobození působilo jako destabilizační prvek v procesu osídlení. Bylo zcela běžné, že nový národní správce přišel na svůj vyhlédnutý „grunt“, kde nadále zůstávali němečtí majitelé, a tak jej de facto zabral i s místními obyvateli.⁴⁴

Hlavní odsunová vlna německého obyvatelstva proběhla v roce 1946, ale ve fázi tzv. divokého odsunu od května do srpna 1945 došlo v obvodu expozitury MZNV

³⁸ SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 3, *Zpráva o politické a hospodářské situaci v okrese bruntálském*, s. 1, 20. 6. 1945.

³⁹ SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 5, *Zpráva rady ONV v Bruntále k I. pololetnímu sjezdu dne 13. dubna 1947*, nestr.

⁴⁰ Jan KRAMPL, *Správní a ekonomický vývoj okresu Bruntál v letech 1945–1960*, In: 20 let svobodného Bruntálska. Bruntál 1965, s. 10.

⁴¹ SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 7, *ONV v Bruntále – složení rady a plena ONV*, 5. 3. 1948.

⁴² L. JUCHELKOVÁ – J. MATYSKA, *Změny hranic obcí*, s. 1.

⁴³ A. ARBURG – T. STANĚK, *Vysídlení Němců, Díl I.*, s. 50.

⁴⁴ Tento jev byl dokonce úřady brán mnohdy jako žádoucí, kdy se argumentovalo hospodářskými zájmy. V létě 1945 šlo zejména o udržení prací v průběhu žní. (NA Praha, ÚV KSČ – Pohraniční oddělení, arch. j. 13).

v Ostravě k odsunu přibližně 30 000–35 000 lidí. Veškeré tyto transporty šly do sovětské okupační zóny v Německu a pro odpor Poláků byly prováděny převážně přes území Čech. Úbytek německého obyvatelstva v expozituře MZNV v Ostravě musel být ovšem do srpna 1945 zákonitě vyšší z důvodu tzv. dobrovolného vystěhování a jiných obdobných forem odchodu. Celkově byl ale úbytek Němců v expozituře MZNV v Ostravě nižší než v jiných částech republiky, k čemuž přispělo hlavně využití levné pracovní síly Němců v dolech ostravsko-karvinského revíru a jejich nasazení na zemědělské práce.⁴⁵ Během divoké fáze odsunu nebyli Němci pouze vyháněni z československého území, ale mnoho z nich bylo internováno v táborevých zařízeních.⁴⁶ V expozituře MZNV v Ostravě fungovalo během roku 1945 celkem šest větších středisek a 62 pracovních a dalších táborů a postupně v nich bylo umístěno asi 83 000 Němců. Tyto tábory mohly sloužit nejen jako internační, ale rovněž jako dočasná sběrná střediska před vysídlením nebo jako ubytovna pro osoby určené na práci.⁴⁷ K 10. říjnu 1945 fungovalo v Bruntále sedm takovýchto táborů a jedno internační středisko ve věznici v Bruntále.⁴⁸ Ve zjitřené poválečné atmosféře se však v těchto táborech ocitly nejen osoby s nacistickou minulostí, ale například i ženy a děti, u kterých nebyla a mnohdy ani nemohla být prokázána nacistická minulost. To se projevilo v pozdější době, kdy řada Němců byla z internace a vazby propuštěna, aniž by proti nim bylo zahájeno řízení před mimořádným lidovým soudem.⁴⁹

Tab. 1: Seznam internačních táborů s počtem internovaných v městě Bruntále k 10. říjnu 1945⁵⁰

Tábor	Celkem internováno	Mužů	Žen	Děti do 14 let
Pracovní u firmy Machold	464	121	260	83
Pracovní u parku v Bruntále	162	16	88	58
Pracovní u městské vodárny v Bruntále	222	33	127	62
Vojenský zajatecký tábor	415	345	70	0
Pracovní u městského pivovaru	32	8	16	8
Pracovní u velkostatku v Bruntále	122	25	69	28
Věznice Bruntál	91	74	17	0
Pracovní u firmy Olbrich, Bruntál	143	26	83	34

Ke konci roku 1945 byly některé internační tábory přeměněny na sběrná střediska pro účely organizovaného odsunu.⁵¹ Na Bruntálsku fungovala tři takováto zařízení.

⁴⁵ Tomáš STANĚK, *Vysídlení Němců z československé části Slezska 1945–1948*. Střední Evropa 8, 1993, č. 27, s. 86–87.

⁴⁶ O tom, že pobyt v takovém táboře nebyl nijak příjemnou záležitostí a v mnoha případech šlo doslova o život, existují mnohé doklady. Více o této problematice např. Tomáš STANĚK, *Tábory v českých zemích v letech 1945–1948. Vstupní úvahy k výzkumnému projektu*, Slsb 92, 1994, s. 243–253.

⁴⁷ T. STANĚK, *Odsun Němců z Československa*, s. 66.

⁴⁸ V bruntálské věznici bylo k tomuto datu mimo 82 Němců také osm Čechů a jeden Slovák (SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 2, *Seznam internačních táborů v městě Bruntále*, s. 2, 10. 10. 1945).

⁴⁹ T. STANĚK, *Odsun Němců z Československa*, s. 66–69.

⁵⁰ SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 2, *Seznam internačních táborů v městě Bruntále*, s. 1–2, 10. 10. 1945.

⁵¹ Pro okres Bruntál je zpřístupněná kompletní odsunová kartotéka osob německé národnosti a rovněž kartotéka osob vyňatých z odsunu. Všechny informace z této kartotéky jsou dostupné on-line skrze Archivní Vademecum ZAO ve fondu Okresní národní výbor Bruntál. Viz <http://vademeum.archives.cz/vademeum/> [cit. dne 21. 5. 2015].

První středisko s kapacitou 700 osob bylo umístěno v Bruntále v bývalé továrně firmy Machold, druhé u městského pivovaru v Bruntále s kapacitou 300 osob a třetí fungovalo v Lichtvardu (dnes Světlá) a bylo schopno pojmout 500 lidí. Zpráva OSK v Bruntále z počátku roku 1946 uváděla, že tábory byly napojeny na kanalizaci, elektrickou síť a v táborech Machold bylo dokonce zřízeno ústřední topení. O internované se v táborech na Bruntálsku starali dva němečtí lékaři a dvě civilní sestry.⁵²

První organizovaný transport byl z Bruntálska vypraven 12. února 1946.⁵³ Každý odsunový transport se měl skládat ze 40 vagónů po 30 osobách, takže jedním transportem mělo být přesunuto 1 200 osob.⁵⁴ Takto nastavené podmínky způsobily v okrese Bruntál značné organizační potíže, protože sběrné středisko v Lichtvardu bylo odloučeno od zbývajících dvou v Bruntále a tyto dvě střediska byly schopné pojmout pouze 1 000 osob. Po prvním transportu bylo přistoupeno k dodatečné úpravě tábora Machold, čímž se zdejší ubytovací kapacity zvedly ze 700 na 1 400 osob.⁵⁵

Do konce roku 1946 bylo odsunuto z celé expozitury MZNV v Ostravě 204 000–206 000 Němců a všechny tyto transporty (až na jeden) směřovaly do americké okupační zóny. Ze západní části československého Slezska (kam úřady řadily okresy Bílovec, Bruntál, Frývaldov, Krnov, Opava-město a Opava-venkov) to bylo 170 900 lidí, což odpovídalo více než 80 % celkově vysídlených z expozitury MZNV v Ostravě.⁵⁶ Z Bruntálska bylo od 12. února 1946 do 28. října 1946 provedeno celkem 29 transportů,⁵⁷ skrze které bylo odsunuto přibližně 35 000 osob. Mimo organizované transporty odešlo dobrovolně dalších 350 Němců, takže v okrese Bruntál zůstávalo na podzim roku 1946 přibližně stále 1 000 Němců. Šlo především o specialisty nepostradatelné pro chod hospodářství a o lidi ve smíšených manželstvích.⁵⁸ U těchto lidí se počítalo s dodatečným odsunem na jaře roku 1947. Uvažovaný odsun nakonec neproběhl, protože americké okupační úřady v Německu odmítaly další lidi přijímat kvůli těžkým hospodářským poměrům.⁵⁹ V celé expozituru MZNV v Ostravě zůstalo po hlavní vlně organizovaného odsunu přibližně 14 000–15 000 Němců, jejichž dodatečný odsun již nebyl proveden. Postupem času se však i tento počet snižoval především kvůli dobrovolnému odchodu mnohých z nich a také při tzv. akci slučování rodin.⁶⁰ Dalším opatřením, které se dotklo zbylých Němců, byl tzv. rozptyl nebo též vnitřní odsun, který se začal provádět od roku 1947.⁶¹

Jak vyplývá z textu výše, bylo na území spravovaném expoziturou MZNV v Ostravě německé etnikum přítomno především v tzv. západní části československého

⁵² SOKa Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 1, *Sběrné tábory pro odsun Němců*, 23. 2. 1946.

⁵³ SOKa Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 1, *Sběrné tábory pro odsun Němců*, 23. 2. 1946.

⁵⁴ T. STANĚK, *Odsun Němců z Československa*, s. 172.

⁵⁵ SOKa Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 1, *Sběrné tábory pro odsun Němců*, 23. 2. 1946.

⁵⁶ T. STANĚK, *Vysídlení Němců z československé*, s. 87–88.

⁵⁷ SOKa Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 5, *Zpráva rady ONV v Bruntále k I. pololetnímu sjezdu dne 13. dubna 1947*, nestr.

⁵⁸ SOKa Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 5, *Zpráva rady ONV v Bruntále k I. pololetnímu sjezdu dne 13. dubna 1947*, nestr.

⁵⁹ NA Praha, Ministerstvo vnitra II – Tajné (MV-II-T), č. kart. 2, sign. T-1023/3, *Návrh vládního usnesení o rozšíření pravomoci vládního zmocněnce pro odsun Němců ze 6. října 1947*, s. 2.

⁶⁰ T. STANĚK, *Vysídlení Němců z československé*, s. 88.

⁶¹ Více o této problematice T. DVORÁK, *Vnitřní odsun 1947–1953*, s. 42–199.

Slezska, kam náležel i námi sledovaný okres Bruntál. V tomto okrese tvořili Němci více než 95 % obyvatel, takže v rámci odsunu a nového osídlení se prakticky počítalo s kompletní etnickou výměnou obyvatelstva. Vysídlení Němců znamenalo výrazný demografický zásah do skladby obyvatelstva českých zemí a naprosto názorné to je patrné právě v okrese Bruntál. V roce 1930 bylo v okrese 49 134 obyvatel, takže při rozloze 59 169 hektarů byla hustota zalidnění 83 obyvatel na kilometr čtvereční. V roce 1947 je však lidnatost pouhých 40 obyvatel na kilometr čtvereční. Pro přehlednost uvádíme základní demografické údaje v příslušné tabulce.

Tab. 2: Počet obyvatel v okrese Bruntál v letech 1930 a 1947⁶²

Okres Bruntál	Celkem	Němců
Obyvatel v roce 1930	49 134	47 182
Obyvatel v roce 1947	23 703	1 117 (data k 1. 11. 1946)

Ve spojitosti s demografickým rozbohem je v tomto případě zajímavá skutečnost, že při zjišťování ztrát na životech za dobu okupace, se úřady zajímaly jen o příslušníky české národnosti. To ovšem v okrese s 95% převahou etnicky německého obyvatelstva působí značně nelogicky. Ze zpráv jednotlivých MSK byly následně postupovány prakticky očekávatelné údaje, že během okupace nedošlo k žádným ztrátám na životech u příslušníků české národnosti.⁶³ Závažným zjištěním je v tomto směru rovněž skutečnost, že hlavní vlna osídlovacího procesu byla v roce 1947 již de facto ukončena a tudíž se nepočítalo s dalším výrazným nárůstem počtu obyvatel. Odsun Němců tedy pro okres Bruntál znamenal více než 50% pokles v hustotě zalidnění, což se projevilo nejen v oblasti hospodářské, ale i sociální a kulturní.

Vnitřní osídlení, reemigrace a repatriace

Fronta, která na konci války prošla územím expozitury MZNV v Ostravě, měla devastující dopad a mimo odsunu Němců, byla jedním z nejdůležitějších faktorů, které měly výrazný vliv na vývoj v osídlování této oblasti. Rozsah škod způsobený válečnými událostmi víceméně kopíruje průběh fronty, přičemž devastace okresu Bruntál je v porovnání s ostatními okresy expozitury MZNV v Ostravě relativně malá. Pro názornost a srovnání uvádíme válečné škody na budovách v příslušné tabulce nejen pro okres Bruntál, ale i pro sousední okresy Frývaldov a Krnov.⁶⁴

⁶² Tabulka byla sestavena podle údajů získaných z A. ARBURG – T. STANĚK, *Vysídlení Němců, Díl I.*, s. 61 a *Osvobozená země*, s. 188. Údaje uvedené pro rok 1930 vycházejí z plnohodnotného sčítání lidu. Informace pro rok 1946 jsou sestaveny na základě vydaných potravinových lístků a jejich spolehlivost nemusí být zcela stoprocentní. Údaje z roku 1947 by se již měly opírat o tzv. malé sčítání, které v tomto období v českých zemích proběhlo (bohužel tento fakt není v publikaci *Osvobozená země* zmíněn, takže tuto informaci není možné potvrdit). I přes jistou možnost napadnutelnosti uvedených statistických údajů, lze jejich výpovědní hodnotu brát v tomto směru jako dostačující.

⁶³ SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 1.

⁶⁴ Okresy Frývaldov a Krnov byly pro komparaci s okresem Bruntál vybrány nejen kvůli příslušnosti k expozituru MZNV v Ostravě, ale především kvůli podobnému vývoji, který ve zdejším prostoru proběhl po druhé světové válce.

Tab. 3: Přehled poškozených a zničených domů v okresech Bruntál, Frývaldov a Krnov po druhé světové válce⁶⁵

Okres	Celkový počet domů	Zničeno	Těžce poškozeno	Lehce poškozeno	Poškozeno celkem	Škody v Kčs na budovách
Bruntál	6 359	30	4	202	236	19 253 000
Frývaldov	10 770	10	38	54	102	8 500 000
Krnov	10 020	841	529	1 510	2 880	462 572 000

V obvodu expozitury MZNV v Ostravě byly SÚS válečné škody vyčísleny na 20 688 878 000 Kčs. Z této částky připadlo na okres Bruntál 19 253 000 Kčs, Frývaldov 123 000 000 Kčs a Krnov 1 110 778 000 Kčs.⁶⁶ Je tedy očividné, že okres Bruntál nebyl válečnými událostmi dotčen tak razantně jako okresy sousední a je zcela pochopitelné, že z finančních toků určených pro obnovu expozitury MZNV v Ostravě, dostával okres částky nejnižší. Například na náhradách válečných škod vyplacených fyzickým osobám šlo do okresu Bruntál do konce března 1947 pouze 50 000 Kčs. Přitom celkově bylo v expozituru MZNV v Ostravě vyplaceno více než 264 milionů korun. Další finance povolilo expozituru MZNV v Ostravě čerpat ministerstvo vnitra z tzv. mimořádného rozpočtu na rok 1946 pro obnovu obecního majetku poškozeného válkou. Z celkové částky dosahující bezmála 120 milionů korun šlo do okresu Bruntál pouhých 60 000 Kčs.⁶⁷ Z tabulky číslo tři je rovněž patrné, že škody na budovách činily 19 253 000 Kčs, což odpovídá celkové částce, kterou vyčísлил SÚS pro okres Bruntál v sumáři škod pro expozituru MZNV v Ostravě. Pokud budeme tyto údaje brát za směrodatné, pak je zřejmé, že celkové škody musely být vyšší, než je uvedeno, protože například jen na okresních silnicích, mezi něž nepočítáme státní silnice první a druhé třídy, vznikla v bruntálském okrese škoda za 6 737 000 Kčs,⁶⁸ které byly nad rámec škod vyčíslených SÚS. Do toho je nutno započítat i škody na hospodářském vybavení, ať už zemědělského či průmyslového rázu, škody na zvířectvu, lesních porostech apod., čímž dostaneme částku znatelně vyšší. Rozpor v údajích je nejspíše dán skutečností, že přehledy byly sestavovány pro vydání v roce 1947 a v této době stále docházelo k opožděnému přihlašování škod, tudíž výsledky nelze považovat za zcela definitivní, avšak pro ilustraci poměrů jsou dostačující.

Přes rozsáhlou devastaci expozitury MZNV v Ostravě, která se pojila s velkými problémy hospodářskými, dopravními, ale i sociálními, začal osídlovací proces poměrně záhy. V počátcích tohoto procesu přistoupil zemský osídlovací úřad fungující u zemědělského odboru expozitury MZNV v Ostravě k vytvoření vlastních osídlovacích pravidel a směrnic, které byly až s odstupem času nahrazeny směrnicemi vydanými ústředními orgány. Tento soubor pravidel byl přijat a schválen zemským osídlovacím úřadem 20. června 1945 jako tzv. Slezský osídlovací plán.⁶⁹ Na vypracování tohoto plánu se mimo příslušného osídlovacího odboru podílelo i vojenské oblastní velitelství. Smyslem plánu bylo zachovat přirozené zemědělské a průmyslové oblasti

⁶⁵ *Osvobozená země*, s. 103.

⁶⁶ *Osvobozená země*, s. 102.

⁶⁷ *Osvobozená země*, s. 107.

⁶⁸ *Osvobozená země*, s. 57.

⁶⁹ J. KUTNOHORSKÁ, *Osídlování okresů*, s. 2–3.

tím, že obyvatelstvo z rovinných oblastí Československa bude v tomto prostoru usazováno v podobném prostředí, totéž platilo i v případě podhorských a horských oblastí. Plán rovněž zamýšlel provádět osídlení podle profesní struktury obyvatelstva. V tomto případě plán jmenovitě zmiňuje přesun textilních dělníků z Frýdecka do okresu Krnov, kde v textilních továrnách dosud pracovali převážně Němci. Pro okres Bruntál plán počítal s přesunem přebytku uchazečů z válkou poškozeného Opavska a Frýdecka.⁷⁰

Je zřejmé, že Slezský osídlovací plán počítal především s přesunem obyvatelstva z přelidněných průmyslových oblastí východní části československého Slezska do jeho západní části. Zpráva pro ministerstvo zemědělství ze 17. září 1945 uváděla, že Slezský osídlovací plán sice nemohl být dodržen na 100 % především z hospodářských a technických důvodů, ale že je jeho plnění více méně dodržováno. Touto zprávou rovněž osídlovací oddělení expozitury žádalo výjimku z celostátního osídlovacího plánu, protože podle ní mělo být osídlování okresů Bílovec, Bruntál, Frývaldov, Krnov, Nový Jičín a Opava již fakticky ukončeno. Ve všech okresech se ještě počítalo asi s 10 % usedlostí pro reemigranty, repatrianty a osoby s přednostním právem, ale větší změny se v expozituře očekávaly už jen v okresech Český Těšín, Fryštát a Hlučín, jelikož zde ještě nebyla uspokojivě vyřešena otázka národní spolehlivosti.⁷¹ Realita byla ovšem odlišná, protože mnoho oblastí západní části expozitury MZNV v Ostravě nebylo stále obsazeno. Vliv na tento stav mělo nejen válečné poškození a neatraktivní podhorský a horský profil zdejších oblastí, ale v této době bylo stále pro velkou oblast okresů Bruntál, Frývaldov a Krnov počítáno s vytvořením vojenského cvičiště, které bylo nakonec umístěno v okrese Moravský Beroun, jak uvedeme níže.

V prvních týdnech a měsících po osvobození se zcela logicky zabíraly nejatraktivnější majetky. V expozituře MZNV v Ostravě byl největší příliv osídlenců do okresů Nový Jičín, Bílovec a Opava. Lákavé byly také oblasti nížinatých částí okresů Frývaldov a Krnov. Ostatní západní části expozitury svým hospodářským profilem podhorských a horských oblastí s nižší bonitou půdy už nebyly tak lákavou metou. Okres Bruntál je toho jasným příkladem. Nejvíce osídlenců zde směřovalo do hlavních sídel, především přímo do města Bruntál, kde byla daleko větší šance na získání národní správy nad průmyslovým podnikem či konfiskovanou živností. Majetek v okrese byl ve většině případů původně v rukou Němců, takže v drtivé většině podléhal dekretům prezidenta republiky o národní správě, znárodnění a konfiskaci.⁷² Okres Bruntál měl po válce rozlohu 59 169 ha a konfiskaci podléhalo celkem 41 427 ha (29 390 ha zeměděl-

⁷⁰ ZAO, Moravskoslezský Zemský národní výbor – expozitura v Ostravě (1945–1949), inv. č. 826, č. kart. 839, *Zásady Slezského osídlovacího plánu*, 17. 9. 1945.

⁷¹ ZAO, Moravskoslezský Zemský národní výbor – expozitura v Ostravě (1945–1949), inv. č. 826, č. kart. 839, *Připomínky ke plánu na osídlení pohraničí k čj. 32.641/45-IX/2*, s. 1, 17. 9. 1945.

⁷² Šlo především o dekrety č. 5/1945 Sb. ze dne 19. května 1945 o neplatnosti některých majetkově-právních jednání z doby nesvobody a o národní správě majetkových hodnot Němců, Maďarů, zrádců a kolaborantů a některých organizací a ústavů; č. 12/1945 Sb. ze dne 21. června 1945 o konfiskaci a urychleném rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřátel českého a slovenského národa; č. 100/1945 Sb. ze dne 24. října 1945 o znárodnění dolů a některých průmyslových podniků a č. 108/1945 Sb. ze dne 25. října 1945 o konfiskaci nepřátelského majetku a Fondech národní obnovy. *Sbírka zákonů a Sbírka mezinárodních smluv*, dostupné online na <http://aplikace.mvcr.cz/sbirka-zakonu/start.aspx> [cit. dne 29. 12. 2014].

ské půdy, 12 026 ha lesů a 11 ha rybníků).⁷³ Do osvobození v roce 1945 bylo v celém okrese přibližně 1 500 živnostenských a asi 110 průmyslových podniků. Jejich počet během války kolísal a po skončení války se provoz v některých podnicích již neobnovil. Na počátku roku 1947 bylo na Bruntálsku pod národní správou na 700 živností a 53 průmyslových podniků.⁷⁴

Nejvýznamnější a největší podniky v okrese byly po osvobození znárodněny. Došlo se to všech energetických podniků a větších továren. Šlo především o tkalcovnu firmy Grohman & Co ve Vrbně pod Pradědem, továrnu na lněné a bavlněné zboží Emerich Machold v Bruntále, továrnu na zušlechťování textilu A. Rudolpha v Bílčicích, dále byly znárodněny Sklářny A. Richtera & Co ve Vrbně pod Pradědem a lihovar z majetku Řádu německých rytířů. Oslabení průmyslových kapacit na Bruntálsku znamenalo přesunutí tří menších kovozávodů firem J. Olbrich a A. Grohman na Slovensko.⁷⁵

Zájem o živnostenské a průmyslové konfiskáty byl v okrese Bruntál značný v porovnání se zájmem o zemědělské usedlosti. Nejlukrativnější majetky průmyslové povahy byly pod národní správou prakticky již začátkem srpna 1945, ale zemědělské usedlosti byly v této době obsazeny pouze z 20 %.⁷⁶ Ze srovnání provedeného pro zemi Moravskoslezskou k polovině roku 1946 vyplývá, že oblast československého Slezska, kam byly podle tohoto srovnání řazeny okresy Bílovec, Bruntál, Frývaldov, Hlučín, Nový Jičín, Krnov a Opava, byla nejméně vyhledávaným regionem. Nejvyšší počet osídlenců směřoval na jižní Moravu, kde na 96 908 ha půdy hospodařilo 17 806 rodin. Na severní Moravě bylo usazeno 16 748 rodin osídlenců, které hospodařily na 103 379 ha půdy. Do československého Slezska se odhodlalo „jen“ 15 365 rodin a obhospodařovaly zde 103 847 ha. Atraktivita jižní Moravy vynikne ještě více, když uvedeme, že v tomto prostoru připadalo na usedlost v průměru pouze 5,5 ha, kdežto v československém Slezsku to bylo v průměru 6,7 ha. Okres Bruntál měl k 1. září 1946 osídleno 1 840 usedlostí o celkové výměře 22 294 ha, což přibližně odpovídalo 12 ha na usedlost. Neosídlených bylo v této oblasti 494 usedlostí o rozloze 5 005 ha.⁷⁷ Ani větší výměra přidělované půdy na Bruntálsko více nových osídlenců nepřilákala, takže neutěšený stav v osídlení zde trval poměrně dlouho. Tento stav nepomohl změnit ani vládou vyplácený osídlovací příspěvek, který měl v průběhu dvouletého plánu přilákat nové osídlence do pohraničí. Do konce roku 1947 byl sice vyplácen značný objem financí (638 milionů Kčs zaměstnancům v průmyslu, v řemeslech, v zemědělství a lesnictví, 119 milionů Kčs zaměstnancům státních podniků, 52 milionů zaměst-

⁷³ *Osvobozená země*, s. 141.

⁷⁴ Informace o jednotlivých počtech podniků byly převzaty ze *Zprávy rady ONV v Bruntále k I. pololetnímu sjezdu dne 13. dubna 1947* uložené v SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 5. Práce Otakara Káni *Historické proměny pohraničí* uvádí pro srpen 1945 v okrese Bruntál celkem 75 průmyslových závodů, což by znamenalo, že po skončení války jich přibližně 35 neobnovilo svou činnost. Uvedené údaje se dají považovat za doklad poválečné snahy o konsolidaci a centralizaci průmyslu do jednotlivých průmyslových odvětví. Toto tvrzení potvrzuje i to, že k roku 1950 bylo v okrese Bruntál pouze 43 závodů, avšak zaměstnávaly přibližně stejný počet lidí jako všechny podniky v roce 1945 (O. KÁŇA, *Historické proměny*, s. 66–68).

⁷⁵ O. KÁŇA, *Historické proměny*, s. 67–69.

⁷⁶ J. KRAMPL, *Správní a ekonomický vývoj*, s. 11.

⁷⁷ Lubomír SLEZÁK, *Zemědělské osídlování pohraničí Moravy a Slezska v letech 1945–1947*, *Československý časopis historický* 22, 1974, s. 15–16.

nancům okresů a obcí a 100 milionů Kčs zaměstnancům státní správy), avšak tyto prostředky směřovaly do celého pohraničí, takže zmíněná akce nemohla nijak výrazně posunout preferencemi směrem pro okres Bruntál.⁷⁸

Pomalejší proces osídlování na Bruntálsku byl dán nejen nižší atraktivitou z hlediska zemědělské problematiky, ale i skutečností, že na velké části okresu mělo vzniknout rozsáhlé vojenské cvičiště v prostoru Pradědu. Ministerstvo národní obrany vydalo 21. července 1945 nařízení,⁷⁹ podle kterého mělo být zřízeno vojenské cvičiště na území tehdejších okresů Bruntál, Frývaldov a Krnov. Toto nařízení se dotklo celkem 44 obcí a měst⁸⁰ a přímo na Bruntálsku ovlivnilo osídlovací proces v 21 obcích, což byla skoro polovina všech obcí v okrese.⁸¹ Toto rozhodnutí vyvolalo velkou vlnu nevole, kdy se argumentovalo, že takto proponovaný projekt přeruší komunikační spojení mezi severozápadním a jihovýchodním Slezskem, dále bude silně poškozen průmysl v okolí Vrbna pod Pradědem a bude znemožněn rozvoj rekreačních středisek v této oblasti. Intervence okresních a zemských činitelů přinesla úspěch až v červenci a srpnu 1946, kdy bylo navrženo přemístit cvičiště do oblasti Moravského Berouna a zdejší obyvatelé přesunout do neosídlených obcí na Bruntálsku, Frývaldovsku a Krnovsku. V souvislosti s touto akcí se provádělo šetření o dosavadním stavu osídlení v jednotlivých okresech a pro tyto účely mělo být celkem vyčleněno 842 usedlostí.⁸² Na Bruntálsko bylo podle zmíněného šetření možno umístit přibližně 180 rodin na zemědělskou usedlost, několik set dělnických rodin do průmyslu ve Vrbně pod Pradědem a Lichtvardu a pro blíže nespecifikovaný počet rodin bylo možné zajistit živnostenské uplatnění.⁸³ Vytvoření Vojenského újezdu Libavá na většině území tehdejšího okresu Moravský Beroun znamenalo nucený přesun nejen pro osoby německé národnosti, ale dotklo se i starousedlíků a novoosídlenců.⁸⁴ Celá akce proběhla v období od podzimu 1946 do jara 1947 a podle odhadů odpovědných orgánů se týkala zhruba 650 rodin.⁸⁵

První fáze osídlování, která se občas také nazývá živelná či divoká, však sebou nesla hned několik problémů. Zcela v počátcích se na vlastní riziko začali přesouvat lidé, kteří měli do pohraničí blízko, tedy ze sousedních okresů, nebo se různých záborů domáhali lidé, kteří sem přišli s vojskem. Tento neorganizovaný proud osob vytvářel v pohraničí značný zmatek a ke klidu v pohraničí nepřispívaly ani nájezdy různých revolučních gard a jiných ozbrojených skupin, které v pohraničí působily jako silně rušivý element. Přímo ve městě Bruntále působila například skupina tzv. Národní

⁷⁸ ZAO, Osídlovací úřad a Fond národní obnovy, oblastní úřadovna Opava, inv. č. 25, č. kart. 8, *Téměř miliarda Kčs našim osídlencům*.

⁷⁹ SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 4, *Zřízení voj. střelnice v soud. okr. Vrbno – polit. okr. Bruntál*, 5. 11. 1945.

⁸⁰ SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 4, *Návrh vládního usnesení o zřízení vojenských výcvikových táborů*, s. 1, 4. 4. 1946.

⁸¹ SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 4, *Zřízení voj. střelnice v soud. okr. Vrbno – polit. okr. Bruntál*, 5. 11. 1945.; Publikace *Osvobozená země* udává, že celkově se zákaz osídlování měl dotýkat pouze 39 obcí, kdy na okres Bruntál připadlo z tohoto počtu 19 obcí (*Osvobozená země*, s. 139).

⁸² *Osvobozená země*, s. 139–140.

⁸³ SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 4, *Vojenská zájmová oblast v Jesenicích*, s. 1–2, 9. 7. 1946.

⁸⁴ T. DVOŘÁK, *Vnitřní odsun 1947–1953*, s. 369.

⁸⁵ *Osvobozená země*, s. 140.

gardy z Olomouce vedená Vilémem Baďurou, která se pohybovala i na Krnovsku a Rýmařovsku a odvážela odtud značný počet zabavených věcí neznámo kam. Výraznou skupinu, která působila v Bruntále delší dobu, tvořili lidé, kteří měli údajně pocházet z partyzánského oddílu Rudá Morava.⁸⁶ Tato skupina byla pozvána revolučním národním výborem začátkem června 1945 a měla zde fungovat jako bezpečnostní služba do té doby, dokud nedojde k ustanovení řádných oddílů Sboru národní bezpečnosti (SNB). Veliteli této skupiny byli Vítězslav Kadlčák-Chlumský a jeho bratr Alois Kadlčák. Oddíl pod vedením těchto dvou mužů však místo uklidnění poměrů vyvolával spíše destabilizaci. Mimo vlastního obohacování na úkor Němců ovlivňovali i složení a chod jednotlivých MSK a celkově si počínali jako nikomu neodpovědní páni. To dokládá i zpráva policejních úředníků, kteří zde měli obnovit řádnou policejní službu. Po příjezdu do Bruntálu byli tyto úředníci zadrženi, vyslýcháni a propuštěni až po zásahu předsedy ONV J. Rýpara. Proti bratrům Kadlčákovým i V. Baďurovi bylo nakonec zahájeno vyšetřování pro majetkové delikty, ale nikdo z nich nebyl za svou činnost odsouzen.⁸⁷

Mimo těchto ozbrojených oddílů, které situaci spíše destabilizovaly, se především v oblasti Horního Benešova pohybovala partyzánská skupina Dr. Matouška, která byla považována za jednotku „velmi vysoké kázně“. O dobré pověsti této skupiny svědčí fakt, že mnoho členů bylo využito k utváření pomocných strážných oddílů, které měly postupně obsazovat jednotlivé stanice SNB v okrese. V červnu 1945 byly v celém okrese v provozu pouze tři stanice a to v Bruntále, Vrbně pod Pradědem a Horním Benešově. Nasazením mužů Dr. Matouška bylo obsazeno dalších šest ze 13 uvažovaných stanic. Tito lidé si většinou podávali i přihlášku k SNB, aby tuto pozici mohli vykonávat i nadále.⁸⁸

Další rekvizice v oblasti prováděla armáda. Československé ozbrojené složky v drtivé většině případů předávaly zabavený majetek příslušným státním orgánům. Například III. prapor tankové brigády z Bruntálu zabavil v Lichtvardu 2. července 1945 na 35 kilogramů zlata a stříbrných příborů. Záznamy o předání podepsal por. Hleba. V Suchém Zejfu (dnes Suchá Rudná) bylo zabaveno skoro 2,5 kilogramu stříbrných mincí, 3,5 kilogramu různých stříbrných věcí a 69 kusů stříbrných příborů. Předávací protokol tentokrát podepsal ppor. Pauk.⁸⁹ Bohužel Rudá armáda v tomto ohledu s československými úřady příliš nespolupracovala. Dokladů o počinání vojáků Rudé armády je poměrně hodně. Například jenom v Lichnově zabavil neznámý sovětský komisař asi 400 rádií, 20 loveckých pušek, několik motocyklů a větší množství zlatých a stříbrných věcí. Při šetření tohoto případu se československým úřadům nepodařilo zjistit, kam byly zabavené věci odvezeny.⁹⁰

⁸⁶ SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 1, *Stížnost na svévolné zabavovací akce partyzánských oddílů a jednotek vojska*, s. 1–2, 4. 11. 1945.

⁸⁷ T. STANĚK, *Poválečné excesy*, s. 297–302.

⁸⁸ SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 3, *Zpráva o politické a hospodářské situaci v okrese bruntálském*, s. 2, 20. 6. 1945.

⁸⁹ SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 1, *Zajišťování zlata v pohraničí – neznámými osobami. Andělská Hora*, 30. 8. 1945.

⁹⁰ SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 1, *Zajišťování zlata v pohraničí neznámými osobami – zpráva. Lichnov*, 8. 9. 1945.

Poválečná situace na Bruntálsku se dala považovat za nebezpečnou i bez svévolně jednajících partyzánských skupin nebo při nevypočitatelném počínání Rudé armády. Dokládá to například událost z počátku srpna 1945. Na okresní silnici mezi obcemi Jelení a Horní Benešov bylo 9. srpna 1945 nalezeno pět nábojnic do minometu, které byly na silnici rozloženy s jasným cílem zamezit jízdě či přímo poškodit projíždějící vozidlo. Následného pátrání se mimo SNB zúčastnila i část vojska dislokovaného v Bruntále, ale ani tato spojená síla nebyla schopna pachatele odhalit. První předpoklad vyšetřovatelů směřoval k myšlence, že jde o odplatu a diverzní akci Němců, protože použitá munice byla německého původu. Během šetření případu bylo zadrženo 13 osob německé národnosti, ale domovní prohlídky nepřinesly žádný důkaz o jejich podílu na této akci. To, že šlo o část okresu opravdu nebezpečnou, potvrzuje další událost, která se stala na tom samém místě tři dny po prvním incidentu. Pomocný dobrovolník SNB Jiří Chrástecký po téže okresní silnici projížděl na kole a bylo na něj z nedalekého lesa stříleno. Ani v tomto případě se následným šetřením nepodařilo pachatele dopadnout.⁹¹ Zdali opravdu útoky provedl někdo z Němců, není možné prokázat, ale v tehdejší situaci bylo německé obyvatelstvo vždy prvním podezřelým. Silně patrné to bylo po incidentu z 3. července 1945. V tento den došlo na stanici hlídky SNB v Bruntále k výbuchu, při kterém byl zabit jeden člen sboru. Příčinou výbuchu měla být trhavina nastražená v rádiu. Okamžitě byli z tohoto činu obviněni místní Němci a 20 jich bylo pro výstrahu zastřeleno.⁹² Pozdější prošetřování tohoto případu pracovalo s dosti odlišnou variantou. Usmrcený František Štěpaník si měl smrtelné zranění způsobit sám, když si „hrál“ s granátem.⁹³ Výše zmíněné případy byly místními orgány řešeny naprosto odlišně. Zatímco v případě nastražené munice na silnici mezi obcemi Jelení a Horní Benešov bylo po výslechu 13 zadržovaných Němců propuštěno, došlo v Bruntále k svéhlavému jednání a prakticky bez soudu došlo k vynesení a vykonání zcela neadekvátního rozsudku. Můžeme se domnívat, že toto diametrálně odlišné chování mohlo být ovlivněno i působením jmenovaných partyzánských skupin, jejichž morální úroveň byla značně odlišná. Mírnější postup v případě nastražené munice se ovšem dá vysvětlit i skutečností, že nikdo nebyl vážněji zraněn.

Situaci těsně po válce dále znepřehlednili lidé, kteří se na území Československa dostali útekem před Rudou armádou při německé evakuaci Horního a Dolního Slezska a jiných oblastí v někdejší Prusku. Počet těchto tzv. národních hostů, kteří se pohybovali v celém pohraničí a protektorátu, odhadly české úřady přibližně na 600 000 osob.⁹⁴ Po válce se proto začalo s důslednou kontrolou osob, které se tímto způsobem dostaly do českých zemí a můžeme je tak řadit mezi tzv. repatrianty. Nekontrolovali se jenom evakuovaní lidé, ale i váleční zajatci a pracovní nasazení. Velký zájem úřadů byl například o osoby ukrajinské národnosti, kdy se velice důkladně prověřovala jejich činnost za války, zda nesloužili v ukrajinských policejních sborech v rámci německé armády. Výsledky tohoto šetření na Bruntálsku ukázaly na skutečnost, že většina zdej-

⁹¹ SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 1, *Miny na silnici Hor. Benešov – Bruntál*, 28. 8. 1945.

⁹² SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 3, *Zpráva o politické a hospodářské situaci v okrese bruntálském*, s. 1, 20. 6. 1945.

⁹³ T. STANĚK, *Poválečné excesy*, s. 300.

⁹⁴ A. ARBURG – T. STANĚK, *Vysídlení Němců, Díl I.*, s. 50.

ších Ukrajinců byla spíše válečnými zajatci než uprchlíky před Rudou armádou. To je případ i Semka Dziadyka a Stefana Sztogrina, kteří se do okresu Bruntál dostali v roce 1941 právě jako váleční zajatci. Oba jmenovaní dokonce sloužili v polském vojsku a po zajetí německou armádou byli přesunuti na práci do zdejšího okresu.⁹⁵ V tomto případě ovšem existuje možnost, že úřady špatně zaznamenali národnost obou zmíněných a místo o Ukrajince šlo ve skutečnosti o Poláky. Bohužel z dostupných pramenů nelze tuto interpretaci potvrdit ani vyvrátit.

Obdobně se postupovalo i vůči lidem z tehdejší Jugoslávie. Pokyny vydané Ministerstvem vnitra 12. dubna 1946 totiž předpokládaly, že z odhadovaných 30 000 jugoslávských státních příslušníků přítomných v Československu byla většina členy organizace Ustaša nebo tzv. četníků generála Mihailoviće a do Československa údajně uprchli až ke konci války, aby nemohli být souzeni jako váleční zločinci. V obou případech mělo jít podle těchto pokynů o nežádoucí osoby a každý, kdo neměl platný průkaz jugoslávského velvyslanectví, byl určen k okamžité repatriaci.⁹⁶

Na základě těchto pokynů proběhlo v okrese Bruntál šetření o přítomnosti jugoslávských státních příslušníků a ve většině případů nebyla přítomnost těchto lidí v jednotlivých obcích zjištěna. Výjimkou byla obec Skrbovice, kam se za prací na konci roku 1945 přistěhovala Marie Čerjanová, která byla jugoslávskou státní příslušnicí. Neměla sice platné požadované doklady, ale k jejímu vystěhování nedošlo, protože se narodila v Československu do smíšené rodiny (otec pocházel z Jugoslávie), navštěvovala výhradně české školy a v Jugoslávii nikdy nebyla. Její žádosti o udělení československého státního občanství bylo vyhověno a Marie Čerjanová se tak mohla zařadit mezi nové osídlence, kteří na Bruntálsko přišli po druhé světové válce.⁹⁷ Obdobně na tom byli i Anna Preradová, vdova po jugoslávském státním příslušníkovi, a její syn Miroslav Prerad. Oba žili původně v Bohuslávkách (dnes v okrese Přerov) a žádost o československé státní občanství si podali již před začátkem druhé světové války, avšak k jejímu vyřízení v nastalých událostech nedošlo. Po válce se Miroslav Prerad stal úředníkem nemocenské pojišťovny v Bruntále a s ním sem přišla i jeho matka. Opět si podali žádost o přiznání československé státní příslušnosti, tentokrát u OSK v Bruntále.⁹⁸ Zdali došlo ke kladnému vyřízení žádosti, prameny neuvádějí, avšak na základě uvedeného případu Marie Čerjanové se můžeme domnívat, že nic nebránilo tomu, aby oba jmenovaní toto potvrzení obdrželi.

Všichni výše jmenovaní byli narozeni v Československu již před válkou, takže úplně neodpovídali popisu v pokynech Ministerstva vnitra. Nejblíže k tomuto popisu měla Eliška Bajacová, která na Bruntálsko přišla koncem října 1944 z Vídně, kam byla z Jugoslávie odeslána v roce 1940 jako pomocná pracovní síla. Eliška Bajacová se nemohla prokázat požadovanými dokumenty z jugoslávského velvyslanectví, avšak

⁹⁵ SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 1, *Ukrajinci z Haliče – spolupráce s Němci*, 5. 9. 1945.

⁹⁶ SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 4, *Jugoslávští příslušníci – odsun nepohodlných cizinců*, s. 1–2, 17. 4. 1945.

⁹⁷ SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, c. kart. 4, *Seznam jugoslávských státních příslušníků, bez platných dokladů, bydlících v obvodu zdejší stanice k 25. 9. 1946*.

⁹⁸ SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 4, *Kontrola Jugoslávských příslušníků – Hlášení v Bruntále, dne 16. března 1946*, s. 1–2.

vlastnila dokument Jugoslávského národního odboru v Moravské Ostravě, který potvrzoval podanou žádost o povolení k pobytu v Československu.⁹⁹

Větší skupina jugoslávských státních příslušníků byla přítomna ve Vrbně pod Pradědem. Z 18 lidí bylo 10 narozeno v Československu, tři byli přítomni na území republiky již před válkou a pouze pět z nich přišlo do Vrbna pod Pradědem v roce 1941.¹⁰⁰ Zajímavá je v tomto případě skutečnost, že velitelství zdejší stanice SNB považovalo většinu těchto lidí za jugoslávské státní příslušníky, ale zároveň jim přisoudilo německou národnost, takže místo přesunu do středisek pro internované jugoslávské státní příslušníky a následnou repatriaci do Jugoslávie, byli tito lidé zařazeni pro odsun do Německa.¹⁰¹

Hlavní reemigrační vlna probíhala v Československu letech 1947–1950, avšak její počátky jsou spojeny již s obdobím těsně po skončení války. Zcela v počátcích probíhala reemigrace stejně samovolně jako vnitřní osídlování. Mezi prvními reemigranty byli například vídeňští Češi nebo potomci českých evangelíků z Polska. Větší skupinu reemigrantů vytvořili na konci léta 1945 demobilizovaní vojáci z řad volyňských Čechů. Tato fáze reemigrace ještě nebyla dostatečně podchycena úřady, takže celkový počet 64 000 osob, které do Československa reemigrovali do konce roku 1946, je jen pouhým odhadem.¹⁰²

V organizované fázi bylo pro reemigranty zřízeno několik speciálních shromažďovacích středisek, odkud byli posíláni na místo určení. Pro oblast československého Slezska bylo hlavním sběrným střediskem město Šumperk. Reemigrace sice znamenala přesun více než 200 000 osob, ale ne všechny transfery směřovaly do pohraničí a z celkového objemu jich do československého Slezska směřovalo jen malé množství. Nedostatek pracovních sil se tak v této oblasti projevoval poměrně výrazně. Koncem roku 1946 bylo v okrese Bruntál v evidenci pouze osm osob, které lze označit za reemigranty.¹⁰³ Změnu poměrů měla přivodit intervence MZNV v Brně. Představitelé tohoto úřadu zaslali na počátku roku 1947 na ministerstvo sociální péče žádost, ve které upozorňovali, že z hlediska přidělu zahraničních pracovních sil je země Moravskoslezská krácena. MZNV v Brně proto důrazně žádal nápravu poměrů i vzhledem k chystanému většímu transferu obyvatel z Rumunska.¹⁰⁴

Během jara roku 1947 na Bruntálsko přicestovala větší skupina asi 50 rodin volyňských Čechů, u kterých se objevilo hned několik závažných problémů. V první řadě byla jednotlivým rodinám dána usedlost bez přidělu půdy. Argumentovalo se tím, že zemědělské práce jsou již v plném proudu a nebyl dostatek pracovních sil k novému

⁹⁹ SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 4, *Bajacová Eliška, jugoslávská přísl., neoprávněné zdržování v ČSR*, 16. 3. 1946. Potvrzení vydané pro Elišku Bajacovou je zajímavé v tom, že Jugoslávský národní odbor v Moravské Ostravě pravděpodobně vůbec neexistoval, protože mimo citovaný dokument se nám nepodařilo dohledat bližší informace k této instituci.

¹⁰⁰ SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 4, *Seznam Jugoslávských státních příslušníků, kteří se zdržují ve zdejších služebním obvodě, aniž by měli povolení k pobytu v ČSR*, s. 1–2, 15. 3. 1946.

¹⁰¹ SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 4, *Jugoslávští stát. přísl., odsun nepohodlných cizinců-seznam*, 7. 5. 1946.

¹⁰² J. VACULÍK, *Začleňování reemigrantů*, s. 16–17.

¹⁰³ *Osvobozená země*, s. 141.

¹⁰⁴ ZAO, Moravskoslezský ZNV – expozitura v Ostravě (1945–1949), inv. č. 528, č. kart. 614, *Přidělení pracovních sil zahraničních zemi Moravskoslezské*, s. 1, 10. 1. 1947.

vyměření přidělové půdy. Vzniklou situaci se snažily jednotlivé MNV řešit podle vlastních možností a některým volyňským Čechům byla v co nejkratší možné době přidělena půda o výměře 2–5 ha. Dalším výrazným problémem byl nedostatek krmiv pro dobytek. Volyňským Čechům byly louky přidělovány spíše výjimečně a předpokládalo se, že v tomto směru bude nutná pomoc jednotlivých obcí. Obdobně na tom byl i přiděl polního nářadí, strojů, povozů a jiných zařízení nutných k chodu zemědělské usedlosti. Náprava poměrů byla prováděna postupně, kdy volyňští Češi obdrželi do držení půdu, kterou obdělávali a stroje a nástroje dostávali stejnou měrou na usedlost jako ostatní osídlenci.¹⁰⁵

Také soužití různorodých skupin vzešlých z různých sociálních a náboženských poměrů bylo na Bruntálsku problematické. Výrazně se spory projevovaly v Miloticích nad Opavou a v Jelení, kde vznikla konfliktní situace mezi Čechy z vnitrozemí a lidmi z Podkarpatské Rusi. Mnozí příchozí z Podkarpatské Rusi se zde dopouštěli podobných přečinů jako příslušníci partyzánských skupin působících v Bruntále. Odebírali Němcům i poslední zbytky jejich majetku, ať už šlo o šatstvo či nábytek a nakládali s ním zcela svévolně. Ve chvíli, kdy předseda tamější MSK zasáhl ve prospěch Němců, byl obviněn z kolaborace. Tito osídlenci měli celkově zvláštní vztah i k československé samosprávě. Při výzvách MSK, aby se dostavili k úřednímu jednání, byla MSK většinou zcela ignorována.¹⁰⁶ Větší zájem o úkony úřední povahy projevíli tito lidé pouze ve chvíli, kdy žádali o zavedení ruštiny jako hlavního vyučovacího jazyka na úkor češtiny.¹⁰⁷ Tento požadavek byl MSK zamítnut.¹⁰⁸

S problémem reemigrace je spojen i česko-polský antagonismus. Po druhé světové válce byl z iniciativy Slezské národní rady nastíněn záměr na osídlení Horního Slezska. Někteří představitelé zdejšího osídlovacího úřadu totiž počítali s tím, že dojde k připojení dalších oblastí k Československu.¹⁰⁹ Spor byl rovněž vyhocen nevybíravým chováním polských úřadů v oblasti Horního Slezska nejen vůči Němcům, ale i vůči tzv. Moravcům (potomkům českých obyvatel). Postup Poláků tak spustil hromadný odchod těchto lidí do Československa. Značným problémem tohoto přesunu

¹⁰⁵ SOkA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 1, *Vol. Češi – zajištění jejich existence a zabezpečení krmiva pro dobytek v roce 1947/48*, 17. 7. 1947.

¹⁰⁶ SOkA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 3, *Zpráva o poměrech v obci Jelení a Miloticích n. Op.*, s. 1–2, 14. 1. 1946.

¹⁰⁷ Ve zprávě z obce Jelení a Milotic nad Opavou se o problematických reemigrantech hovoří jako o Ukrajincích z východního Slovenska. Vše nasvědčuje tomu, že toto označení byl omyl tehdejšího předsedy MSK, protože je velice pravděpodobné, že šlo spíše o optanty z Podkarpatské Rusi. Podkarpatská Rus byla po druhé světové válce na základě mezistátní smlouvy uzavřené mezi Československem a Sovětským svazem 29. června 1945 odtržena od Československa a připojena k Sovětskému svazu. Součástí této smlouvy byl i protokol, který umožňoval osobám české a slovenské národnosti optovat pro Československo. Následně byl okruh optantů upraven a pro československé státní občanství mohli optovat i lidé ruské a ukrajinské národnosti, pokud sloužili v československém vojsku. Z Podkarpatské Rusi přišlo díky této dohodě do Československa celkem 3 693 osob. (J. VACULÍK, *Začleňování reemigrantů*, s. 53–55.) Je tedy možné, že o výuku ruštiny požádali opravdu lidé ruské nebo ukrajinské národnosti, ale spíše je pravděpodobnější, že šlo o etnické Rusíny, kteří spolu s Ukrajinci tvořili převážnou část obyvatelstva Podkarpatské Rusi. Více o vývoji Podkarpatské Rusi např. Peter Švorc, *Zakletá zem Podkarpatská Rus 1918–1946*, Praha 2007.

¹⁰⁸ SOkA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 3, *Zpráva o poměrech v obci Jelení a Miloticích n. Op.*, s. 1–2, 14. 1. 1946.

¹⁰⁹ NA Praha, MV-II-T, č. kart. 2, sign. T-1023/4, *Zápis o průběhu porady konané dne 14. prosince 1946 v odboru VII ministerstva vnitra ve věci úpravy poměrů v pohraničí*, s. 3.

byla skutečnost, že rozdíly mezi Němci a Moravci nebyly zcela zřetelné a pro Poláky nebyly tyto rozdíly ani podstatné, protože na celou záležitost pohlíželi značně zjednodušeně tzv. polsko-německou optikou a záležitosti jiných národnostních menšin jednoduše ignorovali.¹¹⁰ Nic to nemění na faktu, že přibližně od července 1945 začal proud těchto lidí převážně z Ratibořska směřovat na Hlučínsko, Opavsko a Krnovsko a celkově se tato migrace dotkla přibližně 5 000 osob.¹¹¹

V okrese Bruntál se z tohoto počtu usadilo v okolí Vrbna pod Pradědem přibližně 300 lidí, kteří sem přišli právě z Ratibořska.¹¹² Jejich příchod na toto území probíhal pozvolna a většinou začaly přicházet až na podzim roku 1946. K 1. srpnu 1946 hlásila stanice SNB ve Vrbně pod Pradědem stále nulový počet těchto osob,¹¹³ avšak v listopadu téhož roku jich bylo již 62. Většina z nich překročila hranice Československa už dříve v okrese Hlučín u obcí Píšť, Hať nebo Chuchelná a do Vrbna pod Pradědem se dostali až později. Jejich působení zde bylo spjato převážně s pracovními příležitostmi.¹¹⁴ Nejvíce osob bylo zaměstnáno v továrně na kovové zboží a v továrně stuh a prýmků „Groko“.¹¹⁵ Od této chvíle počet osídlenců z Ratibořska postupně stoupal, až dosáhl zmíněných přibližně 300 lidí.

Osídlování reemigrantů se v tomto světle sice jeví jako problematické, ale vcelku plynulé. Neplatí to samořezně absolutně, protože například reemigranti z Rumunska měli být považováni za státně-bezpečnostně spolehlivé až po tzv. vyčkávací době.¹¹⁶ Vlastnický dekret mohli reemigranti obdržet až po uplynutí této blíže nespecifikované doby. Navíc měl Osídlovací úřad dohlédnout, aby reemigranti, kteří do Československa nepřišli tzv. úřední cestou, nebyli v pohraničním pásu usazováni. Tento požadavek byl zdůvodněn tím, že ze státně-bezpečnostního hlediska nesmí být v celním pásmu usazen nikdo, kdo není státně spolehlivý. Toto opatření se týkalo všech reemigrantů bez výjimky s platností pro celé pohraničí.¹¹⁷

Reemigrace z Rumunska byla připravována od května 1946 a měla směřovat především do okresů Bruntál, Český Krumlov, Frývaldov, Jilemnice, Kaplice, Kraslice,

¹¹⁰ T. DVOŘÁK, *Vnitřní odsun*, s. 320.

¹¹¹ Více o problematice D. JANÁK, *Neklidná hranice I*, s. 63–75; Dušan JANÁK, *Neklidná hranice II. Slezské pohraničí v letech 1945–1947*, ČSZM-B 42, 1993, s. 147–168.

¹¹² J. KRAML, *Správní a ekonomický vývoj*, s. 11.

¹¹³ SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 5, *Čs. občané přibývají z Polska, hlášení*, 1. 8. 1946.

¹¹⁴ Ve spojitosti s motivy těchto přesunů se mnohdy setkáváme s tvrzením, že tito lidé byli vystavováni silně perzekucí ze strany polských úřadů. Většinou však byla tato tvrzení účelově konstruována zájmovými skupinami v československé části Slezska k vyzdvižení česství a odolnosti této skupiny obyvatel vůči germanizačním snahám. Ve většině případů však byly motivy prozaičtější, kdy jednotliví uprchlíci hledali spíše možnosti k zajištění své existence a obživy (T. DVOŘÁK, *Vnitřní odsun*, s. 318).

¹¹⁵ SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 5, *Uprchlíci z Ratibořska – příchod do Vrbna, okr. Bruntál – hlášení*, s. 1–6, 13. 11. 1946.

¹¹⁶ O problematice reemigraci z Rumunska, ovšem už za změněných politických poměrů v Československu, svědčí i zpráva ministerstva zahraničních věcí pro ministerstvo vnitra, kde se uvádí, že mnozí českoslovenští učitelé odrazovali Čechy a Slováky usazené v Rumunsku od jejich přesídlení. Ve zprávě se tak objevuje požadavek, aby učitelé, kteří do těchto oblastí přišli z Československa, byli urychleně staženi a byla posouzena jejich odborná a především politická způsobilost (NA Praha, MV-II-T, č. kart. 9, sign. T-1100/16-17, *Zpráva o reemigraci čs. učitelů z Rumunska z 30. července 1949*).

¹¹⁷ NA Praha, MV-II-T, č. kart. 2, sign. T-1023/4, *Zápis o průběhu porady konané dne 14. prosince 1946 v odboru VII ministerstva vnitra ve věci úpravy poměrů v pohraničí*, s. 1–2.

Nejdek, Prachatice, Sušice a Vrchlabí.¹¹⁸ Na Bruntálsku se lidé z Rumunska usadili v obcích Jelení, Milotice nad Opavou, Nová Véska a Karlovice.¹¹⁹ Jejich počty nebyly nijak vysoké a většina z nich byla zařazena do pracovního poměru v zemědělství, protože v době jejich příchodu byly přidělové možnosti zemědělské půdy prakticky vyčerpány.¹²⁰ Obdobný stav jako u příchozích z Rumunska panoval na Bruntálsku i u reemigrantů z Bulharska. Jejich počty byly ještě nižší než u rumunských reemigrantů a taktéž byli převážně umisťováni do zemědělství.¹²¹ U obou skupin se však ozývaly hlasy nespokojenosti se zařazením na práci v zemědělství a mnoho lidí žádalo převedení na práci do dolů v Ostravsko-karvinském revíru, kde byla možnost podstatně lepšího výdělků než v zemědělství na Bruntálsku. To byl případ především reemigrantů z Bulharska. Lidé z Rumunska si většinou přáli převedení na práci do místních lesů. Úřad ochrany práce v Krnově, který vykonával svou činnost i na území okresu Bruntál, však odmítal z důvodu nedostatku pracovních sil v zemědělství tyto lidi pustit.¹²² Vztahy mezi těmito reemigranty a československými úřady tak byly poměrně napjaté.

Reemigranti z ostatních zemí jako například z Anglie, Argentiny, Francie, Itálie, Rakouska apod. se v okrese Bruntál objevovali spíše výjimečně v řádech jednotlivců. Jejich podíl na celkovém osídlení zdejšího prostoru je tedy nevýznamný v porovnání s ostatními příchozími.

Závěr

Okres Bruntál prodělal v letech 1945–1949 zásadní proměnu. Došlo zde prakticky ke kompletní obměně obyvatelstva, která ve svých důsledcích pozměnila tvář okresu nejen z hlediska hospodářského, ale i etnického, sociálního a kulturního. Osídlovací proces v okrese ovlivňovala celá řada faktorů. Nejvýraznějším činitelem byl hospodářský profil okresu. Zatímco nížinaté oblasti expozitury MZNV v Ostravě byly osídlovány poměrně živelně, v okrese Bruntál zemědělské osídlování notně zaostávalo za osídlováním nezemědělským. Ani malé válečné škody, při srovnání se sousedními okresy Krnov nebo Opava město a Opava venkov, nedokázaly do okresu Bruntál přilákat více osídlenců. Ve chvíli, kdy většina nezemědělského majetku již měla svého národního správce, zůstávalo v zemědělství přibližně 80 % usedlostí stále volných. Specifická situace v této oblasti rovněž nastala ve chvíli, kdy zde bylo uvažováno o umístění rozsáhlého vojenského cvičiště, které by znamenalo vyřazení velké části okresu z dalšího osídlování. Toto opatření velmi výrazně zpozdilo průběh osídlovací akce skoro u poloviny obcí v okrese. Výše uvedené problémy ovlivňovaly nejen vnitřní osídlení, ale i reemigraci a repatriaci.

¹¹⁸ J. VACULÍK, *Začleňování reemigrantů*, s. 37.

¹¹⁹ O. KÁŇA, *Historické proměny*, s. 91.

¹²⁰ J. VACULÍK, *Začleňování reemigrantů*, s. 38.

¹²¹ SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 6, *Měsíční zpráva za květen 1947 o činnosti okresního úřadu ochrany práce v Krnově*, s. 7–8, 1. 7. 1947.

¹²² SOKA Bruntál, ONV Bruntál I, inv. č. 79, č. kart. 6, *Měsíční zpráva za září 1947 o činnosti okresního úřadu ochrany práce v Krnově*, s. 4–6, 15. 10. 1947.

Přes značné obtíže, se kterými se musel okres Bruntál po válce vyrovnávat, postupně narůstal počet osídlenců české a slovenské národnosti. Nejvíce Čechů přicházelo na Bruntálsko z okresů Uherský Brod, Uherské Hradiště, Prostějov, Přerov a Vsetín. K těmto lidem se přidávaly skupiny Slováků hlavně z okolí Spiše a Pováží a toto vnitřní osídlení doplňovali převážně reemigranti z Volyně, Rumunska a Bulharska. Přes veškerou snahu a záměry československých úřadů poklesl počet obyvatel v okrese o 50 %, takže odsun Němců způsobil značnou destabilizaci zdejších poměrů. Okres Bruntál se sice po válce postupně změnil z etnicky německého okresu na etnicky český, ale tzv. stigma pohraničí se zde dalo rozeznat i téměř půl století po ukončení odsunu. Tento fakt se ovšem netýkal pouze okresu Bruntál, ale prakticky celého pohraničí českých zemí.

Zřejmou skutečností zůstává, že přes snahy centrálních i místních orgánů státní správy, se nepodařilo zcela nahradit odsunutě Němce, takže znovuosídlení bruntálského okresu lze považovat za nedostatečné. Osídlovací proces ve svých důsledcích ovlivnil život velkého množství lidí v poválečném Československu a nabídl mnohým z nich šanci nového života, ale je rovněž nutno konstatovat, že tento proces byl vykoupen ztrátou části kulturně vyspělého obyvatelstva a výrazně poznamenal další česko-německé vztahy.

The process of settlement in the Bruntál region in 1945–1949

(Summary)

The paper deals with the major currents of settling the Bruntál region since its beginnings in 1945 until 1949. Its aim is not only to show the basic known facts as to the process of settlement, but, upon regional archives sources, to illuminate some less known facts on settling the Bruntál region.

The post-war Bruntál region, which, before the World War II, was ethnically German, came through remarkable changes the manifestations of which were apparent long after the displacement. The process of settlement, which consisted of inner settlement, reemigration and repatriation, and the displacement of German citizens changed that region in the view of ethnicity, economy and culture. Migrations which took place there after the World War II must be understood as an integral part of one phenomenon when the particular processes mutually influenced and overlapped in terms of space and time. This paper outlines the most important aspects of such changes.

KLOPOTNÉ ZNOVUZROZENÍ BÍLÉHO MĚSTA NOVÁ IDENTITA POVÁLEČNÉ OPAVY A JEJÍ ODRAZ V MATERIÁLNÍ STRUKTUŘE HISTORICKÉHO CENTRA

Michal Kurz

Michal Kurz: Painful rebirth of White town: A new identity of the post-war Opava and its reflection in the material structure of the historic centre

The paper deals with architectonic and symbolic changes to the historic centre of Opava in 1945–1989. It focuses on the methods by which the representatives of the post-war political representation constructed the official image of Opava and on the values which they tried to manifest in the physical and symbolical space of the town, badly damaged due to the World War II. The politically and economically motivated efforts to “recode” the preserved environment included demolitions of the original buildings, constructions of new buildings and monuments, reconstructions of some monuments and changes of the street names. The complex process of the gradual reconstruction of the Opava centre after 1945 can be perceived at a general sociocultural level as clear evidence of how the attitudes of the then political elites towards the historic environment of the town and its traditions were changing.

Key Words: Opava, 2nd half of the 20th century, image of the city, modern architecture, historic preservation, monuments

„Prostor je politický a ideologický. Je to produkt doslova obydlený ideologiemi. Existuje ideologie prostoru. Proč? Protože prostor, který vypadá homogenní, který se zdá být jako celek daný ve své objektivitě, je sociálním produktem.“

„Každá společnost [...] produkuje svůj vlastní prostor.“¹

Dva citáty francouzského sociologa a filozofa Henriho Lefebvra ze 70. let 20. století zřetelně naznačují, že prostor (ten městský nevyjímaje) není „prázdnou“, významově neutrální a neměnnou kategorií, za níž bychom jej snad někdy měli tendenci považovat. Právě naopak, jde o proměnlivou a konstruovatelnou veličinu, jejíž symbolický i fyzický obsah je (záměrně i nezáměrně) spoluutvářen širokým spektrem aktérů. Specifický mikrokosmos, v němž můžeme tyto teze názorně demonstrovat, představuje město, o němž německá spisovatelka Kerstin Preiwuß přiléhavě hovoří jako o „nejkomplexnějším znaku reálného i mentálního osvojení prostoru člověkem“.² Každé historické město je vzhledem ke své dlouhým vývojem zakotvené rozmanitosti významově silně nasyceným prostorem (resp. soustavou prostorů), jehož jednotlivé prvky (památky, veřejná prostranství, pomníky, místní názvy apod.) mohou fungovat coby podnět a opora kolektivní paměti místní komunity.³ Aniž bychom chtěli celek města nevhodně antropomorfizovat, můžeme hovořit o jeho „paměti“ či „identitě“. Ta

¹ Henri LEFEBVRE, *Reflections on the Politics of Space*, in: Týž, *State, Space, World. Selected Essays*, Minneapolis 2009, s. 171; Týž, *The Production of Space*, Oxford 1991, s. 31.

² Kerstin PREIUWß, *Ortsnamen in Zeit, Raum und Kultur. Die Städte Allenstein/Olsztyn und Breslau/Wrocław*, Berlin 2012, s. 132.

³ Tuto funkci postihuje J. Assmann, když uvádí: „Paměť potřebuje místa; má tendenci přejít do prostoru.“ Jan ASSMANN, *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*, Praha 2001, s. 39.

přítom není jakousi imanentní vlastností města samého, nýbrž je v průběhu staletí utvářena a stále znovu (re)definována jeho obyvateli, kteří si (pomocí škály sociálních praktik a procesů) budují k obývanému prostředí bližší vztah a promítají do něj své dobově podmíněné představy a tužby. Město je v tomto ohledu často přirovnáváno k palimpsestu, k opakovaně přepisovanému a revidovanému textu. Městský prostor je na jedné straně více či méně cíleně konstruován, na straně druhé své tvůrce (tj. společnost, která jej obývá) nezanedbatelným způsobem ovlivňuje. Mezi hlavní „konstruktery“, na něž se ve své stati primárně zaměřím, patří vládnoucí elity, které vždy (bez ohledu na charakter konkrétního režimu), usilující o dostatečně jasnou manifestaci svého postavení navenek. V rámci tohoto procesu je politická reprezentace zpravidla nucena vycházet ze stávající fyzické struktury města; dochované architektonické a urbanistické prvky může rozvíjet, posilovat nebo naopak negovat či zasazovat do nového (materiálního i symbolického) kontextu.

Zvolený příklad poválečné Opavy by měl naznačit, že vědomé *překódování* města a vytváření či přetváření jeho identity probíhá zpravidla paralelně na několika úrovních: verbální deklarace, ideologické výklady lokální historie a změny místního názvosloví jsou obvykle provázeny různým stupněm zásahů do urbanistické struktury města a jeho stavebního fondu. Výsledná podoba městského prostoru pak příznačně odráží myšlenková schémata dané doby – slovy Pavla Kratochvíla: „*Uspořádáváním prostoru (či prostorů) jsou zároveň uspořádávány a ve fyzickém tvaru zviditelňovány významy, které vyjadřují, jak daná společnost a doba chápe svůj svět*“.⁴ Jestliže budu v následujících odstavcích věnovat rozhodující pozornost pouze historickému centru Opavy, pak především proto, že tato reprezentativní partie (tak jako i v jiných městech) zásadním způsobem určuje nezaměnitelný výraz celého sídla a zmíněné proměny a významové posuny jeho „identity“ se zde projevují nejvýrazněji a nejnázorněji.

Když lichtenštejnský komisař Mikuláš z Kurhausu ve své relaci vídeňskému dvorskému kancléřství z 21. května 1614 uváděl, že Opava je „*spolu s Vratislaví nejkrásnějším městem ve Slezsku*“, čekalo tuto metropoli ještě několik staletí přirozeného vývoje a zvláště přelom 19. a 20. století výstavnost jejího centra jen umocnil.⁵ Ráznou a tragickou tečku přinesl až skloněk 2. světové války a průběh tzv. ostravské operace. Dne 20. března 1945 byla Opava, za války sídlo jednoho ze tří vládních obvodů Říšské župy Sudety, prohlášena pevnostním městem, které má být hájeno do posledního muže. Sovětské obléhání, provázené nálety a intenzivní dělostřelbou, začalo 28. března a trvalo tři týdny. Až 22. dubna vstoupily jednotky Rudé armády do osvobozeného města; dva dny nato byl ustaven Revoluční národní výbor a začalo pozvolné sčítání ztrát.

Nejen po materiální stránce zaplatila Opava za osvobození obrovskou daň. „*Kdo v ní žil po ta dvě desetiletí mezi první a druhou světovou válkou, ten se jen velmi těžce smíruje s tím, jaká je nyní. Opouštěli jsme ji půvabnou a svěží, lehce elegickou, a našli jsme ji v troskách, popleněnou*“.⁶ Tváří v tvář ničivým důsledkům osvobozova-

⁴ Petr KRATOCHVÍL, *Město jako kulturní fenomén*, in: Pavel Halík – Petr Kratochvíl – Otakar Nový, *Architektura a město*, Praha 1996, s. 75.

⁵ Cit. dle Karel ČERNOHORSKÝ, *Opava a její umělecké památky*, in: Leopold Peřich a kol., *Opava. Bílé město Bezručovo – zemské hlavní město. Naše osvobozené pohraničí, část II*, Brno 1946, s. 10.

⁶ Dto, s. 14.

cích bojů vyjádřil ředitel Slezského zemského muzea dr. Karel Černohorský bezpochyby pocity většiny navrátilivších se obyvatel. Škody na nemovitém majetku byly odhadnuty na 32%, tedy třetinu reálné hodnoty celého města; postiženo bylo 90% veškeré zástavby.⁷ Historické centrum přišlo o většinu ze svých 451 domů, kterými disponovalo v roce 1938; dělostřelba a požáry vážně poškodily i městské dominanty (renesanční věž Hlásku, jezuitský kostel sv. Vojtěcha, chrám Nanebevzetí P. Marie). Ze tří historických náměstí zůstalo relativně nedotčeno pouze nejmenší, Rybí trh. Dolní náměstí ztratilo většinu své jižní fronty a na Horním zůstalo z původní zástavby nepoškozených jen osm domů; prakticky zničena byla i spojnice obou prostranství, ulice Mezi trhy (*Obr.* 2–3). V Ostrožné zcela vyhořel rodný dům básníka Petra Bezruče, Masarykova přišla mj. o výstavné hotely Slezský dvůr a Římský císař. Dosud jasná a kompaktní urbanistická osnova městského jádra byla pronikavě narušena a po odklizení troskek a stavební suti v průběhu roku 1946 se v ní objevila řada proluk (*Obr.* 1). Horní náměstí pozbylo téměř zcela svůj původní tvar, neboť do roku 1948 byly zbourány většina severní a celá jižní fronta včetně neogoticky upravené radnice a navazujících uliček Radniční a Poštovské i blok domů za městským divadlem. Komunikační síť byla redukována také v okolí Masarykovy ulice a kostela sv. Jana Křtitele. Nejnutnější bourací práce byly sice v centru ukončeny v závěru roku 1946; možnost demolice však vyvstávala u řady dalších původních objektů, jejichž případná rekonstrukce byla zpochybňována argumenty pragmatickými (ekonomická nevýhodnost) i ideologickými (averze vůči domnělým i skutečným dokladům německé minulosti Opavy).

Traumatizující dojem z míry plošného poničení města, konfrontovaný se vzpomínkami na jeho předválečnou podobu, přirozeně ůstil do obyvatelstvem široce sdíleného požadavku uchovat z této někdejší krásy a výstavnosti co možná nejvíce. Staré hodnoty měly být obnoveny, rozvinuty nebo přímo překonány tak, aby „příští, budoucí Opava“ byla „krásná a vzhledná jako nikdy předtím“.⁸ Jak prohlásil dr. Gustav Konárek: „Až se zacelí všechny rány, způsobené válkou, bude Opava městem krásnějším a zdravějším než před válkou. Pak každý zase pozná to ‚Bílé město Bezručovo‘ a rád se do něho bude vracet“.⁹ Odkazy na slavnou minulost, historické a kulturní tradice Opavy působily při pomalu se rozbíhající obnovovací činnosti jako mobilizační i tmelící faktor a byly v tomto směru opakovaně využívány místními veřejnými činiteli.¹⁰ Spišovatel a pedagog Jaroslav Směja-Lončar uváděl: „Vzpomínám minulosti proto, že nás zavazuje. Proto budujeme. Nechceme a nesmíme stavěti na písku. Naše myšlenky se nesou k tomu, aby se stavělo na pevných základech. Nejen hmotných, ale i duchovních“.¹¹ V ovzduší vzedmuté vlny vypjatého národního citění se společnost přirozeně obracela k vlastní minulosti jako vítanému zdroji jistoty, jako k poutu, které ničivá válka nepřerвала a na něž bylo nyní možné navázat (staro)novou kolektivní identitu (v případě Opavy jak obecně českou, tak i specificky slezskou). Podobné tendence byly v Opavě

⁷ Ze 4615 objektů bylo zcela zničeno 879, velmi těžce poškozeno 148, těžce poškozeno 448, lehce poškozeno 3140; ze 4107 obytných domů bylo po válce jen 293 (tj. cca 1000 bytů) způsobilých obývání bez větších oprav. Podle: Vladimír MAŘÁDEK a kol., *Dva roky osvobozené Opavy: 1945–1947*, Opava 1947, s. 91–92.

⁸ Cit. v pozn. 5.

⁹ Gustav KONÁREK, *Opava jako hospodářské a sociální středisko kraje*, in: L. Peřich a kol., Opava, s. 31.

¹⁰ Např. Vladimír MAŘÁDEK, *Bílé město Bezručovo*, in: L. Peřich a kol.: Opava, s. 3.

¹¹ Jaroslav SMĚJA-LONČAR, *Opava – sídlo vědy a umění ve Slezsku*, in: L. Peřich a kol., Opava, s. 15.

tím silnější, že v důsledku přímého postupu fronty patřila k válkou nejpostiženějším sídlům Československa. Zůstávalo však otázkou, na jakých konkrétních prvcích poválečnou zastřešující identitu města, resp. jeho obyvatel postavit. Vcelku logicky se jejím výchozím elementem stávalo především programové antiněmeckví.

Česká politická správa se potřebovala jasně vymezit vůči staleté, během války drasticky posílené tradici Opavy (*Troppau*) jako německého města, resp. města s převažujícím německým osídlením. Zmíněná míra proklamované kontinuity proto rozhodně neměla (ba přímo nesměla) překročit určitou mez. Mezi kapitoly ze starší historie, které byly i po květnu 1945 uznány za hodné připomenutí, patřila zejména středověká přemyslovská éra a obecně starší dějinná období, kdy měl ve městě dominovat český národní živel.¹² Z 19. a 20. století byly vzpomínány jednotlivé osobnosti národních buditelů a vlastenců a zcela klíčové role nabyla figura slezského barda Petra Bezruče (viz níže). Naopak německá symbolická i fyzická vrstva města měla být co nejdůkladněji setřena. V tomto směru byly ničivé důsledky, které konec války na tváři města zanechal, částí odborníků vnímány a prezentovány jako výhodný výchozí bod potřebné razantní proměny. Podobné úvahy zformuloval roku 1946 např. architekt Adolf Liebscher: „*Byla-li Opava do května 1945 krásným německým městem, jak ji vždy její původní obyvatelé nazývali, musí být příští, naše Opava, moderním, krásným městem českým, které nejen svým národním a sociálním úsilím, ale i projevem výtvarným, architektonickým, musí vyjádřit svůj nový, český charakter*“.¹³

Rozhodujícím východiskem pro překódování opavského městského prostoru byl (tak jako v řadě jiných českých měst) odsun německého obyvatelstva, probíhající zprvu živelně (tzv. divoký odsun v létě 1945) a posléze organizovaně roku 1946, a následný příchod nových českých osidlenců.¹⁴ Ve shodě s celostátní rétorikou byl tento proces prezentován jako historický milník a záruka budoucího míru a vnitropolitické stability. V procesu redefinování identity města však samotný odsun znamenal pouhý první krok. Lidé odešli, ale doklady jejich po staletí budované lokální kultury zůstávaly ve fyzické struktuře ulic a náměstí nadále přítomny. České obyvatelstvo i správní orgány stály před úkolem přivlastnit si, redefinovat nebo negovat toto „německé dědictví“ a dát „své“ poválečné Opavě novou, stabilní a národnostně jednotnou, tj. českou tvář. Je pochopitelné, že ve zjištěné poválečné atmosféře, ovlivněné temnou zkušeností perzekuce opavských Čechů po připojení města k nacistickému Německu, převážila ve vztahu k dokladům německé kultury negace (po Únoru 1948 se pak ideologický tlak na vzájemné odcizení českého a německého prostředí dále upevnil).

Jestliže poničení historického centra bylo pro mnohé až příliš bolestnou daní za konec války, kladli jiní na druhou misku pomyslných vah právě osvobozením a odsu-

¹² „*Jsmo hrdi na minulost svého města, jehož zmohtnutí a rozvoj je úzce spjat se slavnou dobou velikých Přemyslovců.*“ V. Mařádek, cit. v pozn. 10, s. 2. „*Je-li přítomnost odstrašující až děsivá, pak o to zářivější je slavná minulost tohoto města v dobách před třicetiletou válkou, na které budeme nyní, po odchodu německého živlu, především navazovat.*“ K. Černohorský, cit. v pozn. 5.

¹³ Adolf LIEBSCHER, *Opava – město budoucnosti*, in: L. Peřich a kol., *Opava*, s. 41–42.

¹⁴ Odsunuto bylo celkem cca 13 tis. osob (zhruba 2,5 tis. v rámci tzv. divokého odsunu). K 1. 6. 1945 bylo ve městě hlášeno 3823 Čechů a 3922 Němců; k 1. 4. 1947 už 18 114 Čechů a pouze 359 Němců. Údaje podle: Irena KORBELÁŘOVÁ – Rudolf ŽÁČEK, *Opava*, in: Tomáš Grim a kol., *Opava. Historický atlas měst České republiky sv. 20*, Praha 2009. Viz též Karel MÜLLER a kol.: *Opava*, Praha 2006, s. 300.

nem zajištěný nacionálně český ráz města. Slovy okresního inspektora osvěty Jana Pišaly: „*Nový život s novými úkoly vyrůstá na troskách domů i lidí. Ziskali jsme však nesmírné hodnoty – Opava je dnes česká.*“¹⁵ Podobně uvažoval i zástupce obchodní a živnostenské komory, sociálně demokratický politik dr. Gustav Konárek: „*Slezané nereptají. Vidí sice škody války, ale vidí také její plody a jsou si vědomi toho, že i kdyby těch rozbitých domů bylo ještě více, nebyla by to příliš vysoká cena za svobodu a za skutečnost, že Opava je dnes česká.*“¹⁶ Ohledně dalšího osudu oněch „rozbitých domů“ ovšem nepanovala shoda a proti sobě stály dvě protikladné tendence. Zatímco většina veřejnosti a řada odborníků (zvl. pracovníci zemského muzea a brněnského Státního památkového úřadu) hájila historickou podobu Opavy a argumentovala přitom dlouhou tradicí, na kterou je potřeba v jisté (byť selektivní formě) navázat, považovala druhá skupina (sebevědomé politické vedení města, architekti a urbanisté) tutéž tradici a totéž městské prostředí za natolik důsledně a dlouhodobě spojené s německým etnikem, že jejich udržování by bylo zbytečným promarněním příležitosti k žádoucímu „novému začátku“. Válečná destrukce města tedy vyvolávala jak rekonstrukční snahy, tak i tendence přesně opačné. Jejich ikonickým příkladem je návrh směrného plánu města, který v letech 1946–1947 vypracoval profesor brněnské techniky, architekt a urbanista Adolf Liebscher (1887–1965). Byl jedním z tvůrců, kteří spolu s celostátním tiskem a rozhlasem věnovali otázkám obnovy slezské metropole značnou pozornost. Roku 1947 přišel do Opavy z Hradce Králové architekt Oldřich Liska, spolu s ním zde zakotvil i brněnský projektant Zdeněk Alexa a osloven byl rovněž čerstvě jmenovaný profesor architektury na Vysoké škole technické v Brně Bohuslav Fuchs. Z pohledu všech těchto funkcionalisticky orientovaných architektů skýtalo těžce poničené centrum lákavou příležitost k realizaci velkorysých projektů moderního města víceméně bez omezení dochovanou zástavbou.¹⁷

Liebscherova vize přistupovala k centru města s úmyslem radikálně jej přetvořit tak, aby jeho výsledný charakter „*vyjádřil dnešní významnou dobu, dobu velkého, dalekosáhlého přerodu.*“¹⁸ Zpracování vhodného regulačního plánu prezentoval architekt jako klíčový nástroj pro ukotvení nové identity města jako celku: „*V našem případě jest otázka určení rázu města zvláště důležitá, neboť to není pouze otázka formální, výtvarná, nýbrž právě otázka vnitřního přerodu města a jeho obyvatel. [...] Tam, kde ještě německý ráz bývalé Opavy zůstal, musí být potlačen novou architektonickou koncepcí, která bude vyjadřovati úsilí českého občanstva, jak sociálně, tak kulturně. K tomu nám částečně, paradoxně řečeno, pomohla válečná zkáza, která z velké části odstranila dokumenty městské německé kultury.*“

¹⁵ Jan PÍŠALA, *Na prahu nové osvětové a kulturní činnosti v Opavě*, in: L. Peřich a kol., *Opava*, s. 22.

¹⁶ Cit. v pozn. 9, s. 29.

¹⁷ K činnosti těchto architektů v poválečné Opavě blíže Pavel ŠOPÁK, *Metropolizace Opavy po druhé světové válce a pozdní tvorba Oldřicha Lisky*, Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis. Ideje, iluze a realita v dějinách 2, 2009, s. 87–116; TÝŽ, *Bohuslav Fuchs a Opava*, Vlastivědné listy Slezska a Severní Moravy 27, 2001, č. 2, s. 16–18.

¹⁸ Všechny citace v tomto a následujícím odstavci: A. LIEBSCHER, *Opava – město budoucnosti*, s. 42. Podrobný popis Liebscherova plánu F. KOUDELKA, *Výstavba Opavy vzhledem k novému regulačnímu plánu*, in: Věstník zemského hlavního města Opavy, roč. II, 1947, č. 3, s. 39–41.

Plán počítal s vytýčením nových širokých tříd, náměstí a sadů. „*Veřejná prostranství, a to hlavně ústřední náměstí, musí být vybudována prostorná, velkorysá, tak aby se zde český člověk cítil volný a neutlačený,*“ dovozoval Liebscher a nepřímou tak s negativní německou minulostí spojoval i nepravidelný, od středověku rostlý půdorys jádra města. Ve své vizi se nenechal omezovat momentálně nepříznivou ekonomickou situací a ze starší zástavby, která přečkala válku, záměrně nevyužíval téměř nic: „*Projektant se nebude vázati teoriemi udržování starého jádra městského, neboť je zachovávat nechceme, naopak usilujeme nahradit je volným zdravým systémem zastavování, který promění bývalou německou Opavu s její germánskou kulturou v Opavu moderní, naši, českou.*“ Blokovou zástavbu historické Opavy se štukovými fasádami ztotožnil Liebscher s obdobím německé dominace – český živel měly reprezentovat (ve shodě s dominantní tendencí československé bezprostředně poválečné architektury) racionálně střídme budovy funkcionalistického stříhu projektované v duchu meziválečného hesla „*světlo, vzduch, slunce*“. Ze starší struktury respektoval návrh směrného plánu pouze kostely a regulovaný prostor Horního náměstí: „*Zde zůstává z minulé doby kostel, divadlo a dům s hláskou. Tyto tři stavby věleni se do rámce nových budov, hlavně radnice, obchodních domů, kina, hotelu a jiných.*“ (Obr. 4–5). V nejrazantnější verzi svého návrhu nakonec Liebscher náměstí několikanásobně zvětšil a navrhl demolovat i městské divadlo, které by nahradila vhodněji umístěná novostavba. Jeho návrhy doplňoval na stránkách oficiálního věstníku opavského národního výboru v podobném duchu např. Milo Váhavý: „*Jsouce si vědomi této příležitosti odstraňujeme domy, ba celé bloky ještě zachovalých starých budov. A tak mizí stará Opava – aby žila Opava nová.*“¹⁹

Při pohledu na prudce se měnící urbanistickou osnovu opavského centra v prvních poválečných měsících a letech vyvstává jen stěží uspokojivě zodpověditelná otázka, do jaké míry byly demolice válkou poškozených domů vynuceny jejich reálně špatným technickým stavem, a nakolik rozhodovala spíše snaha rázně vymazat z mapy co největší kus „nepohodlné“ minulosti.²⁰ Architektura se (jako mnohokrát předtím i potom nejen v Opavě) stávala zástupným symbolem konkrétních idejí a ideologií, které byly v jejím tvarosloví hledány a (často účelově) nalézány. V některých případech postačil k „očistě“ vybrané budovy dílčí zásah. Tak byly z reliéfní výzdoby na fasádě budovy Obchodní a živnostenské komory z roku 1910 odesány německé názvy šestnácti slezských měst; řada dalších fasád byla purizována otlučením štukové výzdoby.²¹ Jindy byly negativní konotace vztaženy na objekt jako celek: diskutovanou se stala (nakonec neprovedená) demolice či radikální přestavba budovy někdejší spořitelny na náměstí Republiky z roku 1901. Neorenesanční palác z režných cihel s bohatou

¹⁹ *Věstník zemského hlavního města Opavy*, roč. I., listopad 1946, č. 2, s. 3.

²⁰ Když tuto fázi poválečné obnovy města hodnotil r. 1959 Ladislav Řičánek, pouze opatrně přiznal, že „*tu a tam byly skutečně zbourány ještě zachovalé objekty, které bylo možno obnovit*“ a „*program demoličních prací se prováděl poněkud velkoryse*“. Ladislav ŘIČÁNEK, *K obnově a výstavbě města Opavy*, in: Vlastivěda ostravského kraje. Opavsko, listopad 1959, č. 1, s. 1–5.

²¹ Významným příkladem podobné „proměny“ se stala přestavba někdejšího obchodního domu bratří Skasíků v Hrnčířské ulici (1946–48). Těžce poškozenou pozdně secesní budovu arch. Huberta Gessnera z r. 1903 opatřil arch. Oldřich Liska lapidární modernistickou fasádou, nahrazující původní bohatý dekor. Srov. Romana ROSOVÁ – Martin STRAKOŠ a kol., *Průvodce architekturou Opavy*, Ostrava 2011, s. 127.

kamenickou dekorací byl označen za typický příklad „německé“ architektury, jehož by se město mělo zbavit, neboť vznikl „z cizího německého živlu a marnivé touhy po bombastu a dekoru“ a „je jenom vnějším projevem a křiklavým svěděním bývalých, přechodných, německých mocipánů“.²² Nová Opava neměla tu starou připomínat vzhledem ani půdorysem.

Nacionální překódování prostoru města probíhalo vedle sféry architektury a urbanismu i na dalších úrovních. K symbolickému vyznačení národního teritoria a proklamativnímu zdůraznění změny politických poměrů došlo hned v prvních dnech po osvobození provizorní změnou názvů nejdůležitějších ulic a veřejných prostranství, v níž se odrazila zejména vděčnost za osvobození města a oslava znovunabyté politické svobody. Z Pekařské se stala třída Rudé armády, z Göringova náměstí znovu náměstí Republiky, Dolní náměstí bylo pojmenováno na počest „maršála J. V. Stalina“ a Horní obdrželo titul dr. E. Beneše, kino Central se změnilo na kino Svoboda.²³ Do konce léta 1945 se na nárožích domů objevily nové uliční tabulky, příznačně poprvé v dějinách města pouze v českém jazyce.²⁴ Definitivní návrhy nových místopisných označení, uplatněných roku 1946, zpracoval ve spolupráci s městským stavebním úřadem Zemský archiv v Opavě. Řada míst přejmenovaných po roce 1938 získala zpět svá původní označení (Panská na Masarykovu, Lichtensteinova na Komenského), ke korekci došlo v případě Dolního náměstí, jemuž byl roku 1946 navrácen historicky zakotvený název, zatímco Stalinovo jméno bylo „přesunuto“ na náměstí Republiky.²⁵ Stejný trend (čechizace a oslava konce války) lze vyčíst i v proměnách opavských pomníků. Bezprostředně po osvobození byly odstraněny sochy Friedricha Schillera (v sadech Svobody, z roku 1872) a Friedricha Ludwiga Jahna (v sadech pod evangelickým kostelem, z roku 1913). Naopak už 4. května 1945 rozhodl Revoluční národní výbor z podnětu politického zástupce velitele Rudé armády majora V. P. Olenina o výstavbě pomníku rudoarmějcům na náměstí Republiky. Rudou hvězdou zakončený obelisk byl odhalen již několik měsíců poté.²⁶

Identita nové Opavy pochopitelně nemohla stavět pouze na negaci starších, domněle či skutečně německých prvků. Protipólem radikálně redefinujících vizí se stal důraz kladený na staletou tradici Opavy jako centra kultury a vzdělanosti.²⁷ Škála obnovovaných i nově zamýšlených institucí (zemské a městské muzeum, Matice opavská, knihovna, archiv, již v září 1945 obnovený provoz divadla, myšlenka založení univer-

²² J. PELAN, *Nová úprava Opavské spořitelny*, in: Věstník zemského hlavního města Opavy, roč. II, 1947, č. 7, s. 101–102. Srov. též K. MÜLLER a kol., *Opava*, s. 307. Příklady architektonicky obdobných staveb, které byly v r. 1945 záměrně zbořeny pro své negativní konotace spojené s německou kulturou, nalezneme i jinde. Jde především o spolkové Německé domy v Moravské Ostravě (Nádražní třída, 1893–95) a Brně (Moravské náměstí, 1888–91).

²³ *Plán města Opavy 1945*, in: T. Grim a kol., *Opava. Historický atlas*.

²⁴ K. MÜLLER a kol., *Opava*, s. 296.

²⁵ Josef GEBAUER – Pavel ŠRÁMEK, *Náměstí a ulice města Opavy. Historický místopis*, Opava 1990. K čechizaci názvů ulic i mimo centrum města viz K. MÜLLER a kol., *Opava*, s. 483.

²⁶ Pomník byl odstraněn koncem 70. let 20. století v souvislosti s novou úpravou náměstí před výstavbou hotelu Kamyšín (dnes Koruna).

²⁷ Pro starší období zpracoval tento prvek opavské městské identity Martin PELC, *Utváření novodobého obrazu města Opavy ve druhé polovině 19. a první polovině 20. století*, in: Michaela Ferencová a kol., *Paměť města. Obraz města, veřejné komemorace a historické zlomy v 19.–21. století*, Brno 2009, s. 43–65.

zity) i ambiciózní stavební program vytyčený v rámci dvouletky vedením Ústředního národního výboru, měly městu znovu zajistit válkou pošramocenou prestiž v rámci československého státu.²⁸ Prosazování českého obrazu Opavy nejlépe ztělesňují dva přívlastky, které se pro ni po roce 1945 stávají téměř nepostradatelnými: „Bílá“ a „Bezručova“ (oba s odkazem na poslední verš básně *Opava* ze Slezských písní: „*Vidím vlát prapory na věžích bílého města.*“).²⁹ Jak naznačil M. Pelc, vytvářela „*Bílá Opava*“ coby město kultury a zeleně zvláště v následujících letech opozitum vůči „*Černé Ostravě*“ (i v jejím průmyslovém obrazu hrála nicméně význačnou roli postava Petra Bezruče).³⁰

Se zvýrazněním kulturní tváře Opavy se pojila i nutnost obnovy dochovaných památek. Ředitel muzea Karel Černožorský sice připouštěl, že „*dnešní Opava má již uměleckých památek poskrovnu*“, nicméně zdůrazňoval jejich zásadní význam pro udržení nezaměnitelného charakteru města: „*To, co si i nyní Opava ze svých uměleckých hodnot uchovala, přece jen zabrání tomu, aby byl docela setřen její charakter města vyvíjejícího se a rostoucího od věků a aby se proměnila v nějaké to bezvýrazné novodobé sídliště, byť i jakkoli do široka rozteklé.*“³¹ Důkladnější obnovu památkově cenných objektů dlouhodobě podvazoval nedostatek finančních prostředků a každá podobná akce se za daných podmínek stávala obdivuhodným aktem (např. rekonstrukce kostela sv. Vojtěcha v letech 1946–1947). Na druhé straně je zřejmé, že některé budovy byly vnímány i poválečnou opavskou společností jako natolik cenné, že se s jejich obnovou počítalo takřka automaticky (Hláška, kostely, zemské muzeum). Od dubna do srpna 1947 byla Černožorského zásluhou uspořádána muzejní výstava *Opava v pohledech ze čtyř století*, která tematizovala fenomén „staré Opavy“ a znovu nepřímou poukázala na její hodnoty.³² V praxi ovšem panoval poměrně vysoký stupeň selekce a předmětem ochrany se stávaly spíše jednotlivé objekty než větší urbanistické celky. Jak v tomto duchu zformuloval ředitel Zemského archivu Leopold Peřich, „*nejde o to, aby se vyhovělo samoučelné zálibě památkářů a milovníků starých dob a zachovávaly se tradiční hodnoty jen proto, že jsou staré.*“³³ Aby konkrétní památka získala „právo na život“, musela v optimálním případě vykázat vedle umělecko-historické ceny také vyšší hodnotu ideovou.

Znatelný posun v budování poválečné identity Opavy znamenal mocenský převrat v únoru 1948. K dosud převládajícím nacionálním kritériím se přidala kritéria vyplývající ze zásad komunistické ideologie – česká Opava se měla stát zároveň Opavou lidovou, socialistickou. Jako při každé politické změně, i zde přistoupil nový režim k revizi symbolického a materiálního obrazu města ve snaze „přepsat“ jej do ideově vyhovující, co nejhomonogennější podoby. Paleta užitých nástrojů přitom zůstávala

²⁸ Ruku v ruce s kulturními snahami šly v tomto směru snahy politické. Záměr navrátit Opavě pozici slezské zemské metropole, kterou ztratila r. 1928 zákonem o organizaci politické správy, ovšem nebyl naplněn, neboť Slezsko zůstalo do konce r. 1948 nadále spojeno s Moravou a následný přechod na krajský systém posunul Opavu na úroveň okresního města. Blíže viz Pavel ŠOPÁK, *Slezsko vpřed*, in: K. Müller a kol., *Opava*, s. 480 an.

²⁹ L. PEŘICH a kol., *Opava. Bílé město Bezručovo*.

³⁰ Cit. v pozn. 26, s. 50.

³¹ K. ČERNOŽORSKÝ: *Opava a její umělecké památky*, s. 10 a 11.

³² *Průvodce výstavou Opava v pohledech ze čtyř století: k druhému výročí osvobození Opavy*, Opava 1947.

³³ Leopold PEŘICH, *Ke vzniku města Opavy*, Slezský sborník 52, 1954, s. 232.

stejná, posunuly se pouze veřejně deklarované cíle a hodnoty. V oblasti názvosloví bylo centrum Opavy vybaveno poměrně komplexní sítí nových urbanonym, jejichž téměř výhradně honorifikační charakter podtrhoval symbolické obsazení historického města novou ideologií, jejími klíčovými osobnostmi a událostmi. Zmizely nevhodné upomínky na předchozí demokratický režim i řada neutrálních historických jmen: Benešovo (Horní) náměstí změnilo název na náměstí 1. máje, z Dolního se stalo náměstí Velkého října. Masarykova ustoupila třídě Vítězného února, Pekařská a Plštská byly sloučeny pod názvem Švermova.³⁴ Záměrně potlačena byla označení upomínající na náboženský aspekt městských dějin: Klášterní ulice byla přejmenována na Beethovenovu, ulice U Sv. Ducha na U Pošty. Johanitská ulice nejprve přišla o důvod svého pojmenování, válkou poškozenou barokní budovu johanitské komendy, zbořenou po roce 1947, a následně byla spolu se sousedním Zámeckým náměstím počátkem 50. let zrušena ve prospěch nového severojižního průtahu městem (dnešní Praskova).³⁵

V nekriticky vyzdvihované pozici nadále zůstávaly osobnost a dílo Petra Bezruče. Na místě jeho rodného domu byl v letech 1955–1956 vybudován architektonicky střídmy památník (doplněný roku 1967 na fasádě přízemí pamětním reliéfem podle návrhu arch. Ivo Klimeše a sochaře Vladislava Gajdy), od roku 1958 probíhal ve městě každoroční literární festival *Bezručova Opava* (zamýšlený již krátce po válce). V rámci jeho osmého ročníku (1965) získal novou úpravu Bezručův hrob na opavském hřbitově.³⁶ Básníkovo jméno obdržel i nový Dům osvěty zřízený v někdejší, roku 1949 znárodněné budově Obchodní a živnostenské komory. Vhodná příležitost pro odhalení Bezručova figurálního pomníku nastala až v roce 100. výročí jeho narození (1967) – kovová plastika Jaroslavy Lukešové a Jaromíra Kýna se stala významným prvkem Dvořákových sadů.

Nový režim měla v symbolickém obrazu města výrazně zastupovat i osobnost prvního komunistického prezidenta Klementa Gottwalda, jenž byl v listopadu 1948 rozhodnutím Ústředního národního výboru jmenován čestným občanem. Jeho jméno zároveň získala ulice Hrnčířská a rok nato i největší městské sady ležící severozápadně od centra města u řeky Opavy. Dne 23. 11. 1955 (v den výročí narození) byl pak na okraji Smetanových sadů odhalen třímetrový bronzový Gottwaldův pomník od sochaře Vincence Havla (*Obr. 15*).³⁷ Tentýž tvůrce doplnil relativně skromnou „pomníkovou krajinu“ Opavy v roce 1958 ještě kašnou s alegorickou pískovcovou figurou v místě někdejší Schillerovy sochy. Ženský akt s městským znakem u nohou měl umělecky znázornit „*Znovuzrozenou Opavu*“. Reálná architektonická a urbanistická tvář města však v téže době nabývala podstatně méně poetických rysů.

³⁴ J. GEBAUER – P. ŠRÁMEK, *Náměstí a ulice*. Poúnorové názvosloví zůstalo stabilní až do r. 1989. Nutnost změny vyvstala pouze v případě Stalinova náměstí (nám. Republiky) – po odhalení kultu osobnosti bylo r. 1962 přejmenováno na náměstí Obránců míru.

³⁵ Mimo centrum města prodělalo podobně příznačnou proměnu náměstí sv. Hedviky, nazvané podle kostelní dominanty z 30. let 20. století od arch. Leopolda Bauera, které bylo po r. 1948 přejmenováno na náměstí Julia Fučíka.

³⁶ Autory nové náhrobní desky byli arch. František Novák a sochař Vladimír Navrátil, kteří zvítězili v celostátní soutěži. Při pokládání nové desky byly do hrobu vloženy bronzový odlitek Bezručovy posmrtné masky a jeho pravé ruky, vydání Slezských písní z r. 1928, pamětní listiny opavského městského národního výboru, Památníku Petra Bezruče a Krajského národního výboru v Ostravě.

³⁷ Pomník byl odstraněn v lednu 1990.

Přes množství veřejných proklamací se v Opavě (a ostatně ani v žádném jiném městě poválečného Československa, oproti válkou poničeným městům Francie, Německa či Polska) nerozběhl velkoryseji pojatý proces obnovy, jehož uskutečnění bránil zejména nedostatek prostředků. Ještě průvodce městem z roku 1960 konstatoval, že „*ani nyní nejsou ještě stopy strašné války zcela zahlazeny*“.³⁸ Argument těžkých válečných škod se přitom stával do značné míry mechanicky užívanou mantrou, v jejímž stínu ke stávajícím prolukám vytrvale přibývaly nové. Tento dezurbanizační trend ve struktuře městského jádra se může zdát na první pohled překvapivý, neboť výše uvedené radikální teze o nutnosti plošné likvidace původní zástavby ve prospěch modernistických konceptů vzaly po Únoru 1948 z ekonomických i ideologických důvodů za své. Funkcionalistické tvarosloví se ocitlo v příkrém rozporu s doktrínou tzv. socialistického realismu vyžadující historizující architekturu se „*socialistickým obsahem a národní formou*“ (příkladem tohoto „nového“ způsobu stavění se v umírněné formě stal blok bytových domů s klasicizující dekorací v Hrnčířské ulici z let 1956–57 od arch. M. Selingra). Zároveň po odeznění poválečné „revoluční“ vlny nacionálního vypětí zvítězil uvážlivější postoj k dochovaným památkovým objektům a jejich nadčasové hodnotě (byť obvykle zasazené do patřičného „třídně uvědomělého“ kontextu).³⁹ Nad obnovou nejvýznamnějších opavských památek navíc v 50. letech bděl renomovaný pražský historik umění Viktor Kotrba, který se neváhal kriticky vyjadřovat i ke způsobu nové výstavby v obvodu historického jádra.

Zmíněný návrh regulačního plánu arch. Liebschera (rozvíjený architektky O. Liskou a J. Pelanem) nakonec vedení města odmítlo „*pro jednostrannost a pro záporný poměr k historickým památkám města*“.⁴⁰ V roce 1952 rozhodl pražský Poradní sbor pro výstavbu sídlišť, že nová výstavba v centru Opavy se má omezit na vyplňování starších proluk a komplexněji bude řešena až po vytvoření evidenčního soupisu dochovaných památkových hodnot. Rok nato byl v opavském Stavoprojektu pod vedením ing. arch. Františka Koudelky vypracován a schválen asanační plán historického jádra. Jeho zásady, diskutované se Státním památkovým úřadem v Brně, respektovaly starou uliční síť, vymezovaly památkově cenné objekty a pro novou zástavbu stanovovaly pevné parametry. Doporučené „*vyřešení hmot tak, aby pokud možno navazovaly na výšky stávajících domů a byly v měřítku ke stávajícím objektům a šířkám ulic*“, „*zachování památek a maximální možné splnění požadavků památkové péče*“ měly do dalších let zajistit citlivou obnovu.⁴¹

Navzdory tomuto rámci přineslo první poválečné desetiletí opavskému jádru zásluhy spíše negativní nebo přinejmenším diskutabilní, přičemž řada demolice proběhla ještě před zpracováním soupisu památek. Ze smělých záměrů dvouletého plánu pro léta 1947–1948 se neuskutečnilo prakticky nic. Na nedostatku financí uvázly areál nové radnice mezi Horním náměstím a Popskou ulicí (opavský magistrát tak dodnes sídlí v objektu Schmetterhausu zvoleném původně jako provizorium za zničenou sta-

³⁸ Bedřich BUŠEK a kol., *Ostravsko a Opavsko*, Praha 1960, s. 78.

³⁹ „*Jako všude, to vznosně vyrostlo z krve a mozolů pracujících minulých dob.*“ Josef SOLNICKÝ, *Opava*, Opava 1984, nečísł. (předmluva).

⁴⁰ *Opava: sborník k 10. výročí osvobození města*, edd. Andělín Grobelný a Bohumil Sobotík, Ostrava 1956, s. 15.

⁴¹ J. GWUZD, *Územně plánovací dokumentace města Opavy*, in: *Památky a příroda* 1982, č. 10, s. 595.

rou radnici), městské lázně v Masařské ulici podle návrhu O. Lisky i centrální hotel B. Fuchse, pro jehož stavbu byla nicméně v předstihu zbourána severní strana Hrnčírské a část Masarykovy ulice s palácem Sedlnických z Choltic. Další příčinlivé demolice nakonec jen zvětšily válečné ztráty, přičemž vzniklé proluky byly kvůli finanční a materiální nezajištěnosti většiny projektů nezřídka zastavěny až s mnohaletým odstupem. Ani dvě celostátní soutěže na celkové řešení centra města nepřinesly uspokojivý výsledek, a tak nová výstavba probíhala jen velmi zvolna dle momentálních možností.⁴²

Konec 40. let přinesl především přestavbu na sklonku války poškozeného městského divadla, „*kteřé dosud svým zevnějškem málo reprezentovalo ,bílou Opavu*“.⁴³ Právě tato změna se záhy po svém dokončení v roce 1948 dočkala široké kritiky, neboť architekt Jaroslav Pelan připravil novorenesanční budovu o její bohatou štukovou fasádu, kterou nahradila puristicky strohá průčelí, dekorovaná jen na vstupní straně rozměrným reliéfem Vincence Havla na téma *Kultura a lid* a alegorickými sousošími po stranách hlavního vchodu připomínajícími rozhodující milníky nejnovější opavské historie (*Osvobození a Vítězství socialismu*). Celkovou proměnu divadelní budovy symbolicky završila změna názvu: po skončení sezóny 1948/49 se ze Slezského národního divadla stalo Městské oblastní divadlo Zdeňka Nejedlého.⁴⁴ Tento téměř jediný realizovaný projekt 40. let v opavském centru nezískal (navzdory silně tradičnímu tvarosloví) ze strany veřejnosti podporu, neboť zbytečně znehodnotil jednu z mála staveb upomínajících na dobu před osudným rokem 1945 (*Obr. 6–7*).⁴⁵ Ukázalo se, že ve stávající mentálně zakotveném obrazu města existují jisté prvky, které většina místní společnosti vnímá jako zásadní a nedotknutelné, neboť o jejich existenci a konkrétní podobu opírá svůj vztah k obývanému prostředí. Jakákoli výraznější proměna těchto „opěrných bodů“ lokální identity a paměti pak vyvolá negativní reakci.⁴⁶

Vzhledem k brzdě finančních obtíží, absenci směrného plánu (zpracovaného až v letech 1956–1958) a státem v první pětiletce upřednostňovanému budování průmyslu v sousední Ostravě se systematictější výstavba Opavy rozběhla až od poloviny 50. let. Město jako takové se podařilo zachránit a počet jeho obyvatel (ze 7 500 v květnu 1945) utěšeně narůstal. „*Říkalo se: Opava je město smrti. Jen kouř, pach mrtvol a mršín, ssutiny [sic] a rumoviště nás charakterisovaly. Nikdo k nám nechtěl. Dnes máme hodně přes 30.000 obyvatel,*“ mohl už v roce 1947 bilancovat předseda Ústředního národního výboru Vladimír Mařádek.⁴⁷ Také historické jádro si udrželo svou roli jed-

⁴² Opava sdílela obecný trend většiny českých, zvláště pohraničních měst, která vykazovala v poválečných letech velmi nízký přírůstek nové zástavby. V letech 1945–1955 činil např. přírůstek bytů v Teplicích 0,2 %, v Tachově 1 %, v Ústí n. Labem 1,8 % (podle: V. MATOUŠEK, *Stavíme naše města účelně a hospodárně?*, in: *Architektura ČSR 1960*, č. 10, s. 715).

⁴³ *Věstník ÚNV města Opavy a ONV Opava-venkov*, roč. III., prosinec 1948, č. 12, s. 172.

⁴⁴ Blíže k poválečné historii opavského divadla Miloš ZBAVITEL, *Divadlo mezi troskami. Slezské národní divadlo v Opavě 1945–1948*, Opava 2005.

⁴⁵ Kritické hodnocení přestavby i v oficiálních materiálech – např.: B. Bušek a kol., *Ostravsko a Opavsko*, s. 80.

⁴⁶ Tuto tezi dokládá i skutečnost, že rekonstrukce divadla podle projektu arch. I. Klimeše v letech 1990–1992, jejíž součástí bylo i obnovení původní fasády z 80. let 19. století, se dočkala velmi silné podpory a kladného přijetí opavskou veřejností.

⁴⁷ V. MAŘÁDEK a kol., *Dva roky osvobozené Opavy*, s. 11.

noznačného centra se sítí celoměstských služeb a vybavenosti. Cenou za to však byly pokračující demolice a novostavby nahrazující válkou nedotčené zbytky zástavby (v 50. letech v Solné ulici, v letech 1962–1964 nový blok domů s kinem Mír v ulici Kolářské).⁴⁸

Pozitivem výstavby 50. let byl alespoň respekt k historické uliční síti a siluetě sedlových střech, i když jednotlivé objekty (většinou bytové domy s obchodním parterem) nevynikaly zvláštními kvalitami a jejich převážně hladké fasády se sítí trojdílných oken představovaly nemalý kontrast k honosným fasádám opavské *belle époque*. Jako ještě méně citlivé se od 60. let začaly ukazovat deskové panelové domy, tvrdě kontrastní stylem i měřítky (stará zástavba městského centra byla v průměru třípodlažní, zatímco nová pěti- i vícepodlažní). Ačkoli asanační plán z roku 1953 výslovně odmítal užívat pro historické jádro typizovanou výstavbu, individuálně řešených objektů přinesla praxe jen poskrovnu. Základní koncepce vytýčená roku 1953 – tedy „*snaha o vytvoření takových hmot, které by do stávající struktury historického jádra dobře zapadaly a výškově se přizpůsobily charakteru jádra, které vždy bylo horizontální a zdůrazněno dominantami věží kostelů*“ – byla už v následujícím desetiletí opuštěna ve prospěch volnější skladby horizontálních a vertikálních hmot, často nevázaných na původní uliční síť.⁴⁹ Po odeznění stalinismem podmíněného socialistického realismu na konci 50. let se do architektonické podoby města začaly vracet modernistické vize opřené o záměrně kontrastní tvarosloví. Všeobecný technooptimismus 60. let dodal rétorice „nové“ Opavy nezanedbatelný étos a sebevědomí.

Ohled na historickou zástavbu byl ze strany většiny architektů minimální i proto, že spektrum oficiálně „uznaných“ a nezpochybnovaných památek se dlouhodobě omezovalo především na většinu dochovaných kostelů a věž Hlášku, která si napříč poválečnými desetiletími udržela pozici symbolu města i zásadní místo v jeho siluetě. Nad řadou jiných cenných objektů visel naopak po léta Damoklův meč demolice. Patrně nejvýznamnější příklad představuje areál dominikánského kláštera mezi ulicemi Pekařskou, Solnou a Mnišskou, o jehož likvidaci (navzdory zápisu na seznamu kulturních památek) jednali zástupci opavského městského a okresního národního výboru ještě v 60. letech.⁵⁰

Až na přelomu 60. a 70. let byl po několika nerealizovaných projektech konečně dořešen urbanisticky i symbolicky klíčový prostor Horního náměstí. Jeho severní stranu vymezil v letech 1964–1965 vysoký panelový dům s obchody a kavárnou Opera od arch. D. Koláře, svým nevýrazným ztvárněním jen málo odpovídající významu centrálního městského prostoru (*Obr. 9*). Jižní linii náměstí vtyčil na nároží s Ostrožnou ulicí třípatrový lapidární hranol obchodního střediska Jednota, přecházející

⁴⁸ Jednou z bolestných ztrát mimo vlastní centrum města byla demolice domu čp. 15 v Ratibořské ulici v r. 1958. Dům, který r. 1904 přestavěl architekt Josef Maria Olbrich pro svého bratra Edmunda, představoval jedinou hmotnou upomínku na tohoto věhlasného opavského rodáka (symbolickým návratem Olbricha do struktury města se stalo alespoň přejmenování třídy Rudé armády v dubnu 1990 na Olbrichovu; viz J. GEBAUER – P. ŠRÁMEK, *Náměstí a ulice*, s. 117).

⁴⁹ Cit. v pozn. 39.

⁵⁰ Mnohaleté komplikované vyjednávání o osudu této budovy zrekapituloval jeden z jejich předních obhájců, historik Václav ŠTĚPÁN, *Dějiny dominikánského kláštera a kostela sv. Václava v Opavě*, Opava 2014, s. 276–290. Budova byla nakonec počátkem 70. let 20. století adaptována pro potřeby Domu umění.

směrem k chrámu Nanebevzetí Panny Marie v nižší křídlo s restaurací Slezanka doplněné vnitřním terasovitě upraveným atriem. Dějinným paradoxem se autorem této nové tváře hlavního náměstí stal Josef Krischke (1910–1981), jediný německý architekt, který směl po 2. světové válce v Opavě zůstat a nadále zde tvořil (v letech 1969–1970 vznikl pod jeho vedením v opavském Stavoprojektu nový územní plán).

Kontrastní ztvárnění těchto budov (železobetonový skelet a velké plochy prosklených stěn), plně odpovídající soudobým trendům evropské architektury, vzbudilo již ve své době značně negativní ohlasy. Zatímco Slezanka vytvořila svou jednopatrovou hmotou decentní podnož historické dominantě kostela, opačný účinek měla navazující výšková administrativní budova v jejím nádvoří, sebevědomě vstupující do panoramatu historického jádra (*Obr. 11 a 12*).⁵¹ Urbanistický přínos nové úpravy spočíval v odstranění rozlehlé proluky, táhnoucí se od konce války z náměstí až k Popské ulici (jejíž nezastavěnou severní frontu vyplnil park navazující na atrium Slezanky). Její odvrácenou či přinejmenším diskutabilní stránkou se stala znatelná (projektanty zamýšlená) disproporce mezi novostavbami a pozůstatky původní zástavby. Dobová fotografická a textová prezentace výsledného efektu byla ovšem veskrze pozitivní: „*Pryč jsou díry po bombách, zmizely prázdné plochy uprostřed města, kde dříve byly domy. Nyní tam opět domy jsou, ale nové, z betonu, skla a hliníku. Náměstí 1. máje dýchá opět svěže, zvesela a mladě*“.⁵² Tak popisovala ulici Mezi trhy a Horní náměstí jedna z reprezentativních obrazových publikací v 80. letech (*Obr. 13*). Celkovou proměnu náměstí dovršila zdařilá a kladně přijatá úprava do podoby pěší zóny, realizovaná v letech 1969–1971 podle projektu arch. Ivo Klimeše.

Jestliže v roce 1984 psal Miroslav Rafaj o tom, že „*gotické, barokní a secesní stavby jsou vetkány do ulic a náměstí*“ historického jádra, šlo do značné míry o milosrdný eufemismus taktně zakrývající skutečnost, že z historických bloků často zbývala jen demolicemi rozrušená torza obklopená novou výstavbou, která nebyla s to přesvědčivě vyvážit ztracené hodnoty.⁵³ Architektonicky nejvýraznější stavbou doby tzv. normalizace v historickém centru Opavy se stal hotel Kamyšín (pojmenovaný po družebním městě ve Volgogradské oblasti), realizovaný v letech 1979–1985 architektky Jiřím Horákem a Janem Kovářem v citlivé lokalitě náměstí Obránců míru (Republiky). Také on ochudil historickou strukturu města (roku 1977 byl na tomto místě zbourán secesně upravený, v jádru renesanční hotel U Zlaté koruny); v rámci možností socialistické stavební výroby se nicméně alespoň pokusil o poněkud méně konfliktní koexistenci s okolím. Jeho zalomený půdorys opisoval průběh někdejší městské hradby a červeným keramickým obkladem usilovali autoři o korespondenci se sousední neorenesanční budovou spořitelny i nedaleko stojícím cihlovým mariánským chrámem.⁵⁴

V procesu konstruování oficiální opavské identity po 2. světové válce můžeme rozlišit několik významových vrstev, které se v řadě případů překrývají či doplňují. Výchoziskem pro fyzické i symbolické budování „nové“ poválečné Opavy se mělo stát razantní eliminování její německé minulosti, kterou by svou činností a významem co

⁵¹ V prvních měsících roku 2015 byla tato výšková budova uprostřed vnitrobloku zbourána.

⁵² J. SOLNICKÝ, *Opava*, nečisl. (předmluva).

⁵³ Dtto.

⁵⁴ R. SEDLÁKOVÁ, *Hotel Kamyšín v Opavě*, in: *Architektura ČSSR 44*, 1985, č. 10, s. 437–439.

nejdůkladněji překryly české instituce, „česká“ architektura a český historický narativ. Namísto německé *Troppau* byla postavena česká Opava, charakterizovaná nejčastěji jako starobylé kulturní centrum Slezska a „*bílé město Bezručovo*“. I když toto ostře antiněmecké zaměření bylo později (zvláště v průběhu 60. let) zmírněno, zůstávalo téma „německé Opavy“ až do roku 1989 spíše stranou pozornosti. Opava (podobně jako Liberec či Ústí nad Labem) představuje v tomto směru názorný příklad pohraničního města, v němž poválečné politické změny a odsun původně dominantního německého obyvatelstva zásadně změnily dosavadní sociokulturní rámec.

Specifikum Opavy vytváří především v českých poměrech nadprůměrně vysoký stupeň poškození válkou, který v úvahách o její budoucnosti sehrával dlouhodobě zásadní, leč ambivalentní roli: fungoval jako memento před ztrátou dalších památkových hodnot i jako výzva ke konečnému vypořádání se s problematickým stavebním dědictvím minulosti. Narušení urbanistického „textu“ města nahrávalo jednostranně radikálním vizím zamýšlejícím promítnout také do něj výsledky prováděné politické a sociální očisty. Podobné záměry vyvolávaly odpor většiny veřejnosti i části odborných kruhů a zůstaly z větší části nenaplněny. I přes tíživé ekonomické poměry, s nimiž se městská správa dlouhodobě potýkala, proběhla ale v historickém centru během 40. a 50. let řada demolic, zdaleka ne vždy vynucených nevratným poškozením daných objektů. Dlouhodobě převažující nezájem vedoucích funkcionářů i zainteresovaných projektantů o dochované architektonické a umělecké hodnoty historického města vedl ke značné významové degradaci stávajících veřejných prostorů, symbolicky vesměs překódovaných prostřednictvím toponymických změn a revize dochovaných pomníků. Fyzická proměna historického centra byla dlouhodobě nesena ideou vymezování se vůči charakteru původní zástavby, ať už z nacionálních pozic po roce 1945 (staré domy jako vůči doklady překonané německé kultury) nebo pozic „třídně pokrokových“ po roce 1948 (staré domy jako doklady nezdravého a zastaralého způsobu stavění éry kapitalismu). Architektonicky skutečně výrazných objektů zde přitom vznikalo velmi málo, navíc vesměs v programově kontrastním provedení, jehož rozporuplné účinky pro celkovou tvář centra města nebyla dobová rétorika „nové“ Opavy schopna účinně překlenout.

Vztah „nové“ Opavy k Opavě „staré“ kopíroval zákruty dobového politického vývoje a oscilloval mezi snahou o radikální negaci a různými stupni méně drastických forem přivlastnění a adaptace. Základní cíl poválečných politických garnitur, tj. počestění Opavy a její pozvednutí z pozice zničeného „*města mrtvých*“ do role normálně fungujícího sídla, byl v průběhu let bezesporu naplněn. Přesto lze proces (re)konstruování opavského historického jádra po roce 1945 do značné míry označit i za doklad zbytečného násobení ztrát. Jeho průběh zároveň ukazuje, jak opatrně je potřeba se symbolickým i fyzickým obrazem města nakládat a jak výrazné riziko unáhlených, často nevratných změn pro něj představují období historických zlomů.

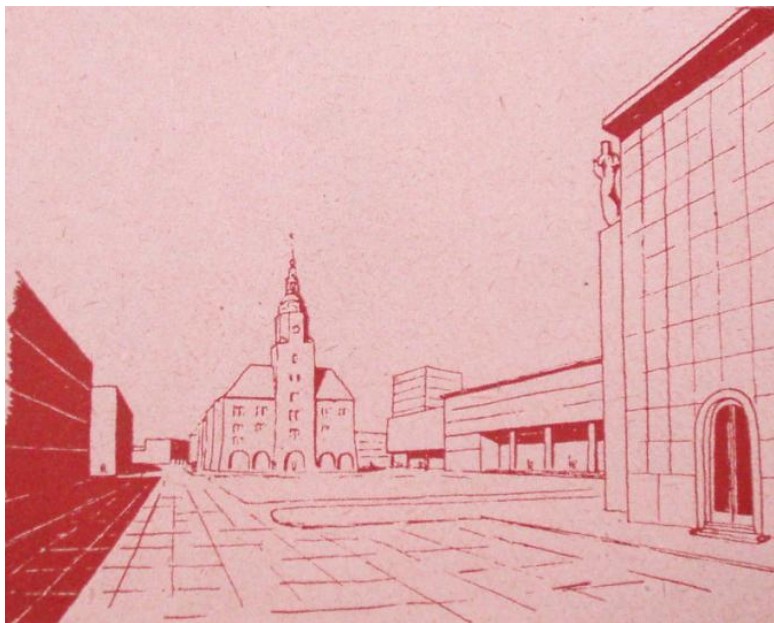
Obrazové přílohy

Obr. 1. Letecký pohled na historické jádro Opavy r. 1954.
Zdroj: <http://kontaminace.cenia.cz/> [cit. 31.10.2014].

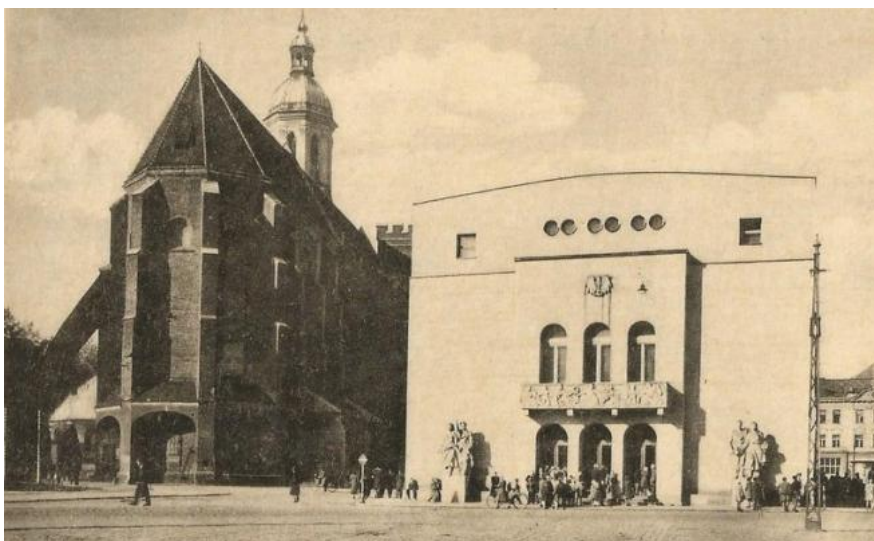
Obr. 2. Horní náměstí r. 1946.
Zdroj: *Opava. Historický atlas měst České republiky*, sv. 20, 2009.
Obr. 3. Ulice Mezi trhy r. 1945.
Zdroj: *Opava. Bílé město Bezručovo*, 1946.

**Obr. 4-5. Návrhy arch. Adolfa Liebschera z r. 1946 na nové řešení Horního náměstí.
Zdroj: *Věstník zemského hlavního města Opavy*, roč. 1946.**

Obr. 6. Městské divadlo na Horním náměstí, původní podoba před r. 1945.
Zdroj: Kuča, Karel – Kučová, Věra: *Principy památkového urbanismu*, Praha 2000.

Obr. 7. Městské divadlo po přestavbě r. 1948.
Zdroj: dobová pohlednice ze sbírky autora.

Obr. 8. Pohled z věže mariánského chrámu na Horní náměstí před r. 1945.
Zdroj: *Architektura ČSSR*, 1971, č. 3.

Obr. 9. Pohled z věže mariánského chrámu na Horní náměstí v r. 1971.
Zdroj: dtto.

Obr. 10. Pohled z Hlávky na Horní náměstí r. 1963; vlevo proluka na místě dnešní Slezanky.
Zdroj: dobová pohlednice ze sbírky autora.

Obr. 11. Atrium restaurace Slezanka, v pozadí mariánský chrám.
Zdroj: *Architektura ČSSR*, 1975, č. 9.

Obr. 12–13. „Stará“ vs. „nová“ Opava: Hláška a výšková budova (dnes demolovaná) v atriu Slezanky, průhled ulicí Mezi trhy.
Zdroj: Solnický, Josef: *Opava*, 1984.

Obr. 14. Obálka publikace „*Opava. Bílé město Bezručovo*“ z r. 1946.
Obr. 15. Pomník Klementa Gottwalda z r. 1955.
Zdroj: Solnický, Josef: *Opava*, 1984.

Painful rebirth of White town: A new identity of the post-war Opava and its reflection in the material structure of the historic centre

(Summary)

The political changes after the year 1945 and displacement of the originally prevailing German population radically changed the up to then sociocultural structure of Opava. An extensive damage to the historic city centre of Opava formed space for considerations on its physical and symbolic transformation. The relationship of the “new” post-war Opava to the preserved remains of the “old” Opava copied the political development trends in the 50s-80s. A characteristic feature in the 2nd half of the 40s was strong anti-German rhetoric and purposeful Czechisation of the image of the city (renaming the streets, removing the monuments, extensive demolitions and reconstructions). The 50s were affected by the historicising doctrine of the socialistic realism and constructive ethos of the reinforcing communist régime (e.g. Bezruč and Gottwald cults). Since the 60s the new architecture became to be determined by trust in the then technology and industrialisation of the construction.

The attitudes towards historic monuments remained utilitarian and selective. Although the reconstruction of the damaged city was quite successful in the end, it also included a number of unnecessary or unwise actions the impacts of which are still apparent and document the sensitivity of physical and symbolic image of the city towards ideologically motivated interventions.

K PROBLEMATIKE SLIEZSKEJ IDENTITY (Z PRVÝCH VÝSLEDKOV SOCIOLOGICKÉHO VÝSKUMU)*

Oľga ŠrajEROVÁ

Oľga ŠrajEROVÁ: Towards Silesian identity (first results of sociological research)

The main aim of submitted sociological research is to describe the identity of residents of the region. The basic factors and conditions of above-mentioned identity will be characterized together with the description of its content and intensity. Different tasks of the research are an analysis of the place which Silesia fills in collective memory of local inhabitants, as well as an analysis of relation of those inhabitants to the past of the Silesian region, their knowledge of local traditions and history (incl. concrete historical events and remarkable personalities). The purpose of the research is also to find how local residents relate to place where they are living; how can be described contemporary apprehension of the Silesian identity; who feels as a Silesian; which stereotypes are still present (and for how long) in minds of the locals and what is the kind of their national identity. The research is moreover interested in cultural and social life of residents of the Silesian region and in interethnic relationships between different nationalities based in Silesia.

Key Words: Historical Memory, National Regional Identity, Silesia

ÚVODOM

Hlavným cieľom nášho výskumu v rámci projektu NAKI „Slezsko: Paměť – identita – region“ je objasniť identitu obyvateľov regiónu Sliezska, charakterizovať jej hlavné faktory a determinanty, zistiť aký je jej obsah a intenzita, analyzovať aké miesto zaujíma Sliezske Sliezske v kolektívnej pamäti miestnych obyvateľov, aký je vzťah obyvateľov Sliezska k minulosti regiónu, aká je ich znalosť histórie a tradícií, aké historické udalosti a významné osobnosti sú spojené s týmto regiónom. Zámerom výskumu je tiež zistiť, aký je vzťah miestnych obyvateľov k miestu bydliska, aká je súčasná situácia pri vnímaní sliezskej identity, kto sa cíti byť Slezanom, aké stereotypy pretrvávajú vo vedomí ľudí danej oblasti a po ktorú generáciu siahajú, aká je ich národná identifikácia, aký je ich kultúrny a spoločenský život, aké sú interetnické vzťahy obyvateľov rôznych v Sliezske žijúcich národností. Takto široko koncipovaný výskum vyžadoval členenie na jednotlivé, konkrétne problémové okruhy a časovo náročnú interpretačno-analytickú prácu.

Realizácii nášho výskumu predchádzala rozsiahla heuristická práca, pri ktorej sme sa opierali o bohatú literatúru historickú, ekonomickú, geografickú aj sociologickú domácej aj zahraničnej proveniencie. Pri príprave a realizácii výskumu sme využili bohaté skúsenosti nášho pracoviska Slezského ústavu z predchádzajúcich sociologických výskumov uskutočňovaných od polovice 60. rokov minulého storočia.¹

* Predložená štúdia vznikla v rámci Programu aplikovaného výskumu a vývoja národnej a kultúrnej identity NAKI *Sliezske: Paměť – identita – region*, č. DF11P01OVV018, ktorý financuje Ministerstvo kultury ČR.

¹ *Závěrečná zpráva z výskumu soudobých národnostních vztahů na Ostravsku*, In: Studie o vývoji průmyslu a průmyslových oblastí sv. 3, Opava 1972; Gabriela SOKOLOVÁ a kol., *Současný rozvoj národnostních kultur na Ostravsku*, In: Průmyslové oblasti, sv. 6, Ostrava 1978, s. 7–179; Tá istá a kol., *Současné národnostní vztahy v ostravské průmyslové oblasti*, In: Průmyslové oblasti sv. 7, Ostrava 1980, s. 109–199; Tá istá

Predložená štúdia je prvým výstupom výskumu, prináša nielen základné informácie o výskume a jeho realizácii, ale interpretuje aj prvé výsledky. Podávame v nej informácie o metodológii výskumu, analýzu základnej a výberovej vzorky respondentov, ako aj prvotnú analýzu otázok regionálnej identity a kolektívnej pamäti obyvateľov Sliezska.

1. Historický vývoj Sliezska

Sliezsko ako špecifický región tvorilo v dejinách dynamický až prechodný útvar, ktorý sa nikdy nestal nejakým výraznejším subjektom dejinného vývoja. Býval skôr objektom záujmu susedov a susedných aj vzdialenejších štátnych útvarov a reprezentantov rôznych etník. ² Bol to región spojený spoločnou administratívou, ale predovšetkým pocitom spolupatričnosti ľudí s územím, v ktorom žili a žijú, myšlienkou sliezskej idey – slezanstva. Sliezsko nemalo jednoduchý a priamočiary historický vývoj, striedali sa tu panovnícke rody, prebiehali boje o toto strategicky a hospodársky významné územie, menila sa národnostná skladba obyvateľstva, zmeny zaznamenala aj hospodárska skladba regiónu, keď po objavení zásob uhlia začala jeho ťažba.

Rozpad Rakúsko-Uhorska, vytváranie novej mapy Európy po roku 1918, výrazne ovplyvnili aj vývoj územia Sliezska. Zmenili sa hranice regiónu, východná časť Tešínska pripadla k Poľsku, južná časť Ratibořska (Hlučínsko) bolo pripojené k ČSR.

V prvorepublikovom období existovalo Sliezsko ako administratívna jednotka a rozvíjali sa tam prvky sliezskej identity jednotlivých tam žijúcich národností. Aktívne fungoval rad organizácií a inštitúcií zameraných na rozvoj sliezskej identity. Táto vyrastala z lokálneho patriotizmu so silným historicko-kultúrnym zafarbením a opierala sa o existenciu samosprávnej Zeme sliezskej, ako jednej z historických českých zemí. Po roku 1918 sa zemský patriotizmus spojil s existenciou národného štátu a sliezska identita s národnou českou (československou) identitou. Vytvorenie Zeme moravskoslezské koncom r. 1928 znamenalo síce koniec sliezskej autonómie, pretože v predchádzajúcej podobe nebola nikdy obnovená, ale myšlienka slezanstva, regionálna sliezska identita zostala stále zachovaná. Stále existoval rad inštitúcií s okruhom sliezskej pôsobnosti. Povedomie prináležitosti k regiónu bolo stále veľmi silné u všetkých tam žijúcich národností.

Obdobie po Mníchove do konca druhej svetovej vojny znamenalo deštrukciu československého Sliezska. Jeho časti boli pričlenené k Nemecku, Poľsku a protektorátu a ani jedna z teritoriálne organizačných zmien nevyjadrovala nejakú sliezska identitu. ³

Po roku 1945 bol nový československý štát budovaný ako štát dvoch rovnoprávných národov Čechov a Slovákov, rozhodujúcu úlohu v jeho štátoprávnom usporiadaní hralo riešenie vzťahu týchto dvoch národov a nie regionálny princíp. Nebolo žiadúce

a kol., *Soudobé tendence vývoje národností v ČSSR*, Praha 1987; Gabriela SOKOLOVÁ – Šárka HERNOVÁ – Olga ŠRAJEROVÁ, *Češi, Slováci a Poláci na Tešínsku a jejich vzájemné vztahy*, Opava 1997.

² Dan GAWRECKI, *Hlavní problémy výzkumu dějin českého Slezska od roku 1742 do současnosti*, In: *Slezsko v dějinách českého státu*, ed. Mečislav Borák, Opava 1998, s. 255.

³ Dan GAWRECKI a kol., *Dějiny českého Slezska 1740–2000 I–II*, Opava 2003; Ten istý, *Hlavní problémy výzkumu*, s. 253–271; Dušan JANÁK, *Slezská identita jako politický fenomén po roce 1945*, In: www.interreg.uni.opole.pl/biblioteka/docs/cz-janak.pdf (cit. 3.3.2013).

zdôrazňovať zemsú regionálnu identitu. a pre zemské členenie v ňom nebolo miesto. Sliezske ako zem nebolo obnovené, aj keď rôznych sliezkých iniciatív bol celý rad s cieľom preukázať český charakter a českú minulosť Sliezska. Nemci boli z regiónu väčšinou odsunutí a nové obyvateľstvo si postupne budovalo pocit súlnalosti s novým domovom a prvky slezanstva neboli súčasťou tejto novej identity.

Nastupujúci komunistickej režim nielenže odmietol myšlienku sliezskej zemskej samosprávy a vymazal Sliezske z územno správneho členenia štátu, ale z politických dôvodov sa snažil pod rôznymi ideologickými zámkami (napr. obvinenie zo sliezskeho separatizmu, či škodlivého lokálneho patriotizmu) potlačiť aj tradičné zemské cítenie či povedomie historickej a kultúrnej svojbytnosti Sliezska. Čo bolo prípustné z hľadiska sliezskej identity boli múzejné expozície v regionálnych múzeách, vlastivedné a historické práce, literárne diela, regionálny folklór a existencia niekoľkých inštitúcií s prívlastkom sliezký. Pojem Sliezske, ako pripomínajú Jirásek s Knapíkom, bol zbavený akejkolvek politickej, hospodárskej či správnej dimenzie a redukoval sa len na záležitosť kultúrnu.⁴

2. O etnicite obyvateľov Sliezska

V Sliezske žilo niekoľko storočí obyvateľstvo rozličného etnického a kultúrneho pôvodu, najmenej troch národnostných skupín – nemecké, poľské, české a ich identifikácia s územím mala podobu slezanstva – nemeckého, poľského, inokedy českého. V niektorých prípadoch bol etnický charakter slezanstva tak premiešaný, že ho neboli schopní určiť ani jeho nositelia. Kým obyvatelia Čiech a Moravy mali pomerne jasnú regionálnu identitu, sliezska identita bola akási zastrená a to ako z dôvodu etnickej pestrej skladby, tak aj z dôvodu odlišného historického vývoja regiónu.⁵

Identita človeka je mnohovrstvový sociálno-psychologický fenomén. Tvorí ju mnoho vzťahov k okolitému svetu – k jednotlivcom, k sociálnym skupinám, hodnotám, vzorom, kultúram, k udalostiam, ale tiež k okolitému prostrediu a rôznym hmotným objektom. Záleží na danom okamžiku a druhu ľudskej činnosti, ktorý faktor identity práve dominuje. V súvislosti so zmenami prostredia a činnosti môže dochádzať nielen ku zmenám foriem identity, ale aj k zmenám obsahu týchto foriem. Rozlišujeme kolektívnu a osobnú dimenziu ľudskej identity. Každý človek je členom početných sociálnych skupín, má viacvrstvovú skupinovú identitu.⁶

Podľa poľských kolegov (Marek Szczepański, Anna Sliz) existujú dva základné druhy identity: emocionálna – prežívaná, založená na každodennej skúsenosti človeka a funkcionálna, vyplývajúca z hry kolektívnych záujmov. Obidve sa môžu vyskytovať

⁴ Jiří Knapík – Zdeněk Jirásek, *Nechtěně Slezsko. Reflexe českého „slezanství“ v poválečném Československu (1945–1969)*, In: Soudobé dějiny 2010, č. 3, s. 428.

⁵ Tadeusz Siwek – Jaromír Kaňok, *Mapa regionální identity českého Slezska*, In: Otázky národní identity – determinanty a subjektivní vnímání v podmínkách současné multiethnické společnosti. The Questions of national identity – the determinants and subjective perception in the conditions of current multiethnic society, ed. O. Šrajnerová, Opava 2001, s. 105–112.

⁶ Karel B. Müller, *Formování pozitivních identit mezi minulostí a budoucností. Příspěvek k projektu evropské identity*, In: http://sreview.soc.cas.cz/uploads/4c6bdd169df2b61ddc3e30f416162b4bfdd28212_512_07-4%20Muller.pdf (cit 28.8.2013); Gabriela Kiliánová, *Teoretické východiska pro výzkum etnických otázek v národopise /etnologii na Slovensku*, In: Identita etnických spoločenstiev, Bratislava 1998, s. 9–24.

v piatich základných úrovniach: individuálnej, lokálnej, regionálnej, národnej a kontinentálnej (globálnej). Skupinová identita je na jednej strane zmnohonásobenou individuálnou identitou, založenou na spoločných či pre väčšinu účastníkov podobných systémoch hodnôt, noriem, mravov, zvykov, jazyka, ekonomiky a tiež daného teritória. Základom skupinovej identity je prežívaná a internalizovaná tradícia, súčasnosť a definovanie budúcnosti, spoločné pre celú skupinu.⁷

Identita je výsledkom dialektiky vzťahu jedinca a spoločnosti. Formovanie identity je interaktívny proces medzi jednotlivcom a jeho prostredím, ktoré je kultúrne determinované. Tento proces je podobný dialógu, kultúra je aktívnym komponentom každej identity.

Základným zmyslom identity človeka v priestore a čase je posilňovanie vedomia kontinuity vývoja, hľadanie, nadväzovanie a pokračovanie jeho vlastnej dejinnej existencie. Územná identita obyvateľov, ale aj ich sociálna pamäť je odrazom komplexnej poňatej priestorovej a časovej kontinuity zmien. Tvorbu, zmysel, funkciu a význam územnej identity chápeme v širších historických súvislostiach ako fenomén vznikajúci z faktov obsiahnutých v ľudskej pamäti.⁸

Z doterajších sociálno-geografických (Chromý, Siwek, Vencálek, Kaňok) a historických výskumov (Gawrecki, Jirásek, Knapík, Janák) vyplynulo, že pojem slezanstva, sliezskej identity sa nachádzal v povedomí miestnych obyvateľov, menil sa však nielen jeho obsah, ale aj intenzita. Bol spájaný s národnostným (českým, poľským a nemeckým) princípom aj s regionálnym podtextom, objavoval sa a znovu vytrácal, alebo bol cieľne (v období komunistického režimu) zatlačovaný do úzadia vo vedomí miestnych ľudí aj v celoštátnom meradle. Napriek zložitému historickému vývoju, územnosprávnym, politickým aj národnostným zmenám, nepreukázalo sa, že by sliezska identita bola na ústupe či úplne zanikla. Naopak regionálna identita, historickogeografické hranice a kultúrne odlišnosti sú stále zrejme v mysliach tamojších obyvateľov, čo potvrdili aj výskumné zistenia nášho výskumu.

3. Metodika výskumu

V roku 2012 sme v rámci uvedeného projektu NAKI realizovali rozsiahly sociologický výskum otázok sliezskej identity v regióne historického českého Sliezska. Sledovali sme v ňom všetky horeuvedené faktory, otázky kolektívnej pamäti obyvateľov Sliezska, determinanty jej formovania, kultúrny a spoločenský život miestnych obyvateľov, otázky regionálnej a národnej identifikácie, väzbu na miesto, na priestor kde žijú, vzťah ku kultúrnemu dedičstvu, k materskej kultúre, vzťah k dejinám regiónu, jeho historickým osobnostiam, kultúrno-spoločenským aj historickým organizáciám, postavenie národnostných menšín v regióne, interetnické vzťahy, hodnotovú hierarchiu obyvateľov z hľadiska identity etc. Na základe týchto čiastkových informácií sme sa snažili nájsť odpoveď na základnú otázku nášho výskumu: Existuje sliezska identita

⁷ Marek SZCZEPANSKI – Anna ŚLIZ, *Miedzy miejscem i przestrzenia Tożsamość lokalna-tożsamość regionalna próba oglądu socjologicznego*, In: http://www.interreg.uni.opole.pl/biblioteka/docs/Szczepanski_Sliz.pdf (cit. 31.8.2011).

⁸ Jaroslav VENCÁLEK, *Místní regiony a územní identita*, Ostrava 2003, s. 18–19.

obyvateľov českého Sliezska dnes a aká je jej charakteristika, v čom sa prejavuje, s akou mierou intenzity a akú má podobu?

Výskum, ktorý si kládol za cieľ podať celkový obraz názorov a postojov obyvateľov Sliezska a odpovedať na výskumné otázky týkajúce sa uvedenej problematiky, na základe našich podkladov, realizovala firma Augur Consulting s.r.o. Brno.

Výsledkom výskumu je rozsiahla Záverečná zpráva⁹ kumulujúca veľké množstvo dát, informácií a poznatkov súvisiacich so sledovanou tematikou. Záverečná správa podáva základné informácie o zisťovaných indikátoroch v kvantifikovanej podobe, ktoré sú uložené v primárnej dátovej matici. Prináša tiež vyhodnotenie otvorených a poloopených otázok. Výsledky získané sociologickým výskumom budú ďalej spracovávané, analyzované a dopĺňované ďalšími sociologickými aj historickými metódami tak, aby bol obraz slezskej identity a kolektívnej pamäti obyvateľov sledovanej oblasti českého Sliezska čo najúplnejší.

3. 1 Miesto výskumu Sliezsko

Región môže byť rôzne definovaný a vymedzovaný, v súlade so súčasnou regionálnou geografiou chápeme región, ako sociopriestorovú jednotku, (politický a sociálny konštrukt), ako časť priestorovej štruktúry spoločnosti. Je to historicky vzniknutý územný celok, vyznačujúci sa určitou ohraničenosťou, vlastnou históriou, špecifickou kultúrou a tiež sociálnou skladbou obyvateľstva, ekonomickou vyspelosťou, dopravnou dostupnosťou, ekológiou ap. Všetky tieto faktory sa premietajú do regionálnej identity tam žijúcich obyvateľov. Región býva tiež pomenovaný, pričom toto pomenovanie používané v každodennej komunikácii sa väčšinou nekryje s pomenovaním územno-správneho celku. Napriek tomu mu ľudia rozumujú a používajú ho ako nástroj lokálnej identifikácie.¹⁰

Miestom nášho výskumu bol špecifický región Českej republiky české Sliezsko. Pri jeho územnom vymedzení sme sa opierali ako o objektívne (reálne existujúci územný celok), tak aj o subjektívne prvky (myšlienkový konštrukt vo vedomí ľudí). Územný rozsah sledovaného regiónu sme rekonštruovali na základe mapy historického Sliezska, mentálnej mapy českého Sliezska a súčasného územno-správneho členenia ČR.¹¹ Región Sliezska chápeme pre potreby nášho výskumu ako sociálnu konštrukciu, ako historicko-kultúrny región, jeho kolektívny rozmer je základom analýzy regionálnej (sliezskej) identity. Je to tá časť historického Sliezska, ktorá sa nachádza na území dnešnej Českej republiky¹². Územie českého Sliezska tvoria mestá a obce dnešných (2013) okresov Bruntál, Frýdek Místek, Jeseník, Karviná, Opava, sliezska časť okresu Ostrava-mesto a malá časť okresu Nový Jičín.

⁹ Záverečná zpráva, sociologický výzkum otázek slezské identity (rozšířené výsledky), Brno 2012,

¹⁰ Pavel CHROMÝ, *Region a regionalizmus*, In: <http://geography.cz/geograficke-rozhledy/wp-content/uploads/2009/10/2-5.pdf> (cit. 9.12.2013); František ZICH, *Regionální identita obyvatel Euroregionu Nisa*, In: *Regionální identita obyvatel pohraničí*, Sborník příspěvků z konference Evropská, národní či regionální identita?, Praha 2003, s. 12–22.

¹¹ Tadeusz SIWEK – Jaromír KAŇOK, *Vědomí slezské identity v mentální mapě*, Ostrava 2000; Tí isti, *Mapa regionální identity českého Sliezska*, s. 105–112.

¹² D. GAWRECKI a kol., *Dějiny Českého Sliezska*, s. 12–19; Radek FUKALA, *Sliezsko, neznámá země Koruny české*, České Budějovice 2007.

Celú sledovanú oblasť sme pre potreby nášho výskumu rozčlenili do troch častí, odlišujúcich sa predovšetkým svojím historicko-politickým vývojom, demografickou skladbou a pôvodom obyvateľstva, sociálno-ekonomickou štruktúrou, kultúrnymi tradíciami a zvykmi:

1. *Tešínsko* : Karvinsko, Českokotšinsko, Jablunkovsko, Trinecko, okolie Frýdku a Ostravy (Slezská Ostrava), Havířovsko a Petřvaldsko
2. *Opavsko*: Opavsko, Hlučínsko
3. *Jesenicko*

Pretože sa jedná o oblasť silne urbanizovanú (hlavne ostravsko – karvinská oblasť) realizovali sme náš výskum predvážne v mestách skúmaného regiónu, aj keď niektorí oslovení jednotlivci žili aj na vidieku. Tvorili však menej početnú časť súboru, celkom sme oslovili obyvateľov 66 miest a obcí Sliezska.¹³

3.2 Hypotézy

Pred samotnou realizáciou výskumu sme si vytýčili nasledujúce hypotézy, o ktoré sme sa opierali pri príprave výskumu:

- Sliezská identita je vnímaná ako identita regionálna s odlišnou mierou intenzity v jednotlivých oblastiach skúmaného regiónu:
 - Najsilnejšia miera regionálnej identifikácie (sliezská identita) bude v oblasti Opavska
 - Najslabšiu mieru regionálnej identifikácie budú vykazovať obyvatelia na Jesenicku
- Silnejšie sa budú identifikovať s miestom svojho bydliska, s regiónom Sliezska:
 - starší obyvatelia (nad 50 rokov)
 - pôvodní obyvatelia, žijúci v regióne od narodenia
 - ľudia s vyšším vzdelaním
 - obyvatelia poľskej národnosti
 - najslabšia identifikácia bude u obyvateľov slovenskej národnosti
- Znalosť regionálnych povestí, tradícií a zvykov bude relatívne nízka
- Na formovanie kolektívnej pamäti miestneho obyvateľstva má rozhodujúci vplyv rodina

3.3 Metóda výskumu

Realizovaný sociologický výskum mal charakter aplikovaného terénneho výskumu a ako najvhodnejšia sa ukázala metóda dotazníkového šetrenia, pri výskume sme použili štruktúrovaný viacpoložkový dotazník. Po sformulovaní otázok dotazníka a stanovení hypotéz sme najskôr v roku 2011 realizovali predvýskum, ktorý slúžil na otestovanie správnosti formulácie jednotlivých otázok, ich funkčnosti a zrozumiteľnosti. Na jeho základe sme uskutočnili kontrolu obsahu odpovedí a ich logickú konzis-

¹³ *Codebook, Sociologický výskum otázek slezské identity*, Brno 2012, tabuľka č. 5.

tenciu, zistili počty a príčiny chýbajúcich odpovedí, upravili sme, alebo celkom odstránili, nevhodne formulované otázky.

Našími anketármi v predvýskume boli študenti Slezskej a Ostravskej univerzity. Výber respondentov bol náhodný. Celkovo sa nám v predvýskume podarilo zhromaždiť 202 úplne vyplnených dotazníkov z celej oblasti Sliezska (95 z oblasti Tešínska, 56 z oblasti Jesenícka a 51 z Opavska). Po vyhodnotení predvýskumu pomocou programu google.doc, sme upravili pôvodný dotazník tak, aby bol čo najzrozumiteľnejší.

Upravený dotazník obsahoval celkom 73 otázok, ktoré pokrývali celú škálu sledovanej problematiky, otázky boli formulované jasne a zrozumiteľne. Postupovali sme pritom od jednoduchších otázok k otázkam zložitejším. V úvodnej časti dotazník obsahoval otázky identifikačného charakteru, týkajúce sa demografickej a sociálno-ekonomickej charakteristiky respondentov – základ pre druhostupňové triedenie odpovedí (vek, pohlavie, vzdelanie, bydlisko, sociálno-ekonomická aktivita). V ďalšej časti sa nachádzali striedavo otázky zavreté (dichotomické), polytomické (výberové, poradové, stupnicové), filtračné – vylučujúce respondentov, ktorých sa problém netýkal, otázky poloopené (polouzavreté) - kombinácia otvorenej a zavretej otázky, ako aj otázky otvorené, bez ponuky možností odpovedí. Práve autentické výpovede respondentov boli pre nás významným zdrojom informácií o problematike formovania, zachovania a rozvoja identity a kolektívnej pamäti miestnych obyvateľov a vhodne dokresľovali celkový obraz sledovanej problematiky.

Jednotlivé položky v dotazníku sme členili do nasledujúcich obsahovo homogénnych blokov:

- Základné demografické a sociálno-ekonomicke charakteristiky respondentov
- Regionálna a národná identita obyvateľov Sliezska, jej formovanie, hlavné faktory a determinanty - národnosť, materinský jazyk, zmena národnej identifikácie, miesto národnej identity v hodnotovom rebríčku obyvateľov oblasti, vzťah k regiónu, územné vymedzenie Sliezska, odlišnosť obyvateľov Sliezska od ostatných obyvateľov ČR
- Kolektívna pamäť, vzťah k minulosti regiónu, znalosť histórie, historických udalostí, osobností, miestnych literátov, kultúrnych dejateľov, ako aj miestnych povestí, tradícií a zvykov, vzťah k vlasti.
- Kultúrny a spoločenský život obyvateľov Sliezska: kultúrne a spoločenské aktivity a organizácie, interetnické vzťahy.

Samotný výskum pre nás realizovala, ako sme už skôr spomenuli, výskumná agentúra Spoločnosť AUGUR Consulting s.r.o z Brna v dvoch etapách, v októbri a v decembri 2012, Celkom sa podarilo získať 547 úplne vyplnených dotazníkov, s týmto počtom odpovedí sme pracovali pri vyhodnocovaní výskumu. S kvalitou práce uvedenej agentúry sme boli spokojní.

3.4 Základný a výberový súbor

Objektom nášho výskumu boli všetci obyvatelia dospeljej populácie nad 18 rokov, žijúci na sledovanom území resp. vo vybraných obciach Moravskosliezského a Olomouckého kraja, ktoré patria do oblasti historického českého Sliezska. Pri ich vyčlenení sme vychádzali z dostupných štatistických údajov, údajov posledného realizova-

ného sčítania ľudu v r. 2011 a z regionálnych štatistík Českého štatistického úradu. Opierali sme sa o číselné údaje za okresy: Bruntál, Frýdek-Místek, Jeseník, Karviná, Nový Jičín, Opava, Ostrava-mesto.¹⁴ V celej oblasti českého Sliezska v roku 2011 žilo cca 1 236 028 obyvateľov, z toho ľudí nad 18 rokov tu žilo v roku 2011 872 710, čo predstavuje základný súbor nášho výskumu.

Tabuľka č. 1 Základný súbor, dospelá populácia obyvateľov Sliezska

okres	obyvateľstvo nad 18 rokov
Bruntál	75 327
Frýdek-Místek	169 319
Jeseník	31 616
Karviná	175 437
Nový Jičín*	35 058
Opava	116 888
Ostrava-město*	269 065
celkom	872 710

*Časť okresu, obce ležiace v Sliezsku.¹⁵ Zdroj ČSÚ, výpočet autorka.

Pri výbere výskumnej vzorky respondentov sme uplatnili kvótny výber na základe sociálno-demografickej charakteristiky (pohlavie, vek, vzdelanie, ekonomická aktivita, postavenie v zamestnaní) a miesta bydliska respondentov tak, aby boli zastúpení všetci dospelí obyvatelia celej sledovanej oblasti českého Sliezska. Výberové zisťovanie považujeme za efektívny prostriedok na dosiahnutie relevantných informácií o základnom súbore.¹⁶ Štruktúru výberového súboru respondentov dokumentujú tabuľky č. 2–5.

Tabuľka č. 2 Štruktúra výberového súboru podľa pohlavia¹⁷

Pohlaví	Celkem	Celkem v %
Muži	269	49,2
Ženy	278	50,8
Celkem	547	100,0

Nášho výskumu sa zúčastnilo celkom 547 osôb, z toho tvorili 49% ženy a 51 % muži, rodová štruktúra našich respondentov tak plne zodpovedala základnému súboru.

¹⁴ Časť okresu Nový Jičín a okresu Ostrava-mesto, obce týchto okresov ležiace na území Sliezska, 1.1.2003 okresné úrady zanikli, okresy ako správne celky však nezanikli a možno ich naďalej používať k identifikácii príslušnosti jednotlivých sídelných lokalít, ako to uvádza aj ČSÚ, o výsledky ktorého sa opierame.

¹⁵ <http://vdb.czso.cz/sldbvo/>

¹⁶ Jan REICHEL, *Kapitoly metodologie sociálních výzkumu*, Praha 2009, s. 89.

¹⁷ Pokiaľ nie je uvedené ináč, tabuľky zostavila firma AUGUR Consulting s.r.o. na základe výsledkov výskumu, pre lepšiu prehľadnosť nechávame ich texty v pôvodnom znení, v českom jazyku.

Tabuľka č. 3 Štruktúra výberového súboru podľa veku

Vek	Celkem	Celkem v %
18–24 let	82	15,0
25–34 let	95	17,4
35–44 let	97	17,7
45–64 let	170	31,1
65 let a více	103	18,8
Celkem	547	100,0

Tabuľka: autorka, AUGUR Consulting s.r.o.

Čo sa týkalo vekovej štruktúry, najviac bola v našom výskume zastúpená generácia v produktívnom veku 25 až 44 rokov, ktorá tvorila viac ako tretinu výberového súboru, čo plne zodpovedalo vekovej skladbe základného súboru. Uvedené detailné členenie na jednotlivé vekové kategórie sme zvolili z dôvodu väčšej prehľadnosti a možnosti porovnávať názory mladých, ešte študujúcich, s mladými ľuďmi už pracujúcimi či s ľuďmi strednej a staršej generácie, čo z hľadiska témy výskumu bolo veľmi prínosné.

Tabuľka č. 4 Štruktúra výberového súboru podľa vzdelania

Vzdělání	Celkem	Celkem v %	Základný súbor %
Základní	86	15,8	20,0
Vyučen bez maturity, nižší odborné	167	30,5	36,7
Úplné střední odborné, vyučen s maturitou	120	22,0	20,0
Úplné střední všeobecné, gymnázium	68	12,5	6,8
Vyšší odborné	13	2,4	3,8
Vysokoškolské, postgraduální	92	16,8	12,1
Celkem	546	100,0	100,0

Vzdelávacia kvalifikácia zohľadňovala varianty vzdelávacích stupňov v štatistikách ČSÚ a umožňovala tak komparáciu so základným súborom. Z porovania týchto údajov vyplýva, že súbor respondentov bol v priemere vzdelanejší, ako základný súbor, hlavne čo sa týkalo stredoškolsky vzdelaných osôb.

Tabuľka č. 5 Štruktúra vzorku podľa národnosti

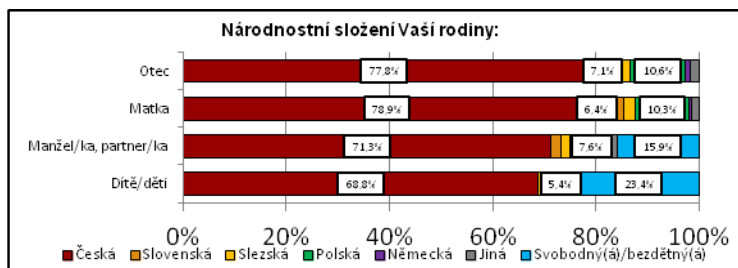
Národnost	Celkem	Celkem v %	Základný soubor %
Česká	463	85,6	89,4
Moravská	10	1,8	4,8
Slezská	6	1,1	1,0
Polská	50	9,3	2,3
Slovenská	12	2,2	3,5
Celkem	541	100,0	100

Pre sledovanie otázok etnickej aj regionálnej, slezskej identity je významná národnostná štruktúra výberového súboru. Kým biologické znaky (pohlavie a vek) boli v skúmanom súbore zastúpené analogicky ako v základnom súbore a vyjadrovali reprezentatívnosť výberu, zložitejšia bola situácia z hľadiska národnostnej štruktúry.

V poslednom realizovanom sčítaní ľudu v roku 2011 až štvrtina obyvateľov ČR využila možnosť neuvádzať svoju národnú príslušnosť, čo výrazne značne skreslilo celkové výsledky v tejto oblasti.

Prevažnú väčšinu našich respondentov tvorili obyvatelia českej národnosti, ktorí nielenže pochádzali z národnostne homogénnych českých rodín (78%), ale aj žili v homogénnych českých rodinách (70%).

Graf č. 1 – Národnostné zloženie rodín respondentov

Jiná: otec – moravská (6×), ukrajinská (2×), rumunská (1×); matka – moravská (6×), rumunská (1×); manžel/ka, partner/ka – moravská (6×), řecká (1×); dítě, děti – moravská (6×), anglická (1×).

Pri dominantnom zastúpení obyvateľstva českej národnosti bolo pomerne zložité získať respondentov hlásiacich sa k menšinovým skupinám, preto je v súbore pomerne málo Slezanov. Hoci ich relatívne zastúpenie je vyhovujúce, z hľadiska absolútnej počtosti ide o pomerne malý počet. Na druhej strane sa podarilo osloviť vyšší počet obyvateľov poľskej národnosti.

Práve skupina respondentov sliezskej národnosti bola pre náš výskum veľmi zaujímavá. Možnosť prihlásiť sa k sliezskej národnosti umožnil Český štatistický úrad prvýkrát pri sčítaní v roku 1991. Začiatkom 90. rokov prebiehala v českej spoločnosti diskusia o územnom usporiadaní štátu, vznikali politické strany a hnutia, ktoré zvädzali boj o územnú identitu. Zavedenie moravskej a sliezskej národnosti bolo teda účelové a malo motivovať záujem o nevyhnutnosť obnovenia zemskeho zriadenia. Preto sa v marci 1991 v sčítaní ľudu prihlásilo k moravskej národnosti 1 362 313 osôb a k sliezskej národnosti 44 446.

Verejné aktivity za potvrdenie sliezskej národnosti argumentovali svojbytnosťou českého Sliezska, pozdvihnutím jeho národného uvedomenia, významom etnickej odlišnosti a osobitosťami historického vývoja. Menej sa prihliadalo k tomu, že etnická skladba Sliezska bola vždy rozmanitá a táto oblasť nikdy nevytvorila samostatný štátny celok. Rozdelením Československa na dva samostatné štáty stratili moravská a sliezska národnosť svoje opodstatnenie, potvrdili to výsledky sčítania v roku 2001, kedy sa k moravskej národnosti prihlásilo 373 104 obyvateľov ČR a k sliezskej národnosti 11 248 osôb.¹⁸ V poslednom cenzu v roku 2011 sa počty sledovaných skupín zvýšili, u Moravanov na 522 474 a Slezanov na 12 231 sčítaných obyvateľov. K sliezskej

¹⁸ Radim PROKOP, *Identita moravské a sliezske národnosti v podmínkách České republiky se nepotvrdila*, In: Otázky národní identity – determinanty a subjektivní vnímání v podmínkách současné multietnické společnosti, Opava 2001, s. 182–193.

národnosti sa hlásilo hlavne obyvateľstvo Moravskosliezského kraja, ako to ukazuje nasledujúca tabuľka č. 6.

Z uvedených údajov je zrejmé, že sa jednalo o zmenu etnickej identity s identitou regionálnou a prihlásením k sliezskej národnosti obyvateľa vyjadrovali svoju regionálnu príslušnosť, identifikáciu s miestom, kde žili.

Tabuľka č.6. Počet obyvateľov sliezskej národnosti v jednotlivých obciach Sliezka podľa výsledkov sčítania ľudu v roku 2011

	absolútny počet	% z celkového počtu obyvateľov
Bohumín	321	1%
Bruntál	1322	0,36
Český Těšín	423	1,6
Frydek Místek	525	0,48
Frydlant nad Ostravicí	80	1,53
Havířov	693	0,73
Hlučín	907	2,26
Jablunkov	377	1,66
Jeseník	110	0,27
Karviná	644	0,9
Kravaře	930	4,39
Krnov	380	0,9
Opava	2998	2,93
Orlová	404	0,9
Ostrava	1428	0,42
Třinec	761	1,34
Vítkov	132	0,94

Zdroj: ČSÚ

Najväčší počet Slezanov žil na Opavsku (mestá Opava, Hlučín, Kravaře) a v oblasti Těšínska. Z komparácie základného a výberového súboru vyplýva, že obidva súbory sa zásadným spôsobom nelíšili a výberový súbor plne zodpovedal základnému súboru, teda obyvateľom sledovaného regiónu Sliezka. Pohlavná, veková, vzdelanostná, sociálno-ekonomická aj národnostná štruktúra oboch súborov boli plne v zhode.¹⁹

4. Z výsledkov výskumu

4.1 Regionálna identita

Regionálna identita sa vzťahuje k rôzne vymedzeným územiám (miesto, väčší územný celok, národný štát, Európa etc.), ktoré nechápeme len ako prírodné prostredie, ale berieme do úvahy aj sociálne obsahy, medziľudské vzťahy, zážitky a spomienky, teda sociokultúrny systém miesta a ľudí, ktorí v tomto priestore žijú. Väzbu na miesto vnímame ako fenomén, ktorý pozostáva z viacerých zložiek, podstatné sú zložky emocionálna a kognitívna.²⁰ Citová zložka odráža kladné aj záporné pocity ľudí, ktorí daný priestor obývajú.

¹⁹ *Dodatková zpráva. Sociologický výzkum otázek slezské identity Augur Consulting, Brno 2012, s. 4*

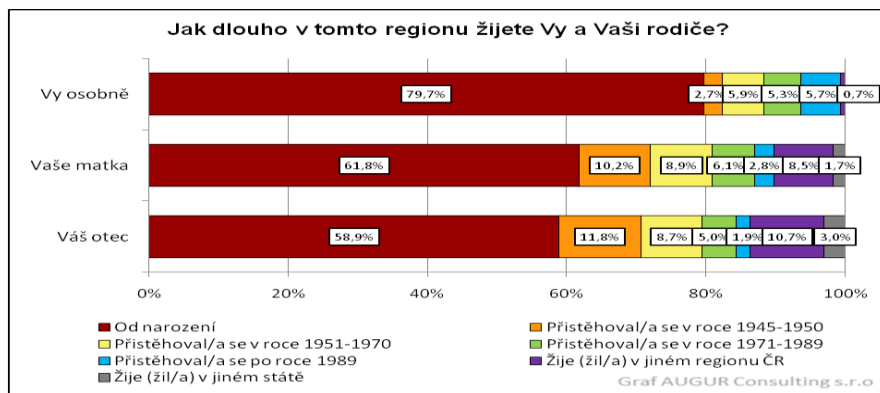
²⁰ Ondřej ROUBAL, *Když se řekne identita... regionální identita III. část*, In: <http://www.socioweb.cz/index.php?disp=teorie&shw=149&lst=103> (cit. 26.6.2013).

Ľudia by si mali uvedomiť, že niečo ako región existuje a má svoje priestorové limity. Je potrebné poznať aj ostatné regióny, s ktorými môžu domovský región porovnávať. V súvislosti so skúmaním regionálnej identity je dôležitý aj proces inštitucionalizácie regiónu, vytvorenie funkčných priestorových štruktúr regiónu v rámci spoločnosti. V priebehu procesu inštitucionalizácie sa formuje regionálna identita, ktorá má individuálny a kolektívny rozmer. Individuálnou rovinou je regionálne povedomie jedinca alebo vzťah jedinca k regiónu a mentálna reflexia regiónu v myslí a pamäti. Kolektívnu rovinou je kolektívne (skupinové) regionálne vedomie. To vzniká nájdením alebo vytvorením spoločných znakov, symbolov, ktorými môžu byť napríklad podobná hodnotová orientácia, spoločná kontinuálna existencia, spoločný kultúrny odkaz, spoločné ciele a ďalšie.²¹

Regionálna identita obsahuje aj určitú etnickú dimenziu, určité špecifické socio-kultúrne nastavenie vlastné obyvateľom určitého územia. Zjednocuje také antropologické a sociologicko-politické javy ako je príslušnosť k etniku, vlastenectvo, národná hrdosť, lokálpatriotizmus, spoločná história, hmotné i duchovné kultúrne tradície. Základnou zložkou regionálnej identity je kultúra, kultúrna identita.²²

Okrem iných faktorov je regionálna identita ovplyvnená aj dĺžkou pobytu osôb v tom- ktorom regióne. Ako ukazuje nasledujúci graf, väčšina našich respondentov bola pôvodnými obyvateľmi Sliezska. Viac ako tri štvrtiny z nich tu žili od narodenia.

Graf č. 2 – Ako dlho v tomto regióne žijete Vy a Vaši rodičia?

Z tých respondentov, ktorí sa do regiónu prisťahovali, pochádzala väčšina z iných miest Českej republiky a len 19 respondentov sa prisťahovalo z iného štátu (zo Slovenska a Poľska).²³ Čo sa týkalo rodičov našich respondentov, k pôvodným obyvateľom patrilo 60% z nich, ostatní sa prisťahovali najmä v povojnovom období, v rokoch 1945–

²¹ Pavel CHROMÝ, *Regionální identita; Region a místo*, In: E. Heřmanová – P. Chromý a kol., *Kulturní regiony a geografie kultury*, Praha 2009, s. 109–136.

²² Tibor MIKUŠ, *Fenomény budovania regionálnej identity*, In: <http://www.skts.sk/?action=article&category=2&saction=showArticle&id=88> (cit. 9.9.2013).

²³ *Závěrečná zpráva, sociologický výzkum otázek slezské identity (rozšířené výsledky)* Brno, Augur Consulting 2012, s. 12

1950 (10,5%) alebo v nasledujúcich dvoch decéniách rokov 1950–1970 (8,8%). Rodičia respondentov sa prisťahovali predovšetkým z iných miest z ČR, štvrtina z nich sa prisťahovala z iných štátov (Slovensko, Rumunsko, Poľsko). Hlavnými dôvodmi ich migrácie do Sliezska boli rodinné dôvody. Ako sami uviedli, prisťahovali sa za partnerom/kou, za rodinou. Ďalším dôvodom bola snaha nájsť vhodnú prácu a bývanie.²⁴

Sliezsko predstavuje v rámci Českej republiky ojedinelý, špecifický región, v ktorom sa prelína vo vedomí časti obyvateľstva etnická a regionálna príslušnosť. Najviac práve starousadené české aj poľské obyvateľstvo, pokiaľ je dotazované, sa označuje za Slezanov a vníma túto identifikáciu ako národnostnú príslušnosť. Práve túto skupinu obyvateľov, hlasiacich sa k sliezskej národnosti, môžeme označiť ako osoby so silnou sliezkou identitou.

Pri sledovaní regionálnej identity, participanti nášho výskumu hodnotili najskôr svoju vlastnú identifikáciu s rozličnými sociálnymi útvarmi: s miestom kde žijú, s lokálnym spoločenstvom, s jeho obyvateľmi, s národnostnou skupinou, s väčšími územnými útvarmi, s Českou republikou a s Európou.

Z analýzy výsledkov vyplynulo, že obyvatelia žijúci v sledovanom regióne českého Sliezska mali pozitívny vzťah najmä k miestnym, geograficky blízkym formám, menej k väčším územným celkom (štát, Európa) a k národnostnej skupine. Najvýraznejšie sa identifikovali predovšetkým so svojím rodiskom, miestom svojho bydliska, s mestom alebo obcou (212 opýtaných) a s regiónom, v ktorom prevažne žili (183 respondentov). K vlastnému národu mala primárne pozitívny vzťah desatina opýtaných (55 respondentov), s vlastným štátom sa najviac identifikovalo 49 respondentov a s európskym spoločenstvom 8 respondentov.²⁵ Názorne výsledky dokumentuje graf č. 3.

Graf č. 3 – Identifikácia obyvateľov s územím – z hľadiska jeho veľkosti

Na otázku odpovedalo 99,5 % opýtaných.

Najväčšiu mieru identifikácie so svojím rodiskom, s regiónom Sliezska vyjadrili respondenti v oblasti Tešínska a na Opavsku, ktorí tu žili od narodenia, vo vekovej kategórii 35–44 rokov a starší ľudia nad 65 rokov. Výsledky potvrdili našu hypotézu o vekovej a vzdelanostnej determinovanosti regionálnej identifikácie, keď najvýraznejšie sa identifikovali s miestom svojho pobytu, s regiónom Sliezska, obyvatelia naj-

²⁴ Závěrečná zpráva, s. 13

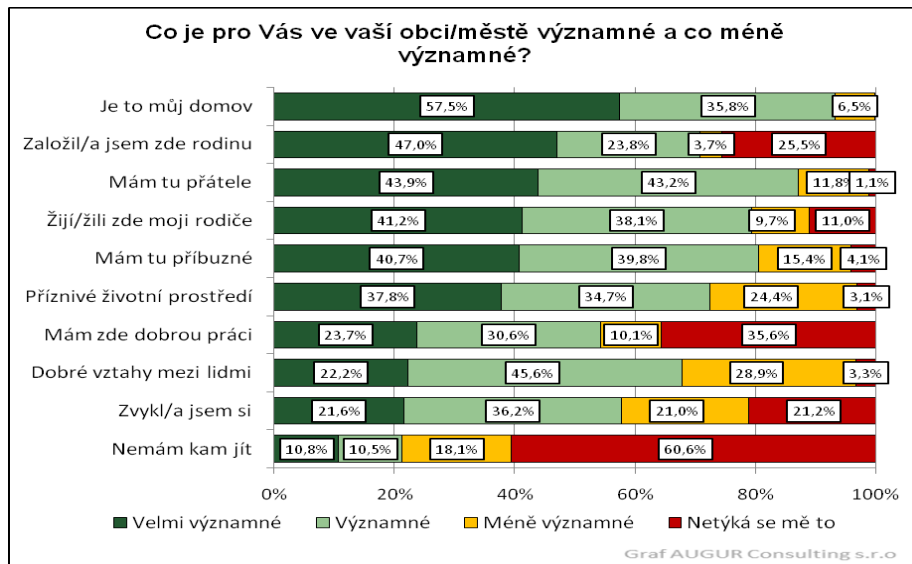
²⁵ Otázka znela: „Každý člověk je citově vázán k místu svého původu, k národu či státu. Jak je to u Vás?“

vyššieho stupňa vzdelania a vyššieho veku. Na druhej strane najsilnejšiu európsku identifikáciu potvrdili, podľa predpokladu, mladí ľudia vo veku 18–24 rokov.²⁶

Pri komparácii týchto našich výsledkov s výsledkami iných výskumov podobného zamerania, bola miera regionálnej identifikácie veľmi podobná. Z pramennej publikácie European Value Study z r. 2008 vyplýva, že viac ako polovica obyvateľov ČR mala najsilnejšiu príslušnosť z hľadiska územia k miestu a obci, kde žili, 27% z oslovených sa najsilnejšie identifikovali s Českou republikou a 11% s regiónom teda Českom, Moravou a Sliezsokom, len 3% ľudí sa identifikovalo s Európou a 2% so svetom ako celkom.²⁷

Mieru spätosti obyvateľov s konkrétnou lokalitou (obcou, mestom) v rámci regiónu Sliezska sme sledovali pomocou celého radu empirických ukazovateľov použitých v metodike. Ako vyplynulo z analýzy výsledkov, za najvýznamnejší faktor pre identifikáciu respondentov s obcou kde žili, bolo vnímanie lokality ako domova, ako svojho rodiska či bydliska. Takto vnímala svoju obec alebo mesto viac ako polovica oslovených. Nasledujúcim faktorom identifikácie bola vlastná rodina, ktorú si tu oslovení obyvatelia založili, ako aj ich priatelia, ktorí v lokalite žili. Významnou, vysoko pozitívne hodnotenou životnou podmienkou v regióne, bolo tiež to, že v ňom žili rodičia a príbuzní respondentov. Nasledujúce miesta v hodnotení životných podmienok na danom území zaujímali také faktory, ako boli priaznivé životné prostredie, dobrá práca, dobré vzťahy medzi ľuďmi ap. Podrobne sú výsledky odpovedí respondentov vrátane ich podielov uvedené v nasledujúcom grafe č. 4.²⁸

Graf č. 4 – Regionálna identita – Čo pre Vás znamená Vaša obec?

²⁶ Závěrečná zpráva, s. 51.

²⁷ Hodnoty a postoje v ČR 1991–2008 (pramenná publikace European Values Study), 2009, s. 258–259.

²⁸ Závěrečná zpráva, s. 44.

Pri sledovaní otázok regionálnej identifikácie sme venovali pozornosť nielen miere spätosti s územím, kde respondenti žili, ale aj miere spokojnosti so životom v danom regióne. Prevážná väčšina (88,4%) oslovených sa vyjadrila, že v oblasti žijú radi alebo skôr radi. Vykázali vysokú mieru stability, silnú väzbu k svojmu bydlisku, k regiónu, keď o migrácii mimo región uvažovali len 4,7% oslovených. Pritom dôvody migrácie boli podmienené hlavne sociálno-ekonomickými faktormi, nedostatkom pracovných príležitostí a s tým súvisiacou neuspokojivou materiálnou situáciou. Miera spokojnosti so životom v tej ktorej obci sledovaného regiónu Sliezska súvisela s niektorými sociálno-demografickými charakteristikami respondentov – s vekom, so vzdelaním aj s geografickou polohou miesta. Svoje bydlisko by nemali najmä ľudia starší nad 45 rokov, identifikujúci sa s poľskou či slezskou národnosťou, vyššieho vzdelania a tí, ktorí považovali svoju ekonomickú situáciu za veľmi dobrú.

Najsilnejšiu väzbu k regiónu vyjadrili obyvatelia Opavska. Respondenti z tejto oblasti kladne hodnotili nielen to, že tu majú svoje rodinné zázemie, svoj domov a pekné prírodné prostredie, ale mnohí z nich oceňovali kladne aj existenciu celého radu historických pamiatok, rekonštruovaných historických budov, bezpečnosť a pokoj menšieho mesta akým je Opava, Hlučín alebo Kravaře.²⁹

V prípade Tešínska sa pri kladnom hodnotení objavovala najčastejšie blízkosť prírody, dostatok zelene, bohatá história, stará architektúra, možnosti kultúrneho vyžitia, blízkosť Poľska (čo kladne oceňovali predovšetkým obyvatelia poľskej národnosti), občianska vybavenosť, ako aj multikultúrny charakter mesta Český Tešín. Na druhej strane, najčastejšie uvádzaným negatívnym faktorom, kvôli ktorému by obyvatelia boli ochotní lokalitu opustiť, bolo znečistené životné prostredie vo veľkých priemyselných mestách (Třinec, Český Tešín, Bohumín). Zjednodušene a výstižne to vyjadrila žena vo vekovej kategórii 25–34 rokov stedoškolského vzdelania z Třinca: „špatné ovzduší Ostravska, přírodní krásy Beskyd“.

Čo sa týkalo Jesenicka, najviac bola tamajšími obyvateľmi pertraktovaná čistá príroda, zdravé životné prostredie, možnosti športového vyžitia a výhody života v menších lokalitách. Ako negatívny faktor sa u obyvateľov v tejto oblasti najčastejšie objavoval nedostatok pracovných príležitostí a nezamestnanosť, napr. v meste Jeseník.

Ako pozitívny faktor identifikácie s regiónom respondenti nášho výskumu zo všetkých častí Sliezska najčastejšie uvádzali čistotu, životné prostredie a zeleň v okolí (38,5 %), na ďalších miestach potom možnosti kultúrneho a športového vyžitia (12,0 %), pokoj v okolí (11,6 %) a vzhľad obce, architektúru, rekonštrukciu budov a pod. (9,7 %).³⁰

Z negatívnych faktorov boli najčastejšie uvádzané nespokojnosť s dopravou, hluk a zlý stav komunikácií (15,8 %), zhoršujúce sa životné prostredie (4,5 %), nezamestnanosť (4,5 %), ďalej nespokojnosť s neprispôsobivými občanmi, Rómami, (9,6 %). Objavili sa výhrady aj k vedeniu obce a k úradníkom štátnej správy (5,5 %), ako aj ku kriminalite (4,4 %).³¹

Pretože cieľom nášho výskumu bolo v prvom rade postihnúť otázky súvisiace so slezskou identitou a kolektívnou pamäťou miestnych obyvateľov, venovali sme pozor-

²⁹ Závěrečná zpráva, s. 46–47.

³⁰ Závěrečná zpráva, tabulka č. 27, s. 45.

³¹ Závěrečná zpráva, tabulka č. 28, s. 46.

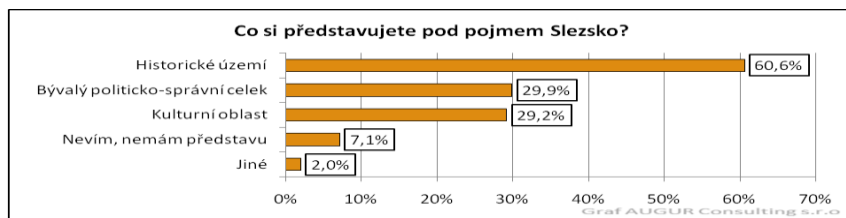
nosť ich vzťahu k histórii a udalostiam v regióne, sledovali sme či a čo sa obyvateľom regiónu asociovalo pri pojme Sliezske, ako vnímali jeho územný rozsah a význam tohoto regiónu v minulosti a dnes. Zamerali sme sa tiež na otázky vplyvu kolektívnej pamäti na formovanie ich regionálnej identity, na to či sa cítia byť Slezanmi a v akých súvislostiach.

4.2 Sliezske vo vedomí jeho obyvateľov

Aj keď skúmaný región Sliezska má nepochybne svoje objektívne znaky, ktoré ho umožňujú charakterizovať a vymedziť jeho hranice, ako napr. rozvoj jazyka a spôsob jeho používania, špecifické spôsoby správania obyvateľstva, areály ľudovej kultúry a kultúrne prvky vôbec, za rozhodujúce pokladáme subjektívne prvky vzťahu k Sliezske, na základe ktorého uvedený región vnímame ako kultúrno-historický región, ako sme už naznačili v úvode. Súhlasíme s tvrdením Tadeusza Siweka a Kamily Bogdovej, že kultúrno-historické regióny existujú len potiaľ, pokiaľ existujú vo vedomí obyvateľov a keď obyvatelia na ich existenciu zabudnú, regióny fakticky zmiznú, v krajnom prípade aj napriek tomu, že niektoré objektívne predpoklady pre ich existenciu naďalej trvajú.³²

Ako vnímali a posudzovali Sliezske respondenti nášho výskumu? Na zatvorenú otázku *Čo si predstavujete pod pojmom Sliezske?* s uvedenými variantami odpovedí, kde mohli oslovení uviesť aj viac variantov, odpovedali všetci účastníci nášho výskumu. Najčastejšie vnímali Sliezske ako historické územie, takto ho charakterizovala viac ako polovica oslovených, na druhom mieste bola predstava Sliezska spojená s bývalým politicko-správnym celkom, na treťom mieste sa objavila charakteristika regiónu Sliezska ako kultúrnej oblasti. Len 7,1% oslovených nemalo jasnú predstavu, čo je to Sliezske a pri odpovediach volilo ambivalentný variant odpovede neviem. 2% odpovedajúcich si nevybralo z ponúkaných možností odpovedí a označili možnosť iné. Pod týmto označením sa objavovalo vnímanie Sliezska ako časti Česka, Českej republiky, domova, ako aj charakteristika Sliezska ako časti Sudet, alebo okrajovej časti ČR.

Graf č. 5 – Asociácia na pojem „Sliezske“

Väčšina respondentov nášho výskumu si teda uvedomovala určitú odlišnosť Sliezska ako regiónu od ostatných častí Českej republiky vyplývajúcu predovšetkým z jeho historického vývoja. Vnímali Sliezske ako región, kde žili ľudia rôznych národností. Pre ilustráciu uvádzame niektoré výroky našich respondentov: „*Sliezsko považujú pouze*

³² Tadeusz SIWEK – Kamila BOGDOWÁ, *České kulturně-historické regiony ve vědomí svých obyvatel*, Sociologický časopis 43, 2007, s. 1039–1053.

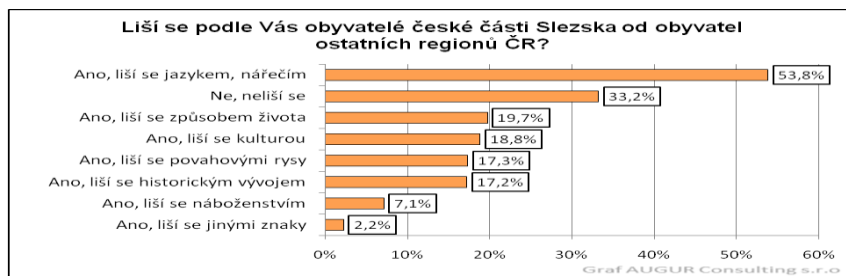
za *historické území*.“ muž, Čech, vysokoškolák, 35–44 rokov z Opavska, odborný pracovník v školstve. „*Slezsko – území soužití několika národností, které bylo ovlivněno historickým vývojem*“ muž, Čech, vek nad 65 rokov, stredoškolač s maturitou na gymnáziu, z Českého Tešína, na dôchodku.

Obyvatelia Sliezska sa podľa našich respondentov určitým spôsobom odlišovali od obyvateľov ostatných častí Česka. Viac ako polovica z oslovených videla najväčšiu odlišnosť v jazyku a nárečí, ktorým Slezania hovoria. Niektorí poukázali na odlišnosti aj v spôsobe života, v kultúre a v povahových rysoch, ako to konkrétne vyjadrili napr. dvaja oslovení z Opavska obaja českej národnosti: „*Pro obyvatelē Slezska je typická určitá hrdost a tvrdost*“ žena, 35–44 rokov, vysokoškolského vzdelania zo Slavkova, administratívna pracovníčka, „*nepovídají tolik co Češi*“ – tvrdí muž, 25–34 rokov, stredoškolské odborné vzdelanie s maturitou z Opavy, súkromný podnikateľ.

Ďalší respondenti sa domnievali, že odlišnosť obyvateľov Sliezska od ostatných obyvateľov českých krajín je v náboženstve, predpokladali väčšiu mieru religiozity miestnych ľudí, než v ostatných regiónoch ČR. 12 respondenti uviedli, že Slezania sa od ostatných obyvateľov Českej republiky líšia inými znakmi, tieto však nebolo možné v rámci zatvorenej otázky bližšie určiť.

Podľa tretiny oslovených nebol žiadny rozdiel medzi obyvateľmi Sliezska a ostatnými obyvateľmi ČR.

Graf č. 6 – Identifikácia miery diferenciácie obyvateľov českej časti Sliezska od ostatných regiónov ČR.

V súvislosti so sledovanou problematikou sliezskej identity bol zaujímavý aj názor respondentov na otázku existencie sliezskej národnosti. Aj keď jej existenciu uznávala len tretina opýtaných a neraz chápala sliezsčú národnosť ako umelý konštrukt, z odpovede na túto otázku vyplynul celý rad zaujímavých záverov. Miera súhlasu respondentov s názorom, že existuje sliezsčá národnosť súvisela s niektorými vybranými socio-demografickými charakteristikami respondentov a tiež s miestom bydliska. S existenciou sliezskej národnosti súhlasili predovšetkým ľudia žijúci na Opavsku a Tešínsku. Vyššiu mieru súhlasu vykazovali najstarší respondenti nad 65 rokov, ľudia s najvyšším stupňom vzdelania, vysokoškolského a postgraduálneho a tí, ktorí sa sami k sliezskej národnosti prihlásili. Tieto závery verifikovali našu hypotézu, vytýčenú pred zahájením výskumu.

Hlavným dôvodom súhlasu respondentov s názorom, že existuje sliezsčá národnosť boli kultúrne tradície a história, regionálny pôvod obyvateľov a jazykové odlišnosti. Výsledky názorne ilustruje tabuľka č. 7.

Tabuľka č. 7 Dôvody súhlasu časti respondentov s existenciou sliezskej národnostiV nasledujúcej otázke bolo možné označiť viac variánt odpovedí.³³

Pokud souhlasíte s existencí slézské národnosti, jaké důvody k tomu podle Vás obyvatelé vedou?	V absolutních číslech	%
Kulturní tradice, historie	128	41,3
Regionální původ obyvatel	105	33,9
Jazykové odlišnosti	72	23,2
Jiné	5	1,6
Celkem	310	100,0

Tabuľka: AUGUR Consulting s.r.o.

Ako iné dôvody pre existenciu sliezskej národnosti uvádzali naši respondenti: odlišnosť správania (1×), Veľká Morava (1×), Sliezsko nie je severná Morava, je to Sliezsko (1×).³⁴

Na druhej strane, naopak, hlavným dôvodom nesúhlasu časti opýtaných s existenciou sliezskej národnosti bola argumentácia, že národnosť vychádza zo slova národ v zmysle štátneho národa, teda národ = štát a pretože neexistuje sliezsky štát, nemôže existovať ani sliezsky národ a obyvatelia Sliezska sú tiež Česi („*jsme jeden státní celek a jedna národnost*“ apod.). Niektorí respondenti pripúšťali existenciu sliezskej národnosti v zmysle územnej, regionálnej identifikácie: „*Slézská národnost není – jedná se pouze o teritorium, stejně jako není např. valašská národnost*“ napísala v dotazníku žena, hlásiaca sa k poľskej národnosti, vysokoškolského vzdelania, vo veku 45–64 rokov, pracujúca v školstve z Českého Tešína.

„*Slézská je pouze příslušnost, neboť v regionu může žít jakákoliv národnost, např. ve Slézsku Češi, Poláci (kdysi i Němci a Židé), národnost je spjata více s jazykem, kulturou, ne regionální příslušností.*“ takto sa k existencii sliezskej národnosti vyjadril Poliak vo vekovej kategórii 35–44, vysokoškolák z Českého Tešína, odborný pracovník v školstve, kultúre.

Zaujímavý je tiež výrok českého respondenta z Mostov u Jablunkova vo veku 25–34 rokov, vyššieho odborného vzdelania, pracujúceho v súkromnej firme: „*Slézská národnost existuje možná jen u lidí, kteří věří v to, že jsou výjimeční tím, že pocházejí z tohoto regionu, který je specifický svou kulturou a jazykovou vybaveností. Nemyslím si, však, že jsme jediní, kteří jsou výjimeční vypsányi znaky. Naše jednání a chování je utvářeno prostředím. Nemyslím si, že zrovna prostředí Ostravska nebo Těšínska je výjimečné v porovnaní s jinými regiony v ČR.*“

K formovaniu sliezskej identity sa vyjadril aj český vysokoškolsky vzdelaný technolog v produktívnom veku 35–44 rokov z Ostavy-Poruby: „*Historie Slézska je velmi komplikovaná, střetávali se zde různé národy, díky této komplikované historii zde neznikla stmelená společnost, která by se dala nazývat národem.*“

Odlišnosť historického vývoja Sliezska, zmeny v skladbe obyvateľstva po odsune pôvodného nemeckého obyvateľstva a príchode novoosídlencov, ktorí si formovali svoj vzťah k regiónu, si uvedomovali aj mladí ľudia, konkrétne to vyjadrili vysoko-

³³ Dotazování byli pouze ti, kteří na otázku „*Souhlasíte s názorem některých lidí, že existuje slézská národnost?*“ odpověděli variantou: „*Ano, existuje*“. Procentuální vyjádření výsledků v pravém sloupci tabulky č. 8 dokumentuje podílů z celkového počtu odpovědí respondentů na příslušnou variantu.

³⁴ *Závěrečná zpráva*, s. 35–36.

školskí študenti z Jesenicka. Mladý muž z Jeseníku napísal: „*Neexistuje typický Slezan, lidé na Jesenicku a na Opavsku jsou jiní, nejsou ničím typičtí. Navíc to by pak mohla být i národnost Valach, Hanák, ... Dříve možná Slezané mohli být Němci, co bydleli ve Slezsku.*“ Študent vo veku 18 –24 rokov z obce Vlčice na Jesenicku postihol podstatu odlišnosti medzi pôvodnými a novopristaňovalými obyvateľmi Sliezska takto: „*Z převážně většiny jde z historického hlediska o znovuobydlené Sudety. Hlubší tradice zde neznám. Jazyková rozrůzněnost, částečně i mentalita a životní priority.*“ A ďalší mladý muž rovnakého veku z Jeseníku, študent, pripomenul: „*Kulturní tradice zničené poválečným odsunem lze těžko obnovit.*“ Už z týchto odpovedí je zrejmé, že aj mladí ľudia si uvedomovali odlišnosť historického vývoja na Jesenicku a dopad udalostí po druhej svetovej vojne na vývoj uvedenej oblasti, ako aj na formovanie sliezskej identity u novopristaňovalých obyvateľov. Názorne výsledky odpovedí respondentov na otvorenú otázku dokumentuje nasledujúca tabuľka č. 8.

Tabuľka č. 8 – Dôvody nesúhlasu časti respondentov s existenciou sliezskej národnosti

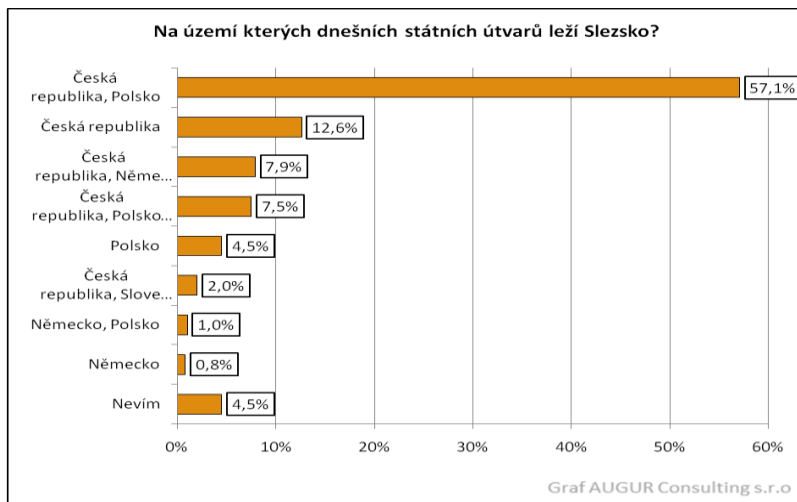
Pokud nesouhlasíte s existencí slezské národnosti, můžete uvést důvody? ³⁵ Kategorizovaná podoba odpovedí respondentů.	Na otázku odpovedělo 94,8% dotázaných	
	V absolutních číslech	V %
Jsou to také Češi, ČR je jeden celek, jedna národnost.	74	40,4
Neslyšela jsem o tom, neexistuje.	39	21,3
Jde jen o kulturu a skladbu obyvatel.	10	5,5
Jde jen o pojem, není oficiálně uznána.	10	5,5
Není to historicky doloženo.	8	4,4
Ničím se moc neodlišují od ostatních.	4	2,2
Bylo to tak členěno dříve, teď už ne.	4	2,2
Je to zbytečné.	2	1,1
Je jich minimum.	1	0,5
Nevím, nezáleží mi na tom.	31	16,9
Celkem	183	100,0

Pri posudzovaní existencie sliezskej identity sme sa snažili postihnúť aj znalosti obyvateľov o územnom rozsahu sledovaného regiónu. Respondenti mali možnosť sami v otvorenej otázke určiť, kde podľa nich región Sliezska leží. Na základe kategorizácie odpovedí a analýzy ich početnosti možno konštatovať, že najčastejšie vymedzovali obyvatelia polohu historického Sliezska štátnymi útvarmi Českej republiky a Poľska (289 opýtaných), ďalej len Českej republiky (64 opýtaných), územím troch štátov: Českej republiky, Poľska a Nemecka (40 opýtaných) a Českej republiky, Poľska a Slovenska (38 opýtaných). Len malá časť respondentov (23 osôb) nevedela územný rozsah sledovaného regiónu vymedziť. Výsledky odpovedí sú v kategorizovanej podobe podrobne uvedené v grafe č. 7.

³⁵ Pýtali sme sa len tých respondentov, ktorí na otázku „*Souhlasíte s názorem některých lidí, že existuje slezská národnost?*“ odpovedali „*Ne, neexistuje*“. V otázke bolo možné označiť viac variánt odpovedí.

Graf č. 7– Identifikácia polohy Sliezska

Na otázku odpovedalo 92,3 % opýtaných. Graf dokumentuje tzv. validné odpovede respondentov v percentuálnom vyjadrení.

Ďalšie varianty odpovedí: Česká republika, Poľsko a Rakúsko (0,6 %), Česká republika a Nemecko (0,4 %), Poľsko a Slovensko (0,4 %).³⁶

4.3 Kolektívna pamäť

Pretože najdôležitejšiu úlohu pri formovaní kolektívnej identity má kolektívna pamäť venovali sme v našom výskume značnú pozornosť aj tomuto fenoménu. Kolektívna pamäť uchováva významné spoločenské javy, zážitky a udalosti. Dlhodobá kolektívna pamäť býva nazývaná historickou pamäťou. Tak ako existuje historická pamäť, existuje aj dlhodobé formovanie kolektívnej pamäti ľudí v priestore. Identita nie je niečo stále, konštantné a nemenné a ako každý sociálno-ekonomický jav podlieha zmenám, ktoré odpovedajú premenám pamäti. Pamäť ovplyvňuje ako obsah, tak premenlivosť identity.³⁷

Teoretické rozpracovanie konceptu kolektívnej pamäti nie je síce predmetom tejto state, považujeme však za potrebné uviesť, že pri skúmaní otázok pamäti sme vychádzali z konceptu francúzskeho sociológa Maurica Halbwachsa, ktorý tento fenomén charakterizoval nie ako staticky daný atribút etnických spoločenskostí, ale ako zámerný a selektívny proces vytvárania historických naratívov etnických komunit, ktorý je sociálne podmienený a zakotvený v sociálnych vzťahových rámcach. Tie sú vytvárané všetkými tými prvkami, ktoré predstavujú a organizujú spomínanie. Sú to orientačné body v priestore a čase, historické, geografické, biografické, politické pojmy, bežná skúsenosť a známe spôsoby nazerania. Na sociálnych vzťahových rámcach zaleží, čo všetko a ako sa do pamäti ukladá, čo sa v nej udržuje a upevňuje a naopak, na čo sa

³⁶ Ostatní varianty odpovedí se vyskytovaly s četností menší než 0,3 %.

³⁷ Jaroslav VENCÁLEK, *Protisměry územní identity*, Český Tešín 1998, s. 83.

zabúda.³⁸ Pamäť je hlavným kolektívnym putom s minulosťou, je skupinovým vedomím, ktoré väčšinou spoločnosť prežíva emocionálnym spôsobom. Pamäť prenáša dedičstvo minulosti do súčasnosti, ale zároveň neustále ustupuje imperatívu aktualizácie, selekcie a očistnému zabúdaniu.³⁹

Obsahy, ktoré sú v pamäti uložené nemajú konštantnú, nemennú povahu, ale naopak, sú nestále a v priebehu času sa menia v závislosti na vonkajších okolnostiach. Sociálne rámce pamäti sú vytvárané ľuďmi žijúcimi v spoločnosti. Ide o rámce predovšetkým jazykovej, priestorovej a časovej povahy, v ktorých sú spomienky príslušníkov spoločnosti aj jednotlivých sociálnych skupín zasadené, fixované a spracovávané, nimi je určená relevancia toho, na čo spomínajú. Spomienky majú svoj pôvod v myslení skupiny, v komunikácii a interakcii, ktoré v jej rámci prebiehajú. Kolektívny život je tak nielen zdrojom spomienok samotných, ale aj pojmov, v ktorých sa tieto spomienky stelesňujú. Naša individuálna pamäť sa opiera o kolektívnu pamäť určitého súboru ľudí, ktorí spomínajú ako členovia skupiny. Kolektívna pamäť individuálne pamäti obklopuje, ale nespĺňa s nimi. Z tejto masy spoločných spomienok však čerpajú všetci členovia skupiny rovnakým spôsobom.

Kolektívna pamäť je tvorená spomienkami prispôbenými požiadavkám a myšlienkam tej skupiny, ku ktorej individuum patrí alebo patriť chce, čo prispieva k formovaniu identity skupiny.⁴⁰

Spomienky na historické udalosti a osobnosti sme v našom výskume sledovali prostredníctvom voľných otázok bez ponúkaných možností odpovedí. Jednalo sa teda o spontánne reakcie respondentov, kde oslovení sami uvádzali, aké významné udalosti a historické osobnosti sa im asociujú v spojení so Sliezsikom. Na otázku týkajúcu sa významných historických udalostí Sliezska odpovedali takmer tri štvrtiny oslovených. V tejto súvislosti treba kladne oceniť veľmi dobré znalosti histórie regiónu, ktoré naši respondenti preukázali.

Ako najvýznamnejšiu udalosť spojenú s dejinami Sliezska uvádzali oslovení najčastejšie druhú svetovú vojnu a udalosti s ňou súvisiace, akými boli: okupácia Sliezska Nemcami pred II. svetovou vojnou, obdobie protektorátu, boje počas vojny, odsun nemeckého obyvateľstva po skončení vojny, vytýčenie hraníc na Tešínsku, rozdelenie Tešínska po roku 1945 medzi Poľsko a Československo. Dalšími významnými historickými udalosťami, ktoré boli uložené v kolektívnej pamäti miestnych obyvateľov boli: doba vlády Márie Terézie a predovšetkým strata časti územia Sliezska a pruskorakúske vojny. Niektorí z oslovených obyvateľov pokladali za najvýznamnejšie úseky dejín Sliezska udalosti prvej svetovej vojny, vytváranie Versailleského mierového systému, vytyčovanie nových hraníc prvej ČSR, začlenenie Hlučínska do republiky. Vyskytovali sa aj menej početné odpovede pripomínajúce obdobie pobytu Napoleona v Sliezske, Frývaldovský štrajk, začiatok ťažby uhlia či čarodejnícké procesy. Odpovede sumarizuje nasledujúca tabuľka č. 9.

³⁸ Maurice HALBWACHS, *Kolektívni paměť*, Praha 2009.

³⁹ Milan HLAVÁČKA, *Místa paměti a jejich „místo“ v historickém a společenském „provozu“*, In: Paměť míst, událostí a osobností. Historie jako idetnita a manipulace, Prah 2011, s. 11.

⁴⁰ Jiří ŠUBRT – Štěpánka PFEIFEROVÁ, *Kolektívni paměť jako předmět historicko-sociologického bádání*, *Historická sociologie* 2010, č. 1, s. 9–29.

Tabuľka č. 9 – Asociácia historickej udalosti spojenej so Sliezsom

Jaká historická udalosť se Vám vybaví ve spojení se Sliezskem?	Na otázku odpovedělo 73,5% dotázaných	
	V absolutních číslech	%
II. světová válka (boje druhé světové války, opevnění – bunkry, bitvy II. světové války apod.)	59	14,7
Okupace území Němci (Sudety, protektorát apod.)	35	8,7
Marie Terezie (ztráta části Sliezska apod.)	35	8,7
I. světová válka, konec I. světové války (připojení Hlučinska k CSR), rozpad Rakouska-Uherska, Versailleská smlouva	20	5,0
Čarodějnické procesy	19	4,7
Pruské války, rakousko-pruské války, sedmiletá válka apod.	15	3,7
Odsun Němců, posuny hranic po II. světové válce, poválečné dělení území Těšínska mezi ČR a Polsko	11	2,7
Frývaldovská stávka	11	2,7
Napoleon, tažení Napoleona přes Sliezska	11	2,7
Začátek těžby uhlí	7	1,8
Polská okupace Těšínska/Karvinska	5	1,2
Sametová revoluce	3	0,7
Jiné odpovědi	52	12,9
Neví, nic apod.	120	29,8
Celkem	403	100,0

Z pestrej škály rôznorodých odpovedí môžeme ešte pripomenúť miestne odlišnosti, keď obyvatelia na Tešínsku pokladali za významnú historickú udalosť založenie Tešínskeho kniežactva, mesta Tešína, založenie Wroclawského biskupstva či založenie Tešínskeho divadla. Obyvatelia Opavska uvádzali, okrem už uvedených odpovedí, aj pôsobenie Přemyslovcov na Opavsku, snem troch cisárov v Opave, založenie múzea v Opave, boj sliezskeho ľudu za slobodu – Ostrá hůrka. Pre obyvateľov na Jesenícku bolo významnou historickou udalosťou v prvom rade založenie kúpeľov v Jeseníku.

Dôležité miesto v kolektívnej pamäti miestnych obyvateľov mali aj spomienky na významné osobnosti Sliezska. Asociácia historických osobností spojených so Sliezsom bola v našom výskume identifikovaná tiež prostredníctvom voľnej otázky. Dotazovaní mali možnosť sami uviesť, ktorá osobnosť sa im vybaví v spojení s regiónom Sliezska. Na túto otázku odpovedali viac ako tri štvrtiny opýtaných. Najčastejšie sa našim respondentom v súvislosti so Sliezsom vybavili básnik Petr Bezruč a hudobný skladateľ Leoš Janáček. Na ďalších miestach sa podľa početnosti vyskytovali osobnosti: Vincenz Priessnitz, Mária Terézia, zakladateľ kúpeľov Dolní Lipová Johan Schroth a starobylý sliezske rod Larischov. Ďalšie mená významných sliezskejších osobností boli menej početné a veľmi rozmanité, dali by sa zhrnúť ako významní panovníci (Přemysl Otakar II, Ján Luxemburský, Karel IV.), politici (T.G. Masaryk, E. Beneš K. Šliwka, J. Buzek, L. Svoboda, J. Pilsudski), literáti (J. Šimon Baar, V. Závada, J. Třanovský, G. Morcinek), vedci (Z. Freud, J. Mendel), miestni národní buditeľia (R. Gudrich, V. Prasek, J. Zápál, J. Kolofík, J. Kubisz), hudobníci (P. J. Vejvanovský), architekti (J.M. Olbrich), cirkevní predstavitelia (M. Grodecký, F. Michejda), maliari (J. Bocheňek). Vo vedomí miestnych obyvateľov zostali zachované aj mená osobností, ktorých pôsobenie bolo spojené so Sliezsom v negatívnom zmysle ako Hitler a Henlein.

Aj v prípade historických osobností Sliezska je viditeľná odlišnosť jednotlivých oblastí. Iné osobnosti boli zakotvené v historickej pamäti obyvateľov na Tešínsku, iné na Opavsku a Jesenicku. Kým vo východnej časti Sliezska sa stretáme s postavami akými boli: Mieszko Tešínsky, Adam Sikora, Jan Kubisz, Piastovci, J. Pilsudski, na Opavsku sa objavuje: Joy Adamsonová, Mikuláš Opavský, Vincenc Prasek, Rudolf Gudrich a na Jesenicku: Karel Dittrich a Johann Schrott. Odpovede sprístupňuje nasledujúca tabuľka č. 10, ktorá udáva frekvencie výskytu jednotlivých osobností.

Tabuľka č. 10 – Asociácia historickej osobnosti spojenej so Sliezscom

Které historické osobnosti máte spojeny s dějinami Slezska?	Na otázku odpovedělo 78,1 % dotázaných	
	V absolutních čísech	V %
Petr Bezruč	119	20,7
Vincenz Priessnitz	65	11,3
Marie Terezie	39	6,8
Leoš Janáček	26	4,5
Johann Schroth	14	2,4
Larisch (Larischovi, rod Larischů apod.)	12	2,1
Jan Amos Komenský	9	1,6
Pavel Josef Vejvanovský	6	1,1
Jindřich Šimon Baar	5	0,9
Přemysl Otakar II.	4	0,7
Jan Bochenek	4	0,7
Zikmund Freud	3	0,5
Tomáš Garrigue Masaryk	3	0,5
Vilém Závada	3	0,5
Edvard Beneš	2	0,3
Jiné	165	28,6
Nevím, nikdo apod.	97	16,8
Celkem	576	100,0

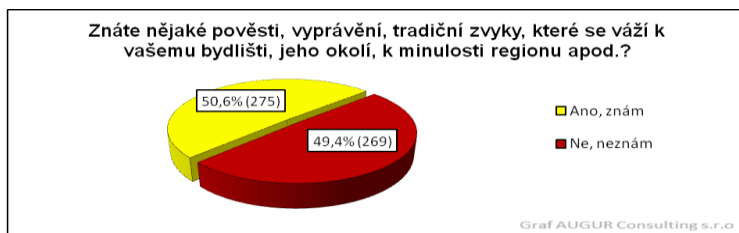
Do možnosti – iné boli zaradené tie odpovede, ktoré vykazovali štatisticky nevýznamný počet odpovedí. Pre názornosť a úplnosť možno jednotlivé odpovede kategorizovať do týchto skupín:

- spoločenské osobnosti (napr. umelci, architekti, športovci a vedci) – 37×
- historické osobnosti – 32×
- literáti – 23×
- cirkevní predstavitelia – 14×
- historické postavy – 14×
- politici – 13×
- ostatní (nemožno priradiť k horeuvedeným) – 32×

V kolektívnej pamäti obyvateľov Sliezska sa zachovali predovšetkým spomienky na udalosti a osobnosti, ktoré sa dotýkali nielen skúmaného regiónu a významným spôsobom sa podieľali na formovaní slezskej identity, ale svoje miesto pri jej formovaní mali aj udalosti a osobnosti celoštátneho významu.

Ďalším dôležitým faktorom, ktorý sme v súvislosti s formovaním kolektívnej pamäti obyvateľov Sliezska sledovali, boli povesti, zvyky a príbehy vzťahujúce sa k tomuto regiónu. Aj tu sa ukázala pomerne dobrá znalosť, keď viac ako polovica respondentov uviedla, že pozná povesti, zvyky a príbehy spojené s regiónom, kde žijú. Návrhové výsledky približuje graf č. 8.

Graf č. 8 – Povedomie o povestiach, príbehoch, zvykoch súvisiacich s bydliskom, regiónom ap.
Na otázku odpovedalo 99,3% opýtaných.

Celkom sme u respondentov zaznamenali 325 odpovedí, Napriek tomu, že odpovede boli veľmi nesúrodé, pre ľahšiu interpretáciu sme sa ich snažili zlúčiť do všeobecnejších celkov. Z tejto kategorizácie vyplynulo, že najčastejšie vykazovali respondenti povedomie:

- o povestiach vzťahujúcich sa k prírodným miestam – 86× (najčastejšie napr.: Čertovy kameny, Mechové jezírko – Rejvíz, Rychlebské stezky apod.)
- o povestiach týkajúcich sa mesta, regiónu – 53× (napr. o založení mesta Jablunkova, o založení Dolní Lomné, Sliezske báje a povesti národné, o založení Tešina)
- o ľuďoch, historických postavách a osobnostiach – 44× (napr. o Larischovom rode, o zbojníkovi Ondrášovi apod)
- o povestiach vzťahujúcich sa k architektonickým pamiatkam, stavbám, hradom apod – 33×
- o zvykoch a tradíciách – 29× (najčastejšie uvádzali vianočné a veľkonočné zvyky)
- o slávnostiach, jarmokoch, folklóre a podobných udalostiach – 18×
- o historických udalostiach – 17×
- o banických slávnostiach – 13×
- o rozprávkach a povestiach, o nadprirodzených bytostiach (rytieroch z Čantoryje) – 13×
- o poľských povestiach a tradíciách – 8× (napr. Cudowny chleb i inne gotki śląskie: podania, baśnie i opowieści cieszyńskie)
- iné – 12×

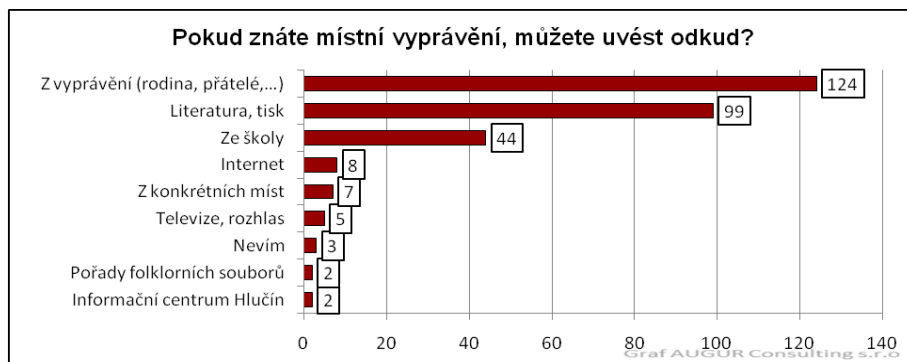
Naša hypotéza o malej znalosti regionálnych zvykov a povestí sa teda nepotvrdila, pretože viac ako polovica oslovených uviedla, že pozná niektorú z povestí, tradícií či zvykov Sliezska. Najväčšiu znalosť pritom potvrdili respondenti vo vekovej kategórii 45–64 rokov s vyšším odborným a s vysokoškolským vzdelaním, viz nasledujúca tabuľka.

Tabulka č. 11 – Povedomie o povestiach, príbehoch, zvykoch súvisiacich s bydliskom, regiónom ap. Vo vzťahu k vybraným sociodemografickým charakteristikám.

Znáte niejaké povesti, vyprávění, tradiční zvyky, které se vázou- uk vašemu bydlišti, jeho okolí, k minulosti regionu apod.?		Ano	Ne
Věk	18–24 let	48,1	51,9
	25–34 let	43,6	56,4
	35–44 let	50,0	50,0
	45–64 let	57,1	42,9
	65 let a více	49,0	51,0
Vzdělání	Základní	37,6	52,4
	Vyučen bez maturity, nižší odborné	49,1	50,9
	Úplné střední odborné, vyučen s maturitou	54,6	45,4
	Úplné střední všeobecné, gymnázium	42,6	57,4
	Vyšší odborné	75,0	25,0
	Vysokoškolské, postgraduální	63,7	36,3

Sledovali sme tiež, aké sú zdroje informácií o ľudových povestiach, zvykoch a tradíciách. Na zavretú otázku s uvedenými variantami odpovedí odpovedalo 87,6% opýtaných a z ich odpovedí vyplynulo, že najdôležitejším zdrojom povedomia o povestiach, príbehoch, zvykoch súvisiacich so Sliezskom bolo rozprávanie rodiny, rodičov, starých rodičov, priateľov a známych. Tento faktor potvrdzuje našu hypotézu o rodine, ako základnom determinačnom faktore identity. Pre ďalšiu skupinu respondentov bola hlavným zdrojom informácií o sliezskych zvykoch, povestiach a tradíciách literatúra, tlač – teda priame zdroje. Zaujímavý je veľmi nízky podiel ostatných zdrojov napr. školy, internetu, televízie, rozhlasu apod. Uvedené výsledky dokumentuje nasledujúci graf č. 9.

Graf č. 9 – Zdroj povedomia o povestiach, príbehoch, zvykoch súvisiacich s bydliskom, regiónom apod. Graf dokumentuje tzv. validné odpovede respondentov v percentuálnom vyjadrení.

Záverom

Z prezentovaných prvých výsledkov nášho rozsiahleho sociologického výskumu sliezskej identity a kolektívnej pamäti obyvateľov českého Sliezska je zrejmé, že otázky slezanstva, sliezskej identity nie sú iba nejakými reminiscenciám, pripomenutím či oživením niečoho z minulosti, spomienkou na staré časy, ale že majú svoj význam aj v dnešnej dobe, že stále majú svoje miesto vo vedomí miestneho obyvateľstva.

Výskum potvrdil určitú názorovú diferenciaciu obyvateľov Sliezska v miere stotožnenia sa s regiónom, ktorá súvisela nielen s konkrétnym miestom bydliska, ale aj s dĺžkou pobytu v regióne. Starousadlé obyvateľstvo, ktorého rodinné vzťahy sa po celých generáciách odohrávali v tejto oblasti, považovali Sliezska za svoj región a vyjadrovali pocity spolupatričnosti s ním. Vnímali ho kladne ako svoje rodisko, ako miesto, kde si založili rodinu, kde žili ich príbuzní a priatelia. Ako pozitívny faktor identifikácie s regiónom respondenti, zo všetkých častí Sliezska, uvádzali tiež priaznivé životné prostredie, ako aj možnosti kultúrneho vyžitia, pokoj v okolí, ako aj architektonické pamiatky a vzhľad obcí. Potvrdili vysokú mieru stability a silnú väzbu k regiónu keď vysťahovať sa z neho boli ochotní len niekoľkí z nich a to hlavne zo sociálno-ekonomických dôvodov. Najsilnejšiu väzbu k regiónu vyjadrili obyvatelia na Opavsku, najslabšiu naopak, na Jesenicku.

Vnútorňá diferenciacia sliezskej identity obyvateľov regiónu súvisela tiež s jeho polohou na etnickom pomedzí. Početná poľská menšina spájala so slezanstvom svoju národnú príslušnosť a vo vedomí Poliakov sa obidve identity prelínali. Relatívne početné slovenské obyvateľstvo pociťovalo regionálnu identitu inak, skôr ako život v prevažne českom prostredí, kde sa hovorí nielen česky, ale aj miestnym nárečím, existujú aj zvláštnosti kultúry apod. České obyvateľstvo vnímalo sliezskú identitu ako identitu regionálnu.

Výsledky výskumu potvrdili našu hypotézu o vekovej a vzdelanostnej determinovanosti regionálnej identifikácie. Najvýraznejšie sa respondenti identifikovali s regiónom Sliezska, najviac mali rozvinutú sliezskú identitu obyvatelia vyššieho veku nad 65 rokov s najvyšším stupňom vzdelania vysokoškolským a postgraduálnym. Na druhej strane najmladší respondenti vo veku 18–24 rokov potvrdili podľa nášho predpokladu, najsilnejšiu identifikáciu s väčšími územnými celkami, ako bol štát a európske spoločenstvo.

Prevažná väčšina oslovených obyvateľov vníma Sliezska ako historické územie, ostatní ako bývalý politicko-správny celok alebo ako kultúrnu oblasť. Respondenti si uvedomovali aj kultúrne a historické odlišnosti Sliezska od ostatných regiónov Českej republiky. Do formovania identifikácie miestneho obyvateľstva s regiónom sa premietli aj špecifiká spojené s neobvykle veľkými presunmi obyvateľov v priebehu a po skončení druhej svetovej vojny aj v dobe povojnového osídľovania a industrializácie.

Čo sa týkalo kolektívnej pamäti, obyvatelia Sliezska si vysoko cenili významné osobnosti svojho regiónu, ako aj osobnosti celoštátneho významu. Mali pomerne dobré znalosti historických udalostí, ktoré vnímali v celoštátnych súvislostiach. Polovica oslovených obyvateľov prejavila aj dobrú znalosť miestnych tradícií a zvykov, informácie o nich získavala prevažne v rodinnom prostredí.

Predložená štúdia prezentuje prvé výsledky nášho výskumu a z toho dôvodu si ne-nárokuje obsahnú problematiku v plnom rozsahu a vytvorí ucelený obraz historického vedomia, kolektívnej pamäti či sliezskej identity. Je to prvý vstup do problematiky, ktorá si vyžaduje ďalšiu, detailnejšiu analýzu všetkých získaných údajov, ako aj komparáciu s výsledkami podobne orientovaných výskumov. Je potrebné doplniť otázky národnej identifikácie miestneho obyvateľstva, ich interetnické vzťahy, kultúrno-spoločenské aktivity, názory na vlasť etc. Potešujúce je, že už aj z týchto výsledkov je zrejmé potvrdenie našich vytýčených hypotéz o existencii sliezskej identity a kolektívnej pamäti tam žijúcich obyvateľov. Potvrdili, že stále v tejto špecifickej oblasti žijú ľudia, ktorým nie je myšlienka slezanstva vzdialená, ľudia, ktorí si uvedomujú kultúrnu, historickú aj politicko-správnú odlišnosť tohto regiónu od ostatných častí Českej republiky, sú pyšní na jeho minulosť, vážia si významné osobnosti z neho pochádzajúce. Nadväzujú na kolektívnu pamäť svojich predkov a potvrdzujú vysokú mieru identifikácie s regiónom, v ktorom žijú.

Towards Silesian identity (first results of sociological research)

(Summary)

From presented results of our sociological research of the Silesian identity and collective memory of inhabitants of Czech part of Silesia is apparent that issues of the Silesian nationality and the Silesian identity still have its place in the conscious of local residents. Respondents of our research, who live in Czech part of Silesia, identified themselves strongly with the region they populate. They valued it positively as their native place, the place where they started a family or as the place where live their relatives and friends. Respondents displayed a high degree of stability and a strong connection to the region. Results confirmed our hypothesis about age and educational conditionality of the regional identification. The most distinctive was the identification with the Silesian region, specially within residents aged 65 and above and residents with the highest education. Major part of questioned residents perceive Silesia as a historical area, another part of them perceive it as former political-administrative whole or as a cultural territory. Respondents were aware of cultural and historical dissimilarities between Silesia and other Czech regions. They were also aware of dissimilarities in the way of live, language, dialect and character traits. Respondents had a deep appreciation both for remarkable personalities of their region and of the whole republic. The research demonstrated rather good knowledge of historical events, perceived by respondents in nationwide context. The submitted study presents first results of full-scale research. It's an introduction to the issue which calls for further, more detailed analysis of gained data and for a comparison with previous researches.

NESLAVNĚ SLAVNÉ NAROZENINY PÁNĚ HAUEROVY ČLÁNEK VĚNOVANÝ K 80. NAROZENINÁM PROF. PHDR. LUMÍRA DOKOUPILA, CSC.

Kamil Rodan

Na podzim 1939 vypukla druhá světová válka. Válečné letouny německé Luftwaffe brázdlily oblohu nad polskými pláněmi a vyhledávaly si strategické cíle svého útoku způsobem stejně dravým, jako si opancEROvané vozy německého pozemního vojska razily cestu polským vnitrozemím.

V bývalém slezském zemském městě Opavě a nově také hlavním městě jednoho ze tří vládních obvodů v obsazených Sudetech dožíval staříčkový profesor opavského gymnázia Václav Hauer.¹ Svou kariéru gymnazijního profesora, vlastivědného pracovníka a regionálního historika již sice dávno pověsil na hřebík, o veřejné záležitosti a politiku se však nepřestal zajímat ani po svém odchodu na zasloužený odpočinek.²

Jako přesvědčený vlastenec a horlivý slezský buditel odmítl Václav Hauer po podepsání mnichovského diktátu na podzim 1938 opustit Opavu, která se mu po brzkém odchodu z rodných Čech stala před lety druhým domovem.³ Bývalí kolegové z gymnázia se o osud Václava Hauera zajímali i po Mnichovu a řada z nich se za mylného předpokladu, že opustil Opavu⁴, snažila dopátrat místa jeho pobytu.⁵ Například bývalý

¹ V době vypuknutí druhé světové války táhlo Václavu Hauerovi na 80. rok života. Narodil se 17. února 1860 v západočeských Křimicích nedaleko Plzně v rodině kovářského mistra Jiřího Hauera (1823–1906) a Marie (1826–1872) z mlynářského rodu Řihů z Dubí. Pokřtěn byl 18. února 1860 v chrámu svatého Vojtěcha ve Vejpřnicích. Viz Státní oblastní archiv v Plzni, Sběrka matrik západních Čech, Vejpřnice 16 (Římskokatolická církev Vejpřnice, místo Křimice), matrika narozených 1852–1887, folio 56 (http://www.portafontium.eu/ii/image/30070124/vejpřnice-16_0580-n?x=-283&y=354&w=1351&h=508).

² Do učitelské penze odešel Václav Hauer na vlastní žádost v roce 1926, správu Zemského archivu slezského vykonával do konce prosince 1934. Václav FICEK, *Václav Hauer*, Slezský sborník 43, 1945, s. 61.

³ Do Opavy přišel Václav Hauer na podzim 1888. Cesta západočeského rodáka z Křimic u Plzně do Opavy však byla poněkud křivolaká. Po vychození obecné školy v Křimicích a maturitě na vyšším reálném gymnáziu v Plzni (1881) dosáhl Václav Hauer na konci června 1887 absolvováním filozofické fakulty Karlovy univerzity v Praze způsobilost vyučovat latinu a řečtinu na nižším a češtinu na vyšším gymnáziu. Učitelská praxe na různých typech škol (obecná dvoutrídni škola ve Stěnovicích a dívčí měšťanská škola v Rokycanech) jej přivedla na soukromé české nižší gymnázium v Uherském Hradišti, odkud byl dekretem Ústřední Matice školské ze 7. září 1888 přeložen na opavské gymnázium, kde působil do roku 1926. V. FICEK, *Václav Hauer*, s. 60–61.

⁴ Bývalý Hauerův žák a poslední ředitel českého gymnázia v Opavě Ludvík Novák ve svém obsáhlém dopise učitelů a pozdějšímu kolegovi o vlastním odchodu z Opavy napsal: „*Já sám jsem jako věrný Slezan chtěl navždy zůstat i zemřít ve Slezsku, jen pro český lid ve Slezsku pracovat. Ale ironií osudu se stalo, že Vy roku z Království (miněny Čechy) Jste nyní zůstal ve Slezsku, kdežto já – rodilý Slezan, jsem zakotvil, nevím na jak dlouho v Čechách*“. Zemský archiv v Opavě (dále ZAO), Václav Hauer 1867–1942, kart. č. 2, inv. č. 107, dopis Ludvíka Nováka ze dne 15. února 1940.

⁵ JUDr. Karel Dienelt Václavu Hauerovi: „*Prožil jsem s Vámi v Opavě 45 roků svého života. Ve své samotě a prázdnotě žiju jen vzpomínkami na minulost. A jest přirozeno, že moje vzpomínky z velké části týkají se oněch 45 roků, které jsem strávil v Opavě. Zůstalo Vás tam asi málo?*“ ZAO, Václav Hauer 1867–1942, kart. č. 1, inv. č. 29, dopis Karla Dienelta ze dne 19. února 1940, nebo František Drahný, ředitel Masarykovy státní vyšší hospodářské školy v Opavě: „*Jak bychom při vzpomínání na Opavu neměli myslet na Vás, který*

ředitel českého gymnázia a profesor ve výslužbě Josef Fürst svému někdejšímu kolegovi na konci února 1940 napsal, že „každý z Opaváků tvrdil, že jste ráčil opustiti město, jeden tvrdil, že Jste se přestěhovali do Valašského Meziříčí. Všechno moje pátrání zůstalo marné; až dnes mi napsal kolega Kučera, že Jste stále v Opavě...“⁶

Václav Hauer o odchodu z Opavy nikdy neuvažoval, ba právě naopak.⁷ S neskrývanou hrdoostí odbojného Slezana proto pozorně poslouchal poslední rozhlasový projev prezidenta republiky Edvarda Beneše před jeho vynuceným odchodem z republiky a souhlasně při něm pokyvoval hlavou.⁸ Prezidentova výzva, aby inteligence neopouštěla prostý lid a bránila své pozice před uzurpátory, dojímalá Václava Hauera k slzám. S prezidentovými slovy že „...vlast Čechů a Slováků je opravdu v nebezpečí a byla by v nebezpečí větším, kdybychom v této chvíli nestáli všichni navzájem při sobě, ve svornosti, v jednotě a plné mravní síle sobě navzájem oddaných lidí...“⁹ Václav Hauer plně souhlasil a v duchu své předchozí činnosti věřil, že v době ohrožení republiky je potřeba odložit všechny rozmišky stranou a spojit síly ke společné práci pro vlast.

Od rozhodnutí zůstat v Opavě neodradil Václava Hauera ani fakt, že tím ztratil možnost svobodně se setkávat se svými syny, snachami, vnoučaty a dalšími rodinnými příslušníky a příbuznými¹⁰, kteří v té době bydleli v Bohumíně, Moravské Ostravě a na dalších místech rozestých po celém protektorátu. Návštěva stárnoucího muže, jehož osmdesáté narozeniny se kvapem blížily, se pro rodinu stala neřešitelným problémem. Například od snachy Anny Hauerové se na počátku února 1940 Václav Hauer dozvěděl, že již třikrát žádala s dcerami o propustku k jeho návštěvě, ani jednou jí však nebylo ze strany protektorátních úřadů vyhověno.¹¹ Hauerovy ostravské vnučky Lili a Nina si proto dědečka v době oslav jeho osmdesátých narozenin, které připadly na 17. únor 1940, připomenuly pouze na fotografii zveřejněné při té příležitosti v českých novinách¹²

Jste celý život zasvětili poctivé práci pro náš český lid na Opavsku! Obdivujeme Vás, že Jste setrval na místě svého působení a věříme, že se ve zdraví dožijete ještě šťastnějších dnů“. ZAO, Václav Hauer 1867–1942, kart č. 1, inv. č. 32, dopis Františka Drahného ze dne 16. února 1940.

⁶ ZAO, Václav Hauer 1867–1942, kart č. 1, inv. č. 40., dopis Josefa Fürsta ze dne 26. února 1940.

⁷ Po ukončení aktivní učitelské kariéry uvažoval Václav Hauer o svém návratu do rodných Čech, o čemž svědčí výpověď Hauerova žáka Ludvíka Nováka z února 1940: „Pamatuji si ještě, jak Jste se kdysi s námi loučil, že asi odejdete do Čech, a jak Jste po prázdninách opět před námi radostně sděloval, že Jste zůstal zachován Slezsku a práci pro ně. Ten okamžik se mi pevně vryl do mysli..První dni po tom neštěstí Jste prožíval vlastně s námi ve Valašském Meziříčí, pokud si pamatuji. Myslel jsem, že tam zůstanete. Ale rozhodl Jste se jinak-pro svůj starý i nový domov, pod stejným krovem.“ ZAO, Václav Hauer 1867–1942, kart č. 2, inv. č. 107, dopis Ludvíka Nováka ze dne 15. února 1940.

⁸ Projev vysílaný na vlnách Československého rozhlasu 5. října 1938.

⁹ Přepis prezidentova rozhlasového projevu na: <http://www.fronta.cz/dokument/edvard-benes-posledni-rozhlasovy-projev-5-rijna-1938>.

¹⁰ Například neteř Julie Schwarzkopfová ze Sušice na Šumavě si ve svém psaní ze 14. února 1940 postýskla: „Vzpomínám na Vás tak často a věřte, že naše nejrůznější přání by bylo, kdybyste byli mezi námi. Případá mi, že teď jste ještě více vzdáleni a u nás je přece jen u nás. Proděláváme teď všichni hrozně starosti, ale jsme v houfů mezi sebou a vy tak sami od nás vzdáleni.“ ZAO, Václav Hauer 1867–1942, kart č.1, inv. č. 15, dopis Julie Schwarzkopfové ze dne 14. února 1940.

¹¹ O propustce se ve svém dopise zmínila také vnučka Lili. „Je nám líto, že nemůžeme Tvé narozeniny oslavit všichni společně. Ačkoliv jsme byly už i na Landrátě, propustku nemůžeme dostat.“ ZAO, Václav Hauer 1867–1942, kart č.1, inv. č. 14, dopisy Anny Hauerové a dětí ze dne 16. února 1940.

¹² Článek s fotografií u příležitosti 80. narozenin otiskl Polední deník (středa 14.2.1940, s. 1) a Moravsko-slezský deník (sobota 17.2.1940, s. 4).

a díky několika málo retrospektivním vzpomínkám žáků a studentů otištěných v památkovním opavského gymnázia.¹³

Vznik okleštěného Protektorátu Čechy a Morava a zuřící boje druhé světové války navozovaly u Václava Hauera odříznutého a izolovaného od rodiny pocity deprese. Přestože neměl v povaze se vzdávat a stejně jako mnozí jeho přátelé věřil v brzkou porážku Říše, každodenní život v nejistotě jej děsil. V tichém souhlasu s neteří Ellou Brunclíkovou si přál „více klidu než jej máme nyní v těch rozbourěných vodách plných nejistoty“¹⁴ a společně se Svatoplukem Jarošem a dalšími krajany v tom koutku na světě nejdražším v rozkošné rovině pod Hrabyní věřil, že nebylo „co svět světem stojí noci, aby nevěželo jitro, nebylo bouře, aby se opět neukázalo modré nebe, nebylo zimy, aby nevykvetly sněženky a petrklíče. Ani dnešní válka nebude věčná.“¹⁵

Jako celoživotně zapálený pedagog se Václav Hauer nedokázal smířit zejména s uzavřením vysokých škol od podzimu 1939. V uplynulých desetiletích připravoval ke studiu nadějně studenty, u kterých věřil, že se jednou vrátí zpět do Slezska a pomohou zvýšit jeho politickou, hospodářskou, sociální, ale především kulturní úroveň. A byli to především studenti, kteří na svého oblíbeného pedagoga v době jeho kulatého výročí vzpomínali „...jako na dobrého člověka a skvělého pedagoga...“¹⁶, který jim „postavil pod nohy pevný kámen, pevný základ, na němž se mohli rozkročit“¹⁷, a který jim se „zápalem vštěpoval lásku k české knize, k české řeči, k české vlasti i k českým dějinám.“¹⁸ Také bývalý Hauerův student doktor Hýbner ve svém dopise slovuťnému panu profesorovi zavzpomínal na čas malin nezralých a zafilozofoval nad trpělivostí, kterou se svými studenty Václav Hauer co by pedagog měl a popsal, oč mu v jeho vztahu ke studentům vlastně šlo: „...Vím, že to bylo Vaší snahou nejen, abyste do nás vnutil učebnou látku dle předepsané osnovy, ale snažil Jste se poctivě, byste nám otevřel mozek, naučil nás logicky a v každém směru rozumně myslet, byste rozšířil náš, tehdy ještě velmi omezený obzor, byste vychoval v nás dobré, pevné a spolehlivé povahy, lidi uvědomělé s národní hrdostí a ušlechtilého srdce. Je tragickým osudem snad všech učitelů, že bývají svými žáky správně hodnoceni teprve později, když žáci už přestanou býti žáky a stanou se zralými muži, zkušenými životem. Ale na tomto údělu je přece jen potěšitelné, že na učitele, který měl poctivou snahu a dovedl zasít dobré zrno do mladé duše a srdce, nezapomínáme po celý život...“¹⁹

Příležitostné schůzky s přáteli, kterých stále ubývalo, a poslech zahraničního rozhlasu nedokázaly Václavu Hauerovi nahradit lidské i profesní vakuum, které se kolem něj v období války po společensky rušném životě rozprostřelo. Ze zemského archivu, který

¹³ ZAO, Václav Hauer 1867–1942, kart č. 1, inv. č. 14, dopisy Anny Hauerové a děti ze dne 16. února 1940 (míněn je pravděpodobně sborník Padesát let českého gymnázia v Opavě 1883–1933 vydaný v Opavě 1933).

¹⁴ ZAO, Václav Hauer 1867–1942, kart č. 1, inv. č. 11, dopis Elly Brunclíkové ze dne 27. února 1940.

¹⁵ ZAO, Václav Hauer 1867–1942, kart č. 1, inv. č. 60, dopis Svatopluka Jaroše ze dne 15. února 1940.

¹⁶ ZAO, Václav Hauer 1867–1942, kart č. 1, inv. č. 57, dopis A. Hýbnera ze dne 16. února 1940; v podobném duchu vzpomínal na Václava Haueru také Ludvík Novák, jeho žák a poslední profesor českého opavského gymnázia: „K Vám, vážený pane profesore-citli jsme my všichni žáci úctu, budil Jste v nás obdiv a byl jste nám zářným příkladem pravého, charakterního muže.“ ZAO, Václav Hauer 1867–1942, kart č. 2, inv. č. 107, dopis Ludvíka Nováka ze dne 15. února 1940.

¹⁷ ZAO, Václav Hauer 1867–1942, kart č. 1, inv. č. 60, dopis Svatopluka Jaroše ze dne 15. února 1940.

¹⁸ ZAO, Václav Hauer 1867–1942, kart č. 1, inv. č. 99, dopis Františka Moslera ze dne 23. února 1940.

¹⁹ ZAO, Václav Hauer 1867–1942, kart č. 1, inv. č. 57, dopis A. Hýbnera ze dne 16. února 1940.

byl přetvořen v Říšský archiv pro opavský vládní obvod, ve kterém strávil zanícený historik ve funkci správce závěr svého profesního života, po něm sice čas od času požadovali informace objasňující chod instituce nebo zprávy o materiálu v ní uloženém, Václav Hauer se však ve svých odpovědích omezoval pouze na krátké relace, přičemž důležitosti si ponechával pro sebe a říšské i okupační správě mnohé z požadovaného úmyslně tajil.²⁰

Znásilňování historické vědy a pozastavení slibného rozvoje vědecké činnosti nenechávaly Václava Hauera chladným. Proti zlovůli nacistického režimu však již neměl sílu ani prostředky bojovat. Dlouholetý pracovník Matice opavské²¹ a redaktor jejího Věstníku²² se jen těžko smířoval s pasivním přístupem mnohých příslušníků nastupující vědecké generace. Stále častěji se proto vracel do minulosti a vzpomínal na dobu edičního rozkvětu ve Slezsku za doby jeho působení v Matici a těšil se ze slov bývalých spolupracovníků. Jako balzám na duši proto na něj jistě zapůsobila hřejivá slova ředitele knihtiskárny Slezská Grafie Františka Ambrože, který ve své gratulaci ke kolegovým osmdesátinám připomněl, že *„Hlavně my staří, kteří měli to štěstí s Vámi pracovat při založení matičního podniku, vzpomínáme při této příležitosti na Vás jako svého zastávce, ku kterému jsme měli co největší důvěru a právě pro tuto jsme se často na Vás obraceli v jistotě, že budeme oslyšeni. Za to všechno, slovutný pane profesore přijměte náš nejsrdčejší dík a ubezpečujeme Vás, že často vzpomínáme na Vás. Uplynulo téměř 30 let, co Jste zasedal v kuratoriu Maticí tiskárny, která prodělala mnoho obměn ve prospěch národa, a z malého tehdy podniku vyrostl závod mohutný, prospívající nejenom oblasti slezské k utvrzení národního vědomí, ale i do Čech a Moravy svými výrobky hrdě hlásal, že v Opavě žijí slezští lidé, na které bylo a je spolehnutí. Sám vzpomínám na radostnou práci s Vámi v roce 1905, kdy byla vydána první Slezská čítanka, a mnohé jiné vzpomínky táhnou duši. Co tu práce bylo s Vámi vykonáno při vydávání Věstníku Matice Opavské a nebylo snad jedné věci vydané tiskem, kde byste nebyl přispěl buď radou anebo vlastní prací. Můžete tedy s radostí pohlížeti na vykonané dílo, a byť by i poslední události zachnuřily na čas oblohu, budiž Vám uspokojením, že Vaše práce nebyla nadarmo a že Jste vychoval celé generace uvědomělých lidí, kteří ani dnes nesklánějí hlavy. Prosim, velevážený pane profesore, abyste přijal projev naší oddanosti, a přejeme Vám ještě dlouhá léta naplněná zdravím, abyste se dočkal nového východu slunce ozářujícího vše, co nám je nejdražší.“*²³

Oslava-neoslava 80. narozenin v únoru 1940 přiměla Václava Hauera k rekapitulaci jeho celoživotního díla a snažení. Hrdý, přímý a v hodnocení nekompromisní profesor, který se během své dlouholeté pedagogické dráhy odmítal jakýmkoliv způsobem hrbít,

²⁰ Správu Zemského archivu slezského vykonával Václav Hauer z pověření Zemské správní komise pro Slezsko v období od 1. června 1921 do 31. prosince 1934. V. FICEK, *Václav Hauer*, s. 61.

²¹ Krátce po svém příchodu do Opavy se Václav Hauer zapojil do místního spolkového života. Stal se členem téměř všech opavských spolků, aktivně působil zejména v Sokole a ve Spolku pro zakládání knihoven. V Matici opavské pracoval nejprve jako knihovník, v pozdějších letech (1904–1912 a 1918–1919) se stal také jejím předsedou. V. FICEK, *Václav Hauer*, s. 64.

²² Svou hlavní pozornost v Matici soustředil zejména, nejprve ve spolupráci s Antonínem Karáskem a Robertem Parmou, a později sám, na redakci Věstníku. Během několika málo let se mu podařilo rozšířit obsahovou bohatost příspěvků a získal ke spolupráci řadu regionálních přispěvatelů z řad historiků, spisovatelů a buditelů (např. Josef Pospíšil, Petr Tesař ad.). V. FICEK, *Václav Hauer*, s. 65.

²³ ZAO, Václav Hauer 1867–1942, kart. č. 1, inv.č. 17, dopis Františka Ambrože ze dne 16. února 1940.

byl na konci své životní pouti jakožto národovec do morku kostí konfrontován se soudobou realitou ztročení českého národa německými utlačovateli. Při pročítání četných gratulací a drobných vzpomenuť v tisku se dozajista zamýšlel nad faktem, zda a do jaké míry měla jeho buditelská práce smysl. Pocit jistoty, „že *pocitivě pracoval na národa roli dědičné*“²⁴ získal především z upřímných vyznání svých kolegů a žáků. Za všechny mluví slova kolegy Václava Hobzíka z 15. února 1940: „*Slovutný pane profesore! V těchto dnech na Vás vzpomínají přemnozí s neobyčejnou láskou a s opravdovou vděčností a proto dovoluji, abych se k nim připojil. Podnětem všem nám je Vaše vzácné životní jubileum, dožití se 80. roků, k němuž všichni přinášíme nejvřelejší blahopřání a též prosíme Všemohoucího, aby Vás nám zachoval po mnohá léta v plné svěžesti a v naprosté spokojenosti i dopřál Vám dočkat se lepšího příští, za všechno, co Jste vykonal pro opomíjené Slezsko a jeho lid. Vždyť již Vaše obětování se tomuto kraji a jeho potřebám, čemuž Jste zůstal věren i v dobách zlých, zasluhuje největšího uznání a je též jedinečným vzorem všem jiným, vedle Vaší rozsáhlé a nezištné práce v mnoha směrech. Nesčetné množství Vašich žáků má vděčně v paměti svého vynikajícího učitele a otcovského ochránitele z dob matičního i státního gymnásia, kde tamní poměry byly vždy odlišné a velmi svízelné. S neobyčejným úsilím věnoval Jste se bádání o minulosti Slezska, zejména jako zemský archivář, a jeho výsledky odevzdal k poučení, k posilnění i zvýšení národního sebevědomí dalších generací, o čemž svědčí mnoho Vašich prací ve Věstníku Matice opavské, takže doba jeho 25-letého pořadatelsví je skutečnou epochou ve slezských kulturních poměrech, jak bylo všeobecně uznáno. Zvláštních a neocenitelných zásluh Jste si získal v Matici opavské, kde Vaše pilné ruce a čínorodý organizační talent uskutečnily mnoho přednášek v Opavě i jinde, vydávání knih Dějepisná čítanka, Matiční knihovnička a jiných, otevírání škol mateřských, obecných i měšťanských, otevření tiskárny v Opavě a to př. zdo-lávání neobyčejných překážek, což může zhodnotiti jen ten, kdo znal prostředí a spolupracoval. Proto také Vám neskonale děkujeme i jako Vaši pokračovatelé, neboť zanechal Jste nám pevné základy a osvědčené cesty v díle, na němž jsme mohli pokračovati za mnohem příznivějších okolností.*“²⁵

Všeobecné připomenutí výročí pověstných osmi křížků Václava Hauera jistě potěšilo, jeho srdce však již bylo v důsledku všeho prožitého natolik zlomené a unavené, že se již nedokázalo naplno radovat. Tolik proklamované lepší časy a šťastnější budoucnost se zdály být v nedohlednu a situace doma i v zahraničí se nelepšila. Zaměstnán péčí o těžce nemocnou manželku Růženu nacházel dávno penzionovaný historik radost pouze v četbě a pravidelném kouření čibuku, tj. dýmky či fajfky.

Život Václava Hauera vyhasl 6. prosince 1942²⁶ v důsledku přechozené chřipky a následně prodělaného zápalu plic. Zpráva o úmrtí věhlasného pedagoga byla z podnětu říšských úřadů tajena, stejně jako datum posledního rozloučení, kterého se směla zúčastnit pouze hrstka rodinných přátel a známých. Po smrti Růženy Hauerové, která svého manžela následovala o pouhých šest dní později, jejich poklidný rodinný dům na Kopečného ulici č. 41 v Opavě definitivně osiřel. Odchodem profesora Hauera přišlo Slezsko a jednoho ze svých nejhorlivějších buditelů.

²⁴ ZAO, Václav Hauer 1867–1942, kart č. 2, inv. č. 107, dopis Ludvíka Nováka ze dne 15. února 1940.

²⁵ ZAO, Václav Hauer 1867–1942, kart č. 1, inv. č. 47, dopis Václava Hobzíka ze dne 15. února 1940.

²⁶ Datum úmrtí Václava Hauera ověřeno matričním záznamem.

RECENZE a ZPRÁVY O LITERATUŘE

David PINDUR – Jan AL SAHEB a kol., *Malenovice. Minulost a současnost obce pod Lysou Horou, Malenovice: Obec Malenovice 2014, 600 s.*
ISBN 978-80-260-6568-5

Obsáhlé zpracování svých dějin dostala do vlnku v uplynulých letech řada obcí v regionu Slezska a severní Moravy, přesto jen málokteré z nich si zaslouží tak pozitivní hodnocení jako nedávno vydaná monografie věnující se beskydským Malenovicím. Je dílem několikaletého úsilí kolektivu autorů v čele s Davidem Pindurem a Janem Al Sahebem, historiky Muzea Těšínska.

Malenovice se odborného zmapování své minulosti dočkaly poprvé. Je nutné ocenit, že se obecní představitelé rozhodli pustit do tohoto úkolu a věnovat mu náležitou pozornost, včetně té finanční. Správnou se také ukázala volba hlavních autorů knihy. Dvojice David Pindur a Jan Al Saheb, přestože náleží k mladší generaci historiků, již má za sebou bohaté zkušenosti z výzkumů raně-novověkých dějin Těšínska. Navíc se oba autoři společně podíleli už na několika monografiích věnujících se historii obcí z regionu Těšínska a Beskyd, včetně dějin Frýdlantu nad Ostravicí a jeho nynějších městských částí Lubna a Nové Vsi, těsně s Malenovicemi sousedících.

Ves Malenovice na úbočí Lysé hory na slezsko-moravském pomezí vznikla nedlouho před třicetiletou válkou v souvislosti s hospodářským rozvojem frýdeckého panství, který podněcoval jeho tehdejší majitel Jan Bruntálský z Vrbna. Počátky vsi jsou spjaty s tzv. pasekářskou a valašskou kolonizací. O tomto fenoménu a o frýdeckém panství stručně pojednal Jan Al Saheb. Až do zrušení poddanství v polovině 19. století sdílely Malenovice osudy frýdeckého dominia. David Pindur, který zpracoval první staletí dějin obce, se věnoval nejen místním osedlým, ale také Valachům žijícím ve zdejší lokalitě či fenoménu zbojnictví. Popsal poddanská povstání, počátky školství, těžbu železné rudy a kamene, založení sklárny. Bohatě znalosti raně novověkých církevních dějin Těšínska zužitkoval v pasážích o náboženském životě místních věřících, katolické duchovní správě a prvních malenovických evangelicích.

David Pindur se ujal rovněž zpracování historického vývoje obce v letech 1848–1918, v němž jednak pokračoval v tématech započatých v předešlé kapitole, ale současně se mu také podařilo zachytit fenomény typické pro modernizující se občanskou společnost, například živnostenské podnikání, počátky turistiky pod Lysou horou či zakládání spolků.

Na líčení moderních a nejnovějších dějin od vzniku Československé republiky přes dobu nacistické okupace a čtyři desetiletí komunistické totality až po polistopadový vývoj se podílela autorská dvojice Pindur – Al Saheb společně. V rámci jednotlivých kapitol zvolili standardní členění, kdy je nejprve popisována správa obce a její představitelé, poté následuje charakteristika hospodářských a sociálních poměrů, výstavby v obci, veřejného dění, školství a náboženských poměrů. Nalezneme zde rovněž pasáže o kriminálních deliktech či rozmarech přírody, která lákala a dodnes přitahuje do hor v okolí Malenovic tisíce vyznavačů turistiky. Autoři fenomén turismu a rekreace pod Lysou horou v knize neopomněli. Své líčení historie Malenovic posléze nezakončili sametovou revolucí 1989, nýbrž dovedli je v podstatě až do současnosti. Zpracování historicky nejmladších desetiletí bývá ošidné s ohledem na minimální časový odstup od popisovaných událostí a charakter dostupných informačních zdrojů. Autoři si však byli těchto úskalí vědomi, a tak se zaměřili především na faktografické údaje. Není to však na úkor čtivosti, kapitola svým rozsahem a strukturou plynule navazuje na líčení předešlých období.

Přírodní poměry v Malenovicích a okolí v úvodu knihy pregnantně charakterizoval v regionu působící přírodovědec a ekolog Jiří Kristian. Obecní symboliku od nejstaršího známého otisku pečetiho typáře z roku 1700 až po současný znak a prapor obce popsal přední tuzemský odborník v oblasti heraldiky a sfragistiky Karel Müller, ředitel Zemského archivu v Opavě.

Tvůrcům knihy se podařilo nalézt vhodnou rovnováhu mezi odborně kvalitním historickým výkladem a přitažlivostí a čtivostí knihy pro širší veřejnost. Peripetie místních dějin zasazují do kontextu širších celků (farnost, sbor, panství) a běhu „velkých“ dějin. Kniha obsahuje poznámkový aparát, který však byl s ohledem na to, že čtenáři nebudou pouze školeni odborníci z oblasti historických věd, ale především lidé z Malenovic, vhodně umístěn odděleně až do závěru knihy.

Obsahová kvalita knihy je podpořena vizuální stránkou. Slovem popisované osudy vesnice doprovází bohatý obrazový materiál v podobě černobílých i barevných fotografií a reprodukcí map a archivních dokumentů. Jen stěží lze v knize nalézt stranu, na které by nebyl alespoň jeden obrazový dokument. Vysokou

úroveň výpravne knihy dokreslují i podrobné rejstříky (jmenný a místní) či anglické resumé, které v okruhu monografií o dějinách obcí rozhodně není běžným standardem.

Přestože bychom v knize našli určité marginální nedostatky, můžeme ji považovat za příklad vzorového zpracování obecních dějin. Ukazuje, že se i zdánlivě „obyčejná“ podhorská vesnice na slezsko-moravském pomezí vyznačuje poutavými dějinami s řadou lidských příběhů.

Martin Sosna

František KOLÁŘ – Dalibor PRIX – Michal ZEZULA a kol., *Krnov. Historie. Archeologie*, Ostrava: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Ostravě, 2015, 407 s. ISBN 978-80-85034-84-4

Podľa strohého názvu by sa mohlo zdať, že sa jedná o zborník odborných štúdií určený špecialistom z vedeckých odborov uvedených v názve, ako aj pracovníkom v oblasti pamiatkovej starostlivosti. Už táto skutočnosť, berúc do úvahy erudovanosť autorov a bohatý obsah textov, by spĺňala zmysel vydania. Editorom – Františkovi Kolářovi, Daliborovi Prixovi a Michalovi Zezulovi – sa podarilo v spolupráci s kolektívom autorov vytvoriť ucelené dielo, archeologicko-historickú monografiu mesta, ktorá je zaujímavá nielen pre odborného čitateľa, ale aj pre širšiu verejnosť, zaujímajúcu sa o dejiny Krnova, či regiónu.

Príbeh mesta podľa historických prameňov od stredoveku (D. Prix), cez vlády Hohenzollernov a Lichtensteinov, až po modernú dobu (A. Michl-Bernard, I. Korbelářová), dopĺňajú kapitoly podľa výpovedí archeologických nálezov (S. Bříza, F. Kolář, M. Zezula) a pamiatkových objektov (R. Rosová, H. Pavelková). Exkurzia po jednotlivých uliciach, námestiach a pamätihodnostiach (kostoloch, mestskom opevnení, renesančných domoch (O. Haničák), s dokumentáciou ich vývoja, je spracovaná detailne, a v kombinácii s bohatým obrazovým materiálom je stále pútavá. Množstvo obrazového materiálu ku všetkým kapitolám vytvára z publikácie komplexné dielo. Obrazový katalóg nálezov podľa rôznych oblastí od mincí (J. Militký), cez kovy a kožu (M. Kiecoň), sklo (H. Sedláčková), militária (P. Žakovský), až po zvony farského kostola sv. Martina (J. Lednický) dopĺňa kolekciu.

Ak sú v poslednom období stále viac aktuálne otázky zodpovedania si vlastnej identity, či už na úrovni európskej, regionálnej, alebo miestnej, tak sú takéto odborné a ideologicky nezaťažené publikácie dôležitými príspevkami do diskusie. Hlavne v prípade mesta, ktoré v druhej polovici 20. storočia stratilo väčšinu svojich pôvodných obyvateľov, a teda aj identitu. Krnov, si aj vďaka veľmi vydatenej grafike, určite nájde cestu do mnohých knižníc, ale má hlavne potenciál v procese utvárania si väzby na mesto, cez poznanie (a pochopenie) časti jeho príbehu.

Igor Zmeták

Marek MIKA, *Górny Śląsk w dobie wojen husyckich. Przemysłidzi opawscy i raciborscy a rewolucja husycka*, Kraków: Avalon 2015, 153 s. ISBN 978-83-7730-165

Cílem předkládané knihy je postihnout a kriticky zhodnotit politiku opavských a ratibořských Přemyslovců během neklidné doby husitských válek. Zvolené téma je nepochybně nosné, ačkoliv s autorovým výrokem, že nebylo dosud zpracováno, je třeba polemizovat.¹ Kromě celé řady dílčích studií na toto téma, byla otázka mocenských strategií opavských a ratibořských Přemyslovců v nedávné době kriticky zhodnocena Martinem Čapským v rámci syntézy dějin Slezska.²

Vzhledem k tématu je poměrně úzký svazek rozdělen do několika přehledných celků. Celou třetinu práce zabírá výklad věnovaný genezi opavského a ratibořského knížectví a dále pak přehledové shrnutí dějin husitství od upálení Mistra Jana Husa až po bitvu u Lipan. Následuje samotné jádro práce, které autor poněkud nešťastně rozdělil do dvou celků – husitské války pohledem opavské větve rodu a totéž z pohledu ratibořských knížat. Celou práci uzavírá velmi zajímavá kapitola zabývající se pamětí na husitské války v oblasti Ratibořska (Ratiboř, Rybník, Pštína).

Výklad věnovaný opavské větvi začíná autor opisem říšského sněmu ve Vratislavi, kde byla vyhlášena první křížová výprava proti heretickým Čechům. Říšského sjezdu se také účastnili představitelé obou větvi slezských Přemyslovců, Přemek Opavský a Jan II. Železný. Je všeobecně známo, že kruciáty proti husitům

¹ Viz M. MIKA, s. 12.

² Srovnej Martin ČAPSKÝ, *Slezsko v pozdním středověku (do roku 1490)*, In. Zdeněk Jirásek a kol., *Slezsko v dějinách českého státu I*, Praha 2012, s. 335–338 a 338–345.

se účastnil opavský kníže Přemek a autorův text tak logicky pokračuje popisem neúspěšné výpravy. Následuje přehled dění na moravsko-slezském pomezí ve dvacátých letech 15. století s důrazem na osobnost opavského knížete.

S postupným narůstáním husitské hrozby, která se v druhé polovině dvacátých let začala úzce dotýkat území samotného Slezska, souvisí snaha místních zeměpánů nalézt účinný způsob obrany vůči útočícím polním vojskům. Nedílnou součástí této snahy je v historiografii dosud propíraný sněm v Grodkově. Na základě rozboru kronikářského díla Bartoloměje Sculteta se autor přiklání k dataci sněmu do roku 1427, na což již dříve upozornili Mateusz Goliński a Martin Čapský.

Neúčinnost grodkovských ustanovení se projevila hned následujícího roku, jak poznamenává sám autor, když polní vojska vedená Prokopem Holým vpadla do Horního Slezska a mimo jiné oblehla Hradec, bráněný Václavem II., synem Přemka Opavského. Syn opavského knížete tváří v tvář husitům pochopil, že nemá naději se ubránit a raději vyjednal s husitskými vojsky příměří. Marek Mika v tomto případě představil kontroverzní tezi, podle které mladý opavský kníže přijal čtyři artikuly a cituji „*zawarl z napastnikami sojusz wojskowy*“¹ Bohužel se nedochovala listina o příměří, ale v historiografii dosud panovala shoda, že se jednalo čistě o příměří. Nemáme žádné doklady o tom, že by pán Hradce přijal čtyři artikuly, tedy se ztotožnil s kališnickou věroukou, případně, že by jakkoliv podpořil husitská vojska. Paradoxně se v tomto případě autor odvolává na studii Dalibora Prixe, který ovšem zdůraznil, že příměří uzavřené Václavem II. bylo čistě příměří a husité se spokojili s neutralizací mladého opavského knížete.²

Po vylíčení bojů na Opavsku autor sleduje dále postup výpravy hlouběji na území Horního Slezska, včetně dobytí Horního Hlohova (Głogówek). Marek Mika na základě úvah Zbigniewa Bereszynského spekuluje o tom, zda byl Horní Hlohov opravdu vyplněn a odvolává se na údajné dohody mezi husity a pánem Horního Hlohova Bolkem V. Opolským. Autorův výklad bohužel obsahuje celou řadu nepřesností, které jej vedou k nesprávným závěrům. Předně, z relací dobových kronikářů je evidentní, že Horní Hlohov vyplněn byl a Bolek V. vzápětí uzavřel s polními vojsky příměří. Podobně jako v případě Václava Opavského dobové prameny mluví pouze o uzavření příměří, nikoli o přestupu na husitskou stranu, jak se domnívá autor.³ Jak je patrné z dochovaných pramenů dědic opolského knížectví se k husitům přidal až v roce 1430.⁴ Ačkoliv autor zná a pracuje se studií Macieje Woźného, který kriticky zhodnotil otázku Bolkova zapojení do husitských válek, v tomto případě se z neznámých důvodů rozhodl ji nevyužít a opakuje omyly tradované v historiografii. Podobně je tomu v případě františkánského kláštera v Horním Hlohově, kde navzdory tomu, že má relevantní literaturu, se domnívá, že klášter zničil Bolek V., aby mohl zabrat její statky. Ani pro toto tvrzení neexistuje v pramenech žádný relevantní doklad a moderní historiografie opakovaně upozornila na skutečnost, že klášter byl zničen během dobývání města.⁵ Díky těmto závěrům autor konstruuje tezi, podle které byli opavští Přemyslovci od roku 1428 v neustálém ohrožení ze strany husitského spojení Bolka V.⁶

Kapitolu věnovanou opavským Přemyslovcům autor zakončuje líčením velkého husitského tažení z počátku třicátých let. Na základě chybné interpretace literatury dochází k závěru, že oslabený Přemek Opavský v důsledku husitského tlaku přijal čtyři artikuly. Autor bohužel nezná listinu příměří, kterou publikoval již František Palacký v šestém dílu Archivu českého a vychází tak především ze starší literatury.⁷ V samotném textu listiny stojí pouze, že se Přemek zavázal k přijetí čtyř artikulů do roku ode dne podepsání smlouvy. Pokud by se tak nestalo, musel by opavský Přemyslovec zaplatit smluvně dohodnutou pokutu. Martin Čapský v biografii opavského knížete upozornil na skutečnost, že se tak nikdy nestalo a Přemek raději zaplatit část dohodnuté pokuty.⁸

Následuje výklad věnovaný ratibořské větvi Přemyslovců. Bohužel, díky zvolené struktuře se autor nevyhnul častému opakování zejména obecných událostí, které již byly řečeny v předchozí kapitole. Velký prostor věnuje zajetí husitských posílů Janem II. Železným, který byl znám svým nesmířitelným postojem

¹ M. MIKA, s. 62.

² Dalibor PRIX, *Vévoda Václav II. Opavský a Hlubčický. Ve stínu otce, husitů a bezvládl I.*, Časopis Slezského zemského muzea – B 48, 1999, s. 152–192.

³ M. MIKA, s. 66.

⁴ Srovnej např. *Scriptores rerum silesiacarum oder Sammlung schlesischer Geschichtschreiber*, Bd. 6, ed. Colmar GRÜNHAGEN, Breslau 1871, č. 125, s. 96.

⁵ Naposledy Dariusz KARCZEWSKI, *Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów*, Kraków 2013, s. 213–214. Případně Gabriela WAŚ, *Franczyskanie-obszernicy na Śląsku w średniowieczu*, In: Bernardyni na Śląsku w późnym średniowieczu, red. Jakub Kostowski, Wrocław 2005, s. 21–51.

⁶ M. MIKA, op. cit., s. 72.

⁷ *Archiv český čili písemné památky české i moravské VI.*, ed. František PALACKÝ, Praha 1872, s. 425–428.

⁸ Martin ČAPSKÝ, *Vévoda Přemek Opavský. Ve službách posledních Lucemburků*, Brno – Opava 2005, s. 290 a 296.

k husitům. V souvislosti s výpravou polních vojsk z roku 1428 znovu opakuje výše uvedené omyly, zejména v případě Bolka V. Opolského. Jednou z nejpřínosnějších pasáží je popis bitvy u Rybníka z roku 1433, kdy Mikuláš Ratibořský porazil Bolka V. Opolského. Je nutno připomenout, že důkladný rozbor tohoto střetnutí předestřel již Colmar Grünhagen.¹ Marek Míka využil celou řadu dosud nepřiliš využívaných narativních pramenů, uložených v univerzitní knihovně vřatislavské univerzity a tamního archivu a na tomto základě vystavil realistickou rekonstrukci bitvy. Přesvědčivě vyvrátil také chybný údaj slezského kronikáře Sigmunda Rosice, který uvedl, že se bitva odehrála u dolnoslezské Třebnice (Trzebnica), což přejala řada moderních badatelů.

Poslední kapitola se zabývá pamětí na husitské války v lokální paměti Ratibořska. Autor využil celou řadu pověstí spjatých s českými heretiky, které kriticky zhodnotil. Kromě lidových pověstí pracuje také s fyzickými připomínkami na husity, jako například s pomníkem umístěným na domnělém místě bitvy u Rybníka. Vzhledem k malému prostoru se jedná spíše o nastínění problematiky, které otevírá prostor dalšímu bádání.

Těžko se odpovídá na otázku, zda se autor dokázal vyrovnat s úvodním cílem knihy, tzn. představit politiku opavských a ratibořských Přemyslovců vůči husitům. Kromě závažných chyb, kterých se autor dopustil, mu lze vytknout také nedostatečnou práci s literaturou, která místy působí dojmem, že autor vytrhl celou řadu věcí z kontextu a bez toho aniž by je kriticky zhodnotil, je zařadil do své koncepce. I samotné vylíčení politiky slezských Přemyslovců se nese spíše v klasickém duchu politických dějin, kdy autor obšírně popisuje jednotlivá tažení, bitvy apod. Je škoda, že se Marek Míka nepokusil postihnout mocenské strategie opavsko-ratibořských Přemyslovců v širším kontextu protihusitského tábora. Autor rezignoval také na otázku, jaký vliv na politiku přemyslovských knížat mělo zapojení do klientských sítí uherského krále. Naopak je třeba ocenit autorův přínos týkající se bitvy u Rybníka, rozbor díla Bartoloměje Sculteta a zajímavé pasáže věnované paměti husitských válek v okolí Ratiboře.

David Radek

Irena KORBELÁŘOVÁ – Alexandr MICHL-BERNARD, *Přijímání k měšťanskému právu v Krnově (1522–1742). Katalog nově přijatých měšťanů – příspěvek k výzkumu sociálních strategií a mobility, Opava: Slezská univerzita v Opavě 2014, 122 s.*

ISBN 978-80-7510-111-2

V rámci projektů Výzkumného centra pro kulturní dějiny Slezska a střední Evropy vyšla kniha autorů Ireny Korbelařové a Alexandra Michl-Bernarda *Přijímání k měšťanskému právu v Krnově*. Kniha je kombinací využití bakalářské práce Alexandra Michl-Bernarda a společného úvodu obou autorů. Úvod knihy obecně pojednává o důvodech vzniku knihy, jejím zaměření a možnostech využití pro široké spektrum čtenářů, ale také o příčinách konkrétního časového vymezení knihy. Navazující kapitola je věnována krnovské měšťanské společnosti raného novověku, respektive spolu se středověkým kontextem politické příslušnosti města a nejímak než s dosavadní literaturou. Kategorizace je ovšem obecná, takže ji lze použít na většinu měst a konkrétně pro Krnov z ní příliš nevyplývá. To ale není případ další kapitoly, která analyzuje hlavní pramen edice, kterým je krnovská nejstarší měšťanská kniha, a to v kontextu s dalšími dochovanými knihami archivu města Krnova. Čtenář tak má ihned možnost zjistit, zda se k doplnění údajů z edice dá dopátrat dalších informací z jiných měšťanských knih či nikoliv. Důraz na rozbor je však samozřejmě kladen jen na hlavní pramen edice. Závěrečná a zároveň nejdelší kapitola úvodu pojednává o samotném procesu přijímání měšťanů v daném období v měšťanském prostředí obecně a následně se zaměřením na samotný Krnov. Autoři zde předkládají názory na tuto problematiku, pramennou základnu pro její zkoumání a úskalí, které tento výzkum přináší. Následný rozbor záznamů o udělení měšťanských práv v Krnově dokládá, že editovaný soupis je relativně úplný, co se týče počtu přijatých osob. Značnou nevýhodou je rozsah samotných zápisů o přijetí ve zvoleném časovém horizontu, kdy v určitém období bylo uvedeno jen jméno přijetého měšťana a v jiném i jeho sociální příslušnost a místo, odkud do Krnova přišel. Závěr kapitoly upřesňuje, že kniha si klade za cíl pouze editovat samotné zápisy, nikoliv je analyzovat obecně s využitím měšťanských řádů, které by mohly osvětlit konkrétní proces přijímání v Krnově, popřípadě konkrétně na některých případech.

Následná druhá část knihy, v podobě edice či katalogu, pochází z pera autora Alexandra Michl-Bernarda a sestává ze samotného soupisu, ediční poznámky a osobního rejstříku. Pro přepis textu byla zvolena transliterace, což je v tomto případě vítané a sám autor poukazuje na možné chyby vzniklé u osobních a místních jmen pokusem o transkripci. To sice může přinést problémy kupř. amatérským genealogům, kteří nemusí

¹ Colmar GRÜNHAGEN, *Die Hussitenkämpfe der Schleiser 1420–1435*, Breslau 1872, s. 248–249.

v transliterované podobě vždy zachytit podobnost s příjmením, které hledají, ale domnívám se, že z výše uvedeného důvodu jde o správnou cestu. Druhá část publikace logicky tvoří její většinu a má již jen suplement v podobě soupisu použitých pramenů a literatury a anglického resumé. Kniha bude jistě dobrým základem pro následné bádání procesů udělování měšťanských práv a je vhodným zpřístupněním důležitých informací pro širokou genealogickou společnost či zájemce o historii Krnova. Zda ji však autoři vhodně podtitulkem nazvali příspěvkem k výzkumu sociálních strategií a mobilit, je spíše otázkou, zvláště když v textu sami uvádí, že to nebylo jejich cílem. Ke splnění takového cíle je však kniha jistě dobrým začátkem a samozřejmě také návodem na další analýzu této problematiky pro případ Krnova vzhledem k výše uvedenému souvislostem a odkazům, které autoři čtenářům předkládají.

Jan Štěpán

Irena KORBELÁŘOVÁ, *Zamilované strašidlo a Milovaná šípková růže. Svathy na slezských knížecích dvorech v době raného baroka, Opava: Slezská univerzita v Opavě 2014, 240 s.*

ISBN 978-80-7510-115-0

Dějiny raně novověkého Slezska si v posledním desetiletí v české historiografii dobyly své pevné místo a ty tam jsou doby, kdy se česky píšící autoři tomuto tématu spíše vyhýbali. Dnes čeští historici a historičky pravidelně přispívají do mezinárodní diskuse k dějinám Slezska jak pořádáním vědeckých konferencí, tak vydáváním monografií a dílčích studií. Sympatické je, že se nezabývají jen dějinami české části Horního Slezska v předbělohorské době, jak tomu bylo ještě v 90. letech 20. století, ale že překročili hranice jak ve smyslu geografickém (zajímají se o další slezská knížectví, jejichž území dnes najdeme v Polsku), tak chronologickém (soustředí se na druhou polovinu 17. a 18. století). Stále je ale symptomatické, že se těmito dějinami nechávají uchvátit (snad s výjimkou historiků z Hradce Králové) zejména badatelé z moravsko-slezského pomezí a že jsou především spjati s univerzitami v Opavě, Ostravě či těšínským muzeem, abychom vyjmenovali aspoň ty nejvýznamnější instituce.¹ Na půdě Slezské univerzity v Opavě také působí autorka recenzované práce, která se dlouhodobě věnuje dějinám Slezska v raném novověku, Irena Korbělářová. Půdu k sepsání tohoto díla si připravila publikováním několika dílčích studií² a samozřejmě také výzkumem v polských knihovnách a archivech v Opolí, Vratislavi i ve Varšavě, kde nalezla nejen řadu archivních pramenů, ale i velmi hodnotných starých tisků.

Samotné téma práce je nutné vše přivítat, protože velká část sílesiakálního bádání se dosud soustřeďovala zejména na popsání politických a náboženských dějin a je pro něj také typická hojná genealogická produkce. To se sice nelze moc divit, protože Slezsko prostě nemá jednoduše popsatelné dějiny, vždyť habsburští panovníci zde vždy naráželi na zájmy dalších mocných rodů, které ovládaly jednotlivá knížectví, a těchto rodů není zrovna málo. Jen vyznat se v těchto rodech a jejich členech je – a to zvláště pokud pocházíte z Čech a nemáte se slezskými dějinami větší zkušenosti – nelehké. Na druhou stranu ale není možné se nadále pouze „utápět“ ve spletítech genealogických vazbách, protože historické bádání se výrazně diferencovalo a začalo si klást i další podstatné otázky. To vše si autorka práce uvědomuje, a proto zvolila výzkum svateb na knížecích dvorech ve Slezsku (jak zní podtitul práce). Je také hned jasné, že nemohla zpracovat všechny knížecí svatby, jež se udály v 17. století, že musela nutně vybrat příhodné příklady. Nakonec zvolila dva sňatky Jiřího III. Břežského, které se konaly v letech 1638 a 1660, a jejich rozbor a interpretaci zasadila do širšího kontextu jednak díky vlastnímu výzkumu (nalezla prameny k plánované svatbě Žofie Kateřiny Minsterbersko-Olešnické, jež se později stala první chotí Jiřího III.) a pak také díky stávající literatuře. V té totiž už některé sňatky slezských knížat popsány byly, takže si v případné nutnosti a nedostatku archivních pramenů mohla autorka pomoci analogií s jinými případy. Nutno dodat, že tak poměrně hodně činí.

Vlastní text si Irena Korbělářová rozdělila (kromě úvodu a závěru) na dvě základní části. V první seznamuje čtenáře se základními postavami své knihy, tj. Jiřím III. a jeho dvěma manželkami, již zmíněnou Žofií Kateřinou a pak také s Alžbětou Marií Karolínou Falckou ze Simmern (s. 19–72). V druhé části už autorka pojednává o sňatcích a svatebních slavnostech těchto lidí (s. 73–157). Práce je pak doplněna ještě

¹ Mezi neaktivnější autory patří (abecedně) Jiří Brňovják, Radek Fukala, Petr Kozák, Radim Jež, David Pindur, Jan Al Saheb, Milan Šmerda či Dušan Uhlíř.

² Irena KORBELÁŘOVÁ, *Viktualie a personálie v kuchyňských útech brežské knížecí komory z roku 1660. Ediční příspěvek k výzkumu barokních dvorských slavností*, Časopis Slezského zemského muzea, série B, 61, 2012, s. 77–88; TÁŽ – Rudolf ŽÁČEK, „... i přisedl věvoda do vozu ke knížecí nevěstě...“ *Příspěvek k poznání dvorských ceremoniálů posledních Piastovců na příkladu Jiřího III. Břežského*, Acta historica Universitatis Silesianae 5, 2012, s. 175–197; TITIŽ, „De illustribus feminis Silesiae“. *O znamenitých ženách Slezska*, Opava 2013.

krátkými medailony hlavních postav a jejich nejbližších příbuzných a nezbytnými přílohami textovými i obrazovými. Nechybí rozsáhlý seznam pramenů a literatury.

Není pochyb, že se jedná o záslužné dílo, které jednoznačně poslouží k propagaci dějin Slezska a jejich popularizaci v České republice. Ukazuje totiž, jak moc se slezská realita odlišuje od Čech a Moravy, kam vliv okolních států a vládnoucích dynastií tolik nezasahoval. V knize se před námi odkrývá především životní osud kalvinisty Jiřího III. Břežského, který musel nalézt kompromis mezi loajalitou vládnoucím Habsburkům a přirozeným tíhnutím k souvěrcům, přičemž hodně z nich naopak usilovalo o oslabení moci casa de Austria. Autorka odkrývá strategie volby jeho manželek a seznamuje čtenáře s dalšími mocnými rody tehdejšího Slezska a jejich ambicemi (zejména Hohenzollerny). Podarilo se jí zrekonstruovat základní fakta o obou svatbách březského Piastovce a nalézt mezi nimi jak to, co je spojovadlo, tak to, v čem se lišily. Jako jednoznačně reprezentativnější vyhodnotila druhý sňatek v roce 1660, na nějž Jiří III. vynaložil větší sumu peněz a také si dovilil realizovat náročnější doprovodný program. Je jen škoda, že se nedochovalo více relevantních pramenů, a že se proto musela autorka někdy uchýlovat k analogiím. Při jejich hledání občas opouští 17. století a dostává se až na konec 15. věku (za poněkud nadbytečné považuji např. pasáže na s. 96–97).

Bohužel musím upozornit i na několik nesrovnalostí, které trochu kazí výsledný dojem z práce. Předně měla být důsledněji provedena sazba textu, resp. korektura – na mnoha místech v poznámkách chybí kurzíva (nebo je naopak kurzívou vyvedeno to, co nemá – viz seznam literatury), jinde zůstaly v textu překlapy (např. úsměvný termín falchraběnka na s. 134). Občas se textem mihne faktická chyba, to třeba když autorka píše o „rakouském císaři“ Leopoldu I. (s. 152) nebo když nesedí letopočet (s. 107: 5. ledna 1638 byl ustaven organizační výbor, 22. února „následujícího roku“ prý proběhla svatba – ta se však nekonala v roce 1639, jak by vyplývalo z textu, nýbrž již v roce 1638). Podobné drobné nepřesnosti se dají odhalit i jinde, např. v popise k obrázku na s. 113, kde se píše o dodávce jelena na pohřební hostinu. Je skutečností stojí v dokumentu, že kníže dodá přeci jen o něco více zvěřiny („ein mehrers nicht als einen hirsch, ein stuck wilt und ein schwein“). To vše jsou však jen drobnosti.

Trochu závažnější je, že bych na několika málo místech čekal, že bude autorka pracovat s další literaturou. Kupříkladu když píše o vzdělávání Jiřího III. a jeho kavalírské cestě (s. 92), sděluje, že se dvakrát zastavil v Leidenu. Informace čerpá pouze ze soudobého tisku a už je neověřuje např. v edici leidské matriky, kde by se dozvěděla, že v roce 1633 se Jiří skutečně zapsal na univerzitu, ale nepřijel tam sám, nýbrž se svým bratrem Ludvíkem a poměrně velkým doprovodem.¹ Také mi v historiografickém úvodu (viz s. 18) poněkud schází pasáže, v níž by autorka představila archivní prameny, z nichž především čerpá. A konečně občas čtenáři může vadit, že se některé informace opakují. Že se doslova shodují pozn. 150 a 242, to je dílčí chyba, ale bohužel se autorka někdy neubrání, jak se pořád vrací k osobě Jiřího III. a jeho manželek, opakování některých základních faktů (s. 85, 129), což je pak ještě završeno trochu nelogickým zařazením medailonů nejvýznamnějších osob mezi vlastní text práce a závěr. Ve výsledku je pak dílo poněkud přesy-ceno genealogickými údaji.

Pokud bych měl hodnotit autorčinu interpretaci, pak se musím zastavit u několika dílčích věcí. Předně se mi čas od času zdá, že až moc důvěřuje pramenům a pak přebírá jejich vidění věci, a to třeba když popisuje úmrtí Žofie Kateřiny, první ženy Jiřího III. (s. 57–58), které jako by pocházelo z nějaké dobové příručky žánru ars moriendi.² Interpretaci medailových portrétů těchto osob pak považuji na některých místech za poněkud odvážnou. Usuzovat z poměrně schematických portrétů na to, že Jiří III. vypadá „podstatně mladší“ nebo že Žofie Kateřina není „atraktivního vzhledu“, bych si osobně netroufl (s. 123). Na s. 87 bych čekal obecnější výklad o svatbních smlouvách a v nich obsažených věnech, obvěněních a jítmích darech a srovnání slezského prostředí třeba s tím českým, kde je tato problematika řešena v Obnoveném zřízení zemském a v historiografii částečně prozkoumána.³ Podobná pasáž se nachází až na s. 103–105, ale pozorný čtenář se může ptát, proč se jednou píše o požadavku obvěnění ve výši dvojnásobku věna (s. 104), zatímco dříve byl seznámen s případem, kdy obvěnění odpovídalo přesně výši věna (s. 87).

¹ Viz Wilhelm du RIEU (ed.), *Album studiosorum Academiae Lugduno-Batavae*, Bd. 1, 1575–1875, Den Haag 1875 a August MÜLLER, *Schlesier auf der Hochschule in Leiden (1597–1742)*, Archiv für schlesische Kirchengeschichte 17, 1959, s. 164–205. Oba bratry doprovázelo osm společníků. V čele skupiny stál hofmistr Friedrich von Marwitz (36 let), studijní společníky dělali knížatům Philipp Bernard (26 let), Wolfgang Friedrich (36 let), Albert von Sebnitz (24 let) a Friedrich von Sitsch (23 let). Jako jejich sluhové jsou uváděni Peter Fagot (20 let), Abraham Horei (22 let) a Jakob Hunter (22 let).

² Pavel KRÁL, *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, České Budějovice 2004, s. 61–75. Autorka práci zná, ale v seznamu literatury ji cituje s chybou v názvu (s. 199).

³ Anděla KOZÁKOVÁ, *Právní postavení ženy v českém právu zemském*, Praha 1926.

To vše jsou ale jen díleč výhrady či drobnosti, které v zásadě nesnižují vlastní přínos práce. Do budoucna si lze jen přát více podobně laděných výzkumů i pro jiná knížectví, jež zaplní naše někdy dost sporé znalosti slezských dějin a umožní jednou sepsání komplexnějších českých dějin Slezska raného novověku, bez nichž nelze vytvořit ani sofistikovanější a vyváženější dějiny země Koruny české, po nichž už delší dobu toužíme.

Jiří Kubeš

Ilona MATEJKO-PETERKA a kol., *Země a její pán. Struktury vlády a její projevy na území Rakouského Slezska do konce první světové války*, Opava: Slezské zemské muzeum 2014, 536 s. ISBN 978-80-87789-19-3

Výpravná velkoformátová kolektivní monografie vznikla jako katalog stejnojmenné výstavy Slezského zemského muzea v Opavě, realizované v rámci zastřešujícího projektu NAKI – *Slezsko: Paměť – identita – region*. Práce je prostorově zakotvena v historickém regionu, jehož teritoriální vymezení bylo výsledkem vratislavských a berlínských mírových smluv z června a července 1742. Její chronologický záběr však není (stejně jako nebyl u samotné expozice) limitován ukončením první slezské války, pruským zábohem naprotě většiny Slezska a vyčleněním jeho „rakouské“ části. Směrem do minulosti totiž kniha sahá až k raně středověkým oscilacím mocenské dominance piastovského Polska a přemyslovského českého státu ve slezských územích. Pokud jde o horní časový mezník, ten tvůrci výstavy a autoři publikace spojili se zánikem monarchie středoevropských Habsburků, respektive Habsbursko-Lotrinského domu.

Jak v úvodu předesílá vedoucí autorského kolektivu Ilona Matejko-Peterka, klade si kniha za cíl představit „struktury zeměpánské moci“ na území (Rakouského) Slezska do roku 1918. Vzhledem k tomu, že pojem *zeměpán* bývá nezhřídka používán jako synonymum výrazu *panovník*, upozorňuje jmenovaná autorka na skutečnost, že je v publikaci preferován volnější výklad prvního, klíčového termínu – totiž jeho chápání jako označení jakéhokoliv vlastníka, lépe řečeno držitele, nemovitého majetku s charakterem panství (tedy vrchnostenského statku, případně dominia). Preference tohoto širšího pojetí výchozího pojmu, určující už pro koncepci výstavy, se pak bezprostředně odráží také v uspořádání katalogu.

Jádro publikace tvoří dva dále členěné bloky. Zatímco první z nich (A) je věnován geopolitickým souřadnicím složitého vývoje Slezska coby součástí země České koruny, v podstatně obsáhlejší druhém bloku (B) jsou postupně sledovány modely „zeměpánské moci“ nejprve na úrovni panovníka jakožto svrchovaného vládce nad Slezskem (respektive nad jeho relevantními částmi) a pak na úrovních teritoriálních knížat/vévodů, církevních (velko)statkářů a světských – šlechtických i městských – vrchností. Jelikož ke slovu přichází i problematika vztahů mezi vrchnostmi a (venkovskými) poddanými, pokrývá práce vlastně všechny základní segmenty středověké a raně novověké společnosti, které sleduje s přesahem do „dlouhého“ 19. století.

Úkolem knihy, jejíž geneze se odvíjela od projektu muzejní expozice a která je programově určena širšímu okruhu zájemců o minulost, není zmapovat variabilitu „zeměpánské moci“ ve Slezsku před rokem 1918 formou analytických historických studií. Vědecký přínos recenzované monografie je přesto nesporný, umocněný tím, že ani zdaleka nezástala „obyčejným“ výstavním katalogem. Z katalogového standardu totiž v pozitivním smyslu vybočuje rozsahem a kvalitou textů. Nejde přitom ani tak o – jakkoliv zasvěcené – popularizační výklady uvozující její tematicky vymezené části (podbloky), jako především o texty provázející vesměs vysoce kvalitní snímky jednotlivých exponátů. Tato pojednání, o jejichž formulování se podělilo na více než čtyřicet badatelů rozličných specializací, se zpravidla neomezují na formální popis zdokumentovaných předmětů. Většinou usilují o vyčerpávající interpretaci vystavených artefaktů v širších historických souvislostech; často jsou až překvapivě podrobná a obsahují také relevantní bibliografické odkazy. Takový přístup ke zpracování katalogových hesel je o to vítanější, že se tvůrcům výstavy podařilo vedle materiálu z majetku Slezského zemského muzea shromáždit rovněž exponáty ze sbírek a fondů celé řady dalších institucí (muzeí, archivů, památkových ústavů, ale také církevních a jiných organizací), z nichž se některé nacházejí na území Polska. Publikace tudíž v maximální míře zúročuje výpovědní hodnotu jedinečné kolekce, jež ze své podstaty mohla existovat pouze dočasně.

Soubor představených exponátů začíná reprezentativními kartografickými prameny, a sice takovými historickými mapami, které názorně dokumentují územní dějiny Slezska s důrazem na teritoria, jež po roce 1742 zůstala součástí České koruny. Nejstarším z prezentovaných děl, soustředěných do bloku A, je přehledná mapa Slezska Jonase Sculteta (1603–1664), jejíž vznik je spojován s rokem 1636. Blok B coby hlavní část knihy pak zahrnuje velmi širokou škálu artefaktů rozmanité provenience, různého ztvárnění a rozličných funkcí. Vedle maleb, rytin, litografií či plaket znázorňujících významné osobnosti a portrétů anonymních lidí tu nalezneme obrazy významných či jinak zajímavých budov, ale také vyobrazení bitevních

scén a dalších motivů (prezentovanými nosiči obrazových informací nejsou jen výtvarná díla zhotovená tradičními technikami; v některých případech jde o unikátní historické fotografie či o dokumentačně cenné pohlednice). K dalším typům exponátů patří užitkové i dekorační nádoby, kachle, plastiky s náboženskými i profánními motivy, luxusní nábytek, slavnostní oděvy či jejich součásti, militárie, numismatické památky (mince a mincovní razidla, medaile), městské pokladnice, vybrané archiválie (především listiny, mezi nimi pak zejména nobilitační privilegia, a úřední knihy), pečeti a pečeti, historické tištěné knihy (kromě starých tisků v pravém slova smyslu i obsahově závažné dobové publikace z 19. a počínajícího 20. století), ale také situační plány či technické nákresy.

Velmi významné místo mezi zdokumentovanými předměty náleží heraldickým památkám. Nejde ovšem pouze o samostatné erbovní obrazy či znaky odlišné z kovu. Heraldické motivy jsou totiž nedílnou součástí mnoha artefaktů, příslušejících k již zmíněným typům exponátů: vedle erbovních listin jde přirozeně o sfragistický materiál, ale rovněž o nádoby, rukopisy a tisky, zbraně aj. Dále v katalogu shledáme znaky mimo jiné na sepulkrálních památkách (kromě náhrobníků i na mosazném pohřebním štítě z fryštátské rodové hrobky Larisch-Mönnichů, jejíž zdokumentovaný inventář je do publikace zařazen pod katalogovým kódem B4-38), na pamětních deskách či na polychromovaném dřevěném vývěsním štítě celního úřadu z Krnovska z 18. století (B1-8). Do expozice byly navíc kromě originálních historických předmětů pojata i nově pořízené snímky erbů z historických budov. Svě zastoupení, byť podstatně skromnější než heraldika, má v publikaci rovněž vexilologie, a to prostřednictvím unikátního malovaného hedvábného praporu s vrocením 1605, který si patrně nechal zhotovit piastovský kníže Adam Václav Těšínský (1574–1617), náležející na přelomu 16. a 17. století k aktivním účastníkům dlouhé alias patnáctileté války s osmanskými Turky (B2-52).

Za upozornění stojí exkluzivní, typologicky pestrý soubor exponátů, které se vízí k dlouhodobému působení řádu německých rytířů v západní části území Rakouského Slezska (B3-23 až B3-40). Kromě skvostů z někdejší obrazárny řádového velmistra arcivévodů Evžena Rakousko-Těšínského (1863–1954) na bruntálském zámku (patří k nim například olej *Mezi pohany*, který je připisován věhlasnému španělskému malíři Franciscu Goyovi) nelze v této souvislosti nezmínit předměty z hrobové výbavy posledního (vice)místodržitele řádu německých rytířů Karla Josefa svobodného pána z Bourscheidu (1761–1820). Perličkou spíše kuriózního rázu je malovaný plechový vývěsní štít řádové líkerky v Bruntále založené v roce 1653, který vyrobila vídeňská firma *Bruchsteiner & Sohn* na sklonku 19. století (B 3-38).

V práci, která usiluje o co nejkomplexnější představení historického fenoménu „zeměpanské moci“, nutně musí mít své místo připomínky předmoderní právní kultury, včetně památek hrdelního soudnictví. Jejich prezentovaný soubor sice není početný, nicméně rozhodně stojí za pozornost: zahrnuje popravčí meč z Těšína datovaný do 16. století, části kamenného pranýře a železné cejchy z pozdějších fází raného novověku (B4-71 až B4-73). V širším kontextu dějin práva a správy si zaslouhují připomenutí rovněž obecní obsílkové hole (dřevěné „kluky“), jejichž tři exempláře – každý kus je ztvárněn zcela jinak – pocházejí z první poloviny 19. století (B4-87). Z ostatních exponátů není možné nezmínit vyslovené unikáty nadregionálního významu, patřičně frekventované v odborné literatuře, jakými jsou část bronzového kotle z doby stěhování národů – tzv. „ucho hunského kotle“ datované do první poloviny 5. století n. l. (B2-47) – a rituálně zlomený meč posledního představitel (vedlejší linie) dynastie Přemyslovců Valentina Hrbatého (asi 1485–1521), objevený v devadesátých letech minulého století při archeologickém průzkumu knížecí nekropole v polské Ratiboři (B2-11).

Ambiciózní výstavní projekt, nedílně spojený se zrodem představené publikace, se sice primárně zaměřil na elitní sociální prostředí „zeměpánů“ v (Rakouském) Slezsku, výpovědní hodnota prezentovaného souboru pozůstatků hmotné kultury, uměleckých děl a výstupů intelektuální činnosti je však mnohem širší. Autoři hesel, která přináší zevrubná a zpravidla také důsledně kontextualizovaná pojednání o zdokumentovaných předmětech, dokázali tento potenciál bohatě zúročit. Kniha nabízí mnohovrstevný pohled na proměny slezské společnosti od středověku až do rozpadu Rakousko-Uherska, a významně tak přispívá k systematickému prohlubování výzkumu dějin „vedlejších“ zemí České koruny. Z hlediska jejího dalšího využití lze jen přivítat, že je vybavena jak souhrnnou bibliografií, tak osobním a místním rejstříkem. Skvostné grafické zpracování a tisk na křídovém papíře nejvyšší kvality pak mimořádnost tohoto publikačního počínu jen potvrzují.

Tomáš Sterneček

Janusz SPYRA, *Historiografia a tożsamość regionalna w czasach nowożytnych na przykładzie Śląska Cieszyńskiego w okresie od XVI do początku XX wieku*, Częstochowa: Wydawnictwo im. Stanisława Podobnińskiego 2015, 487 s.

ISBN 978-83-7455-433-6

Historiografii autor nechápe jen jako výsledky práce historiků, které dodržují vžitá pravidla odborného zpracování a na něž lze uplatňovat měřítka dnešního vědeckého posuzování. Pojímá ji mnohem širěji – zahrnuje do ní všechno, co lidé věděli a soudili o vlastní minulosti, o historii regionu, s nímž byli spjati. Ono vědění považuje za jeden ze základních zdrojů představ o regionální identitě, jež mají poskytovat argumenty pro soupeřící síly snažící se vytvářet, zdůvodňovat a naplňovat dobové programy, záměry a cíle. Takové pojetí je podle mého názoru šťastné a zřejmě i jediné efektivní, zejména když se zamyslíme, nakolik vztah veřejnosti a koneckonců i samotných historiků k minulosti a k regionální identitě je založen na studiu vědecké literatury a nakolik se na něm podílí jiné informační zdroje: od legend a pověstí přes publicistiku, literaturu faktu, beletrii, film, televizní pořady, proklamace politiků atd.

Janusz Spyra si všímá těch písemných svědectví, která lze chápat jako projevy individuální nebo kolektivní historické paměti, včetně názorů nejnižších venkovských vrstev od časů, kdy jim znalost čtení a psaní umožnila je zaznamenat. Prvních pět kapitol je rozčleněno podle společenských skupin, jež byly tvůrci a většinou i adresáty a konzumenty publikovaných poznatků a představ o dějinách regionu: dvorská historiografie, šlechtická historiografie, soupeření protestantského a katolického pojetí v dějinách regionu, městská historiografie, vesničtí písmáci. Poslední dvě kapitoly jsou pak věnovány převážně 19. století, v němž v souvislosti se společenskou modernizací se prolínají nejrůznější požadavky: úřední soupisy a nejrůznější schematismy, pozdní dozívání osvícenského dějepiscectví, romantické představy a jejich využívání při utváření a prosazování regionálních a lokálních kolektivů i v publicistice, školní výuce, národnostním a politickém soupeření až po počátky vědecké regionální historiografie.

V podstatě se věnuje pozornost období od 16. do konce „dlouhého“ 19. století. Tento časový záběr je zdůvodněn i tím, že Těšínsko tehdy představovalo politicko-správní jednotku s výraznými specifiky, které je odlišovaly od sousedních oblastí.

Využití archivních a dalších pramenů je vskutku impozantní. Nejde jen o archivy v regionu, ale i o další v Polsku, České republice, Rakousku a na Slovensku. Studium využilo i některých „objevů“ např. znovunalezené sbírky regestů označované někdy za „první kroniku těšínského knížectví“ Zachariáše Starcka považovanou po druhé světové válce za ztracenou, byly prostudovány různé zápisy vesnických kronikářů roztroušené na nejrůznějších místech, byla zkoumána téměř stovka starých tisků vydaných do r. 1800 a využito velké množství pramenných edicí. Soupis literatury (s. 419–452), i když je výběrový, představuje reprezentativní bibliografii předmětu, zahrnuje nejen regionální položky, ale i využitě hodnotící a metodologické práce obecné povahy.

Humanistické dějepiscectví sledovalo v regionu cíl především legitimizovat a oslavovat roli panujícího knížecího piastovského rodu, první kroniky (Starck 1580, Tilisch 1588) ovšem nasvědčují tomu, že na těšínském dvoře o vlastních knížatech panovalo přesnější povědomí teprve od konce 15. století. Tilisch přispěl k posílení prestiže těšínských Piastovců nejen „etymologicky vytvořenou“ legendou o založení města počátkem 9. století, ale i jejich ztotožněním s opolsko-ratibořskými, tedy hornoslezskými knížaty. Snad nejznámější a nejrozsáhlejší raně novověká slezská kronika Schickfussova (1625), namnoze při výkladu o Těšínsku čerpající z práce Tilischovy, pak upřesnila vznik Těšína do roku 810. Těšín se tak „stal“ nejstarším hornoslezským městem. Nakolik v té době toto a další tvrzení přispívalo k regionálnímu sebevědomí širších knížat, šlechty a dalších vrstev obyvatelstva, nelze ověřit, doloženy jsou snahy poslední těšínské piastovské kněžny využívat shromážděných historických argumentů k udržení svého postavení. Různé modifikovaná legenda o vzniku Těšína zejména od dob romantického zaujetí historií nabývala na významu a dodnes představuje významný fenomén v kulturním životě obou měst rozdělených řekou Olzou.

Šlechtická historiografie byla zaměřena na minulost především vlastního rodu, čímž byly zdůrazňovány právní a majetkové nároky. Výrazem byly genealogické zápisky, poznámky, „rodinné knihy“, deníky, památky a různé další záznamy. Z těch, které se zachovaly a jsou známy, jsou nejdůležitější deník Jana Tilgnera z Krepic, purkrabího strumeňského a skočovského z konce 16. a prvních desetiletí 17. století a památník Kryštofa Bernarda Skrbenského z Hřiště (1632–1685). Zřídka kdy tyto a podobné písemnosti té doby překračovaly výrazněji rámec rodové historie; výjimkou je posthumanistické básnění Jana Karla Tluka, v němž mj. se sekáme s prvním výkladem názvu Těšín (od „gaudeo“). Až na přelomu 19. a 20. století vznikají vědecká zpracování dějin šlechtických rodů psaná buď jejich členy, nebo zaplacenými historiky a genealogy.

Zatímco v evropském měřítku náboženské spory 16. a 17. století svým způsobem přispívaly k počátkům formování kritického dějepiscectví, na Těšínsku byla situace odlišná, rivalita přetrvávala a koneckonců dosti komplikovala rozvoj polského národního hnutí ještě počátkem 20. století. Nicméně je zřejmé, že u protestantských (Tranovský) i katolických duchovních se vazba na region projevuje z celé písemné produkce do konce 18. století zřejmě nejvíce. Pozoruhodné jsou v tom směru verše faráře z Pruchné Ludwiga Heimba z pol. 18. století považujícího obyvatelstvo Těšínska za potomky Kvádů odlišné od Čechů i Poláků (*Nic wy*

Czechy, Francuzowie/ Włosi, Polacy, Węgrowie/ Zostanie każdy w swym kraju/ My też w naszym Quatskiem raju, bo tu chuczq wody z górów ..., s. 188). Spyra soudí, že Heimbovo pojmenování regionu se vztahuje ke germánské minulosti (s. 305). Ladislav Pallas ve knize *Jazyková otázka a podmínky vytváření národního vědomí ve Slezsku* (1970, s. 10–12 zase opatrně přiřazoval v 17. a 18. století užívaný termín *aquatico polonica* k Heneliovu výrazu *quadio polonica*, resp. k označení moravského jazyka jako *idioma quadicum* v *Alma diocesis olomucensis* a spekuluje o tom, že by mohl být základem pro termíny *Wasserpole* a *waserpolnisch* považované ještě v první polovině 19. století za neutrální, později většinou za pejorativní. Daleko důležitější než hledání předků Slezanů v germánských Lugiích (Cureus aj.) či Kvádech nebo u keltských Bojů s akcentováním příslušnosti k českému státu (Tranovský) případně i chápání Slezanů jako (politického) národa (ještě u Ense) nebo zjištění původu označení Vasropoláků, mi připadá tvrzení o odlišnosti obyvatel Těšínska od sousedů, včetně Poláků a Čechů. Tyto postoje části inteligence by mohly vysvětlovat i mnohá národnostní specifika v letech 1848–1945.

Zatímco v Čechách, na Moravě a jinde ve Slezsku městská historiografie zaznamenala pozoruhodné výsledky, na Těšínsku se žádné město nemohlo vykázat přehledným uceleným dílem. Těšín byl zahrnut v reprezentativních pracích (Zeiler a Merian, Löwenfels) a v samém městě vznikaly předpoklady pro koncipování ucelené kroniky. Zajímavá jsou krátká líčení dějin Těšína s panoramatickými pohledy na město. Různé soupisy a dobové elaboráty (zejména Früschmannova kronika) měly poměrně silný vliv na tehdejší zájemce o dějiny města (a to i ve vesnickém prostředí), takže by se dalo uvažovat o utváření fenoménu kolektivní paměti. Ještě koncem 19. století byly považovány za věrohodný zdroj informací. Z dalších měst vznikly závažnější práce o Bilsku, město se „zviditelňovalo“ jako sídlo nového knížectví, o vzniku města, údajně kolem roku 1000, byla vytvářena legenda.

Těšínské vesnické písmáči od poloviny 18. století přispěli na rozdíl od Polska, ale méně než v Čechách k posílení identifikace obyvatelstva knížectví nejen s regionem, ale i k širšímu společenství (více k panovníkovi než státu). Jistý vliv zde měla česká a polská verze kompilační Früschmannovy kroniky, ale i mezinárodní, zejména válečné, události. Aktivnější zde byli evangeličtí selští písmáči, kteří stále pociťovali křivdu v období protireformace. Nejčastěji se v selských zápisních setkáváme s registrací takových událostí, jako bylo budování evangeličtího kostela v Těšíně, uzavření těšínského míru roku 1779 a vydání tolerančního patentu. Druhá polovina 18. století znamená nepochybně přelom, pokud jde o nositele a tvůrce vytvářených historických identit: místo piastovského knížecího dvora a šlechty, která jako významná společenská skupina přestává fungovat, se do popředí dostává měšťanstvo, do jisté míry i sedláci a hlavně skupiny inteligence z nich vzešlé a vyjadřující jejich zájmy. Lze k tomu dodat, že podobně charakterizuje vývoj identit v Pruském Slezsku Colmar Grünhagen, když k roku 1740 konstatuje úplný nedostatek pocitu souměřitelnosti prostého člověka i s menší teritoriální jednotkou, regionem, státem a mnohdy i s panovníkem. Koncem století se měla situace výrazně změnit (*Geschichte des Ersten schlesischen Krieges ... 2*, 1881, s. 356).

V posledních dvou kapitolách sleduje Spyra pokusy směřující k vědeckému zpracování dějin těšínského knížectví, zdůrazňuje inspirativní roli Šeršníkovi i jeho vztahy i k českému prostředí (nepochybně nedopatřením označuje Pelcla a dokonce i piaristu Dobnera za jezuitu, s. 313). Oceňuje pětidílnou kroniku Kaufmannovu jako imponující dílo založené na vlastním studiu materiálu. Pro zájem tehdejší veřejnosti o dějiny města a hledající kromě zásadních informací různé dobové „pozoruhodnosti“ je ovšem charakteristické, že v úplnosti vyšla Kaufmannova kronika (obsahující řadu faktů z každodennosti) teprve před několika lety. Do legendy o založení města vkomponoval dodnes živou představu o Studní tří bratří dotvořenou později P. Lamatschem von Warnemünde).

Spyra věnuje pozornost topografiím pořizovaným pro úřední a církevní účely, v nichž historické pasáže jsou většinou převzaty a jen v menší míře založeny na analýze konkrétního materiálu, což pro poznání tehdejších regionálních identit není zásadní, zaujme však způsob výběru a vytváření konstrukcí z tehdy známých faktů. První tištěná historie Těšínského Slezska z pera Albina Heinricha, vnějškově působící svou vědeckou formou a ve své době vysoce oceňovaná, se vyznačuje nekritickým přístupem nejen k legendám, ale i dalšímu materiálu. Zaujme prvními výrazně nacionalistickými pohledy, které se projevují i ve vztahu k archeologickým nálezům veskrze označovaným za germánské.

Rovněž Těšínsko bylo poznamenáno, i pokud jde o vytváření regionálních historických identit, vlnou romantismu. Jde mj. o akcentování folklóru, hledání lidových pověstí a důvěru v ně – v tomto kontextu vyhlíží Kaufmann jako jediný seriózní badatel – a o preferování beletristického zpracování. První polemické ohlasy byly publikovány v brněnské Moravii (Dangelmaier).

V historii jsou hledány argumenty a současně jsou zhotovovány texty určené pro další generace. Slaví se historická výročí měst (Těšín 1810, 1860, 1910), kostelů (texty v makovicích), náboženských událostí (např. počátek reformace, výročí jezuitského řádu), pořádají se střelecké slavnosti atd. Regionální identity

schrávají stále významnější roli. Svědčí o tom i vzpomínky (A. Cinciála – jeho deníky vyjdou brzy v edici Bibliotheca Tessinensis, J. Kalchberg ad.).

Tato tendence se prohlubuje ve druhé polovině 19. století. Projevuje se ve školství, v základním se zařazuje do výuky vlastivěda, historická tematika se stává náplní studentských středoškolských prací. Plní svou roli v národnostním zápase, v novinách, příležitostných publikacích, kalendářích pro široké vrstvy obyvatelstva, přibývá příspěvků k dějinám obcí, farností. Zvyšuje se i zájem o legendy, další jsou i vytvářeny v souvislosti s existencí konkrétních objektů. Autor publikace správně konstatuje, že pro poznání minulosti je tato tvořivost na jedné straně bezvýznamná, na druhé straně je nepostradatelná k postizení, jak lidé v oné době chápali minulost a namnoze i jak ji sami vytvářeli.

Národnostní spory se dále prohlubovaly, slovansko-německé konfrontace byly rozšířeny o polsko-české nesváry. Docházelo i k takovým kuriozitám, např. když Sláma „přepřel“ legendu o těšících se polských knížatech, kteří založili město, na setkání Čecha, Poláka, a Rusa u bratřské studny, Noviny Těšínské v r. 1890 nechali založit město Čechem, Moravcem a Slezanem. Z odborné literatury je po zásluze vyzdvihován dodnes nepostradatelný G. Biermann, i když se snažil oslabovat význam vztahů s Polskem a zdůrazňoval německou nadřazenost nad Slovy. Praskovy dějiny Spyra nehodnotí jako přínosné, ani Popiołkových dějin vydané v roce 1913 si příliš necení ve srovnání s prací Biermannovou. Škoda jen, že nezahrnul do svého kritického výkladu několik studií Kaprasových, tedy těch, které byly vydány před první světovou válkou a do značné míry se staly pro meziválečné období základem českého uvažování o těšínské otázce.

Spyrovu práci lze jednoznačně přivítat i jako podnět pro zpracování podobné problematiky v souměřitelných, zvláště sousedních, regionech. Srovnání je nezbytné pro poznání specifik. Autor sám si je toho vědom, proto uvádí řadu poznatků z Čech, Moravy, Opavska, různých slezských regionů, Polska a Německa. Pokud by nalezul pokračovatele, bylo by to žádoucí. Zkoumání historicky formovaných regionálních identit po roce 1918 (1920) by bylo rovněž přínosné, mohlo by ukázat, jak byly modifikovány rozdělením do dvou států a v poslední době evropskými integračními tendencemi.

Dan Gawrecki

Marek VAŘEKA – Aleš ZÁŘICKÝ a kol., *Das Fürstenhaus Liechtenstein in der Geschichte der Länder der Böhmischen Krone, Documenta Liechtensteiniana Series Nova, Monographica Tomus I, Ostava – Vaduz: Finidr 2013, 630 s.*
ISBN 978-80-7464-382-8

Dějiny šlechtických rodů z ich pozície dlhodobých historických sociopolitických elit umožňujú špecifický cieľový pohľad na dejiny lokálnych, teritoriálnych i štátnych celkov. Vydavateľia tejto kolektívnej monografie, ktorá je výsledkom medzinárodnej konferencie „Kniežací rod Lichtenštajnov v dejinách krajín koruny českej“ (Olomouc, 24.–26.XI.2010), si za svoj hlavný cieľ stanovili predstaviť dejiny významného rodu Lichtenštajnov v čo možno najširších súvislostiach, a to primárne vo vzťahu ku krajinám Svätováclavskej koruny, ale taktiež zohľadňujúc habsburský a európsky kontext. V jednotlivých článkoch sú preto spracované jednak témy z dejín rodu Lichtenštajnov z hľadiska politických, hospodárskych a kultúrnych aktivít jeho predstaviteľov, jednak témy venujúce sa genéze, kumulácii a postupnému rozkladu ich veľkej majetkovej základne.

Ako naznačuje úvodná citácia, jedná sa o monografickú časť a pilotné dielo novo plánovanej edície ku dejinám rodu Lichtenštajnov. Kniha samotná obsahuje okrem úvodnej prehľadovej štúdie ďalších 7 tematických celkov a na jej konci nájdeme aj obšírny prehľad literatúry, registre, stručné biografie prispievateľov a zhrnutia ich príspevkov.

V úvodnej predkapitole mapuje Marek Vařeka hlavné vývojové tendencie rodu Lichtenštajnov počas ich 700-ročnej pôsobnosti v rámci krajín koruny českej. Zo svojho pohľadu rozoznáva 7 prelomových etáp, počnúc usadením sa Henricha Lichtenštajna na panstve Mikulov, cez osobnosti Jána I. z Lichtenštajnu ako výrazného zveľaďovateľa majetkovej základne rodu, Hartmanna II. z Lichtenštajnu ako konsolidátora rodinného hospodárstva či Karla I. z Lichtenštajnu, ktorý si finančnou podporou Habsburgovcov zabezpečil nielen bezprecedentné rozšírenie panstva a kniežací titul, ale aj cestu do vysokej štátnej politiky a pozíciu miestodržiteľa v Čechách po bitke na Bielej Hore. Medzi posledné tri dôležité míľniky lichtenštajnských dejín na českom území radí Vařeka pôsobenie Jána Adama I. z Lichtenštajnu z hľadiska jeho dvorskej služby, sanácie zadlženého rodinného majetku i stavebnej činnosti, ďalej obdobie výstavby rozsiahleho parkového Lednicko-Valtického areálu v prvej polovici 19. storočia a v neposlednom rade stratu rodových majetkov Lichtenštajnov po vzniku I. ČSR.

Nasledujúca – prvá – veľkokapitola pojednáva o pôsobení Lichtenštajnov na Morave v období stredoveku a v predbelohorskom období. Miroslav Plaček sa vo svojom príspevku zaoberá začiatkami rodu, ktoré sa spájajú s Hugom Lichtenštajnom a jeho statkom Petronell v prvej polovici 12. storočia. Postupne zväčšujúca sa majetková základňa rodu (Hutsaul, Rohrau, územie hradu Liechtenstein na okraji Viedenského lesa etc.) sa síce po roku 1230 rozdelila na tri časti, pričom dve línie rodu v Rohrau a Petronell neskôr vymreli, ale obdržaním panstva a hradu Mikulov získala tretia línia Henricha I. Lichtenštajna významný odrazový mostík i rodovú rezidenciu až do druhej polovice 16. storočia. Na tento článok tematicky nadväzuje Miroslav Sloboda, ktorý mapuje majetkovú expanziu Lichtenštajnov na stredovekej Morave. K tej dochádza v priebehu 14. storočia, kedy postupne kúpou a podporou Luxemburskej dynastie vo vojnových časoch získavajú o.i. majetky vymretého rodu Sirotkov (Sirotčí Hrádek s okolím), hrad Děvíčky, Nový Hrad či panstva Břeclav a Drnholec. V priebehu 15. storočia nadobudli Lichtenštajni ešte hrady Buchlov a Týnec. Tým získali Lichtenštajni vo forme markrabských lén – za lojalitu voči panovníkovi – pod kontrolu kompaktné územie na juhu Moravy, ktoré tak na úkor svojich rakúskych držav začali považovať za centrum svojej majetkovej základne.

Postupný rast územných ziskov i vplyvu Lichtenštajnov na Morave sa paradoxne neprejavil ich výraznejším presadzovaním v moravskej provinčnej správe, a to najmä z dôvodu zachovávanía väzieb s Rakúskom a prioritizácii politických záujmov na rakúskej strane hranice. Výraznej výnimke z tohto pravidla v postave Karola z Lichtenštajnu sa v osobitnej štúdií venuje Marek Starý. Podobne ako jeho otec Hartmann II. slúžil aj Karol u zemského práva moravského ako prísediaci za panský stav. Konvertoval na katolicizmus a jeho kariéra potom oscilovala medzi vysokou provinčnou a dvorskou službou. V roku 1599 bol zvolený za najvyššieho krajinského sudcu a v roku 1604 sa ako jediný člen rodu Lichtenštajnov stal i moravským krajinským hejtmanom. Oboch funkcií sa vzdal kvôli dvorskej službe, v druhom prípade z dôvodu vymenovania za najvyššieho hofmajstra a predsedu tajnej rady cisára Rudolfa II. Oba posty síce v roku 1607 v období konfliktu medzi Rudolfom II. a jeho bratom Matejom zložil, ale podpora druhého menovaného mu vynesla povýšenie do kniežacieho stavu.

Štúdie Kateřiny Dufkovej a Petra Futáka ponúkajú zasa bližší pohľad na cieľavedomú sobášnu politiku Lichtenštajnov, ktorá im dvojitým sobášom Karola a Maximiliána s dcérami Jana Šemberu Černošského vynesla vyženenie rozsiahlych majetkov i majetkovú konsolidáciu medzi moravskou šľachtou. Vo Futákovom príspevku o životnej ceste Alžbety Lichtenštajnovej možno zasa vidieť tradičné sňatky šľachtických žien vydávaných jednak stavovsky rovnocenným partnerom, jednak s ohľadom na peniaze, tituly a spoločenské postavenie.

Druhá veľkokapitola sa zameriava na vzostup a slávu kniežacieho rodu Lichtenštajnov. Tomáš Knoz porovnáva cesty rodov Lichtenštajnov (konkrétne osobnosť Karola, Valdštejnov (Albrechta) a Ditrichštajnov (kardinála Františka) na konci 16. a v prvej polovici 17. storočia cez prizmu kategórií rodovej kontinuity, majetkovej základne, prepojenia s krajinským stavovským prostredím, náboženskej príslušnosti a vzťahov k panovníkovi a vládnucej dynastii. Knoz dochádza k záveru, že rozhodujúcu úlohu v bezprecedentnom mocenskom vzostupe Lichtenštajnov zohral vyššie spomenutý Karol z Lichtenštajnu, ktorý popri získaní najvyšších provinčných i dvorských úradov, príslušnosti k elitnému rádu Zlatého rúna a získaní Opavského a Krmovského kniežatstva spoločne s kniežacím titulom ešte majetkovo i politicky upevnil svoje i rodové postavenie po Bielej Hore. Gerald Schöpfer zasa analyzuje vybrané bitky a vojny ako odrazové mostíky pre mocenský vzostup Lichtenštajnov, či už to bolo v období Přemyslovcov, náboženských vojen, tridsaťročnej vojny, Napoleonských vojen alebo revolúcie roku 1848. Lichtenštajni nielen úspešne pôsobili v habsburských vojenských službách (napr. Maximilián, Filip Erasmus, Móric Jozef, Jozef Václav Lorenz či Ján Jozef I.), ale dokázali sa tiež v časoch radikálnych politických zmien pridať na víťaznú stranu a rozširovať tak svoje pozície, majetky a vplyv.

Vojensko-diplomatickej téme sa venujú aj príspevky Pavla Juřika a Dušana Uhlířa. Prvý menovaný sleduje osobnosť barokového dôstojníka, reformátora a diplomata Jozefa Václava Lichtenštajna, ktorý pôsobil ako vyslanec na dvore Ľudovíta XV. a označuje sa za ideového otca rakúskeho delostrelectva. Dušan Uhlíř vo svojom príspevku približuje vojenské a diplomatické aktivity kniežaťa Jána Jozefa I. z Lichtenštajnu počas koalíčných vojen proti Francúzsku. Poukazuje na skutočnosť, že nebol veľkým stratégom, ale vynikajúcim dôstojníkom kavalérie, čo potvrdil o.i. pri bojoch pri Avesnes-le-Sec (1793), Landrecies (1794), na Hornom Rýne (1795), Novi (1799) či Asperne (1809). Z hľadiska diplomacie mu pripadli nevďačné úlohy vedúceho predstaviteľa delegácie po porážkach pri Slavkove a Wagram, kde sa hralo podľa kariet rozdaných Napoleonom, i tak sa však Ján Jozef I. radí popri arcivojvodovi Karolovi a maršaloch Schwarzenbergovi a Radeckom medzi najpoprednejších rakúskych veliteľov počas napoleonských vojen.

Miroslav Geršič zasa venuje svoju pozornosť dedičným zmlúvam Lichtenštajnov a ich snahe o zabezpečenie rodového majetku od seniorátneho poriadku platného v 13.–16. storočí až po fideikomisu a primogenitúru z roku 1606 platného u Lichtenštajnov v princípe dodnes. Zatiaľ čo seniorátny systém bol postupne nahradený preto, že nemohol trvalo zabezpečiť integritu rodového majetku, obzvlášť pri väčšom počte účastníkov na pozostalostnom konaní, ukázal sa druhý uvedený systém ako základný kameň trvácnosti rodu Lichtenštajnov. Bolo to najmä preto, že aj po rozdelení rodu na viaceré línie sa hlavným správcom rodového fideikomisu stal prvorođený (nie najstarší) člen rodu s dostatočnou pozíciou na urovanie prípadných majetkových svárov.

Štúdie Herberta Haupta a Rostislava Smiška sa venujú otázke (seba-)reprezentácie vybraných predstaviteľov rodu ako výrazu sociálnej diferenciacie a mocenských nárokov. Haupt ukazuje ako sa knieža Ján Adam I. z Lichtenštajnu stavbou dvoch veľkých palácov vo Viedni usiloval o verejnú demonštráciu moci jeho rodu i vlastnej pozície získanej na Viedenskom dvore. Smíšek zasa na osobe Antona Floriána z Lichtenštajnu ako (mimo-)riadneho vyslanca cisára Leopolda I. u pápežskej kúrie v Ríme v rokoch 1689–1694 demonštruje cieľnú snahu tohto legáta o legitimizáciu cisárskej i svojej moci a vplyvu prostredníctvom slávnostných ceremoniálnych procesií a sociálnej interakcie so starostlivo vybranými ľuďmi z najvyšších kruhov.

Posledné dva príspevky tejto podkapitoly sa viažu na vzťah rodu Lichtenštajnov k Sliezsku. Karel Müller upozorňuje na dôležitý naratívny a ikonografický dokument o vzdaní holdu stavov Opavského kniežatstva mladému kniežaťu Karolovi Eusébiovi z Lichtenštajnu v Opave v roku 1632 z hľadiska popisu celého ceremoniálu i následného pobytu kniežaťa v Opave. Hana Šústková zasa popisuje vzťahy Lichtenštajnov k (Rakúskemu) Sliezsku od roku 1613 až po druhú svetovú vojnu, pričom zdôrazňuje, že si Lichtenštajni počas celého obdobia Sliezska nevybrali ako rezidenčné miesto, ale svoje tamorazie dŕžavy využívali ako zdroj rodových príjmov. To však neznamenalo, že by v tomto regióne nezanechali výraznú stopu, čo dokumentuje o.i. ich výrazný príspevok k rekatolizácii Sliezska či podpora vied a umení.

Témou tretej kapitoly sú aktivity Lichtenštajnov počas protireformácie. Arthur Stögmann analyzuje prekážky a odpor pri zavádzaní protireformácie na dolnorakúskych a moravských panstvách Gundakara Lichtenštajna. Jeho príslušné opatrenia zahŕňali o.i. špeciálny policajný poriadok pre „katolícke záležitosti“ či príkaz poddaným nevoziť deti na „nekatolícke miesta“ pod hrozbou straty majetku. Napriek tomu však boli rekatolizačné snahy obmedzované vnútrocirkevnými problémami (nedostatok „nevzdelanost“ a nerestný život“ kňazov), jurisdikčnými spormi medzi patrónmi a cirkevnými úradmi (napr. olomoucké konzistórium) a v neposlednom rade lokálnymi spormi zväčša socioekonomického charakteru. Jan Al Saheb tematicky nadväzuje na tento článok príspevkom o možnostiach a hraniciach lichtenštajnskej rekatolizačnej politiky v Opavskom kniežatstve. Zastáva tézu, že v Sliezske sa v dôsledku zmeny štátoprávnej príslušnosti Opavského kniežatstva a jeho pričlenenia do Sliezska nemohli presadiť rekatolizačné normy a modely uplatňované v Čechách a na Morave po Bielej Hore, čo spôsobilo spomalenie celého procesu a obmedzilo jeho postup viac-menej na domíniá vo vlastníctve katolíckych vrchností. Nemožnosť úplne koordinovaného postupu svetskej (Karol a Karol Eusebius Lichtenštajni) a cirkevnej (Olomoucké biskupstvo) moci predstavovala ďalší limit, vďaka ktorému pretrvávali v Opavskom kniežatstve evanjelické diaspóry prakticky až do Tolerančného patentu. Katarzyna Brzezina-Scheuerer spracúva problematiku rôznych cirkevných fondácií Lichtenštajnov na Opavsku a Krnovsku v období baroka. Jednalo sa tak o monumentálne stavby v Opave (napr. jezuitský kostol s kláštorom) a Krnove, ktoré predstavovali dôležité lichtenštajnské centrá protireformácie, ako aj o malé dedinské kostoly, postačujúce lokálnym potrebám.

Témou štvrtej kapitoly sú Lichtenštajni vo funkcii zemepánov. Emil Kordiovský vo svojom príspevku o juhomoravských panstvách Lichtenštajnov analyzuje pozemkové registre z rokov 1673–75 i Tereziánsky kataster. Podľa nich vlastnil tento rod 8 panstiev a 1 statok vo vtedajších okresoch Brno, Uherské Hradište a Znojmo, nachádzalo sa na nich 134 dedín, 18 mestysov a 6 miest s celkovým počtom 7.829 usadlostí platiacich daní. Ich počet sa v roku 1716 znížil na 6.008, v roku 1763 však dosiahol 130% stavu pred tridsaťročnej vojny. Viac ako 93% obyvateľstva tvorili prirodzene roľníci, ktorí obrábali zhruba dve tretiny z 369.920 meríc pôdy patriacej Lichtenštejnóm. Vladimír Jakub Mrvík zasa rozoberá praktické otázky chodu lichtenštajnského zámku a panstva Kostelec nad Černými Lesy v 17.–19. storočí. Zatiaľ čo zámok bol s výnimkou detstva Karla II. Eusebia a tureckého nebezpečenstva v roku 1663 len občasným miestom pobytu Lichtenštajnov, zdôrazňuje autor skutočnosť, že miestni vyšší lichtenštajnski úradníci požívali v porovnaní s okolím dosť vysoké finančné príjmy a prestíž a od 18. storočia na tomto panstve fungoval pomerne štedrý penzijný fond pre lichtenštajnských úradníkov i zamestnancov. Marie Macková sa vo svojom článku venuje príbuznej problematike lichtenštajnských úradníkov v krajinách českej koruny v 19. storočí, ktorých vykresľuje ako úzku ohraničenú socioprofesionálnu skupinu s vlastnými úradníckymi dynamiemi. Potvr-

dzuje Mrvíkovu tézu, že boli lepšie platení ako štátni úradníci. V ich rukách sa v prvej polovici 19. storočia koncentrovala pomerne veľká moc, pretože sa okrem administratívy podieľali aj na súdnych záležitostiach. V druhej polovici 19. storočia sa však zameriavali najmä na ekonomické otázky chodu panstva.

Dva ďalšie príspevky od Jana Štěpána a Michaely Kokojanovej sa venujú osobnosti Karola Lichtenštajna ako zemeľpána na panstvách Úšov a Prostějov. V prvom prípade je zaujímavé sledovať ako sa napriek katolíckemu zemeľpánovi na panstve Úšov až do Karolovej smrti zachováva luteranizmus, v druhom možno vidieť genézu viac-menej pozitívneho karolovského mýtu u obyvateľov Prostějova od kúpy zadlženého mesta a jeho finančnej sanácie cez charitatívnu činnosť až po disciplinárne opatrenia a postupné okliešťovanie mestských právomocí. Osobitnou problematikou sa zaoberá Václav Štěpán pojednávajúci o výrobe skla na panstvách Lichtenštajnov. Tí do tohto remeselného odvetvia v českých krajinách zasahujú vo väčšej miere až po Bielej Hore, kedy konfiškáciami získali panstvá, na ktorých sa už sklárne nachádzali. Spočiatku je u nich badať konzervatívny postoj ku sklárstvu, čo sa odrazilo v zániku viacerých sklární (napr. Lanškroun či Moravská Třebová). K pozitívnej zmene z hľadiska ich vzťahu sklárstvu dochádza v druhej polovici 17. storočia, kedy Karol Eusebius Lichtenštajn aj v dôsledku snahy zbaviť sa zadlženia zakladá sklárňu na panstve Pozořice, ktorú možno označiť za najvýznamnejšiu moravskú sklárňu. V 18. storočí stojí za zmienku úsilie Alojza Lichtenštajna o postavenie výroby skla na vedecký základ, ale v 19. storočí už sa ukazujú deficity vrchnostenskej výroby skla v porovnaní s industrializáciou tohto remeselného odvetvia.

Piata kapitola upriamuje svoj pohľad na Lichtenštajnov vo víre 20. storočia. David Beattie na základe britských archívnych zdrojov poukazuje na to, že Lichtenštajnsko bolo Veľkou Britániou uznané už počas Prvej svetovej vojny, čo jej však nebránilo zastávať ku konfiškácii lichtenštajnských majetkov v 1. ČSR akceptujúci postoj. Ondřej Horák sa zasa venuje osudu lichtenštajnských majetkov v ČSR z pohľadu československej právnej vedy po roku 1918, 1945 i 1989, a síce v rozmedzí od proklamovaných, ale nerealizovaných konfiškácií po Prvej svetovej vojne cez pozemkovú reformu medzivojnového obdobia, ktorej zákonne stanovená podoba postupne mizla pri jej realizácii, až po konfiškácie majetku údajných „Nemcov z Vaduzu“ po Druhej svetovej vojne.

Ďalšie dva príspevky tejto kapitoly od Miloša Hořejša s Jiřim Křížkom a Marcina Dziedzica nepojednávajú o politickej, ale o hospodárskej rovine lichtenštajnských aktivít, a to v súvislosti s počiatkami automobilizmu a aktivizáciou turizmu v Jeseníkoch. Prvouvedená dvojica autorov uvádza konkrétne príklady, že sa Lichtenštajni – podobne ako iné šľachtické rody – nebránili používaniu vynálezu motorových vozidiel nielen kvôli zábave a prestíži, ale aj kvôli zlepšeniu ekonomickej efektivity svojich statkov. Posledný autor tejto kapitoly zasa nastoľuje tézu, že rozvoj turizmu v Jeseníkoch ani nebol možný bez podpory Lichtenštajnov ako veľkostatkárov, ktorým patrili rozsiahle pásy tohto pohoria. Vyzdvihuje najmä osobnosť Jána II. z Lichtenštajnu, ktorý finančne podporoval Moravsko-slezský turistický klub a pomáhal financovať rozhľadňu, útulňu i horskú chatu na Kralickom Sněžniku.

Predposledná šiesta kapitola pojednáva o umeleckej činnosti na doménach a v rezidenciách Lichtenštajnov. Christiane Salge sa vo svojom článku zaoberá barokovými prestavbami Valtického zámku za kniežatá Antona Floriána z Lichtenštajnu (1713–21). Autorka uvádza hypotézu, že si Anton Florián pre prestavbu zvolil takmer neznámeho umelca Johana Ospela jednak kvôli jeho kontaktom na vyťažovaných vedúcich Viedenských architektov J.B. Fichera z Erlachu a Lucasa von Hildebrandta, jednak kvôli snahe vtlčiť svojej prestavbe starého rodového sídla novú pečať ako symbol svojho umeleckého citu a politického úspechu rodu. Hellmut Lorenz venuje pozornosť sérii medirytín lichtenštajnských zámkov od Johana Adama Delsenbacha, ktoré hodnotí ako prelomové dielo barokovej architekturnej publicistiky a zároveň výrazný odraz sebavedomej šľachtickej kultúry v jednom z kultúrne najvýznamnejších centier Európy. Pavel Zatloukal sa záverečným článkom šiestej kapitoly usiluje o charakteristiku kultúrneho diania v parkovom areáli Lednice-Valtice-Břeclav v rokoch 1785–1918 a rozlišuje 8 hlavných fáz ohľadne architektúry a krajinnéj úpravy parkov.

Posledná „muzeologická“ kapitola sa nesie v znamení zbierok a múzeí Lichtenštajnov v minulosti a súčasnosti. Markéta Jarošová v súvislosti so zbierkou stredovekého umenia v Slezskom zemskom múzeu v Opavu vyzdvihuje úlohu Jána II. z Lichtenštajnu, ktorý daroval múzeu viac ako štvrtinu – a spolu s ďalším miestnym šľachticom grófom Jánom Vilčekom celú polovicu – zbierky. Nájde sa v nej z dvoch tretín diela nemeckého a rakúskeho pôvodu, najmä soľpúty a drevorezy a z jednej pätiny maľby. *Marie Mýzková* analyzuje vo svojom príspevku portréty Lichtenštajnov v českých a moravských zbierkach na základe historického obdobia vzniku a primárne sa zameriava na maľby renomovaných autorov ako Meytens, Stampart, Isabey alebo Gervey. Neopomína ani grafiky, vodomaľby, aristokratické karikatúry a portréty lichtenštajnských krásavíc. V poslednom príspevku Hans Huysza formou stručného kronikárskeho zápisu načrtáva

spojitosti zámku Wilfersdorf v dolnorakúskom Weinviertli s dejinami rodu Lichtenštajnov v rokoch 1406 až 1802.

Záverom možno dodať, že táto kolektívna monografia si zďaleka nekladie za cieľ pokryť všetky aspekty lichtenštajnských nuáns českých dejín, predstavuje však bohaté kompendium sond do politických, hospodárskych, sociálnych, náboženských i kultúrnych aspektov preberanej problematiky a je tak výborným odrazovým mostíkom pre hlbšie štúdium dejín koruny českej cez prizmu tohto významného šľachtického rodu.

Michal Chvojka

Jiří ŠÍL a kol., *Země a její muzeum. Slezské zemské muzeum a muzejní tradice českého Slezska*, Opava: Slezské zemské muzeum, 2014, 485 s.
ISBN 978-80-87789-20-9

Země a její muzeum, publikace vydaná Slezským muzeem v roce 2014 jako čtvrtý svazek edice Slezsko: Lidé a země, je jedním z výsledků projektu NAKI s názvem *Slezsko: Paměť – identita – region*. První tři svazky se věnovaly paměti, kulturní krajině a duchovnímu životu českého Slezska, nyní je tematizován fenomén muzejnictví. Publikace je koncipovaná jako katalog stejnojmenné výstavy připravené pro historickou výstavní budovu Slezského zemského muzea v druhé polovině roku 2014. Výstava, šestá v řadě zemských výstav, prvně překročila hranice území rakousko-uherské monarchie a věnovala se i nejnovějším dějinám Slezska. Volně pak předestírá oslavy 200 letého výročí českého muzejnictví.

Deklarovaným cílem výstavy, resp. katalogu, bylo nabídnout rámcový pohled na dvě staletí slezského muzejnictví (1814–2014) s koncentrovaným pohledem na příklad Slezského zemského muzea. Široké veřejnosti se tak představily typy sbírek, jejich rozmanitost a pozoruhodné osudy jednotlivých sbírkových předmětů. Připomínány jsou výjimečné osobnosti, které díl svého života zasvětily poznávání a uchovávaní kulturního a přírodního dědictví

Publikace *Země a její muzeum*, není pouhým *zaknihováním* specifického a pomíjivého prostředí výstavy. Je svěbytnou výpovědí a zpracováním historie muzejnictví ve Slezsku. Přestože je katalog vymezen výstavou a svázaný jejím členěním, dokáže prezentovat obraz nejen gymnazijního muzea v roce 1814, ale i podobu Slezského zemského muzea v roce 2014. Ve své snaze zachytit obraz sama sebe je zrcadlem, ale nabízí pohled i za něj čelí skrytému nebezpečí stát se pokřiveným zrcadlem či zrcadlovým labyrintem pro nezavěčeného čtenáře či zbloudilého návštěvníka. Katalogová hesla, bibliografické údaje, popisy předmětů, vědecké zpracování a dokumentace se mísí s příběhy, kuriozitami a zahrmuta nebyla (jak vymezuje rejstřík) snad již jen jména mytických postav a bohů. Paralelně ta vzniká několik interpretačních rovin a způsobů jak publikaci číst. Katalog lze vnímat také jako mikroskop umožňující pohled na jednotlivé předměty, respektive jejich muzejní a muzeologické zpracování, na druhou stranu je nutné uvědomit si jeho neodstranitelnou povahu optického hranolu, který láme dějiny pod úhlem dnešního diskurzu.

Východním bodem a pomyslnou Ariadninou nití vzpomínaného labyrintu je chronologie, která nesmířitelně rozděluje publikaci do čtyř etap: 1814–1882 (Ve službách veřejnosti), 1882–1918 (Země muzeí), 1918–1945 (Republika a okupace) a Dědictví (1945–2014). Otázky po přiměřenosti či správnosti chronologického členění pak pomalu mizí v proudu katalogových hesel a jejich syntaxe.

Interpretovat dějiny muzejnictví muzejním jazykem je mistrovskou zkouškou. Zachytit okolnosti založení Gymnazijního muzea, ikonické události *muzejních* dějin, jazykem věcí a sbírek, je horizontem metodologie i popularizace. Publikace se vymyká standardnímu zpracování dějin muzeí, jak je známe např. z prací K. Sklenáře, J. Špěta či O. Kirsche a není ani přehledem vývoje sbírek či sbírkových oddělení, jak ke svým výročím v minulosti připravilo Národní muzeum či Uměleckoprůmyslové museum v Praze. Je katalogem výstavy, výčtem sbírkových předmětů, kabinetem, muzeem sui generis.

Čestné místo katalogového čísla I/1 zaujímá portrét Leopolda Jana Šeršníka, jedné ze zakladatelských osobností slezského muzejnictví. Ostatně i posledním heslem, které publikaci symbolicky uzavírá, je předmět věnující se jeho osobě, resp. odkazu – soutěžní maketa návrhu na jeho pomník z roku 2002. První strany katalogu jsou šifrovány kódem Faustin Ens – Franz Mückush von Buchenbeg – Josef Johann Schössler – Karel Jaromír Bukovanský. Klíčová jména kulturního a politického života otvírají brány k opavskému a ostavskému muzeu a jejich sbírkám.

První prezentovaný soubor, reflektující období 1814–1882, tvoří portréty zakladatelů, návrh na zřízení muzea, busta a deník Františka I., archeologické nálezy, měsíční idol, model hradu, dermoplastické preparáty, pomníky, soubor medailí i katovský meč. Každé z hesel se specifickým způsobem vztahuje k události založení Gymnazijního muzea, resp. k dokola opakovaným faktům, což bohužel oslabuje pozornost čtenáře.

Spirála *nezpochybnitelného* je občas narušena předměty jako je „Portrét neznámého muže, *chybně* určeného jako Faustín Ens“. Ostatně momenty, které nabízí reflexi interpretační práce historiků a muzejníků, a odhalují tak skutečná či domnělá falza, chybná určení či domněnky jsou jednou z nejsilnějších stránek publikace. Naopak pozornost tříbí ploché titulky jako „*Zajímavé exponáty neznámého původu...*“ či „*soubor památek*“, „*preparáty převzaté z jiných sbírek muzejního typu*“, zapletené mezi jazyky letáků a muzejní legislativy. Sémantickým oříškem první kapitoly je zařazení „souboru památek“ na osobnost Therese Krones, slavné herečky své doby narozené v Bruntále.

Nosnou linií katalogu tvoří reflexe soupisů, katalogů, inventárních knih, historických fotografií, které zachycují organizaci muzejní sbírek a expozic. Prvním z nich je samozřejmě *Instrument zur Errichtung des Troppauer Gymnasialmuseums*, sepsaný trojicí zakladatelů v roce 1819 a druhý svazek „*Oppalandu*“ Faustina Ense. Bludiště seznamů, jak nazývá Umberto Eco svou knihu, se projevuje kolísáním mezi poetikou podle zásady „je tu všechno“ a poetikou „a tak dále“. Sémantická analýza těchto „seznamů“ je obrovským potenciálem, který bude nutně provázet studium dějin paměťové instituce v budoucnosti. Z jiného úhlu pohledu můžeme poetiku nahlédnout prostřednictvím jmenného rejstříku recenzované publikace: *Frömmel, holasovický kovář, Hoffmanové katovská rodina, Marckl, opavský žid, Lukas Niklas, pasák, Rost, sberatel brouků, Fizia, těšínská prodejkyňe sbírkového předmětu...*

Kromě plánů expozičních budov, plakátů výstav, muzejních publikací a sborníků, fotografií z vernisáží, souboru poškozených předmětů z konce 2. světové války, je dalším zajímavým muzeologickým momentem knihy pokus o portréty (letmé črty) osobností Slezského muzea 20. století (např. K. Černošský, L. Jisl, B. Sobotík, V. Plaček) v rámci jednotlivých hesel, ale i jako ikonografický pramen (portréty, pohledy do pracoven a jejich rekonstrukce). Autoportrét Rudolfa Chodura, fotografa Říšského župního muzea, je pak umístěn na patitulu knihy.

Svěbytným prvkem je vzpomínka poválečné expozice z roku 1955 a její využití dioramat a experimentální expozice z roku 1981, která využívala celou řadu audiovizuálních prvků, zejména holografie. Povaze kabinetu odpovídá zařazení celé řady předmětů, které ilustrují specifickou prezentační a interpretační rovinu muzea: kříž na památku násilné smrti jeseníckého kata, rituální vražda křesťanského chlapce opavskými židy, popravčí meč opavského kata, replika tzv. čarodějnické stolice, kostra člověka moudrého v historické vitrině, klec pro vystavení hlavy popraveného apod.

Eklektické pojetí publikace se nevyvarovalo rozřízštěnosti jednotlivých hesel, resp. (změrně) rezignovalo na jejich sjednocení. Při zaměření katalogových hesel na konkrétní předmět či detail se autoři snaží duplicitně syntetizovat, jindy nabízí odlišný pohled, používají rozdílnou terminologii či sklouzávají k nepřehledným detailům. To je důsledek velmi širokého autorského týmu, což je z druhé strany velkým přínosem. Přesto myslím, že by publikaci prospěla přehlednější organizace, resp. alespoň krátké úvody (interpretace) jednotlivých *sbírek – kapitol*. Její zaměření je koncentrované na jednotlivé „ikonické“ předměty než integritu sbírek. Na druhou stranu nám umožňuje metaforickou představivost při odhalování neznámých vztahů na základě listování napříč *seznamem a fakty vědění*.

Publikace Země a její muzeum je svěbytným a nenahraditelným příspěvkem k dějinám slezského muzejnictví. Přestože popisuje dějiny (muzejnictví), odhaluje nám zároveň současný výraz chápání muzea a je součástí dnešního Slezského zemského muzea. Upozorňuje na měnící se způsoby prezentace a ochrany sbírek a zamýšlí se nad rolí muzeí v měnící se společnosti a reaguje na současný vědecký diskurz zachycení sbírkového historického kontextu. Umožňuje pohled na muzeum jako celek, je jeho obrazem a integrálně obsahuje přesah ve formě *a tak dále*. Věřím, že se můžeme těšit.

Pavel Douša

Martin PELC, Maria Stona und ihr Salon in Strzebowitz. Kultur am Rande der Monarchie, der Republik und des Kanons, Opava: Slezská univerzita v Opavě 2014. 295 s.
ISBN 978-80-7510-056-6

Nová publikace opavského historika se skládá ze dvou základních částí, z osmdesátistránkové vědecké studie a z opoznámkované edice dopisů. Ve studii Martin Pelc obsáhl dostupné informace o osobnosti Marie Stony, jejím životě, díle a uměleckých a společenských kontaktech. Marii Stonu (Stonawskou, 1859–1944) charakterizuje jako nepřiliš úspěšnou (byť na přelomu 19. a 20. století dosáhla jistě popularity), ale oduševnělou spisovatelku a básničku, jako „personifikaci Rakouského Slezska“ se všemi jeho národnostními, náboženskými a sociálními protiklady. Stona sama sebe označila za člověka polského původu, německého vzdělání a rakouského založení (s. 27–28). Vzhledem k životu v Třebovicích (dnes část Ostravy) a kontaktu s českým obyvatelstvem se uměla dohovořit českým dialektem.

Studie se dělí do čtyř kapitol. V první kapitole („Malá markýza“) je popsán osobní život Marie Stony (původ, dětství, výchova, dvě nepovedená manželství), čtenář v ní nalezne i základní informace o jejich dětech z prvního manželství (synovi Albertu Scholzovi a dceři – Heleně Železně-Scholzové, jež se stala známou sochařkou). Část informací o osobním životě čerpal autor ze Stoniny korespondence, čímž obohatil dosavadní stav znalostí.

Dále se v první kapitole nachází popis třebovického zámku (zbořeného po II. světové válce) a jeho atmosféry, a to na základě dobových obrazů a písemných vzpomínek jeho návštěvníků. Trochu uměle filozofující mi připadá pasáž o Třebovicích na s. 11: „Natürlicher gehörte ihr [tj. Stonina] Dorf nicht zu den europäischen Zentren. Aber bedeutet dies, dass es eine Peripherie war?“ Nehledě k tomu, že termín periferie (tj. okrajová, vedlejší oblast něčeho) je tady zřejmě na místě, sám autor na jiném místě píše o důvodu Stoniných pobytů ve Vídni toto: „Ein Teil der kälteren Monate verbrachte Sie in Wien, um der provinziellen Langweile und dem schlecht beheizbaren Schloss zu entkommen.“ (s. 29).

V první kapitole Martin Pelc přináší i základní informace o literární tvorbě Marie Stony a o jejích stycích s vídeňským salónním prostředím. Zajímavý je popis sebestylizace Stony (v literárních dílech i životním stylem) do role šlechtičny, kterou nebyla. Zřejmě však nebylo možné vypátrat, o čem to vypovídá. Zřejmě to souvisí s ekonomickým zázemím jejího života (otec vlastnil martinovsko-třebovický velkostatek, první manžel Albert Scholz pocházel z bohaté podnikatelské rodiny) a s nákladným životním stylem, který se Stona snažila vést (pobyt ve Vídni, v lázních, pořádání společenských akcí na třebovickém zámku). Ekonomické stránce Stonina života se však Martin Pelc nevěnuje (cíle knihy směřují jinam), jen naznačuje finanční potíže, do nichž se Stona dostala společně s prvním manželem, a které ji málem stály i rodný velkostatek. Poté již jen zmiňuje stabilizaci finanční situace Marie Stony po jejím rozvodu s prvním manželem. Možná by bylo možné dohledat další informace ve fondu martinovsko-třebovického velkostatku, který se nachází v Zemském archivu v Opavě.

Druhá kapitola (Stona na cestách) se zabývá kulturními a společenskými kontakty Stony (například pobyt ve Vídni, Berlíně, lázeňských městech, Itálii či Řecku). Třetí kapitola (Třebovický zámek jako křižovatka cest a myšlenek) představuje tehdejší třebovickou předantutu jako kulturní a společenské centrum („salón“ Marie Stony). Zaobírá se i nejvýznamnějšími návštěvníky, kteří na zámek zavítali.

Čtvrtá kapitola (Mrtvé srdce mrtvého zámku) se zaobírá posledními lety Stonina života, jež se odehrály v čase německé okupace. Autor se vypořádává s obrazem Marie Stony jako přívrženkyne národně socialistického režimu, jak ji ve svých pamětech o konci 30. let popsal hudební skladatel Ilja Hurník. Zde mi Pelcův jinak suverénní výklad přijde trochu nejistý či tendenční, stranící „své“ hlavní hrdince bez ohledu na přinášaná fakta. Hurníkovy postřehy, které de facto potvrzují i popisované svědectví dcery Marie Stony z roku 1938 o změně matčiných názorů (jejímu obdivu k totalitním režimům), jako by nechtěl přijmout, byť pak zmiňuje aspekt stárání. Stoniny postoje z konce 30. let, o kterých víme (soudě podle knihy) jen velmi málo, klade do protikladu s jejími předchozími kontakty s židovskými a liberálními intelektuály a s pacifistickým hnutím. Důkaz Stonina postoje spatřuje i v tom, že přijala čestné občanství převážně české obce Třebovice (s. 83), což podle mého názoru o ničem nesvědčí (byla to prostě „její“ obec, nemusela ji brát za českou). Dále dokazuje kladný vztah Stony k ČSR, a to na faktu, že Stona v roce 1919 hostila na zámku delimitační komisi a pak přijala i slezského zemského prezidenta Josefa Šrámka (s. 83). Nemohou tyto aktivity stejně tak (a možná i pravděpodobněji) souviset s pragmatickým jednáním velkostatkářky, která má přirozený zájem být v nových poměrech zadobře s představiteli nové státní moci? Představa, že německojazyčná umělkyně svázaná s vídeňským prostředím přijme s otevřenou náručí malý stát, který má centrum v Praze, mi nepřijde jako pravděpodobná. Může ho přijmout spíše s pragmatickou lojalitou.

Druhá, rozsáhlejší část knihy (180 stran) se skládá z opoznámkované edice 227 dopisů Marie Stony z let 1887–1930 odeslaných celkem 24 adresátům, hlavně spisovatelům a literárním kritikům. Mezi jmény adresátů zaujmou např. Georg Brandes, Hermann Bahr, Bertha von Suttner či Arthur Schnitzler. Korespondence je řazena chronologicky. Do edice autor nezařadil již publikované dopisy Marie Stony (např. Theodoru Herzlovi), dopisy, o jejichž přípravovaném vydání věděl, a korespondenci regionálního významu (není blíže specifikováno, v čem spočíval „vyřazovací klíč“).

Martin Pelc odvedl velmi kvalitní řemeslnou práci, opoznámkování edice (hlavně určení osob, o nichž se píše) muselo být velmi pracné, což platí i o shromáždění a přepisu všech publikovaných dopisů, které jsou deponovány, počítám-li správně na základě seznamu pramenů, v jedenácti institucích ve čtyřech evropských státech. Rovněž první část knihy má vysokou úroveň, kterou podporuje kvalitní německý překlad.

Bohužel, za kvalitní práci autora poněkud pokulhává výkon vydavatelské firmy. Formátování či ořezání (text jde příliš k okrajům, hlavně k tomu vnitřnímu) ani vazba nejsou moc kvalitní, navíc strany 281–288 jsou chybně svázané mezi strany 272 a 273. Reprodukce obrazu či fotografie Marie Stony na obálce knihy

s barvou obálky natolik splývá, že jsem si jí všiml po týdnu až na základě upozornění v tiráži, co má obálka knihy obsahovat. Jsou to sice „malé věci“, přesto škoda jich.

Pavel Kladiwa

Benjamin CONRAD, *Umkämpfte Grenzen, unkämpfte Bevölkerung. Die Entstehung der Staatsgrenzen der Zweiten Polnischen Republik 1918–1923*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2014, 382 s.

ISBN 978-3-515-10908-6

Problematika teritoriálního utváření Polské republiky po první světové válce patří k významným badatelským tématům, o kterém bylo již napsáno mnoho prací. Podle mého názoru historikové prozkoumali již veškeré relevantní prameny, jisté limity snad mohou být v případě těch sovětských. Stále ale zůstává značný prostor pro nové interpretace a nové závěry. Autor anotované knihy se pokusil téma zpracovat jako celek, což nebývá zvykem. Jak uvádí, autoři se dosud většinou věnovali jen dílčím otázkám, tedy utváření polských hranic s jednotlivými sousedy (s. 291). Takto úzké zaměření ovšem s sebou nese nebezpečí pominutí zásadních faktorů, jako byla zvláště polsko-bolševická válka, která hraniční spory se sousedy podle B. Conrada významně ovlivňovala. Není to snadný úkol – zvláště pro zahraničního badatele – poradit si se všemi záležitostmi zkoumané problematiky: od jazykových obtíží, přes zvládnutí obrovského množství literatury, až po nutnost dobře se orientovat ve velmi složité etnicko-spoolečenské mapě jednotlivých záborů, které po první světové válce měly opět „srůst“ v Polsko. Myslím však, že se s nimi autor vypořádal dobře. Příslušné prameny západních mocností jsou dostupné v edicích, v případě polských a sovětských provedl B. Conrad archivní výzkum. Seznámil se také s relevantní odbornou literaturou.

Takto vybaven autor přistoupil ke koncipování své práce. Knihu rozdělil do kapitol chronologicky na menší časové úseky a v jejich rámci pak sleduje utváření polské hranice s jednotlivými sousedy. Samozřejmě, nechybí úvodní pojednání o diskusích o teritoriální podobě Polska za první světové války a o situaci v jednotlivých zábořích před rokem 1914. Právě celkové pojetí polského boje o hranice ukazuje, jak marginální byly československo-polské územní spory. Nemyslím si však, že by československá politika po uzavření dohody z 5. listopadu 1918 mohla být označena za revizionistickou, jak to autor činí (s. 107). Smlouva byla pouze prozatímní, nestanovovala definitivní hranici, oficiálně na Těšínském Slezsku stále platila hranice historická. O revizionismu tedy podle mého názoru nemůže být řeči. Také bych československo-polskou smlouvu z roku 1925 řešící otázky, které vyplynuly z rozdělení Těšínského Slezska, Oravy a Spiše, neoznačoval jako hraniční (s. 287), držel bych se vžitého a podstatu lépe vystihujícího termínu „likvidační“.

Polsko bylo prakticky se všemi sousedy v konfliktu, pokud se jednalo o hranice. Výjimkou bylo Rumunsko a v podstatě též Lotyšsko. Zásadní boje – politické i vojenské – se odehrávaly na západě (Německo) a východě (sovětské Rusko, Ukrajinská lidová republika, Litva). Autor polemizuje s tvrzeními některých autorů, že např. příčinou neúspěchu plebiscitu ve Varmijsku a Mazursku bylo tlištní map, kde sporné území bylo označováno jakou součástí Východního Pruska (a tudíž se vzbuzovalo zdání, že hlasující si vybírají mezi Východním Pruskem, které dobře znají, a obnovovaným polským státem) nebo hlasování emigrantů, kteří dříve odešli za prací do Porúří (podobně to bylo v případě plebiscitu v Horním Slezsku). Podle Conrada mnohem větší vliv měly aktuální polské neúspěchy v boji s bolševickým Ruskem (Varmijsku, Mazursku), zatímco případ Horního Slezska, kde plebiscit proběhl až po řízkém míru, by si podle Conrada zasloužil důkladnější analýzu. Připouští však, že svou roli při rozhodování zde hlasujících mohlo hrát i komplikované obnovování polského státu.

Zásadní boje se vedly na východě a Conrad v této souvislosti připomíná, jak často bývá Curzonova linie chybně datována do prosince 1919. V té době ve skutečnosti spatřila světlo světa hranice navržená Cambonovou komisí, ač je třeba říci, že pozdější Curzonova linie je jí podobná (Conrad podrobně přibližuje odlišnosti a genezi, s. 366). V souvislosti s východní hranicí bývají často zmiňovány dva koncepty polské politiky: inkorporační (R. Dmowski) a federalizační (J. Piłudski). Conrad v této souvislosti zmiňuje, že není na místě obě koncepte vnímat jako stojící proti sobě, ač dělily polské politiky na dva tábory. Situaci na východě během roku 1919 však museli polští politikové vnímat reálně, a tak toto dělení na dva koncepční tábory přestávalo mít dřívější význam. Ostatně federalizační koncepte kvůli napjatým vztahům s národy, které do ní měly být zahrnuty, přestávala být během roku 1919 reálná a řízkým mírem se takových úvah polská strana musela *de facto* vzdát.

Knihu vedle jmenného a místního rejstříku doplňuje soubor map, znázorňujících vznik jednotlivých úseků polských hranic. Bude určitě zajímavé sledovat, s jakým ohlasem se publikace setká u polských historiků. Tuto práci totiž při výzkumu teritoriálního utváření se druhé Polské republiky nebude možné pominout.

Jiří Friedl

Zdeněk KRAVAR, *Das Reichsarchiv Troppau. Die NS-Etappe in der Geschichte des Archivwesens in tschechisch Schlesien*, Hamburg: Verlag Dr. Kovač 2014, 446 s.
ISBN 978-3-8300-7602-5

Publikace vedoucího oddělení pro správu fondů a sbírek Zemského archivu v Opavě Zdeňka Kravara představuje tištěnou verzi jeho disertační práce, která byla úspěšně ohájena v roce 2012 na Slezské univerzitě v Opavě. Tématu dějin archivnictví v oblasti českého Slezska se Zdeněk Kravar věnuje intenzivně již téměř patnáct let. Za tuto dobu publikoval řadu příspěvků týkajících se archivářů působících ve Slezsku (např. Gottliebu Kürschnerovi, Rudolfovi Fitzovi či Wolfangu Wannovi) i z dějin slezského archivnictví. Tím si vytvořil potřebnou základnu pro další, komplexně pojaté výzkumy. Svoji pozornost autor nasměroval v posledních letech na téma vývoje archivnictví českého Slezska ve specifickém období druhé světové války. Tím vznikla práce, která je v kontextu českého bádání o dějinách archivů výjimečná. Novějších analyticko-syntetických prací, zaměřených na postižení dílčích etap ve vývoji jednotlivých archivů a archivnictví, totiž není v české historiografii mnoho, přičemž se právě období druhé světové války ukazuje být jako poměrně atraktivní.¹ Je tomu patrně z toho důvodu, že v období dynamických dějinných změn odráží i oblast archivnictví tep doby, neboť archivní síť představuje integrální součástí společenského i kulturního systému.

Publikace Zdeňka Kravara má několik nesporných výhod. Jedná se především o dílo fundované, napsané s dobrou znalostí problematiky. To se odrazilo v informační základně práce. Autor čerpal nejen z desítek archivních fondů uložených v samotném opavském zemském archivu případně ve zdejším státním okresním archivu, ale excerpoval také související archivní materiály jak v českých archivech (především Státní oblastní archiv v Litoměřicích a Národní archiv), ale také v zahraničních (Spolkový archiv v Berlíně a Rakouský státní archiv). Autor suverénně ovládl také existující literaturu k tématu, což dokládá obsáhlá bibliografie.

Struktura práce je logická, spojující chronologický a věcný princip. Text je pro čtenáře přehledný a dobře strukturovaný. Autor přitom nepojednal o období let 1938–1945 izolovaně, ale snažil se jej začlenit do celkového vývoje instituce. Vznik opavského Říšského archivu je proto v publikaci uvozen poměrně obsáhlým úvodem, který shrnuje dosavadní znalosti o vývoji archivnictví v českém Slezsku od jeho počátků přes jmenování prvního zemského archiváře Gottlieba Kürschnera v roce 1901 až po samostatnou existenci archivu v meziválečném období. Tím si vytvořil základnu pro zachycení zásadních proměn archivu ve válečném období.

Říšský archiv pro opavský vládní obvod, který vznikl v roce 1939 z někdejšího zemského archivu, představuje zcela specifickou kapitolu v dějinách archivnictví českého Slezska. Po mnichovských událostech došlo k urychlenému převzetí archivní sítě na obsazeném území a k prosazení nové organizaci sudetoněmeckého archivnictví pod taktovkou generálního ředitele pruských státních archivů Ersta Zipfela. Kravar přitom ukazuje, že prosazení nové archivní organizace nebylo zcela bez otázek. Z původně zamýšlených tří říšských archivů v každém vládním obvodu župy byly nakonec zřízeny pouze dva: v Liberci a Opavě.

Velkou pozornost autor věnuje vlastnímu budování opavského říšského archivu. Do čela archivu byl postaven bývalý vídeňský archivář dr. Walther Latzke, který v první řadě zajistil přesun archivu do nových prostor. Jelikož budova staré zemské sněmovny byla určena pro úřad vládního prezidenta, Latzke vytipoval pro archiv prostory minoritského kláštera, které byly po jednání s minoritským řádem nejprve pronajaty, posléze byly řádu zabaveny. Zásluhou Latzkeho došlo k personálnímu posílení archivu, kdy řady opavských archivářů rozšířili další zkušení kolegové (autor se věnuje např. činnosti někdejšího arcibiskupského archiváře v Javorníku Rudolfa Fitze či Latzkeho vídeňského kolegy Wilhelm Kraus). Velké úspěchy Latzke zaznamenal nejen v oblasti evidenci archiválií, ale zvláště v případě jejich přejímání. Do opavského říšského archivu byly ve válečném období převzaty fondy slezské politické správy, pozemkové knihy i písemnosti některých významných velkostatků. V Opavě byly také uloženy registry lichtenštejnských velkostatků z opavského vládního obvodu, stejně tak jako některé archivní materiály z brněnských a pražských archivů, které do Opavy náležely teritoriálně (zvláště archivy zrušených klášterů). Tím výrazně narostlo množství spravovaných archiválií.

Blížkost německou říší obsazovaných východních území znamenala pro archiv dvojí. V období německé expanze byly opavští archiváři nasazeni při zajišťování písemnosti ve východních oblastech. Po obratu ve

¹ Zde je možné upozornit především na novější práce S. Lehra, např. Stefan LEHR, *Němectí a čeští archiváři v první československé republice. Příspěvek k jejich vzájemným vztahům*, Archivní časopis 64, 2014, s. 229–259; TÝŽ, „Podstatné zvýšit německý vliv“. Archiváři a archivy v Protektorátu Čechy a Morava (1939–1945), Archivní časopis 62, 2012, s. 229–247.

válce geografická poloha Opavy předurčovala zdejší říšský archiv k zajištění rozsáhlých archivních souborů. Opava a blízké zámecké komplexy (Velké Heraldice, Raduň, Dívčí Hrad, Neplachovice) se tak staly krátkodobým depozitem pro kvantum písemností z oblastí Ukrajiny, Běloruska, a Pobaltských států. Sice se uvažovalo o dalším přesunu těchto archiválií do štol v Solnohradsku, avšak tato možnost nebyla pro značnou vzdálenost a vývoj válečného konfliktu nakonec realizována. V závěru války byla naštěstí nemalá část archiválií vyvezena před postupující frontou z Opavy, čímž unikla zničení, které postihlo takřka celé město včetně sídla archivu. Zpětné převezení evakuovaných archiválií do Opavy, stejně jako delimitace a předání archiválií z východních území, byly již záležitostmi obnoveného zemského archivu v čele s předválečným ředitelem Leopoldem Peřichem.

Úplnost dochovaného archivního materiálu z činnosti říšského archivu v Opavě autorovi umožnila plasticky dokumentovat všechny základní činnosti archivu, od získávání, evidence a péče o archiválie po jejich využívání, dokumentaci a archivní dohled. Právě zachycení různých funkcí, které říšský archiv v Opavě plnil, umožňuje nejen pochopení úkolů tohoto archivu v prostředí totalitního nacistického režimu, ale je také přispěvkem k poznání budování moderní archivní péče v oblasti českého Slezska.

Petr Popelka

Zdeněk JIRÁSEK, „Ocelová koncepce“ hospodářství českých zemí 1947–1953, Opava: Slezská univerzita v Opavě 2014, 235 s.
ISBN 978-80-7510-116-7

Představovaná kniha je výstupem projektu „Historizace střední Evropy jako téma pro rozvoj lidského potenciálu v oblasti výzkumu, inovací, vzdělávání a zapojení současných i budoucích vědecko-výzkumných pracovníků do mezinárodních vědeckých a výzkumných aktivit“. Projekt byl realizován z Evropského sociálního fondu a státního rozpočtu ČR v rámci Operačního programu Vzdělávání pro konkurenceschopnost.

Autor vědecké monografie, prof. PhDr. Zdeněk Jirásek, CSc. (Filozoficko-přírodovědecká fakulta Slezské univerzity v Opavě), patří k expertům na české hospodářské dějiny zejména druhé poloviny 20. století. Během své dosavadní profesní kariéry publikoval velké množství studií k různým hospodářským tématům, především k problematice průmyslu, je autorem publikací i k celkovému československému vývoji v komunistické éře.

Publikace byla zpracována na základě předchozích Jirákových základních vědeckých výzkumů hospodářské problematiky z devadesátých let 20. století, když byly zpřístupněné badatelům dosud uzavřené mnohé archivní fondy. Provedl zevrubný výzkum rozsáhlého pramenného materiálu v řadě archivů (Národní archiv Praha, Archiv Parlamentu České republiky Praha, Zemský archiv Opava, Státní oblastní archiv Zámrska, Státní okresní archivy v Hradci Králové, Náchodě, Opavě, Trutnově, podnikové archivy některých podniků textilního průmyslu, který je Jirákovou prioritní specializací). Samozřejmě pracoval i s dobovými tištěnými dokumenty a s dobovým tiskem. Ve své práci autor kriticky zhodnotil, komentoval a komparoval badatelské výsledky svých předchůdců i současníků v oblasti českých hospodářských dějin.

Kniha je zaměřena na prvotní období komunistického režimu v Československu (se zachycením už počátků nástupu a příprav v roce 1947, před oficiálním uchopením absolutní moci ve státě komunistickou stranou z politického hlediska v únoru 1948). Monografie charakterizuje ve třech základních oblastech vyústění tzv. ocelové koncepce vývoje českých zemí v závěru prvního pětiletého plánu (právě do pětileté byly všechny komunistické vlády nuceny z direktiv určených z nejvyššího centra komunistického bloku, čili z rozhodnutí Komunistické strany Sovětského svazu, ve všech oblastech ekonomického i společenského života organizovat svou činnost). Autor představil konkrétní údaje o strukturálních změnách a ekonomických výsledcích, sledoval provázanost jednotlivých posunů s rozpadem pětiletky včetně krachu reprezentovaného v nejznámější podobě – v podobě peněžní reformy.

Po zevrubném výkladu konkrétního vývoje české ekonomiky (i když ve zkoumané době existoval jednotný státní útvar Československo, autor se v rámci něj zaměřil prioritně na české země) formuloval Zdeněk Jirásek své hodnotící závěry v komparaci s názory jiných odborníků na hospodářské dějiny komunistických režimů.

Národohospodářský plán, přijatý v parlamentu jako zákon na konci roku 1948, byl v podstatě shodný s podobou plánu, jak ho připravoval tým komunistických ekonomů v čele s Ludvíkem Frejtkou. Jejich práce na budoucím pětiletém plánu začala v dubnu 1947. Z výzkumů je patrné, že tehdejší komunističtí národohospodáři uvažovali o rozvoji československého hospodářství v kategoriích předchozího ekonomického myšlení. Rozvoj průmyslu a veškeré další výroby měl smysl jako prostředek zvyšování životní úrovně. Zároveň však se ztotožňovali s definovaným ideovým a politickým smyslem pětiletky, tedy se záměrem upev-

nit absolutní moc komunistické strany. Výchozí stav ekonomiky nebyl uspokojivý. I když mocenskopoliticky, respektive geopoliticky, bylo rozhodnuto o tom, že Československo se stává součástí komunistického mocenského bloku, v oblasti hospodářství nebyla v první časové fázi realita úplně jednoznačná. Je řeč o tzv. finské cestě vývoje. Ovšem i zde se situace plně a jednoznačně podřídila sovětským mocenským direktivám, a to záhy, už v průběhu roku 1949. Můžeme vidět nejen změny v plánu ale i ve vlastní průmyslové výrobě. Rychle se měnila i celá organizační a řídicí struktura. I v Československu se začal uplatňovat centrálně direktivní model řízení ekonomiky podle vzorů a direktiv ze Sovětského svazu. V těchto kontextech byla přijata směrnice, že Československo se stane strojírenskou velmocí. Počátkem roku 1951 byl v tomto duchu přehodnocen plán pro československou ekonomiku. Autor upozorňuje na další souvislostní skutečnosti. Šlo o zásadní strukturální změny usilující dosáhnout maximálně dominantní postavení těžkého průmyslu sprotáje s militarizací ekonomiky v době fakticky mírové. Tato restrukturalizace představovala svébytnou alternativu tzv. socialistické industrializace historicky již delší čas industrializovaného území česky mluvících zemí. Relativně vyvážená podoba ekonomického vývoje byla silně rozbita. Daná mocenskopolitická rozhodnutí pro oblast ekonomiky přivedla československé hospodářství ke krachu. Drastická peněžní reforma z roku 1953 měla nastolit nové perspektivy. V názvu knihy použitá formulace modelu „ocelové koncepce“ svázala český průmysl do uzavřeného kruhu „výroby pro výrobu“. Politikové ani ekonomové nenacházeli úspěšné východisko ze vzniklé situace.

Mnozí historikové, včetně Z. Jirásky, se pokoušeli hledat odpověď na některé obecnější otázky. Všichni se v podstatě shodli na tom, že změněný plán v roce 1951 přesahoval možnosti ekonomického potenciálu českých zemí i celého Československa. Diskutovalo se ale také o reálnosti původního plánu. Byly vysloveny názory, že československé strojírenství bylo posíleno v souladu s ekonomickými trendy vyspělých evropských zemí. Bylo rovněž upozorněno na skutečnost, že by československé hospodářství muselo mít zajištěný přísun surovin a nových technologií. Ovšem v tomto směru nebyla situace příznivá. V okamžiku, kdy se hledala východiska v posilování soběstačnosti, logicky se oslabovala i síla průmyslového potenciálu. Samotný fakt posílení strojírenství měl i další problémové roviny (původní plán bral ohled i na spotřební strojírenství, ale signály z počátku roku 1949 dosvědčovaly tendence k upřednostňování těžkého strojírenství). Autor upozornil ovšem na věc zásadnější, a sice hodnocení efektivity celého hospodářského systému (připomeňme, že pojem „efektivita“ byl v komunistických poměrech pokládán za nevhodný pro socialistickou politickou ekonomii a dále připomeňme, že produktivita práce byla vnímána jen jako výkon bez sledování kvalitativních aspektů). Z. Jirásek odkazuje na zásadní skutečnost, že oslabení průmyslového potenciálu mělo svůj ventil právě v klesající efektivitě výroby. Jednostranná extenzita, bez níž by nemohlo dojít k požadované restrukturalizaci, tak způsobila silný pokles intenzifikačních vývojových faktorů.

Autor upozornil ještě na další otázku k řešení: jaká byla míra sovětských mocenských tlaků, čili tlaků zvenčí, a jaká byla domácí vstřícnost v daných procesech. Označuje tuto otázku za nezodpověditelnou vzhledem k tomu, že nelze stanovit hranici mezi zájmy mocenského komunistického centra v Sovětském svazu a domácí komunistickou vládou.

Z. Jirásek polemizuje s názorem (v některé literatuře vysloveným), že první pětiletka byla někdy označována za konglomerát úspěchů a neúspěchů. Konstatuje, že těžko je možno za úspěch považovat zbytnění ekonomiky, když vytvořené hodnoty nehonorují vložené ztráty (obrovská výstavba průmyslových megacelků nehonorovala téměř nic či až pouze dílčím způsobem po dlouhém čase).

Jirásek pak v hodnotícím závěru práce konstatuje, že nad neúspěšně vynaloženými prostředky, lidskou energií i nad neúčelně orientovaným centralismem nelze hovořit o úspěších, ale spíše je vhodnější vyjádřit politování nad promarněnými existenčními možnostmi jednotlivých aktérů dramatu. Jirásek píše (podle jeho soudu na základě vyhodnocení poznatků z pramenů) jen o jednom úspěchu v prvním období komunistické diktatury v Československu – urychlené industrializaci hospodářsky slabých krajů (hlavně Slovensko a některé české mikroregiony). Ovšem i zde se vytvářely následné problémy. Budované průmyslové kapacity často totiž neměly patřičné zázemí. Jiráskův závěr v případě konečného vyhodnocení přelomu čtyřicátých a padesátých let 20. století v komunistickém Československu obsahuje konstatování, že systém řízení, struktura průmyslu, disproporce a deficity se staly něco jako mlýnské kameny ekonomiky. Bariéry a mantinely systematicky vybudované v době prvního pětiletého plánu nebyly překonány do konce existence komunistického Československa, a to i přes některé reformní pokusy.

Recenzovaná vědecká monografie, díky strukturovanému a srozumitelně formulovanému výkladu, jistě může plnit i funkci studijní literatury v případě zájmu o prohloubené studium fungování komunistické ekonomiky.

Jana Burešová

Jiří KNAPÍK a kol., *Děti, mládež a socialismus v Československu v 50. a 60. letech*, Opava: Slezská univerzita v Opavě 2014, 207 s.
ISBN 978-80-7510-057-3.

Předkládaná publikace kolektivu renomovaných autorů vedených Jiřím Knapíkem je pokusem vymezit některé vybrané okruhy problémů spojených s postavením dětí a mládeže v období padesátých až šedesátých let 20. století a současně poukázat na skutečnost, že toto téma má velký badatelský potenciál. Obsahově knihu vymezují zhruba tři tematické okruhy – jednak celkový přístup režimu k daným věkovým kategoriím, dále pak svět médií odrážející dětský svět a konečně institucionální rámec problematiky. Zkoumané relativně krátké období definované již v názvu publikace pak bylo zvoleno s ohledem na skutečnost, že představuje dvě dekády, v nichž se zformovaly principy politické praxe vůči dětem a mládeži platné prakticky po celé období komunistického režimu.

Úvodní Knapíkova studie nazvaná *Děti, dětství a socialismus jako badatelská výzva* je teoretickým vstupem do problematiky, v němž shrnuje dosavadní výsledky české historiografie na poli dějin dětství a naznačuje možné směry dalšího výzkumu. Mimo jiné dokládá, že pozornost historiků se soustřeďuje především na období „dlouhého“ 19. století, případně první polovinu století 20., zatímco poválečné období doposud zůstává spíše na okraji zájmu. Následující oddíl *Dva školské zákony 1948 a 1953* z pera Jiřího Křesťana nastiňuje okolnosti, za jakých byly přijaty uvedené školské zákony, jež měly zásadní důležitost pro oblast školské politiky, popisuje jejich důsledky a zároveň i roli Zdenka Nejedlého v celé záležitosti. Zatímco první ze zákonů, zavádějící mimo jiné jednotný systém škol a prodlužující povinnou školní docházku na 9 let, byl i s výrazným odstupem stále vnímán jako pozitivní výsledek mnohaletého reformního úsilí ve školství, měl zákon z roku 1953 neblahé důsledky a již záhy musel být postupně eliminován.

V oddíle *Socialistické školství a tzv. mimoškolní výchova dětí* Jiří Knapík připomíná, že tradiční rodina představovala pro komunistický režim značně nečitelného a nespolehlivého partnera, takže se mimoškolní výchova stávala vedle rodiny a školy důležitým činitelem ve formování osobnosti dítěte. Vedle obecného kontextu autor podává základní přehled sítě mimoškolní výchovy, přičemž neopomíjí ani oblast médií, resp. dětské časopisy a rozhlasové vysílání. Martin Franc ve studii nazvané *Vztah politické elity v českých zemích k mládeži v letech 1948-1968* poukazuje na obrysy proměn vztahu komunistického vedení k mládeži: Společenská vrstva mladistvých nadšenců se postupně proměňovala ve sdružení otců rodin zajišťujících si kariéru, a následně pak ve sbor konzervativních starců, jenž v mladých lidech viděl potenciálního nositele rozvratu stávající společnosti. Marína Zavacká se ve studii nazvané *Náspucovia a nevďačníci* věnuje problematice mládeže zachycené v prostředí nižších stranických článků, konkrétně odrážející se v materiálech z okresních konferencí Komunistické strany Slovenska v padesátých letech. Autorka dochází k závěru, že dělnickou, ani rolnickou mládež, která měla být hlavní oporou režimu, se nedařilo aktivizovat tak, aby naplňovala očekávání, jež na ni byla kladena, a její ideologická úroveň ani politická angažovanost přes veškeré úsilí nijak nerostla.

Fenoménu televizního vysílání pro děti se věnují Jan Jiráček s Barbarou Köpplovou v oddíle *Nabídka televizních programů dětskému publiku v 60. letech*. Autoři zachycují postupnou proměnu původně paternalistického přístupu k pozvolnému přepouštění zábavní funkce televize a zdůrazňování odpovědnosti rodičů. Jiří Knapík je také autorem poslední studie *Školní družiny a kluby*, v níž podrobněji rozebírá jeden z dílčích aspektů výše popsané tzv. mimoškolní výchovy dětí. Součástí knihy je závěr stručně shrnující obsah jednotlivých příspěvků, jeho anglická verze, následuje seznam použitých pramenů a literatury a medailonky jednotlivých autorů.

Publikace organicky zapadá do dosavadní produkce Jiřího Knapíka i jeho spolupracovníků a je opětovně podnětným vkladem do diskuze o období vlády komunistické strany. Dává totiž prostor dosud opomíjeným aspektům tehdejší každodennosti, přesvědčivě dokládá, jak je celá problematika mnohovrstevnatá, a současně ukazuje další možné směry výzkumu. I když se fakticky jedná o soubor samostatných dílčích studií, které přirozeně nemohou obsáhnout celou širší zkoumané oblasti, jednotlivé příspěvky se vzájemně doplňují a vytvářejí kompaktní celek. Bohužel oč více si tato kniha zaslouží být čtena, o to více zamrzí její rozpadající se nekvalitní lepená vazba. Tento nedostatek však pochopitelně nepadá na vrub autorů, nýbrž tiskárně, která publikaci zhotovila.

Branislav Dorko

NOVINKY POLSKÉ HISTORIOGRAFIE

Výběr publikací je zaměřen především na oblast starších dějin, akcent je položen na publikace s přesahy směrem k českému prostředí. Zpracování anotací se ujali Bożena Czwojdrak (Uniwersytet Śląski w Katowicach) a Piotr Węcowski (Uniwersytet Warszawski).

Marcin GRULKOWSKI – Beata MOŻEJKO – Sobiesław SZYBKOWSKI (edd.), *Katalog dokumentów i listów królůw polskich z Archiwum Państwowego w Gdańsku (do 1492 roku)*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego 2014, 460 s.
ISBN 978-83-7865-268-7

Karol NABIAŁEK – Wojciech ŚWIEBODA – Maciej ZDANEK (edd.), *Katalog zbioru dokumentůw pergaminowych Biblioteki Jagiellońskiej, Tom. I, Katalog dokumentůw; Tom II, Ilustracje i indeks*, Kraków: Wydawnictwo Societas Vistulana 2014, 768 s., 238 s.
ISBN 978-83-61033-82-0

W ubiegłym roku, ale z datą 2014, ukazały się w Polsce dwie ważne publikacje – katalogi dokumentůw z zasobu Archiwum Państwowego w Gdańsku i Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie. Pierwsza publikacja jest przeznaczona głównie dla mediewistůw, obejmuje bowiem dokumenty i listy z lat 1295–1492, aczkolwiek dokumenty z XIII wieku sã tylko dwa a z XIV nie ma žádnego. Wydawcy zapowiadajã jednak kontynuacjã edycji obejmujãcã dokumenty z przełomu XV i XVI wieku (do 1506 roku). Katalog dokumentůw Biblioteki Jagiellońskiej zawiera peřen zbiůr 715 jednostek z lat 1233–1938, wsrůd ktůrych znalazły się m.in. dokumenty Karola Luksemburskiego, cesarza rzymskiego i krůla Czech. Obydwa wydawnictwa různiã siã formã edycji, ale i w jednym i w drugim przypadku korzystajãcy znajdã tu regest dokumentu lub listu w jãzyku polskim opatrzone datã i miejscem wydania, sygnatury tegoż w Archiwum Gdańskim lub Bibliotece Jagiellońskiej, informacjã o ewentualnej wcześniejszej publikacji tegoż, listã swiadkůw w przypadku dokumentůw, informacje o stanie zachowania dyplomu, przywieszonych pieczęciach lub znakach notarialnych itd. Obydwa katalogi posiadajã takżã indeks osůb i miejscowoci wspomnianych w dokumentach i listach. W katalogu dokumentůw Biblioteki Jagiellońskiej, w tomie II zawierajãcym indeks, zamieszczono takżã 124 ilustracje opisywanych dokumentůw lub ich fragmentůw (pieczęcie, znaki notarialne itp.). Obydwa katalogi, bardzo starannie wydane, zawierajã szereg informacji i będã niewãtpliwie pomocã dla każdego historyka.

Bożena Czwojdrak

Antoni GAŚSIOROWSKI, *Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386–1434*, wydanie drugie, poprawione i uzupełnione, do druku przygotowali Antoni Gaśsiorowski i Grażyna Rutkowska, *Itineraria Jagiellonów, Tom II*, Warszawa: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk 2015, 172 s. ISBN 978-83-63352-58-5

W 1972 r. Antoni Gaśsiorowski opublikował książkę o trasach podróży króla Polski Władysława Jagiełły (*Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386–1434*, Warszawa 1972). Ukazanie się tej książki było ogromnym wydarzeniem. Co prawda itineraria władców polskich publikowano już w XIX w. (zob. P. Węcowski, *Polskie itineraria średniowieczne i nowożytnie. Przegląd badań i propozycje badawcze*, *Studia Źródłoznawcze* 37, 2000, s. 13–48), jednak książka A. Gaśsiorowskiego była pierwszym, całościowym i nowoczesnym, zestawieniem tego typu. Imponował zakres kwerendy, przeprowadzonej zarówno w źródłach drukowanych, jak i rękopiśmiennych. Imponował też warsztat badacza. A. Gaśsiorowski sprostował liczne pomyłki występujące w datacji piętnastowiecznych źródłach oraz wyeliminował wiele przekazów nie zasługujących na zaufanie. Historyk podawał informacje o wszystkich źródłach poświadczających pobyt króla w określonym miejscu, dzięki temu itinerarium stało się niemal pełnym zestawieniem dokumentów Jagiełły. Waga książki nie polegała jednak tylko na rzetelnym zestawieniu tras podróży Władysława Jagiełły oraz wyliczeniu jego dokumentów. Dzięki temu itinerarium A. Gaśsiorowski pokazał, że polski król od końca XIV w. aż do śmierci prowadził regularne objazdy swojego państwa i każdego roku jeździł podobnymi trasami. Objazdy kraju były więc elementem systemu rządów Jagiełły. Od czasu opublikowania itinerarium Władysława Jagiełły w 1972 r. ukazało się kilka innych prac o podróżach polskich władców zarówno średniowiecznych, jak i nowożytnych. Książka A. Gaśsiorowskiego jest jednak do dziś najlepszym tego typu zestawieniem.

Opublikowane w 2015 r. drugie wydanie książki jest, w stosunku do wydania pierwszego, poprawione oraz rozszerzone o nowo odkryte źródła. Dla wygody czytelnika, informacje nowe, których nie było w pierwszym wydaniu, zostały oznaczone gwiazdką (*). Informacji takich w obecnym wydaniu jest ponad sto! Pierwsze wydanie itinerarium Jagiełły A. Gaśsiorowski rozpoczął od 18 II 1386 r. (błędnie podając wtedy, że była to data koronacji, tymczasem miała ona miejsce 4 III). Obecne wydanie zaczyna się od 15 II, czyli od chrztu Jagiełły w katedrze krakowskiej. Ostatnią datą w itinerarium jest oczywiście data śmierci króla – 31 V 1434 r.

Oprócz itinerarium Władysława Jagiełły (s. 35–125), w książce znajduje się przedmowa do II wydania (s. 7–8), wykaz skrótów (s. 9–14), wstęp [jest to przedrukowany wstęp do pierwszego wydania] (s. 15–33), „alfabetyczny spis nazw topograficznych” (s. 126–143), a także dodatki: „dokumenty [Jagiełły] mylnie datowane” (s. 144–147), „przekazy źródłowe nieuwzględnione w itinerarium” (s. 147–153). Wszystkie z tych elementów znajdowały się już w pierwszym wydaniu. Nowością jest opublikowany w książce artykuł A. Gaśsiorowskiego pt. *Święta Pańskie w praktyce objazdów król Władysława Jagiełły* (pierwodruk: „*Europa środkowa i wschodnia w polityce Piastów*”, red. K. Zielińska-Melkowska, Toruń 1997, s. 291–301). Książkę zamykają streszczenia w języku niemieckim (s. 165–168) i angielskim (s. 169–172). Do książki dołączona jest także bardzo pomocna i przejrzysta mapa „objazdy Władysława Jagiełły”. Zawiera ona schemat typowych podróży króla po Polsce i Litwie, a także trasy wypraw wojennych w latach 1410, 1414, 1422 i 1431.

Piotr Węcowski

KRONIKA

Jiří Urbanec (25. 5. 1932 Lískovec u Frýdku-Místku – 15. 11. 2014 Opava)

Jiří Urbanec, literární historik a kritik, se narodil 25. 5. 1932 do rodiny učitelů v Lískovci u Frýdku-Místku. Otec dosáhl funkce školního inspektora, matka zástupce ředitele základní školy. Po maturitě na gymnáziu ve Frýdku-Místku studoval na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně obor čeština – ruština. Studium zakončil v lednu 1955 státní závěrečnou zkouškou a obhajobou diplomové magisterské práce „První ročník Novin těšínských“ u prof. Josefa Hrabáka. V listopadu 1954 nastoupil jako středoškolský učitel na Střední pedagogické škole v Krnově. V letech 1956–1960 dále studoval historii na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci. V roce 1955 se oženil s učitelkou Cecilíí Vilčovou. Narodily se jim dvě děti: syn Jiří (1959) a dcera Cecilie (1964).

V roce 1961 byl Jiří Urbanec přijat na místo vedoucího Památníku Petra Bezruče v Opavě (na tomto postu vystřídal Drahomíra Šajtara), ale jak vzpomíná ve svém životopise z dubna 2010, který autorovi nekrologu nedávno zaslala Urbanecova manželka Cecilie, „nebyl nejprve ustanoven, protože nebyl v KSČ. Až po nějakých jednáních se tímto vedoucím stal, přičemž jeho nadřízený ředitel Slezského muzea PhDr. Sobotík (bývalý národní socialista) se zaručil, že jeho podřízený se členem KSČ stane. Rok vedoucí Památníku odolával, ale pak po nátlaku ředitele přihlášku podal, takže v letech 1963–1968 byl v této „samospasitelné“ straně, ačkoliv nezměnil své demokratické přesvědčení.“ Původně bezručologické pracoviště se za Urbanecova vedení proměnilo v oblastní literární archiv pro Slezsko a Ostravsko. Jako literárněvědné pracoviště každoročně pořádalo literární konference v rámci kulturního festivalu Bezručova Opava a vyvíjelo ediční činnost. V 60. letech působil Jiří Urbanec jako tajemník komise pro přípravu festivalu. V roce 1967 získal na FF UJEP tituly doktor filozofie a kandidáta věd o umění na základě obhajoby práce „Mladá léta Petra Bezruče“, která vyšla tiskem v roce 1969.

V roce 1968 se podílel na řadě iniciativ, především na obnově Matice slezské jako kulturní organizace, která začala vyvíjet ediční činnost (mj. vznikla revue Slezsko – kultura a země). Zúčastnil se úsilí o zřízení nakladatelství v Opavě a o obnovu vysokého školství ve městě, kde působila v padesátých letech Vyšší pedagogická škola; ta se v šedesátých letech přestěhovala do Ostravy, kde z ní vznikla Pedagogická fakulta. V letech 1968–1969 se jednalo o zřízení Slezské univerzity. Změněná politická situace zasáhla jak do těchto plánů, tak do osobního osudu Jiřího Urbance. „Po začátku okupace vystoupil z KSČ a po jeho příkladu všichni ostatní, takže ve slezském muzeu s více než 100 zaměstnanci nežádal v KSČ nikdo, za to měli být všichni potrestáni, Urbanec jako první. Měl být odvolán z funkce vedoucího a byl vypsán konkurz, ale na jeho místo se nepřihlásil nikdo. V roce 1970 dostal od normalizačního ředitele výpověď“ ze zaměstnání, proto se obrátil k soudu a nakonec výpověď pro formální nedostatky byla prohlášena za neplatnou. Ředitel ho každý týden psychologicky terorizoval tím, že ho povolával k sobě a nutil ho, aby odešel sám. Odmítl, nepovínil,“ jak vzpomíná Urbanec na onu dobu ve své autobiografii.

Byl zbaven možnosti publikovat (jen brněnská redakce Svobodného slova mu uveřejňovala divadelní recenze pod šifrou, později, zejména v 80. letech přeci jen přispíval do některých literárních periodik typu Literární měsíčník nebo Kmen – příloha Tvorby), v roce 1972 byl odvolán z funkce vedoucího Památníku Petra Bezruče, v němž však nadále působil jako jeho pracovník, až se v lednu 1990 opět ujal vedení PPB.

Z Urbanecova vlastního životopisu se rovněž dozvídáme, že „jako dobrý vesnický pracovník se zapojil do budování obce Hošťálkovy a její části Křížová, takže když byl v Křížové ustaven osadní výbor, stal se v roce 1976 jeho předsedou, organizoval brigády, včetně výstavby železobetonových mostků na místní komunikaci atd. Tak přečkal těžké období, v Opavě v nemilosti, v Křížové jako oceňovaný zvelebitel obce.“

V září 1990 vznikla v Opavě Filozofická fakulta jako součást Masarykovy univerzity v Brně. V následujícím roce se fakulta stává součástí nově založené Slezské univerzity v Opavě. Jiří Urbanec se stal prvním děkanem fakulty (od září 1990 do května 1991). Po založení Katedry literární vědy, muzeologie a výtvarné fotografie se stal jejím prvním vedoucím, později po vnitřních organizačních změnách došlo ke vzniku Ústavu bohemistiky a knihovnictví. V květnu 1991 odešel z řad zaměstnanců Slezského zemského muzea, do něhož patří Památník Petra Bezruče.

V lednu 1991 se Jiří Urbanec habilitoval na FF MU v Brně jako docent pro dějiny české literatury a teorii literatury prací „Petr Bezruč – Vladimír Vašek 1904–1928“. Od 1. 4. 1995 do 1. 3. 2001 zastával funkci prorektora pro rozvoj a výstavbu Slezské univerzity v Opavě, zároveň působil jako zástupce vedoucího Ústavu bohemistiky a knihovnictví, posléze v letech 2000–2008 jako jeho vedoucí. Byl členem vědeckých rad Slezské univerzity i její Filozoficko-přirodovědecké fakulty, Společnosti F. X. Šaldy, jehož kritické dílo

obdivoval a byl i jeho velkým znalcem, Společnosti T. G. Masaryka a Literárněvědné společnosti AV ČR, byl čestným členem Maticе slezské (od r. 1998), členem (v podstatě nestandardní společnosti) Research Board of Advisors of American Biographical Institute,¹ zajímal se o činnost Společnosti bratří Čapků. Jako člen Obce spisovatelů zastával v letech 2000–2006 funkci předsedy výboru ostravského střediska Obce moravskoslezských spisovatelů. Byl také předsedou poroty soutěže prózy autorů do 30 let Hlavnice A. C. Nora, z níž jsou publikovány almanachy nejlepších soutěžních prací v redakční péči J. Urbance. V r. 2008 byl předsedou poroty literární soutěže Ostrava – město v pohybu. Založil tradici česko-polských literárněvědných konferencí organizovaných každoročně v měsíci listopadu v letech 1995–2010 Ústavem bohemistiky a knihovnictví PPF SU v Opavě, z níž jsou rovněž vydávány sborníky s příspěvky z konferencí (vesměs v redakci níže podepsaného autora příspěvku).

Jiří Urbanec se dlouhodobě věnoval osobnosti Petra Bezruče. Zasloužil se o shromáždění základních životopisných údajů této osobnosti od narození až do roku 1928. Připravil k vydání edici korespondence *Petr Bezruč píše přáteli dopisy z mládí* (Ostrava 1963). Šlo o Bezručovy dopisy z let 1881–1932 s Jaroslavem Kunzem. Kniha *Mladá léta Petra Bezruče s podtitulem Život a dílo 1867–1903* (Ostrava 1969) „neanalyzuje přímo autorovo literární dílo, ale podává obraz složité cesty k němu“ (Š. Vlašín). Uzavírá se rokem 1903, kdy vychází Slezské číslo. Imponující je rozsah materiálu, který Jiří Urbanec prostudoval: nejen bezručovský archiv uložený v PPB, ale i cennou pozůstalost Joži Vochaly a osobní Bezručovu knihovnu, pozoruhodnou básníkovými glosami a vpsky. Urbanec v knize usiluje o narušení konvenčního obrazu Petra Bezruče, míří proti mýtu, který se kolem jeho postavy vytvářel. Práci na edici značně ztěžovala skutečnost, že Bezruč zničil dopisy a dokumenty před rokem 1900. Cenné je proto i přetištění korespondence Bezruče s Dodou Bezručovou-Demlovou v originále i překladu v závěru knihy. Na materiál zpracovaný ve své vědecké prvotně navázal brožurou *Petr Bezruč ve Frýdku a Místku* (1987).

Další období Bezručova života zpracoval v knize *Petr Bezruč – Vladimír Vašek 1904–1928. Základní životopisná fakta* (Ostrava 1989). Jako spolupracovníci jsou uvedeni Alena Chudárková, Vladimír Pfeffer a Zdena Pfefferová. Kniha těží z bohatých pramenů shromážděných v PPB. Využívá především obsáhlé korespondence. Kromě poznámkového aparátu a rejstříku kniha obsahuje také přehled vydání *Slezských písní* ve sledovaných letech a obrazovou přílohu. Významné místo v korespondenci zabírá Bezručův vztah k ženám. Druhý životopisný svazek Petra Bezruče přinesl zásluhou Urbance a jeho spolupracovníků řadu dosud neznámých pramenů k hlubšímu poznání klasika české poezie.

Vedle knižních prací Jiřího Urbance stojí za zaznamenání řada literárněvědných studií v časopisech a sbornících, v nichž neomezuje svou odbornou pozornost pouze na slezské autory či na problematiku literatury v této oblasti, ale zajímá ho česká literatura a její autoři obecně, sleduje také širší evropský kontext (autoři exilu, polská a slovenská literatura atp.). Přispěl hesly regionálních autorů do *Biografického slovníku Slezska a severní Moravy* (Ostrava, 1993–1997), byl rovněž přizván ke tvorbě hesel pro rozsáhlou *Kulturněhistorickou encyklopedii Slezska a severovýchodní Moravy*, dosud největší publikační projekt vztahující se k tomuto regionu, realizovaný Ústavem pro regionální studia FF OU v Ostravě. S doc. Ladislavem Soldánem napsal obsáhlé kapitoly *Od února 1948 do kritiky kultu osobnosti (1948–1956)* a *Dvacetiletí „normalizace“ (1970–1989)* pro *Přehled dějiny literatury 3* (Praha 1997).

Od roku 1990 se Jiří Urbanec více zaměřoval na výzkum české literatury po 1945, mj. publikoval soubor studií a článků *Střídavý čas naděje, K české literatuře po roce 1945* (Opava 2002), monografii *Čtení o A. C. Norovi, Život a dílo 1903–1986* (Opava 2003). V prvním zmíněném souboru se sedmnáct studií, povětšinou otištěných již dříve (v patnácti případech ve sbornících nebo příležitostně v časopisech, např. v České literatuře nebo Tvaru, dvě byly publikovány z rukopisu), dočkalo přepracování „jen v dílčích vyjádřeních“ (srov. s. 10). Tematicky se v nich autor soustředil především na poezii, zejména na básnictví 60. let. Rozšíření badatelského zájmu se projevilo ve studiích usilujících o syntetizující literárněhistorické sondy orientované především na poezii (Básnický svět v debutech první poloviny šedesátých let, in *Zlatá šedesátá*, Praha 2000), ale i na obecnější problematiku (Česká literatura v kontextu se světem, in *Bilance a výhledy středu Evropy na prahu 21. století*, Brno 2000; Devadesátá léta – vyvrcholení vývoje 20. století, in *Česká literatura na konci tisíciletí II.*, Praha 2001). Vlastní badatelský prostor Urbanec nachází také v interpretačně pojatých studiích (Autoři hledající svou cestu ve zlobě doby, Seifert, Holan, Hrubín, in *Česká literatura 1948–1956*, Opava 1993; Eva Kantůrková posledních let, in *Česká a slovenská literatura dnes*, Praha – Opava 1997; Realie a mýty v tvorbě Michala Ajvaze, in *Autenticita a literatura*, Praha – Opava 1999). Ladislav Soldán považoval za podnětné Urbanecovy studie k problematice básnictví 60. let 20. století: „Ať již jde o tu, která

¹ Viz externí linky u hesla ABI na Wikipedii: http://en.wikipedia.org/wiki/American_Biographical_Institute [cit. 22. 12. 2014].

je nazvána Vztah »domova a světa« v české poezii šedesátých let (původně *Česká literatura*, 1999), anebo o tu, která přináší nový, neofetý pohled na dílo a osobnost neprávem dost opomíjeného básníka. Navíc je studie Motivy život a smrt v tvorbě Josefa Hanzlíka ze šedesátých let, poprvé otištěná v jednom ze sborníků prací Filozoficko-přírodovědecké fakulty slezské univerzity v Opavě (řada literárněvědná A3, Opava 2001), dokladem nikoli jen existence nové univerzitní edice, ale také její dobré úrovně.² Větší část Urbancových studií byla nicméně určena hlavně pro sborníky vycházející v průběhu 90. let v rámci konferencí Bezručova Opava. Publikovány souborně, dostávají se Urbancovy studie nepochybně do nových souvislostí (v tom lze souhlasit s autorovým názorem, srov. s. 10). „Jen některé z nich ovšem nabývají rysů prací vskutku literárněhistorických parametrů. (...) Osobitost Urbancova pojetí a jeho styl jsou někdy vskutku svérázné. Ale to neznamená, že chceme, aby „více objektivizoval“. Stejně tak nepožadujeme, aby se vrátil jenom do oblasti literatury ve Slezsku, třebaže je tam bezpochyby nejméně doma“.³

V monografii *Čtení o A. C. Norovi, Život a dílo 1903–1986* sleduje Urbanec životní dráhu spisovatele „coby zkušený literární historik a hlavně znalec kulturních reálií Slezska v širších souvislostech a velmi bedlivě krok za krokem“.⁴ To se týče té části knihy, kterou Urbanec nazval Životní běh. „V ní se autor vyzbrojen důkladnou znalostí pramenů vypovídajících o Norově životě a díle, včetně reflexí tohoto díla dobovou kritikou, zaměřil v první řadě na problematiku leckdy dramatického – jak to plynulo z charakteru doby – souběhu autorova života s jeho dílem“.⁵ Mimo jiné Urbanec podrobně analyzuje otázku, proč se A. C. Nor po nadšeném přijetí prvotiny až na výjimky k podobnému tvůrčímu činu nevzpjal, proč začal publikovat práce, které byly buď jakýmsi pouhým obtiskem prvotiny (*Rozvrat rodiny Kýrů*, 1925), nebo námětově těžily z prostředí, s nímž se spisovatel neshl. Tato část publikace, která vyšla v edici Osobnosti Slezska, kterou vydává Matice slezská v Opavě a která si klade za cíl populárním způsobem prezentovat významné osobnosti kulturní historie českého Slezska, má spíše popularizační charakter, jak si to vytkla z této edice. Urbanec se mohl opřít rovněž o obsáhlé Norovy paměti *Život nebyl sen* (Brno 1994), které autor psal na počátku 70. let minulého století. V druhé části knihy, v oddílu nazvaném Prozaické dílo, se pak Urbanec vrací ke genezi celého rozsáhlého Norova díla o více než čtyřiceti svazcích z jiného úhlu pohledu, analýzami a postupy zaměřenými více literárněhistoricky a literárněkriticky. „Prostřednictvím fundovaných analýz postav, stylu i dalších tvárných faktorů vyzvedá některá díla, jež jsou součástí tří románových triptychů námětově čerpacích z rodného Slezska, které vznikaly ve 20. a 40. letech, když 30. léta zaplnil Nor tvorbou jiného typu, hodně poplatnou komerci“.⁶ Připomeňme, že také A. C. Nor patřil v 50. letech mezi spisovatele, kteří upadli v nemilost díky svým zásadním postojům (jak tvrdí Urbanec), ale svou roli mohlo sehrát i zařazení Nora a jeho díla dobovou literární kritikou do proscribovaného směru ruralismu. Každopádně byl Josef Kaván, jak znělo Norovo občanské jméno, po únoru 1948 vyloučen ze Svazu československých spisovatelů. Jak na závěr své recenze knihy konstatoval i doc. Ladislav Soldán, kniha základní cíle vytčené edicí, jejíž je součástí, splnila.

Kromě zaměření se na oblasti severní Moravy a Slezska, měl Jiří Urbanec daleko širší badatelský zájem. Přispěl do zahraničních konferenčních sborníků (např. studií Tradice a antitradicionalismus v české literatuře, in *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich. Slavica Wratislaviensia CXXII*, Wrocław 2003) atd. Jednou z Urbancových posledních prací byla například studijní opora v podobě elektronické publikace *Teorie literatury* (pro dálkové studium bohemistiky a knihovnictví).

Jiří Urbanec převzal 11. 10. 2010 na slavnostním shromáždění Slezské univerzity v Karviné Zlatou medaili Slezské univerzity. Dále obdržel Cenu Vladislava Vančury (Háj ve Slezsku, 24. 5. 2008).

Důležitá je rovněž Urbancova redakční činnost. V letech 1961–1972 redigoval Listy Památníku Petra Bezruče, 1962–1964 Časopis Slezského zemského muzea – vědy historické, 1969–1972 Slezsko – Kultura a země, 1995–2001 Noviny Slezské univerzity, v letech 1994–1998 byl členem redakční rady literárního měsíčníku Alternativa nova.

Výběrová bibliografie Jiřího Urbance vyšla v redakční a editorské péči pišícího tyto řádky.⁷

Jiří Urbanec byl věřící a, jak sám uvádí ve svém životopise, „v chrámech, které s manželkou navštěvuje, uplatňuje se jako lektor“. Jiří Urbanec zemřel 15. 11. 2014 v Opavě. Rozloučení se zesnulým proběhlo 21. 11. 2014 v chrámu Páně sv. Ducha v Opavě, pohřeb se konal tentýž den na Městském hřbitově v Opavě.

² Ladislav SOLDÁN, *Jiří Urbanec: Strádaný čas naděje*, Vlastivědný věstník moravský (dále VVM) 55, 2003, s. 118.

³ Tamtéž.

⁴ Ladislav SOLDÁN, *Jiří Urbanec: Čtení o A. C. Norovi*, VVM 57, 2005, s. 222.

⁵ Tamtéž.

⁶ Tamtéž.

⁷ Libor MARTINEK, *Jiří Urbanec: vědecký profil a výběrová bibliografie*, Opava 2015.

Jako mŕj šéf na opavské bohemistice byl doc. Urbanec vždy objektivní, náročný a spravlivý. Obdivoval jsem jeho nezlomnou vůli a pracovitost, svou práci bral jako poslání. Byl to velmi vzdělaný člověk, s velkou literárněhistorickou erudicí.

Libor Martinek

Spomienka na Janu Machačovú

Všetkých nás, ktorí sme poznali pani PhDr. Janu Machačovú, CSc. zaskočila 7. októbra 2015 správa o tom, že Jana už nie je medzi nami. Zastavili sme sa a v duchu zaspomínali, na tú drobnú, štíhlu žienku s neuveriteľným elánom, optimizmom, nadšením a radosťou, ktorú dokázala rozdávať okolo seba aj v dobách, keď jej samej nebolo veselo. Janu sme zaradili medzi tých, čo len tak ľahko neodídu a predpokladali sme, že bude ten svoj entuziazmus predávať ďalej, domnievali sme sa, že tu bude s nami stále a naráz je všetko inak! Osud bol v jej prípade veľmi nespravodlivý, pretože jej nedoprial ani sedem dekad života.

Jana Machačová rod. Klimešová sa narodila 5. 8. 1946 ako prvá z troch deér do rodiny krajčirov vo Veľkých Losinách, už jej sociálny pôvod akoby určitým spôsobom predučil jej profesijné smerovanie. Táto, podľa Jiřího Matějčka „horalka“ po gymnaziálnych štúdiách v Šumperku vyštudovala bohemistiku a polonistiku v Olomouci a v Poznani a podstatnú časť svojho profesijného života strávila v Slezskom ústave, kam nastúpila v roku 1969 po krátkej praxi v Slezskom múzeu a v knižnici Slezského ústavu. Tu sa začala zberať najskôr výskumom sociálneho vývoja českých krajín v období industrializácie 19. storočia. Sledovala vývoj textilnej výroby v rokoch 1781–1848, mzdové a štrajkové hnutie robotníctva v priemyslových oblastiach v rokoch 1848–1918. Neskôr sa zaoberala tiež prácou žien a detí, otázkami robotníckeho poistenia, vzdelávaním a výchovou dievčat v meštianskej rodine v prvej polovici 19. storočí, sociálnymi pozíciami, vzormi chovania dolných a stredných vrstiev spoločnosti, českou inteligenciou v 19. storočí ako aj otázkami rodiny a rodinného chovania, či stretávania odlišných kultúr.

Isto by na tomto mieste stálo za úvahy vymenovať impozantný zoznam jej odborných monografií, štúdií a článkov, obávam sa však, že by to presiahlo limit tohoto spomínania, len v Slezskom sborníku za roky 1969–2001 to predstavovalo 189 položiek, takže odkazujem na Lexikon českých historikov z roku 1999 a z najvýznamnejších prác spomením aspoň rozsiahlu kandidátsku dizertáciu o materiálnych pozíciách robotníctva do roku 1914, ktorá sa dočkala publikovania až v r. 1991 v prvom zväzku zborníku *K hospodárskym a sociálnym dějinám 19. a 20. století*, z ďalších významných prác to boli: *Sociální pozice národnostních menšin v českých zemích 1918–1938* (Opava 1999), *Studie k sociálním dějinám* (10 zväzkov, Opava 1992–2005), *Problémy obecné kultury v českých zemích 1750–1950* (Opava 2008), *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1981–1914* (Praha 2010). Tieto a mnohé ďalšie priekopnícke práce na poli sociálnych dejín napísala v spolupráci s Jiřim Matějčkom. Pracovný tím Machačová-Matějček vznikol v r. 1981, kedy začal systematicky spracovávať sociálne a sociokultúrne dejiny českých krajín v 19. a neskôr aj v 20. storočí a môže povedať, že zásadným spôsobom posunul znalosti na tomto odbornom poli.

Jana Machačová bola tiež editorkou mnohých zborníkov a veľký kus nedocenennej práce vykonala nielen na poli vedy, ale aj na poli redakčnej práce. Ako dlhodobá výkonná redaktorka Slezského sborníka (1973–2009) sa zaslúžila nielen o odbornú úroveň tohoto časopisu a jeho kvalitnú jazykovú stránku, ale čo možno málokto vie, práve jej zásluhou sa toto periodikum dostalo medzi odborné recenzované neimpaktované časopisy, ktoré majú váhu v dnešnom spoločenskovednom svete. Aj jej zásluhou prekročil Slezský sborník regionálny charakter a stal sa celorepublikovým uznávaným periodikom, kde nachádzajú miesto state odborníkov z histórie, sociológie aj demografie nielen z ČR ale aj zo zahraničia. Vedecká aj redakčná práca Jany Machačovej sa vyznačovala veľkou svedomitosťou, systematickosťou a dôkladnosťou. Nikdy sa neuspokojila len s čiastkovými informáciami, ale vždy šla do hĺbky a snažila sa preniknúť do podstaty skúmaných problémov.

Popri svojej odbornej práci sa Jana veľmi vzorne starala o rodinu, o manžela, deti a neskôr o vnúčatá, ktoré nesmierne milovala a venovala im skoro všetok svoj čas po skončení aktívnej pracovnej činnosti.

Veľmi rada spomínam na naše odborné, ale aj úplne obyčajné ženské debaty. Vždy som sa tešila na rané posedenie s ňou a diskusie nad šálkou kávy o aktuálnych otázkach spoločenského diania, o interkultúrnych vzťahoch, o výskume národnosti a ich sociálnych pozíciách ako aj o zážitkoch z ciest a z poznávaní krajín blízkych aj vzdialených, ale aj o úplne obyčajných dámskych otázkach. Bolo to vždy nakopnutie do nového dňa. Jana rozdávala optimizmus a povzbudzovala aj v dobe, keď už vedela, že to nie je s jej zdravím dobré. Dokázala na rovnu vysloviť svoj názor, aj keď nie vždy korešpondoval s verejnou mienkou, bola nesmierne skromná, ale pritom veľmi odvážna a statočná a takto čelom sa postavila aj k svojej chorobe.

Zomrela na vrchole síl, ale stále bude žiť v našich spomienkach.

Olga Šrajerová

Archivář a historik PhDr. Karel Jiřík (1930–2015)

Rok 2015 bude považován za velmi neblahý pro celou českou historickou vědu. Komunitu historiků opustila řada osobností, z nichž některé v minulých desetiletích výrazně přispěly k tvorbě soudobého diskurzu našich národních dějin. Loučili jsme se se dvěma prvními dámami české historiografie prof. Alicí Teichovou a prof. Věrou Olivovou, odešel dr. Jiří Kofalka, prof. Josef Kolejka, doc. Josef Harna, doc. Jurij Křížek ad. Prořídily také řady spolupracovníků Slezského sborníku. Vedle dlouholeté výkonné redaktorky dr. Jany Macháčové to byl např. medievalista dr. Václav Štěpán, historikové novověku a soudobých dějin dr. Otakar Káňa, doc. Jan Steiner, doc. Karel Sommer, literární historik doc. Jiří Urbanec. Slezský sborník a Slezský ústav SZM ztratil také dlouholetého spolupracovníka, archiváře a historika dr. Karla Jiříka.

Karel Jiřík se narodil 26. října 1930 v rodině cestáře v Janovicích nad Úhlavou. Již jako dítě si musel prožít trauma vyhnání z domova, když nacistické Německo na podzim r. 1938 zabralo i jeho bydliště v Sudetech. V letech 1942–1950 studoval na gymnáziu v Klatovech. Po maturitě v r. 1950 si zapsal na Filozoficko-historické fakultě Univerzity Karlovy obory archivnictví a historie. Jeho zájem se již tehdy koncentroval na novější a nejnovější dějiny. Jako čerstvý absolvent (1955) nastoupil do funkce odborného referenta pro archivy národních výborů na archivní oddělení Krajské správy ministerstva vnitra v Praze. S tímto jeho působením se spojuje zásluha na vydávání prvních tištěných průvodců po archivních fondech několika středoevropských archivů, které později sloužily jako vzor pro tvorbu podobných příruček v dalších českých krajích. V letech 1957–1959 založil a redigoval spolu s dr. Jiřím Tywoniakem jeden z prvních novodobě pojatých regionálních historických sborníků – Středočeský sborník historický, který měl výrazný vliv na rozvoj regionálně historické a vlastivědné práce v regionu.

Po sňatku se spolužačkou-germanistkou Zdenou Gargulákovou z Bílovice a narození dcery Zuzany a syna Martina jej bytové problémy v Praze přinutily poohlédnout se po zaměstnání, které by současně zabezpečilo rodinné bydlení. Podařilo se mu získat místo ředitele Archivu města Ostravy, na které nastoupil již v dubnu 1961. Nebylo to jeho první setkání s městem. Jako student univerzity se o jedněch prázdninách musel v rámci svazáckých aktivit zúčastnit brigády při výstavbě kombinátu Nová huť v Ostravě-Kunčicích. Když se po návratu do Prahy jeho kolegové dotazovali na dojmy, s nimiž přijel z „ocelového“ města, měl údajně odpovědět: „Ostrava nikdy více!“. Ani on sám netušil, že toto město se stane jeho celoživotním údělem a on sám pevným „ostravským patriotem“.

Archív, jehož se stal ředitelem, byl již tehdy přestěhován z ostravské Nové radnice do pseudorenesanční budovy bývalé radnice v Ostravě-Přívoze. Hned od počátku, i když byl mezi personálem archivu jediným vysokoškolským, pojal záměr vybudovat z něj nejen archiv v běžném smyslu slova, ale také badatelské pracoviště, které se bude zabývat historií města a jeho společnosti. V této fázi se do popředí jeho zájmu dostaly akvizice archiválií ze spisoven státních úřadů, institucí, soudů, ale také spisy, dočasně deponované v tehdejší Krajskému archivu v Opavě, které z principu své proveniencie patřily do Ostravy. Současně systematicky doplňoval archivní knihovnu o základní historická díla, časopisy a zejm. regionální literaturu. Podnítil dosud zanedbávanou fotografickou dokumentaci současných proměn města a budoval systematicky fotografickou sbírku. Od r. 1962 byl současně pověřen vedením městské kroniky Ostravy. Díky svým kontaktům z dřívější doby se mu podařilo zainteresovat na historické problematice Ostravy nejen pracovníky místních vysokých škol, ale i pracovníky dalších českých a moravských univerzit (Praha, Olomouc, Brno). Zprostředkované se tím zasloužil, že problematika nejprůmyslovějšího regionu Československa, opomíjená v centru republiky vznikajících syntézách, dostala v nich náležitou pozornost.

Jeho aktivity v té době již silně ovlivňovala skutečnost, že za několik let – v r. 1967, si bude Ostrava připomínat 700. výročí svého vzniku. Dr. Jiřík sám přípravy k tomuto výročí inicioval jako člen přípravného výboru oslav a tajemník ediční komise. Příprav k výročí využil k tomu, že vymohl u tiskových orgánů povolení k vydávání periodické vlastivědné publikace. V r. 1963 vyšel pod jeho redakcí první svazek vlastivědného sborníku Ostrava, v němž pak byly periodicky otištěny studie k historii a současnosti města. V r. 1967 vydal do dnešního užitečnou příručku Městský archiv Ostrava, podstatou průvodce po archivních fondech a sbírkách této instituce. Souběžně probíhaly přípravy na vydání prvních česky psaných dějin města (pomíne-li kronikářsky koncipovanou práci Aloise Adamuse), které měly podat o prameny opřené informace o historickém vývoji města Ostravy širokým vrstvám čtenářů a uvést na pravou míru některé z mýtů, vytvořených o minulosti Ostravy německými, převážně nacionalisticky a antisemitsky uvažujícími dějepisci (Drápala, Klitzner ad.). Dílo se setkal s příznivým ohlasem a bylo velmi rychle rozprodáno. Zejména v souvislosti s oslavami výročí městského založení se stal Karel Jiřík osobností známou nejen v odborných kruzích. Přispělo k tomu jeho časté vystupování v rozhlasu, televizi, články v denním tisku i osobní angažování se v kulturní sféře města.

V době tzv. „Pražského jara“ 1968/69 se Karel Jiřík, ostatně jako velká část ostravské kulturní fronty (novináři, vědci, herci, umělci) podílel na rozvoji obrodného procesu. Jeho pracovna v budově městského archivu se stala místem častých schůzek stejně smýšlejících ostravských osobností z nejrůznějších sociálních a profesních prostředí, kde se diskutovalo o politických aktualitách a organizovala setkání např. s pražskými kolegy, kteří přiváželi aktuální, často veřejnosti nepřístupné informace, dokumenty apod. Zasloužil se také o shromáždění písemných a fotografických dokumentů z kritických dnů okupace Ostravy armádami Varšavské smlouvy v srpnu 1968, kterých jsme chtěli využít jako ostravských pendant k tzv. černé knize („Sedm pražských dní.“ Praha 1968).

S nástupem tzv. normalizace byly Jiříkovy aktivity sečteny, byl odvolán v srpnu 1972 z postu ředitele archivu a dovoleno mu, aby v této instituci nadále působil jako řadový pracovník, ovšem se zákazem publikační a veřejné činnosti a násilným zastavením jeho kariérního růstu (např. překážky k získání vědecké hodnosti kandidáta věd). Již dříve do tisku připravená publikace se spoluautorem Vítězslavem Jiříčkem o historii Ostravy v letech 1918–1968 byla sice vytištěna (1970), ale zakázána její distribuce. Ještě příkrější verdikt stihl Karlem Jiříkem redigovanou publikaci Ostrava socialistická (1971), jejíž náklad byl dán do stoupy a dochovalo se náhodně jen několik exemplářů. Publikačních aktivit se však zcela nevzdal: tiskl pod jmény svých „pokryvačů“ (např. pod dívčím jménem své manželky, své švagrové), pod publikací Slovenské národní povstání a Ostrava (1974), ale také pod další, se podepsal jeho nový ředitel Antonín Suldovský. V této situaci se mohl Karel Jiřík věnovat více vlastní archivářské práci, tj. pořádání a inventarizaci archivních fondů. Současně připravoval nové vydání Dějin Ostravy, rozsáhlejších a lépe graficky vybavených. Po rozpadu totalitního komunistického režimu v listopadu 1989 se dočkal rehabilitace a 1. března 1990 byl znovu uveden do funkce ředitele archivu, v níž setrval do odchodu do důchodu v dubnu 1992. Vrátil se také do řady dříve zastávaných funkcí, nově byl navržen do funkce okresního zmocněnce vládní komise ČSFR pro analýzu let 1967–1970 a jmenován členem historické komise pro zpracování období totalitního režimu a zločinů komunismu. Zapojil se do veřejného a kulturního života Ostravy např. svými návrhy na přejmenování ulic, nesoucích dříve jména komunistických pohlavářů, návrhy na výstavbu pomníků obětem válek a perzekucí apod.

Obnovil také své publikační aktivity. Neopomenutelným počinem bylo nové vydání kolektivního díla Dějiny Ostravy, pro které se Karlu Jiříkovi podařilo získat několik nových autorů z univerzitních pracovišť. Sám do monografie napsal rozsáhlé dějiny jednotlivých obcí, které byly postupně připojovány k Ostravě. Kniha byla počtená Cenou města Ostravy 1996. V té době také zužitkoval své výzkumy z doby normalizace a zpracoval rozměrné dílo Městská nemocnice Ostrava v proměnách časů 1848–1998 (2002). Do té doby jedinečným a výjimečným v české historiografii byl Karlem Jiříkem iniciovaný a redigovaný sborník Svědectví o roce 1968 (1998), snášející nejen studie, ale i vzpomínky a dokumenty o historických událostech toho roku na území města. Autor byl oceněn Cenou Egona Ervína Kische za významné dílo literatury faktu.

V několika pracích se na přelomu 20. a 21. stol. vrátil Karel Jiřík k již dříve studované problematice, týkající se „dolních vrstev“ ostravské společnosti v éře kapitalismu. Vedle článků a studií např. o bydlení hutního dělnictva ve vítkovických koloniích to byla především renovovaná monografie Trojice 1894. K 110. výročí hornického krveprolití ve Slezské Ostravě (2004) a nedokončená monografie dělnického předáka Petra Cingra, na které pracoval s doktorantem katedry historie Ostravské univerzity mgr. Stanislavem Knobem.

Jiříkovy neúnavné a časově náročné aktivity archivářské, vědecké i společenské se mohly realizovat také díky příznivému a pochopením naplněnému rodinnému prostředí, zejm. jeho ženy, profesí filoložky a pedagožky Zdeny roz. Gargulákové, bilovické rodačky, s níž se seznámil za pražských univerzitních studií.

PhDr. Karel Jiřík patřil k neobyčejně plodným autorům. Vedle řady monografií, o nichž byla již zmínka, je autorem několika set článků a studií publikovaných jak v renomovaných vědeckých časopisech, tak v tiskovinách popularizačního charakteru, ale i v denním tisku, rozhlase a televizi. Jeho zájmový okruh byl neobyčejně široký, byť svým těžištěm směřoval alespoň od doby příchodu na Ostravsko k Ostravě a jejímu záměny. Pod jeho šifrou je publikováno několik desítek biogramů v Biografickém slovníku Slezska a severní Moravy. Byl také pečlivým redaktorem publikací nejrůznějšího typu, o čemž vydávají svědectví více než dvě desítky svazků sborníku Ostrava. Všechny jeho práce nesou pečeť poctivé archivní heuristiky, vyhýbal se módním spekulativním interpretacím, které často jen zakrývají špatnou resp. nedostatečnou práci s prameny. Ač archivář, neomezoval svou heuristickou základnu pouze na psané prameny, ale popíral sluchu také pamětníkům historických událostí, ať už v ústní nebo písemně dochované podobě, což činil již mnohem dříve, než je zpopularizovala tzv. oral history. Dr. Karel Jiřík patřil ke klíčovému osobnostem, které výrazně prohloubily naše znalosti o historickém vývoji města Ostravy a Ostravska a trvale se zapsal do kulturních dějin města a regionu. Jeho cesta životem se uzavřela 25. května 2015 v Ostravě.

Milan Myška

Za Janem Steinerem

V roce 1982 jsem první říjnové pondělí po ukončení prezenční vojenské služby nastoupil do Slezského ústavu Československé akademie věd v Opavě. Moje interní vědecká aspirantura začala v den, kdy se v odpoledních hodinách slavily padesátiny jednoho ze zdejších dlouhodobých pracovníků. I já jsem tedy po 14. hodině zasedl do konferenční místnosti v ústavní knihovně. V čele slavnostní tabule seděl usměvavý člověk, z jehož pohledu vyzařovala ochota, dobro a přátelství. Oslavencem byl PhDr. Jan Steiner, CSc. Byl jsem mu představen a v průběhu dalších let jsme spolu neschůdněkrát hovořili, jako zkušený historik mi poskytl nejednu dobrou radu. Zároveň jsem se ubezpečil, že můj dojem z prvního setkání byl správný a postupně jsem se seznámil nejen s pozoruhodným Steinerovým historickým dílem, ale i s některými spletitými cestami jeho života.

Jan Steiner se narodil 5. října 1932 v Orlové. Jeho otec byl zaměstnán v důlním průmyslu a jako česká rodina museli Steinerovi pod násilným tlakem opustit Těšínsko kolem Vánoc roku 1938. Na tuto traumatizující příhodu spojenou s ozdobeným stromkem na korbě stěhovacího nákladního auta Jan Steiner několikrát vzpomínal. Rodné Orlové, ale po poválečném návratu zůstal celoživotně věrný.

Po ukončení školní docházky a po maturitě na orlovském gymnáziu v roce 1951 studoval na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci obor dějepis – čeština. Vysokoškolské studium úspěšně uzavřel v roce 1956, v téže roce se oženil. Jeho choť pak působila jako středoškolská profesorka na gymnáziu v Orlové. Zde na pedagogické škole pro vzdělávání učitelů národních škol působil dva roky i Jan Steiner, následovaly další tři roky na zdejším jedenáctiletce.

Jeho zájem o historii a především o moderní dějiny zároveň přerostl v této době i v profesní orientaci. V letech 1958–1963 se stal odborným asistentem na Pedagogickém institutu v Ostravě, kde se soustředil na dějiny 19. a 20. století především s ohledem na dělnické hnutí a přednášel i politickou ekonomie. Jeho dokonalá orientace v hospodářských dějinách 19. a 20. století mimo jiné prozrazovala výjimečnou metodickou přípravu v právě uvedených disciplínách. V tomto prostředí také počaly vznikat jeho první práce o dějinách Ostravska a Těšínska. V letech 1963–1966 úspěšně absolvoval vědeckou aspiranturu na Ústavu dějin KSČ. Šlo o pražské pracoviště, které kolem poloviny 60. let představovalo jedno z intelektuálních center snažících se o reformu komunistického Československa, o liberalizaci poměrů a zásadní společenské změny v této zemi. Na počátku normalizace bylo toto pracoviště mezi prvními zrušeno.

V té době byl od roku 1967 Jan Steiner vědeckým pracovníkem Slezského ústavu Československé akademie věd v Opavě a ještě v roce 1970 stačil na olomoucké Filozofické fakultě obhájit doktorát filozofie. Ve Slezském ústavu na sklonku 60. let rozvinul Jan Steiner svou vědeckou specializaci. Staly se jí hospodářské a sociální dějiny především meziválečného období. Jeho studie především k ostravské průmyslové oblasti a hlavně o vývoji uhelného hornictví jsou dodnes v odborné činnosti připomínány, jako snad první např. doložil dopady tzv. mezikrizy apod. Nadějný rozjezd profesionální historické kariéry však byl z politických důvodů citelně narušen. Za proreformní postoje na konci 60. let byl Jan Steiner vyloučen z KSČ. Následovala léta, kdy mu bylo bráněno v samostatném publikování, byl mu zamezen kvalifikační postup, byl přeřazen z kategorie vědeckých pracovníků do kategorie vědecko-technických pracovníků.

Teprve v druhé polovině 80. let se Steinerovo postavení počalo pozvolna zlepšovat. Výrazným úspěchem bylo např. pozvání do Spolkové republiky Německo do Bochumi na prestižní kongres k dějinám hornictví. Satisfakce se mu dostalo ovšem až po roce 1989, kdy byl mimo jiné ve Slezském ústavu zvolen předsedou rehabilitační komise.

V roce 1990 došlo k založení Obchodně podnikatelské fakulty v Karviné v rámci Masarykovy univerzity. Jan Steiner přešel na toto pracoviště, které se od roku 1991 stalo fakultou Slezské univerzity. Stal se zde proděkanem pro studijní záležitosti a nemalou měrou tak ovlivňoval tvorbu pedagogické, ovšem i vědecké koncepce fakulty. Bylo přirozené, že se již v roce 1992 habilitoval na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně, a to na základě obhajoby práce o hospodářském vývoji českých zemí v meziválečném období, která vyšla i ve své knižní podobě. Věnoval se i dalším tématům, včetně dějin podnikání. Kromě vedení Katedry společenských věd se nemalou měrou zasloužil i na získání magisterské akreditace na své fakultě. Velmi důležité bylo i Steinerovo mezinárodní angažmá. Navázal pracovní kontakty s polskými, německými a rouskými pracovišti, spolupracoval s českými vysokými školami i s zdejšími akademickými ústavy.

Nepřehlédneme ještě jednu trvalou aktivitu J. Steinera. Byly to dějiny Těšínska v meziválečném období a historie jeho rodiště – města Orlová. Zde působil po dlouhou dobu jako významný městský kronikář, jehož práce byla velmi oceňována. V případě orlovské kroniky pak vytvořil nesmírně cenný historický pramen. Svým způsobem se rozloučil knihou Dějiny města Orlové v datech, která byla vydána k 90. výročí získání městského statutu v roce 2012.

Doc. PhDr. Jan Steiner, CSc. zemřel 24. června 2015. Odešel významný historik, jehož práce tvoří nepřehlédnutelný fond především k hospodářským dějinám první republiky a k historii Orlové. Skončil se život laskavého člověka, na něhož budou mnozí, kdo jej znali, velmi dlouho vzpomínat.

Zdeněk Jirásek

Odešel spisovatel Oldřich Šuleř (1924–2015)

V ostravskému spisovateli Oldřichu Šuleřovi (nar. 1. 6. 1924 Ostrava, zemř. 26. 1. 2015 Ostrava), autorovi tří desítek knih, jenž byl rovněž autorem rozhlasových her, kulturní veřejnost ztratila tvůrce, jemuž se podařilo zobrazit více než stoletou historii kamenických dělníků na Jesenicku v románové kronice *Letopisy v žule* (1957, přeprac. 1967). Hlavním dějištěm je Cukmantl, dnešní Zlaté Hory. Historiografickou a regionalistickou průpravou k této práci byl *Kraj žuly a mramoru* a studie *Dozvuky frývaldovské stávký*. Volným navázáním na *Letopisy v žule*, s časoprostorovým centrem děje před a po druhé světové válce, je Šuleřův román *Severní svahy* (1997). Z hlediska kompozice se jedná o tři volně na sebe navazující příběhy spojené hlavní postavou rozhlasového reportéra Jana Klečky (na možnost autobiografických rysů hrdiny odkazuje skutečnost, že O. Šuleř působil v ostravském rozhlasu). Vznikl tak trojdielný obraz zachycující dětství, mládí a dospělost hrdiny, jehož dospívání v pohraničí sledujeme v časově ohraničených periodách.

V literárně-místopisné knize *Paměť domova* (1994) vzpomíná Šuleř na již zesnulého krnovského básníka Dušana Cveka: „Ač brněnský rodák, prožil válečné mládí v Holešově, kde studoval na reálném gymnáziu, básník Dušan Cvek. Vzpomínám si na něho z lých bojů v národní české házené, tehdy velmi populární (a holešovský tým patřil k nejlepším), později jsme se sblížili více, to už ovšem v literárním světě. Dušan Cvek působil na Valašsku i po válce jako lékař (ve Valašském Meziříčí, poté ve funkci bronchologa pro tehdejší Gottwaldovský kraj), natrvalo však zakotvil v Krnově.“ Na stejném místě najdeme zmínku i o dalším již nežijícím krnovském básníkově a prozaikovi Jiřím Daehnem. Šuleř připomíná, že se Daehne narodil v Holešově v roce 1937 a poté konstatuje: „Žije v Krnově a jeho verše čerpají motivicky především z jesenického podhůří (...) K rodnému městu se vrací verši na holešovské motivy v podobě tištěného samizdatu v roce 1983.“ Do třetice nalezneme v této knize mezi básníky, jejichž tvorba je spojena s Krnovskem, Zdeňka Křenka: „Vzpomínky na venkovské dětství se promítají do veršů rodáka z Nového Jičína Z. Křenka, jemuž se však stal přechodným domovem Krnov a který později přesídlil natrvalo do Prahy.“ Na jiného krnovského básníka, F. A. Šípka, vzpomíná Šuleř s vřelým humorem v knize *Laskavé podobizny* (2005): „Říkali jsme mu taky z legrace Hočimin pro tu jeho snědou tvář a bradku, kterou si pěstoval, a Franta se nedotčen smál pro to přátelské pošťuchování. Měl nadobytý vyvinutý smysl pro humor – jenže málokdy se dosmál dosyta, rozkašlal se drásavě a záducha mu nedovolila nějakou chvíli ani promluvit.“ Dodejme, že Šípek skutečně od dob svého vyučení mlynářem trpěl astmatem.

Připomeňme rovněž Šuleřův pohádkový soubor *Modrá stola* (1985), v němž převyprávěl pověsti z Jeseníků, kulturně-historické reminiscence najdeme v souboru *Návratníček* (1963), v němž Šuleř věnoval hračbě Albertu Hodicovi a éře jeho proslulého pobytu na zámku ve Slezských Rudolticích povídku *Šach-mat*. Publikáční činnost Oldřicha Šuleře byla rozsáhlá a není možné ji zde ani vyjmenovat, ani přiblížit, by ani zhodnotit. (Zájemce o dílo tohoto umělecky velmi plodného autora proto odkazujeme např. na *Slovník české literatury po roce 1945*).

Laskavého, staršího, ale vitálního pána JUDr. Oldřicha Šuleře jsem poznal v 90. letech minulého století jako člen Obce spisovatelů ČR i neformálně na různých spisovatelských setkáních a konferencích. Na Slezské univerzitě v Opavě byl po určitou dobu mým kolegou, neboť na Ústavu bohemistiky a knihovnictví vyučoval tvůrčí psaní. Svě zkušenosti z vlastní literární tvorby i četby jiných českých a světových autorů pak Šuleř zúročil v knize *Třináctá komnata* (2007), jež představuje shrnutí vlastního díla a současně eventuální pomůcku pro začínající spisovatele.

Libor Martinek

Opavsko mezi Moravou a Slezskem – identita regionu a její proměny (Mezinárodní vědecké setkání pořádané při příležitosti 400 let udělení Opavska lénem knížatům z Lichtenštejna)

Jednodenní konferenci věnovanou Opavsku (a rodu Lichtenštejnů) od středověku až po počátek 20. století hostila 25. září roku 2014 Slezská univerzita v Opavě. Záštitu nad akcí převzaly z české strany společně Ostravská a Slezská univerzita, Zemský archiv v Opavě a Slezské zemské muzeum, za polskou stranu pak Uniwersytet Opolski a Uniwersytet Wrocławski. Vzhledem k tomu, že z konference nebyla vydána speciální publikace, jsou příspěvky z ní postupně publikovány v českých a polských odborných žurnálech.

Vystoupení českých historiků z oboru starších dějin se přirozeně zabývala procesem nobilitace (J. Brňovják), ekonomickou situací (M. Vařeka) a vztahem rodu Lichtenštejnů k Opavsku. Intenzitou zcela odlišnému vztahu tohoto knížecího rodu k opavskému muzejnictví na začátku a na konci 19. století věnoval pozornost P. Šopák. Příspěvky R. Žáčka a I. Korbelářové pak informovaly o právních a demografických poměrech Opavy ve srovnání s jinými městy na Moravě a ve Slezsku.

Část vystoupení polských kolegů (A. Barciak a B. Czechowicz osobně, T. Ciesielski zprostředkovaně) byla spíše obecně historiografické povahy a dotýkala se buď významných dějinných událostí na Opavsku, nebo jeho státoprávní příslušnosti. Vratislavští přednášející (A. Kwaśniewski, A. Kozieł) pak prezentovali na významných dílech stavitelství (rezidence) a umění (malíř A. E. Beyer) v raném novověku kulturní propojenost regionů dnešního českého a polského Slezska. Speciální téma znaků Opavska a slezských knížectví v pozdně středověkých erbovních knihách si připravil A. Żurek. A. Marcinkowska, která celé setkání uzavřela, se prezentovala ryze současným tématem tzv. (c)artografie, tedy mapování coby umělecké formy.

Radu příspěvků s novověkou tematikou však začal již dříve P. Popelka, který nastínil základní tendence rozvoje silniční a železniční sítě v rakouském Slezsku od poloviny 18. století do konce století následujících. A. Pokludová pak přestavila Opavu na přelomu monarchie a první čs. republiky jako baštu německví v regionu, včetně výkladu o pomnicích německví ve veřejném prostoru.

Jiří Šil

80 let Slezského ústavu v Opolí (16.–17. června 2014)

Slezský ústav, jeden ze samostatných státních výzkumných ústavů (PIN) v oblasti humanitních věd pro určitý region, sídlí od roku 1950 v hornoslezském Opolí. Svůj počátek ale odvozuje od vzniku stejnojmenného institutu v Katovicích v roce 1934 pod vedením Romana Gutmana. U příležitosti osmdesátiletého jubilea připravili jeho pracovníci nejen výstavu o osobnostech ústavu „Ludzie Instytutu Śląskiego“ a výroční publikaci „80 lat Instytutu Śląskiego“, ale uspořádali též konferenci „Rola i miejsce instytutów humanistycznych w systemie nauki polskiej i europejskiej“. Ta se konala v červnu 2014 pod záštitou regionálních i celostátních politických elit v sále Bílého orla při úřadě maršálka opolského vojvodství.

Jak naznačil již úvodní blok konference nazvaný „Polskie instytuty humanistyczne quo vadimus?“, proklamovaná politická podpora humanistických vědeckých ústavů byla účastníky setkání vítána, nicméně bylo jedním dechem konstatováno, že historie jejich trvání je „historií permanentní krize“, protože chybí jejich stabilní zakotvení v systému vědy a vzdělávání. Problémy současného financování vědy a výzkumu v Polsku byly zmíněny v rámci zdravíc jubilující instituci též přítomnými diskutujícími z Poznaň, Gdaňsku, Budyšina či Lublinu. Vyřčené poznatky a argumenty se v mnohém podobaly tomu, co slycháváme k dané problematice v Česku. Mimo jiné byla zmíněna nejasnost interpretace předpisů, neujasněnost posláni vzdělávacích institucí a jejich reorganizace či formálnost hodnocení vědy bodovým systémem. Byl také kritizován systém samofinancování vědy pomocí grantů, který ve svém důsledku vede k jejímu podfinancování. Diskuze vedla k zamyšlení, jakými pozitivy se mohou humanitní výzkumné ústavy vykázat kromě své tradice a doby existence delší než u mnohých univerzit. Byly zmíněny interdisciplinární výzkumy, zaměření na syntézy nebo vyžadovaná pružnost v konkurenčním prostředí současné vědy.

Historie samotného Slezského ústavu v Opolí byla nejpodrobněji prezentována jeho pracovníkem Michałem Lisem, který připravil s kolektivem spolupracovníků též příslušné pasáže výroční publikace (red. Leokadia Drożdż). Další perspektivy opolského „Instytutu humanistycznego“ pak komentovala současná ředitelka Katarzyna Widera, která vyjádřila naději, že za deset let bude ústav, zredukovaný personálně za posledních čtvrtstoletí na šestinu, stále existovat – a mít tedy i co slavit. Zazněly též informace zdokumentované na místě retrospektivní výstavkou knih „Instytutu“, např. o „Slovníku slezských dialektů“ nebo o nejrentabilnější knize vydané Slezským ústavem v Opolí, jíž byla nepřekvapivě „Nowa kuchnia śląska“ z roku 1985. Sympaticky působila panelová výstavka připravená Leokadií Drożdż a nazvaná „Lidé slezského ústavu“, která na rozdíl od medailonů ředitelů ve výroční publikaci (napsaných stejnou autorkou) představila též významné pracovníky mimo vedení instituce.

V bloku příspěvků „Europejska przestrzeń naukowa?“ pak vystoupili jednotliví zástupci partnerských institucí i řečníci prezentující obdobné instituce v zahraničí. Autorem tohoto příspěvku byla představena historie a výzkumné projekty Oddělení historického výzkumu – Slezského ústavu při Slezském zemském muzeu, přičemž bylo zdůrazněno, které byly orientovány na středoevropský prostor a které soustředěny na region Slezska. Dále byly představeny např. Kašubský ústav v Gdaňsku nebo Lužickosrbský ústav v Budyšině.

Jiří Šil

Konference Židé a Morava (Kroměříž 11. 11. 2015)

Příjemné prostředí Přednáškového sálu Muzea Kroměřížska v Kroměříži se dne 11. listopadu 2015 stalo po roce opětě místem konání konference s názvem Židé a Morava. Judaisté z Čech, Moravy a Slezska se na dvaadvacátém ročníku konference (I. ročník se uskutečnil v roce 1994) zaobírali vedle otázek, které s aktuálním dopadem reflektují stav české společnosti v jejím nahlížení na židovskou komunitu a její památky (Petr Kadlec – Českoslovenští Židé a sčítání lidu v roce 1930; Blanka Soukupová – Východiska židovské Moravy po roce 1989; Jaroslav Klenovský – Osudy synagog v českých zemích od roku 1945 do současnosti; Daniel Polakovič – Starý židovský hřbitov v Kroměříži; Lenka Hoffmannová – Jediné zastoupení Moravy na Maccabi Games Berlin 2015), především tématy povahy historické v rozmezí od dějin nejstarších (Petr Vítámvás – Byli v Boskovicích Židé ve středověku?; Pavel Kocman – Židé z pohledu dvou boskovických kronik) až po současnost (Jiří Flégl – Počátky arizace židovského majetku ve vybraných moravských politických okresech v roce 1939; Jan Machala – „Se židomily jako se Židy!“ Příklady perzekuce „židomilných Čechů“; Jan Dvořák – Specifika konečného řešení židovské otázky v Českém Slezsku; Jaromír Vykoukal – Československá vojenská pomoc Izraeli v letech 1948 až 1949; Peter Bučka – Činnost Židovského fotbalového svazu s důrazem na region Moravy).

Jádrum konference se však již tradičně staly příspěvky, jejichž námětem byly nevšední individuální osudy příslušníků židovské komunity českých zemí (Marie Dokoupilová – Rodina Hamburgerova v Prostějově; Milan Palák – Dr. Theobald Pollak z Přerova – přítel hudebního skladatele Gustava Mahlera; Pavel Maňák – Osudy olomouckých židovských lékařů po Mnichovu a v období protektorátu; Kamil Rodan – Leo Roth a jeho cesta z nesvobody za svobodou; Tomáš Hrbek – Osud rodiny terezínského houslisty Karla Fröhlicha, olomouckého rodáka; Eva Janáčková – Sionistický grafik Otto Wallisch a jeho působení v meziválečném Československu). Jarka Vítámvásová z Židovského muzea v Praze představila přítomným představitelům vědecko-výzkumných a kulturních institucí (výběrem např. Židovské muzeum v Praze, Slezské zemské muzeum, Muzeum a galerie v Prostějově, Ústav pro studium totalitních režimů, Centrum pro hospodářské a sociální dějiny Filozofické fakulty Ostravské univerzity, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, Filozofická fakulta Univerzity Hradec Králové, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci) a židovských náboženských obcí (Brno, Olomouc) projekt Yerusha (Projekt Yerusha – klíč k evropským židovským dějinám a kultuře), jehož cílem je shromážděním a veřejným (internetovým) zpřístupněním judaik 18.–20. století napomoci našim i zahraničním badatelům. Závěr konference patřil již tradičně zástupci pořadatelské instituce Petru Pálkovi, který ve svém příspěvku s názvem „Dvacet let konference Židé a Morava v Kroměříži“ rekapituloval a vtipně glosoval uplynulých dvacet let konferenčního setkávání. Vysoký standard kroměřížské konference dokládá vedle velkého zájmu badatelů i veřejnosti také fakt, že všechny přednesené příspěvky jsou do dalšího ročníku konference vydány v knižní podobě tiskem. Je neoddiskutovatelným faktem, že se konference Židé a Morava stala za téměř čtvrtstoletí své existence v oblasti judaistických studií neprehlédnutelným fenoménem. Velký dík proto patří organizátorům, především Petru Pálkovi a Muzeu Kroměřížska, a všem, kteří se na jejím každoročním konání podílejí. Závěrem nezbyvá než popřát, aby se ročník následující (231) povedl jako všechny předešlé a přinesl mnoho nových poznatků.

Kamil Rodan

Stopami Poláků v českém / rakouském Slezsku

Ve dnech 22. a 23. října 2015 se uskutečnila vědecká konference s názvem Stopami Poláků v českém / rakouském Slezsku, která je prvním výstupem stejnojmenného výzkumného projektu iniciovaného Ministerstvem kultury a národního dědictví Polské republiky a organizačně zaštiťovaného Filozofickou fakultou Ostravské univerzity. Jednání proběhlo na záměčku v Petrovicích, takže vzhledem k ne právě optimální dopravní dostupnosti lokality zůstalo prakticky uzavřeno zájemcům z řad studentů a laické veřejnosti.

Konferenci zahájil blok čtyř referátů, v nichž řečníci chronologicky nastílnili vývoj česko-polských vztahů se zaměřením na oblast Slezska od středověku po 20. století. Daného úkolu se s erudicí zhostili Robert Antonín (Ostravská univerzita), Jan Saheb (OU a Muzeum Těšínska), Janusz Spyra (Akademia im. Jana Długosza w Czeszostochowé) a Zdeněk Jirásek (Slezská univerzita v Opavě a Slezské zemské muzeum). Poté již následovalo samotné konferenční rokování, rozdělené do dvou paralelně probíhajících sekcí nazvaných Polské vlivy a Poláci v českém / rakouském Slezsku. Zatímco první tematický okruh pojednával především o širších společenských a kulturních fenoménech, druhý cílil na konkrétní osobnosti a události. Vzhledem k tématu se pozornost soustředila primárně na území Těšínského Slezska s přesahy do oblasti Ostravska, výrazně převažovaly referáty k novějším dějinám.

Vyzdvihnout je třeba především pestrost a interdisciplinaritu příspěvků. V sekci Polských vlivů zazněly referáty s jazykovědnou i náboženskou tematikou, silně byla zastoupena rovněž problematika hudební a divadelní kultury. Tu vedle Alice Olmové Jarnotové (OU a SU) zabývající se polskými vlivy na tuzemské divadelní scéně přiblížil také Karel Steinmetz (OU), který ve svém referátu shrnul stav bádání o česko-polských kontaktech v oblasti hudební kultury. Značný ohlas a rozsáhlou diskuzi vyvolalo pojednání Kamila Rodana (SZM) o problematice populární hudby ve slezském prostředí v období tzv. normalizace.

Druhou jednací sekci zahájil referát Jana Galety (Masarykova univerzita) o okolnostech výstavby Polského domu v Ostravě, následoval příspěvek Martyny Radlowske-Obrusnik (OU a Český rozhlas Ostrava) zaměřený na školství a kulturní život Poláků v Ostravě na přelomu 19. a 20. století. Nermalou pozornost posluchačů vzbudilo také vystoupení Vítězslava Vilímka (OU), jenž se pokusil rozбором pramenů dopátrat pravdy o tradovaném beskydském pobytu pozdějšího papeže Karola Wojtyly v 60. letech 20. století. Následovaly obecněji laděné referáty věnované různým společenským vrstvám, zejména polské šlechtě a duchovním. Z převládajícího regionálního vymezení vybočil příspěvek Michaely Kollerové a Kamila Tomáška (Vlastivědné muzeum Jesenícka) o polských návštěvnicích lázni Gräfenberg v meziválečném období.

Součástí prvního jednacího dne se stala také prezentace nové kolektivní monografie Šlechticův Žid – Žid šlechticem, vydané ve spolupráci Ostravské univerzity a Akademie Jana Długosze.

Poslední blok s názvem Česko-polský prostor odstartoval dopoledne druhého dne. Jak název napovídá, tentokrát se jednalo již výhradně o území Těšínska. Zdejšími hovorovému jazyku se věnovaly Irena Bogoczová (OU) a Małgorzata Bortliczek (Uniwersytet Śląski w Katowicach). Jana Koudelová (SZM) přiblížila aspekty lidové architektury, Mieczysław Balowski (OU) pojednal o kultuře a symbolice náhrobních nápisů. Konferenci pak uzavřel detailní referát Mečislava Boráka (SU a SZM) o osudech polských policistů ze Zaolší, po vypuknutí druhé světové války zajatých a popravených sovětskými státně-bezpečnostními orgány. Výstupem konference bude kolektivní monografie, jejíž vydání je plánováno na příští rok.

Ondřej Kolář

Konference „Čas – místa – lidé“, Český Těšín 30. 9. a 1. 10. 2015

Muzeum Těšínska společně s partnerským Muzeem Górnośląskim (Hornoslezské muzeum) v Bytomí uspořádalo mezinárodní vědeckou konferenci s podtitulem Systém nacistických táborů v letech 2. světové války, která se konala v prostorách kulturního a společenského střediska „Střelnice“ v Českém Těšíně v blízkosti hraniční řeky Olše (Olzy). Kromě města Český Těšín konferenci zařadila velvyslanectví obou pořadajících zemí. Tato akce proběhla v rámci projektu Vojenské zajatecké tábory Teschen během 2. světové války a byla podpořena z prostředků Ministerstva zahraničních věcí ČR v rámci projektů Česko-polského fóra. Jednacími jazyky konference byla polština a čeština.

Zájem badatelů o zvolené téma přiměl pořadatele původně jednodenní setkání rozdělit do dvou konferenčních dnů, během nichž bylo přihlášeno 27 vystoupení. Součástí programu bylo položení květů k Pomníku mezinárodní solidarity protifašistické koalice a k utčení památky obětem zajateckých táborů Teschen, uvedení filmové projekce snímku o životě v zajateckém táboře a okolnostech vzniku hudebního díla Kvartet pro konec Času, jež bylo v roce 1941 uvedeno v táboře Stalag VIII A v Görlitz.

Program konference byl rozdělen na několik tematických bloků. První z nich sledoval Těšínsko a Sudety v době války a zdejší táborev systém. W. Mós z muzea v Bytomí se ve svém příspěvku zabýval počátečními okamžiky druhé světové války po zahájení konfliktu mezi Německem a Polskem. Těšínsko nepatřilo k exponovaným oblastem, Němci zde však překvapivě neprolomili obrannou linii hned napoprvé, i když Poláci opustili Těšín již 1. září 1939 večer. R. Rosová z ostravského pracoviště Národního památkového ústavu představila první zajatecký a koncentrační tábor na území dnešní České republiky, který byl zřízen ve Skrochovicích nedaleko Opavy. Navázal S. Gawlik z organizace Polski Związek Kulturalno-Oświatowy v ČR přehledem tzv. polenlágů na území Těšínska a Hlučínska. Ve svém vystoupení rovněž zmínil největší polský zajatecký hrbitov v České republice, který se nacházel u věznice Mírov. Sourozenci Mrózkovi z Horní Suché se podělili o své zážitky z polenlágů ve Fryštátě, kde byli internováni se svými rodinami jako malé děti. Tyto vzpomínky byly nedávno vydány také knižně.

Druhý blok konference obsahoval příspěvky k tématu nacistického táborevého systému a vězňům z řad civilního obyvatelstva. I. Rous ze Severočeského muzea v Liberci přiblížil vypovídací hodnotu archivních pramenů ve vystoupení o táborech nucené práce na Liberecku a Jablonecku, kde byly zřizovány pobočky koncentračního tábora v Gross Rosen. Přestože neexistují doklady přímo z činnosti táborů, lze jejich působení sledovat v písemnostech úřadů, s nimiž byly ve styku. J. Vajskebr z Ústavu pro studium totalitních režimů představil auditoriu tábory zřízené v oblasti vojenského výcvikového prostoru SS „Böhmen“ na Be-

nešovsku. Na studiu archivních materiálů spočíval rovněž příspěvek Piotra Gołdyna z univerzity v Poznani, který se týkal učitelů z Velkopolska v koncentračních táborech. Vhodným pramenem se zde ukázaly být jejich osobní spisy. D. Czarnecka z katovického státního archivu ve svém vystoupení poutavě přiblížila životní příběh Stanisława Jastera, kterému se opakovaně a za dramatických okolností podařilo uprchnout z koncentračních táborů.

Třetí blok byl věnován důsledkům táborového systému a osudům zajatců po skončení války. A. Adam z Institutu terezínské iniciativy na osudech ředitele keramického závodu v Nové Roli Heinricha Hechtfishera ukázal relativitu otázky viny. Ačkoli Hechtfisher i po skončení války zůstal v čele podniku jako odborník, byl v roce 1947 odsouzen k smrti a popraven. Autor přiblížil vypovídací hodnotu vyšetřovacích spisů mimořádných lidových soudů a nezbytnost kritického přístupu k písemnostem tohoto charakteru. B. Fujak z muzea v Hannoveru se ve svém vystoupení zabýval osudy polských vězňů po skončení války. Na území poraženého Německa jich zůstalo asi 900 000 a ne všichni se vrátili do svých domovů, když došlo k posunu státních hranic a část Polska připadlo Sovětskému svazu. Toto téma dále rozvíjel J. Barski z Centra Dokumentacji Kultury i Historii Polaków w Niemczech v Bochumi zajímavým příspěvkem o polské enklávě v poválečném Německu. V městečku Haren am Ems vznikla v roce 1945 nová polská aglomerace, která dostala polský název Maczków. Žilo zde několik desítek tisíc bývalých polských zajatců a příslušníků vojenských jednotek z osvobozenecých armád. Enkláva se zde udržela do září 1948. Blok uzavřel J. Durka příspěvkem o poutích bývalých vězňů koncentračních táborů.

Čtvrtěni dva bloky byly věnovány stalagům Teschen a Lamsdorf. Jedna z vystupujících a současně autorka celého projektu konference, J. Lusek z Hornoslezského muzea v Bytomi, přiblížila podmínky lékařské péče v obou těchto táborech, kde byli internováni britští váleční zajatci. M. Krůl z Muzea Těšínska se soustředil na stavební vývoj a počty zajatců v kmenových táborech Teschen. M. Mahdal se zaměřil na jediný životní příběh a nastínil osudy italského zajatce v těšínském táboře. Závěrečný blok poskytl prostor pro diskusi o poválečné reflexi existence zajateckých táborů, a to až do současnosti.

Konference byla organizátory velmi dobře připravena. Součástí programu byla i výstava Zajatecké tábory Teschen v letech 2. světové války, která právě probíhala ve výstavní síni Muzea Těšínska. Účastníci konference obdrželi přehlednou brožuru o táborech v Těšíně a Lamsdorfu z pera J. Lusek. Po vydání příspěvků vystupujících tiskem získá badatelská veřejnost zajímavé shrnutí aktuálního stavu bádání k tématu nacistických táborů.

Vzhledem ke kapacitě sálu střediska „Střelnice“ by bylo jistě přínosné oslovit zájemce z řad polských i českých studentů, aby se alespoň výběrově jako posluchači některých vystoupení zúčastnili. V diskuzním příspěvku na toto téma vystoupil ředitel Muzea Těšínska Z. Ondřeka a zasadil téma táborů do širších aktuálních souvislostí. Poněkud nízký početní stav obecnstva (přibližně 50 osob) byl tak jediným drobným nedostatkem této provedené akce.

Zdeněk Kravar

BIBLIOGRAFICKÁ PŘÍLOHA

Výběrová bibliografie publikací a článků 109 (Silesiaka)

Publikace označené symbolem * jsou (či záhy budou) na stránkách Slezského sborníku recenzovány, resp. anotovány.

Zdeněk BAJGAR, *Zázraky lidské solidarity. Akce Budujeme Slezsko, s.l.: Zdeněk Bajgar, 2015, 156 s.*

Publikace vydaná k 70. výročí konce II. světové války vypovídá o občanské akci „Budujeme Slezsko“ vyhlášené na pomoc válkou zničenému regionu. V celé naší zemi probíhaly na konci II. světové války tvrdé boje, území severní Moravy a Slezska nevyjímaje. Potřeba obnovit funkce národního hospodářství, ale také osobního vlastnictví obyvatel se stala naléhavou. Právě v této situaci přišli nadšení aktivisté s akcí „Budujeme Slezsko“, aby sami podle svých možností pomohli mírovému životu lidí v osvobozené vlasti. Akce doslova přinesla celonárodní vzednutí lidské solidarity. Cílem publikace je zdokumentování této akce od jejího vzniku po konkrétní ukázky pomoci na vybraných obcích a městech Slezska. Celá publikace je bohatě doplněna černobílými historickými fotografiemi.

Branislav DORKO, *Historie tělovýchovy a sportu ve Vítkově, Opava: Zemský archiv v Opavě 2015, 144 s., ISBN 978-80-87632-25-3.*

Publikace přibližuje populárně naučnou formou historii tělovýchovných a sportovních aktivit ve Vítkově a jeho okolí. Jako první spolek sportovního charakteru byl ve městě založen v roce 1886 německý tělocvičný spolek – tzv. Turnverein, jenž si zde nechal v roce 1925 postavit tělocvičnu, která svému účelu slouží do dnešních dnů. Počátky české tělovýchovy spadají do roku 1937, kdy byla ve městě založena sokolská organizace. Teprve po druhé světové válce se zde česká tělovýchova mohla plně rozvinout, přičemž od té doby dochází ke stálému rozvoji sportovních aktivit ve městě i jeho přičleněných částech. Publikace chronologicky zachycuje, jak se jednotlivá sportovní odvětví ve Vítkově vyvíjejí, jak roste a klesá jejich obliba, případně jak vznikají nové či zanikají starší. Text doprovází množství černobílých i barevných fotografií a příloh.

Lumír DOKOUPIL, *Z díla historického demografa, Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě 2015, 657 s. 978-82-7464-760-4.*

Publikace přináší starší studie renomovaného českého historika Lumíra Dokoupila a mapuje

jeho vědecké působení v oblasti historické demografie. Vedle starších, v současnosti obtížně dostupných studií, obsahuje i texty, které doposud nebyly publikovány. Hlavním tématem otištěných příspěvků je analýza proměn historickodemografických kategorií v ostravské průmyslové oblasti v době 19. a 20. století. Publikace je doplněna biogramem a výběrovou bibliografií Dokoupilových prací od 60. let 20. století do současnosti.

Daniel DRÁPALA, *Venkovský obchod Moravy a Slezska. Socioekonomické sondy, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury 2014, 418 s., ISBN 978-80-7325-356-1.*

Publikace přináší ucelený pohled na základní formy maloobchodní směny uskutečňované od 18. do první poloviny 20. století ve venkovském prostředí Moravy a Slezska. Jednalo se o složitý systém, v jehož rámci hrály vedle ekonomických funkcí stejně důležitou roli také faktory sociální a kulturní. Práce proto propojuje metody hospodářských a sociálních dějin s přístupy ekonomické etnologie. Autor knihy využil při zpracování tématu množství archivních dokumentů, dobových zpráv cestovatelů a publicistů, ale i vzpomínky pamětníků a další etnologické zdroje. Texty jednotlivých kapitol doplňuje obrazová příloha.

Zdeněk FÍŠERA, *Opevněné kostely v Čechách, na Moravě a ve Slezsku II, Praha: Olympia 2015, 132 s., ISBN 978-80-7376-397-8.*

Opevněné kostely jsou zajímavým druhem sakrálních staveb. Sloužily nejen pro náboženské účely, ale také jako opěrné body při obraně proti nepříteli. Kromě tradičních architektonických prvků obsahují i prvky fortifikační, například střílny nebo zesílené zdivo. Jejich poloha z nich potom často činí dominantní prvek měst, vesnic i krajiny. Druhý díl publikace pojednává o opevněných kostelech v oblastech Vysociny, Pardubického, Jihomoravského, Moravskoslezského, Olomouckého a Zlínského kraje.

Petr KOZÁK, *Červená kniha Opavského knížectví. Edice registra komunikace opavských stavů z let 1614–1618 ve věci jejich sporu s Karlem z Lichtenštejna, Opava: Zemský*

archiv v Opavě 2015, 276 s., ISBN 978-80-87632-31-4

Jádrem publikace vydané péčí opavského Zemského archivu je edice významného pramene k dějinám nesnadných počátků vlády původně panského rodu Lichtenštejnů v Opavském knížectví, tzv. Červené knihy. Autor edici doprovodil hutnou úvodní studií a podrobným poznámkovým aparátem, v němž se mimo jiné zaměřil na detailní identifikaci osob, míst a také písemností, na které pramen, jenž je vlastně souborem argumentů opavských stavů v jejich sporu s Karlem z Lichtenštejna, odkazuje.

Petr KOZÁK – Krisztina RÁBAL, *Mezi periferií a centrem jagellonského světa. Registrum dvořanů knížete a krále Zikmunda I. Jagellonského z let 1493–1510 / Between the Periphery and the Centre of the Jagiellonian World. The Register of Courtiers of Prince and King Sigismund I Jagiellon from 1493–1510*, Opava: Slezské zemské muzeum 2015, 535 s., ISBN 978-80-87789-28-5.

Obsáhlá kniha zpřístupňuje vzácně dochované účty sumarizující vydání ve prospěch dvořanů Zikmunda Jagellonského, mladšího bratra českého a uherského krále Vladislava a od přelomu let 1506 a 1507 vládce Polska a Litvy, jenž byl po jistou dobu rovněž opavským a hlohovským knížetem a hejtmánem celého Slezska a Lužic. Editovaný pramen tak zachycuje proměny Zikmundova „slezského“ dvora i následné vznikání jeho dvora polského, polsko-litevského. Edice je zpracována úvodní studií v češtině i angličtině a podrobnými rejstříky.

Helena KUBÁTOVÁ, *Mezigenerační proměny způsobu života na Hlučínsku, Praha: Sociologické nakladatelství (SLON) 2015, 354 s., ISBN 978-80-7419-190-9.*

Knihy se zabývá tím, jak se v průběhu tří generací změnila pospolitost, pracovní, rodinná a náboženská život na Hlučínsku. Je zaměřena na období zhruba od konce druhé světové války po současnost. Zahrnuje tedy více než šedesát let, během kterých obyvatelé Hlučínska uzavírali sňatky, vychovávali děti, stavěli domy, chodili do kostela, modlili se, pracovali, utvářeli svou regionální identitu, tedy žili své dny všední i sváteční. Jádro knihy tvoří analýza a interpretace vyprávění Hlučičanů o těchto i mnoha dalších životních událostech i okolnostech. Klade si např. otázku, zda zanikne v budoucnosti specifická hlučínská pospolitost, jak ovlivňuje historie Hlučínska hlučínský způsob života, jaké faktory přispívají k předávání hlučínské identity

dalším generacím, proč lidé z Hlučínska neodcházejí a pokud odejdou, zase se vracejí a další.

Libor MARTINEK, *Identita v literatuře Těšínska, Opava: Literature & Sciences, Kielce: STON2 2015, 435 s., ISBN 978-80-904126-8-2; 978-83-7273842-4.*

Monografie je výsledkem autorova výzkumu dějin literatury Těšínského Slezska od středověku po současnost, s důrazem na období po roce 1945. V období po r. 1920 je pozornost soustředěna především k polské literatuře českého Těšínska ze zorného úhlu skupinové i individuální identity. Autor zkoumá rovněž recepci díla českých a polských spisovatelů v národním českém a polském literárním kontextu a překladatelskou aktivitu polské menšiny jako součásti komparativně orientovaného výzkumu, srovnává podobnosti vyplývající z bezprostředních kontaktů a vazeb regionální a národní polské i české literatury.

Jiří ŠTEFANIDES – Sylva PRACNÁ – Margita HAVLÍČKOVÁ, *Německojazyčné divadlo na Moravě a ve Slezsku 3/3, Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci 2015, 302 s., ISBN 978-80-244-4256-3.*

Poslední část třídílného projektu poprvé v české divadelní historiografii identifikuje existenci a přináší výklad institucionálních charakteristik německy hrajících městských divadel v těchto městech: Krnov, Moravská Ostrava, Opava, Šumperk a Těšín a dále popisuje divadelní život v Bruntále, Frýdku, Moravské Třebové, Novém Jičíně, Rýmařově a Svitavách. Každé městské divadlo či město je opatřeno seznamem ředitelů divadel a společností, které zde hrály, a podrobným soupisem pramenů a literatury. Publikaci doprovázejí reprodukce pramenů a fotografie a rejstřík jmen. Úvodní studie, resumé a členění textu jsou v němčině. Třídílný projekt zahrnuje období 1733–1944 a jeho výsledky jsou určeny teatrologům, germanistům, historikům, bohemistům a studentům, divadlům a regionálním muzeím.

Sestavila Alena Volná

AUTOŘI / AUTHORS

Mgr. Michal Chvojka Ph.D. (*chvojkam@yahoo.de*)

Katedra historických věd a stredo-európskych štúdií, Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave

Prof. PhDr. Zdeněk Jirásek, CSc. (*zdenek.jirasek@fpf.slu.cz*)

Ústav historických věd, Filozoficko-přírodovědecká fakulta Slezské univerzity v Opavě

Mgr. Petr Kadlec, Ph.D. (*petr.kadlec@osu.cz*)

Centrum pro hospodářské a sociální dějiny při Filozofické fakultě Ostravské univerzity v Ostravě

Mgr. Aleš Kreml (*kremlales@seznam.cz*)

Doktorand na Ústavu historických věd Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity v Opavě

Mgr. Michal Kurz (*michal.atd@seznam.cz*)

Doktorand na Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze

Mgr. David Radek (*dav.radek@gmail.com*)

Doktorand na Ústavu historických věd Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity v Opavě

Mgr. Kamil Rodan, Ph.D. (*rodan@szm.cz*)

Oddělení historického výzkumu – Slezský ústav, Slezské zemské muzeum

JUDr. Marek Starý, Ph.D. (*starym@prf.cuni.cz*)

Katedra právních dějin, Právnická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

PhDr. Olga Šrajeroová, CSc. (*srajeroova@szm.cz*)

Oddělení historického výzkumu – Slezský ústav, Slezské zemské muzeum

Zevrubné **pokyny pro úpravu příspěvků** lze nalézt na internetových stránkách časopisu:
<http://www.szm.cz/media/docs/6-slsb-pokyny--pro-autory-4cc0d3b1dc825.pdf>

For detailed **instructions for authors** please see:

<http://www.szm.cz/media/docs/7-instructions-for-authors-4cc0d3c9681fd.pdf>